

* ભગવાનશ્રી કુંદકુંદ-કલ્પન જૈનશાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ-૧૬૩ *

શુદ્ધાત્મને નમઃ ।

શ્રી

સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

*

મૂળ ગાથાઓ, સંસ્કૃત છાયા અને
પં. જયચંદ્રજી છાવડાની ભાષાટીકાના
ગુજરાતી અનુવાદ સહિત

*

: અનુવાદક :

સોમચંદ અમથાલાલ શાહ-કલોલ

卐

:પ્રકાશક:

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

*

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૦૦૦

વીર સં. ૨૫૧૩

* વિ.સં. ૨૦૪૩

‘ એ સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા છે. વૈરાગ્યનો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. દ્રવ્યનું સ્વરૂપ બતાવનારા ચાર શ્લોક અદ્ભુત છે. એ ચાર શ્લોક માટે આ ગ્રંથની રાહ જોતા હતા. ગઈ સાલ જેઠ માસમાં અમે મદ્રાસ ગયા હતા. કાર્તિક્યસ્વામી એ ભૂમિમાં બહુ વિચર્યા છે. એ તરફના નગ્ન ઊંચા અડોલવૃત્તિથી ઊભેલ પહાડ નીરખી સ્વામી કાર્તિક્યાદિની અડોલ વૈરાગ્યમય દિગંબરવૃત્તિ યાદ આવતી હતી. તે સ્વામી કાર્તિક્યાદિને નમસ્કાર.’

- શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

: મુદ્રક :

જ્ઞાનચંદ જૈન

કહાન-મુદ્રણાલય, સોનગઢ-૩૬૪ ૨૫૦

Thanks & Our Request

This shastra has been kindly donated by [Hevika Foundation \(hastè Kamal, Vijen, Hemal Bhimji Shah and Family\)](#), London, UK who have paid for it to be "electronised" and made available on the internet.

Our request to you:

1) We have taken great care to ensure this electronic version of [Swamikartikeyanupreksha](#) is a faithful copy of the paper version. However if you find any errors please inform us on Rajesh@AtmaDharma.com so that we can make this beautiful work even more accurate.

2) Keep checking the version number of the on-line shastra so that if corrections have been made you can replace your copy with the corrected one.

Version 001: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

Version History

Version Number	Date	Changes
001	15 Jan 2003	First electronic version.

Please inform us of any errors on Rajesh@AtmaDharma.com

પ્રકાશકીય નિવેદન

‘ભગવાનશ્રી કુંદકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા’ના ૧૬૩મા પુષ્પરૂપે ગુજરાતી ભાષામાં સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષાનું આ બીજું સંસ્કરણ શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાય મંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ દ્વારા પ્રકાશિત કરતાં અતિ પ્રસન્નતા અનુભવીએ છીએ. ગુજરાતી ભાષાનુવાદ યુક્ત આ ગ્રંથનું પ્રથમ સંસ્કરણ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનપ્રચારક ટ્રસ્ટ’-અમદાવાદ તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. તેના આધારે આ દ્વિતીય સંસ્કરણ મુદ્રિત કરવામાં આવ્યું છે.

બાળબ્રહ્મચારી અધ્યાત્મયોગી નિર્ગ્ઠ દિગંબર મુનિવર શ્રી ‘સ્વામી કુમાર’ અપરનામ ‘સ્વામી કાર્તિકેય’ પ્રણીત આ ‘અનુપ્રેક્ષાગ્રંથ’ સમ્યજ્ઞાન-વૈરાગ્યનો અનુપમ બોધ આપનાર ઉચ્ચ કોટિનું એક મહાન શાસ્ત્ર છે. પ્રાકૃતભાષામાં રચાયેલ આ પવિત્ર શાસ્ત્રમાં, વૈરાગ્યજનની અધુવાદિ બાર ભાવનાના અતિ ભાવવાહી તેમ જ રહસ્યગંભીર વર્ણનની સાથે સાથે, પ્રકરણના પ્રસંગ અનુસાર, વીતરાગ જૈનદર્શનનું પ્રયોજનભૂત તત્ત્વજ્ઞાન પણ અતિ સુંદર રીતે નિરૂપવામાં આવ્યું છે. ‘અનુપ્રેક્ષા’ના આ ભાવવાહી મહાન ગ્રંથ ઉપર, અધ્યાત્મરસાનુભવી બાળબ્રહ્મચારી સન્માર્ગપ્રકાશક પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ અધ્યાત્મરસભરપૂર સુંદર પ્રવચનો આપ્યાં છે. પૂજ્ય ગુરુદેવે ‘સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા’નાં પ્રવચનોમાં જે અર્થગંભીર તેમ જ જ્ઞાન-વૈરાગ્યપ્રેરક અદ્ભુત રહસ્યો ખોલ્યાં છે તેમનાથી અનેક મુમુક્ષુ-હૃદયો પ્રભાવિત થયાં છે; અને તેથી કેટલાક મુમુક્ષુ મહાનુભાવોની, ઘણા વખતથી અપ્રાપ્ય એવા આ મહાન ગ્રંથનું નવું સંસ્કરણ છપાવવાની માગણી હતી.

અધ્યાત્મયુગપ્રવર્તક પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીની પવિત્ર સાધનાભૂમિ અધ્યાત્મતીર્થધામ સુવર્ણપુરી (સોનગઢ)માં

(૪)

સ્વાનુભવવિભૂષિત પ્રશમમૂર્તિ પૂજ્ય બહેનશ્રી ચંપાબેનની, અધ્યાત્મસાધના તેમ જ દેવ-ગુરુભક્તિભીની મંગળ છાયાતળે પૂર્વવત્ જે અનેકવિધ ધાર્મિક ગતિવિધિ ચાલે છે તેના એક અંગરૂપ સત્સાહિત્ય પ્રકાશનવિભાગ દ્વારા જે આર્ષપ્રણીત મૂળ શાસ્ત્રો તથા પ્રવચનગ્રંથો વગેરે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે તે પૈકીનું આ એક નૂતન પ્રકાશન છે.

આ ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપવા બદલ 'કહાન-મુદ્રણાલય'ના માલિક શ્રી જ્ઞાનચંદ્રજી જૈનનો આભાર માનીએ છીએ.

તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ વૈરાગ્યરસથી ભરપૂર આ પવિત્ર ગ્રંથનું આત્માર્થના લક્ષે ઊંડું અવગાહન કરીને મુમુક્ષુ જીવો જ્ઞાનવૈરાગ્યરસભીની ભગવતી સાધના પ્રાપ્ત કરો!-એ જ, પ્રકાશનના શુભાવસરે મંગળ ભાવના.

દીપાવલી-પર્વ, વિ.સં. ૨૦૪૩

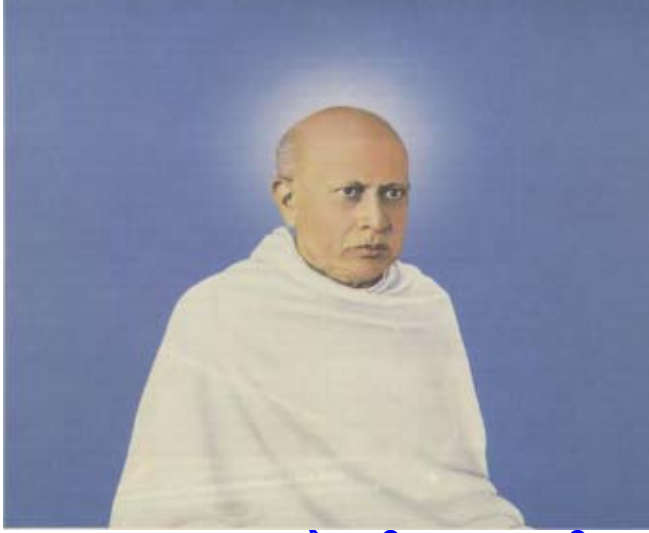
પ્રકાશનસમિતિ

(મહાવીર નિર્વાણ દિન)

શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,

સોનગઢ

Version 001: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

परमपूज्य सद्गुरुदेव श्री कानजिस्वामी

Please inform us of any errors on Rajesh@AtmaDharma.com

* શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ *

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોહલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો ! ગુરુ કહાન તુ નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો ! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના !
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નિરખે,
અને જ્ઞસિમાંડી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદધન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાર્દૂલવિકીરિત)

કૈયું ' સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન ' ઘબકે ને વજ્રવાણી છૂટે,
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ત્વ ઝળકે; પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;
-રાગદ્વેષ રુચે ન, જંપ ન વળે ભાવેદ્રિમાં-અંશમા,
ટંકોત્કીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર ! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર ! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી ! તને નમું હું.

(રત્નઘરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખાચેલું રત્ન પામું, મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી !

- હિંમતલાલ જે. શાહ

ઉપોદ્ધાત

‘દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષા’ અર્થાત્ ‘બાર ભાવના’ વીતરાગ જૈનધર્મમાં આધ્યાત્મિક સાધનાનું એક મહત્વપૂર્ણ ઉત્તમ અંગ છે. જિનાગમમાં તેનો, ‘સ ગુપ્તિસમિતિધર્માનુપ્રેક્ષાપરીષહજયચારિત્રૈઃ।’- એ રીતે, સંવરના ઉપાયમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે. તેની એક મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા એ છે કે-અઢી દ્વીપની,-પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત અને પાંચ વિદેહ-એ પંદરેય કર્મભૂમિમાં થનારા ત્રણે કાળના સર્વ તીર્થંકરો, ગૃહસ્થદશામાં નિરપવાદ નિયમથી, આ ‘બાર ભાવના’ના ચિંતવનપૂર્વક જ વૈરાગ્યની સાતિશય વૃદ્ધિ પામીને, લૌકાંતિક દેવો દ્વારા નિયોગજનિત અનુમોદના થતાં, સ્વયં દીક્ષિત થાય છે.

અનુપ્રેક્ષા એટલે ભાવના, ચિંતવન, મનોગત અભ્યાસ, પરિશીલન, વૈરાગ્યભાવના. સંસાર, શરીર તેમજ ભોગ વગેરેના અનિત્ય, અશરણ, અશુચિ આદિ સ્વભાવનું-અંતરમાં નિત્ય, શરણ અને પરમ શુચિસ્વરૂપ નિજ ત્રિકાળશુદ્ધ જ્ઞાયક આત્માના લક્ષ તેમ જ સાધના સહિત-સંવેગ તેમ જ વૈરાગ્ય અર્થે ફરી ફરી ચિંતવન કરવું તે અનુપ્રેક્ષા છે. (૧) અનિત્ય-અનુપ્રેક્ષા, (૨) અશરણ-અનુપ્રેક્ષા, (૩) સંસાર-અનુપ્રેક્ષા, (૪) એકત્વ-અનુપ્રેક્ષા, (૫) અન્યત્વ-અનુપ્રેક્ષા, (૬) અશુચિત્વ-અનુપ્રેક્ષા, (૭) આસ્રવ-અનુપ્રેક્ષા (૮) સંવર-અનુપ્રેક્ષા, (૯) નિર્જરા-અનુપ્રેક્ષા, (૧૦) લોક-અનુપ્રેક્ષા, (૧૧) બોધિદુર્લભ-અનુપ્રેક્ષા અને ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા-એ પ્રમાણે અનુપ્રેક્ષાના બાર ભેદ છે. આ બારેયના સ્વરૂપનું, ભવદુઃખશામક જ્ઞાનવૈરાગ્યની વૃદ્ધિ અર્થે, વારંવાર અનુચિંતન અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

‘અનુપ્રેક્ષા’ વિષે પ્રાચીન આચાર્યોએ તેમ જ મધ્યકાલીન વિદ્વાનોએ પણ ઘણું લખ્યું છે. વીતરાગ દિગંબર સંતો ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે તેમ જ મુનિવર શ્રી કાર્તિકેયસ્વામીએ (અપર-

(૭)

નામ 'સ્વામી કુમારે') તો આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખ્યા છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવની કૃતિ 'બારસ-અણુવેદ્યા' અને શ્રી કાર્તિકેય મુનિવરની કૃતિ 'સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે બંને અનુપ્રેક્ષા-ગ્રંથોની અનેક આવૃત્તિઓ મુદ્રિત થઈને પ્રકાશિત થઈ ગઈ છે.

બાર અનુપ્રેક્ષાઓમાં પ્રત્યેક અનુપ્રેક્ષા દ્રવ્ય-અનુપ્રેક્ષા અને ભાવ-અનુપ્રેક્ષાના ભેદથી બે પ્રકારે છે. સાધકભાવરૂપ શુદ્ધપરિણતિમય અંતરંગ વિરક્તિની પુષ્ટિ અર્થે ભવ-તન-ભોગનાં અધ્રુવ, અશરણ અને અશુચિપણાનું તેમ જ સંસાર વગેરેનું વિકલ્પયુક્ત ચિંતન તે દ્રવ્ય અનુપ્રેક્ષા છે અને વિકલ્પયુક્ત ચિંતન સાથે જ્ઞાનીને અંતરમાં જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી આત્માના અવલંબને વર્તતી જે વિકલ્પાતીત વીતરાગ શુદ્ધ પરિણતિ તે ભાવ-અનુપ્રેક્ષા છે. આ શુદ્ધ પરિણતિમય ભાવ-અનુપ્રેક્ષા જ સાધક જીવને સંવર-નિર્જરાનું કારણ છે; વિકલ્પયુક્ત ચિંતનમય દ્રવ્ય-અનુપ્રેક્ષા તો શુભ રાગ છે; તે તો આસ્રવ-બંધનું કારણ છે, સંવર-નિર્જરાનું નહિ. સાધક જીવને જેટલે અંશે સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમય શુદ્ધ પરિણતિ પ્રગટ થઈ છે તેટલે અંશે તેને આસ્રવ-બંધ થતો નથી, પરંતુ જેટલે અંશે શુભાશુભ રાગ છે તેટલે અંશે તેને નિયમથી આસ્રવ-બંધ થાય છે. જ્ઞાનીને અંતરંગ શુદ્ધ પરિણતિ સાથે વર્તતા 'અનિત્ય' આદિ ચિંતનના શુભ રાગને વ્યવહારે 'અનુપ્રેક્ષા' કહેવાય છે, પરંતુ 'અનુપ્રેક્ષા' તો સંવરનું કારણ હોવાથી, તે શુભરાગયુક્ત ચિંતન પરમાર્થે 'અનુપ્રેક્ષા' નથી, 'અનિત્ય' આદિના ચિંતનકાળે વર્તતી અંતરંગ શુદ્ધ પરિણતિ જ નિશ્ચય-અનુપ્રેક્ષા છે.

બાર અનુપ્રેક્ષાનું માહાત્મ્ય તેમ જ ફળ અચિંત્ય છે. અનાદિ કાળથી આજ સુધી જે કોઈ ભવ્ય જીવો પૂર્ણાનંદમય મુક્તદશાને પામ્યા છે તે બધા આ અનિત્ય આદિ બાર ભાવનાઓનું-એક, અનેક અથવા બધીયનું-તત્ત્વતઃ અંતરંગ શુદ્ધિયુક્ત ચિંતન કે ધ્યાન કરીને જ પામ્યા છે. વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી, એટલું

(૮)

જ કહેવું પર્યાપ્ત છે કે ભૂતકાળમાં જે તીર્થકરો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, ગણધરો વગેરે શ્રેષ્ઠ પુરુષો સિદ્ધિને વર્યા અને જેઓ ભવિષ્યમાં વરશે તે બધું આ ભાવનાઓના તાત્ત્વિક શુદ્ધિયુક્ત ચિંતવનનું જ અચિંત્ય ફળ છે. ખરેખર, એ બધું જ્ઞાનવૈરાગ્યવર્ધક ભાવનાઓનું જ માહાત્મ્ય છે. આ બાર ભાવનાઓના ચિંતનનો નિરંતર અભ્યાસ કરવાથી આત્માર્થી જીવોનાં હૃદયમાં રહેલો કષાયરૂપ અગ્નિ બુઝાઈ જાય છે, પરદ્રવ્યો પ્રત્યેનો રાગભાવ ક્ષીણ થઈ જાય છે અને અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો વિલય થઈને જ્ઞાનરૂપ દીપકનો પ્રકાશ થાય છે. માટે મોક્ષેષ્ટુ આત્માએ બાર ભાવનાઓનું તાત્ત્વિક ચિંતવન નિરંતર કરવું જોઈએ, કેમ કે અંતરંગ શુદ્ધિયુક્ત આ બાર ભાવના સમસ્ત વિભાવો તેમ જ કર્મોના ક્ષયનું કારણ થાય છે.

અનિત્યાદિ બાર ભાવનાના તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક ચિંતવનનું સામાન્યપણે પ્રયોજન એ છે કે-ધર્મધ્યાનમાં જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને આ દ્વંદ્વશાનુપ્રેક્ષા આધારરૂપ છે, અનુપ્રેક્ષાના બળે ધ્યાતાપુરુષ ધર્મ-ધ્યાનમાં સ્થિર રહે છે; વસ્તુસ્વરૂપમાં જે એકાગ્રચિત્ત થાય છે તે, તેનું વિસ્મરણ થતાં તેનાથી ચલિત થઈ જાય છે, પરંતુ વારંવાર તેને એકાગ્રતા માટે જો ભાવનાનું આલંબન મળી જાય તો તે ચલિત નહિ થાય. માટે આત્મહિતના ઈચ્છુક જીવોએ આ બાર ભાવના ભાવવી જોઈએ.

પ્રત્યેક ભાવનાનું વ્યવહાર-નિશ્ચય ચિંતવન નિમ્ન પ્રકારે મોક્ષેષ્ટુ ભવ્ય જીવોએ કરવું જોઈએ.

અધુવ-અનુપ્રેક્ષા : ઉત્તમ ભવન, સવારી, વાહન, શયન, આસન, દેવ, મનુષ્ય, રાજા, માતા, પિતા, કુટુંબી અને સેવક આદિ બધાય સંયોગો અનિત્ય અર્થાત્ ઘૂટા પડી જનાર છે. બધા પ્રકારની સામગ્રી-પરિગ્રહ, ઈંદ્રિયો, રૂપ, નીરોગતા, યૌવન, બળ, તેજ, સૌભાગ્ય અને સૌંદર્ય વગેરે બધુંય મેઘધનુષની જેમ નશ્વર છે. અહમિંદ્રનાં પદ, ચક્રવર્તી અને બળદેવ આદિની પર્યાયો-પાણીના

(૯)

પરપોટા, ઇંદ્રધનુષ, વિજળી અને વાદળાંની શોભા સમાન-ક્ષણભંગુર છે. જ્યાં, દૂધ અને પાણીની જેમ જીવ સાથે નિબદ્ધ, દેહ પણ શીઘ્ર નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યાં ભોગોપભોગનાં સાધનભૂત પૃથક્વર્તી પદાર્થો-સ્ત્રી આદિ પરિકરનો સંયોગ શાશ્વત કેમ હોઈ શકે? ન જ હોઈ શકે. અદ્રુવભાવનાનું નિશ્ચયથી ચિંતન આ પ્રમાણે કરવું કે-પરમાર્થથી જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ આ આત્મા દેવ, અસુર અને નરેન્દ્રના વૈભવોથી ને શરીરાદિ પરપદાર્થોથી તદ્દન ભિન્ન ત્રિકાળશુદ્ધ તેમ જ શાશ્વત પરમ પદાર્થ છે. તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક તેનું અનુપ્રેક્ષણ કરવાથી શાશ્વત સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અશરણ-અનુપ્રેક્ષા :- મરણ સમયે ત્રણે લોકમાં જીવને મરણથી બચાવનાર કોઈ નથી. મણિ, મંત્ર, ઔષધ, રક્ષક સામગ્રી, હાથી, ઘોડા, રથ અને સમસ્ત વિદ્યાઓ વગેરે કોઈ શરણ આપનાર નથી. સ્વર્ગ જેનો કિલ્લો છે, દેવો સેવક છે, વજ્ર શસ્ત્ર છે અને ઐરાવત ગજરાજ છે એવા ઇંદ્રને પણ કોઈ શરણ નથી-તેને પણ મૃત્યુથી બચાવનાર કોઈ નથી. નવ નિધિ, ચૌદ રત્ન, ઘોડા, મત્ત ગજેન્દ્રો અને ચતુરંગિણી સેના વગેરે કાંઈ પણ ચક્રવર્તીને શરણરૂપ નથી, જોતજોતામાં કાળ તેને કોળિયો કરી જાય છે. તો પછી જીવને નિશ્ચયે શરણ કોણ છે? જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને ભય ઇત્યાદિથી આત્માનું રક્ષણ કરવાવાળો સર્વ દ્રવ્યકર્મ-ભાવકર્મ-નોકર્મથી ભિન્ન ત્રિકાળશુદ્ધ નિજ જ્ઞાયક આત્મા જ શરણ છે. આત્મા સ્વયં પંચપરમેષ્ઠીરૂપ પરિણમન કરે છે તેથી આત્મા જ આત્માનું શરણ છે.

સંસાર-અનુપ્રેક્ષા : જિનેન્દ્રદેવપ્રણીત અધ્યાત્મમાર્ગની અંતરમાં સમ્યક્ પ્રતીતિ તેમ જ પરિણતિ વિના જીવ અનાદિકાળથી જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને ભયથી પ્રચુર એવા પંચપરાવર્તનરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. કર્મોના નિમિત્તે આ જીવ સંસારરૂપી ભયાનક વનમાં ભ્રમણ કરે છે; પરંતુ નિશ્ચયનયે જીવ સદા કર્મોથી રહિત છે તેથી તેને સંસાર જ નથી. સંસારથી અતિક્રાન્ત નિજ

(૧૦)

નિત્ય શુદ્ધ આત્મા ઉપાદેય છે અને સંસારદુઃખોથી આક્રાંત ક્ષણિક દશા હેય છે—એવું ચિંતવન કરવું તે સંસાર-અનુપ્રેક્ષા છે.

એકત્વ-અનુપ્રેક્ષા : જીવ એકલો જ કર્મ કરે છે, એકલો જ દીર્ઘ સંસારમાં ભટકે છે, એકલો જ જન્મે-મરે છે અને એકલો જ ઉપાર્જિત કર્મોનાં ફળ ભોગવે છે. જીવ એકલો જ પુણ્ય-પાપ કરે છે અને એકલો જ તેના ફળમાં ઊંચ-નીચ ગતિ ભોગવે છે. નિશ્ચયનયે એકત્વનું અનુપ્રેક્ષણ કરનાર એમ ભાવે છે કે—હું ત્રણે કાળે એકલો જ છું, મમત્વથી રહિત છું, શુદ્ધ છું તથા સહજ જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવથી પરિપૂર્ણ છું. આ શુદ્ધ એકત્વભાવ જ સદા ઉપાદેય છે. આત્માર્થી જીવે સદા આ પ્રમાણે એકત્વની વિચારણા-ભાવના કર્તવ્ય છે.

અન્યત્વ-અનુપ્રેક્ષા : માતા-પિતા, ભાઈ, પુત્ર તથા સ્ત્રી વગેરે કુટુંબીઓનો આ જીવ સાથે પરમાર્થે કોઈ સંબંધ નથી, બધાં પોતાનાં સ્વાર્થ વશ સાથે રહે છે. ઈષ્ટ જનનો વિયોગ થતાં આ જીવ શોક કરે છે પરંતુ આશ્ચર્ય છે કે પોતે સંસારરૂપી મહાસાગરમાં ગળકાં ખાઈ રહ્યો છે તેનો તો શોક કરતો નથી! નિશ્ચયનયે અન્યત્વભાવનાનો ચિંતક એમ ચિંતવે છે કે આ જે શરીરાદિ બાહ્ય દ્રવ્યો છે તે બધાં મારાથી અન્ય છે. મારો તો, મારી સાથે ત્રિકાળઅનન્યભૂત સહજશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનમય નિજ આત્મા જ છે.

અશુચિત્વ-અનુપ્રેક્ષા : અશુચિમય એવું આ શરીર હાડકાંઓનું બનેલું, માંસથી લપેટાયેલું, ચામડાથી આચ્છાદિત, ક્રીટસમૂહથી ભરપૂર અને સદા મલિન છે. વળી તે દુર્ગંધથી યુક્ત, ઘૃણિત, ગંદા મળથી ભરેલું, અચેતન, મૂર્તિક, સડણ-પડણ સ્વભાવવાળું છે, નશ્વર છે. નિશ્ચયનયે આ આત્મા અશુચિમય શરીરથી ભિન્ન, કર્મનોકર્મથી રહિત, અનંત સુખનો ભંડાર પરમશુચિમય તથા શ્રેષ્ઠ છે. આ રીતે સાધક જીવે અશુચિત્વભાવના નિરંતર ભાવવી જોઈએ.

આસ્રવ-અનુપ્રેક્ષા : મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને

(૧૧)

યોગ-એ આસ્રવો છે ને કર્મબંધનું કારણ છે. પ્રત્યેકના ભેદ-પ્રભેદ તથા સ્વરૂપ જિનાગમમાં કહેલ છે. ભાવ તેમ જ દ્રવ્ય કર્માસ્રવને કારણે જ જીવ સંસાર-અટવીમાં પરિભ્રમણ કરે છે. શુભાશુભ આસ્રવને લીધે જીવ સંસારસાગરમાં ડૂબી જાય છે, માટે આસ્રવરૂપ ક્રિયા મોક્ષનું કારણ નથી; જે શુભાસ્રવરૂપ ક્રિયા જ્ઞાનીને હેયબુદ્ધિએ હોય છે તે પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ વ્યવહારે કહેવાય છે. અશુભાસ્રવરૂપ ક્રિયા તો મોક્ષનું કારણ છે જ નહિ, પરંતુ શુભાસ્રવરૂપ ક્રિયા પણ મોક્ષનું કારણ નથી. આસ્રવરૂપ ક્રિયા દ્વારા નિર્વાણ થતું નથી. આસ્રવ સંસારગમનનું જ કારણ છે, માટે નિંદનીય છે. નિશ્ચયનયે જીવને કોઈપણ આસ્રવ નથી. તેથી આત્માને સદૈવ શુભાશુભ બંને પ્રકારના આસ્રવોથી રહિત ભાવવો જોઈએ.

સંવર-અનુપ્રેક્ષા : ચલ, મલિન અને અગાઢ દોષ ટળતાં નિર્મળ સમ્યક્ત્વરૂપી દઢ કમાડ દ્વારા મિથ્યાત્વરૂપી આસ્રવ બંધ થઈ જાય છે; પંચમહાવ્રતયુક્ત શુદ્ધ પરિણતિથી અવિરતિરૂપ આસ્રવનો નિયમથી નિરોધ થાય છે; અકષાયરૂપ શુદ્ધ પરિણતિથી કષાયરૂપ આસ્રવોનો અભાવ થાય છે અને અંતરંગ શુદ્ધિ સહિત શુભયોગની પ્રવૃત્તિ અશુભયોગનો સંવર કરે છે તથા શુદ્ધોપયોગ દ્વારા શુભયોગનો નિરોધ થઈ જાય છે; શુદ્ધોપયોગથી જીવને ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન થાય છે, તેથી ધ્યાન સંવરનું કારણ છે.—એમ નિરંતર સંવરના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ. પરમ નિશ્ચયનયે જીવને સંવર નથી, કેમ કે તે તો દ્રવ્યસ્વભાવે સદાશુદ્ધ છે. તેથી દ્રવ્યદૃષ્ટિએ આત્માને સદા સંવરભાવથી રહિત સદા પરિપૂર્ણ શુદ્ધ વિચારવો જોઈએ.

નિર્જરા-અનુપ્રેક્ષા : પૂર્વે બાંધેલાં કર્મોનું એકદેશ ખરી જવું તે નિર્જરા છે. જે કારણો સંવરનાં છે તે જ નિર્જરાનાં છે. નિર્જરાના બે ભેદ છે : (૧) સવિપાક અને (૨) અવિપાક. સવિપાક નિર્જરા, અર્થાત્ ઉદયકાળ આવતાં સ્વયં પાકીને કર્મો ખરી જાય

(૧૨)

તે, ચારેય ગતિઓના જીવોને હોય છે; અને અવિપાક નિર્જરા અંદર શુદ્ધ પરિણતિયુક્ત જ્ઞાનીને, વિશેષતઃ વ્રતી જીવોને તપ દ્વારા, થાય છે. પરમાર્થનયે ત્રિકાળશુદ્ધ જીવને નિર્જરા પણ નથી, તેથી દ્રવ્ય દષ્ટિએ આત્માને સદા નિર્જરાભાવથી રહિત એકરૂપ પૂર્ણ શુદ્ધ ચિંતવવો જોઈએ.

લોક-અનુપ્રેક્ષા : જીવાદિ પદાર્થોનો સમૂહ તે લોક છે. લોકના ત્રણ વિભાગ છે. અધોલોક, મધ્યલોક અને ઊર્ધ્વલોક. નીચે સાત નરક, મધ્યમાં અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર અને ઉપર ત્રેસઠ ભેદ સહિત સ્વર્ગ છે, અને સૌથી ઉપર મોક્ષ છે. અશુભોપયોગથી નરક અને તિર્યચ ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, શુભોપયોગથી દેવ અને મનુષ્ય ગતિનાં સુખ મળે છે અને શુદ્ધોપયોગથી જીવને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. ‘તે તે ભોગ્ય વિશેષનાં, સ્થાનક દ્રવ્ય સ્વભાવ; ગહન વાત છે શિષ્ય આ, કહી સંક્ષેપે સાવ.’-આ રીતે લોકના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ.

બોધિદુર્લભ-અનુપ્રેક્ષા : સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન ને સમ્યક્ચારિત્રની એકતારૂપ શુદ્ધ પરિણતિ ‘બોધિ’ છે; તેની પ્રાપ્તિ અત્યંત દુર્લભ છે. તેની દુર્લભતાનો વારંવાર વિચાર કરવો તે બોધિદુર્લભ-અનુપ્રેક્ષા છે. કર્મોદયજન્ય પર્યાયો તેમ જ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન હેય છે અને કર્મનિરપેક્ષ ત્રિકાળશુદ્ધ નિજ આત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે-એવો અંતરમાં દૃઢ નિર્ણય તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. જ્ઞાયકસ્વભાવી નિજ આત્મદ્રવ્ય ‘સ્વ’ છે અને બાકી બધું-દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ ને નોકર્મ-‘પર’ છે. આ રીતે સ્વ-પરના ને સ્વભાવ-વિભાવના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરવાથી હેય-ઉપાદેયનું જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ સમસ્ત પરદ્રવ્ય ને પરભાવ હેય છે અને સ્વદ્રવ્ય ઉપાદેય છે. નિશ્ચયનયે હેય-ઉપાદેયના વિકલ્પ પણ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. મુનિરાજ ભવનો અંત લાવવા માટે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાત્મક ‘બોધિ’નું વારંવાર અનુપ્રેક્ષણ કરે છે.

(૧૩)

ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા : મોહ અને ક્ષોભ રહિત આત્માની નિર્મળ પરિણતિ ‘ ધર્મ ’ છે. ધર્મનું મૂળ સમ્યગ્દર્શન છે. સ્વાનુભૂતિયુક્ત નિજ શુદ્ધાત્મદર્શન વિના શ્રાવકધર્મ કે મુનિધર્મ-કોઈ ધર્મ સંભવી શકતો નથી. શ્રાવકધર્મના દર્શનપ્રતિમા આદિ અગિયાર ભેદ છે અને મુનિધર્મના ઉત્તમ ક્ષમા આદિ દસ ભેદ છે. શ્રાવકધર્મ મોક્ષનું પરંપરાએ કારણ છે અને મુનિધર્મ સાક્ષાત્ કારણ છે. માટે શુદ્ધ પરિણતિમાં શ્રાવકધર્મથી આગળ વધી જે મુનિધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે અત્યાસન્નભવ્યજીવ શીઘ્ર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક કે મુનિનો જે વ્રતાદિ શુભપ્રવૃત્તિરૂપ આચારધર્મ છે તે પરમાર્થે ‘ ધર્મ ’ નથી, પરંતુ નીચલી દશામાં નિર્મળ પરિણતિ સાથે તે હઠ વિના સહજ વર્તતો હોવાથી તેને ઉપચારથી ‘ ધર્મ ’ કહેવામાં આવે છે. માટે શુભાસ્રવરૂપ વ્રતાદિમય શ્રાવકધર્મ કે મુનિધર્મ-બંને ધર્મોમાં મધ્યસ્થ ભાવના રાખીને નિરંતર શુદ્ધ આત્માનું ચિંતન કરવું.

અહો ! પરમ વૈરાગ્યની જનની એવી આ બાર અનુપ્રેક્ષાઓનો મહિમા શું કથી શકાય ! આ બાર અનુપ્રેક્ષાઓ જ ખરેખર પ્રત્યાખ્યાન, પ્રતિક્રમણ, આલોચના અને સમાધિ વગેરે છે. માટે આ અનુપ્રેક્ષાઓનું નિરંતર ચિંતન કરવું જોઈએ. ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે કહ્યું છે કે નિશ્ચય અને વ્યવહારથી કથવામાં આવેલી આ અનુપ્રેક્ષાઓનું જે શુદ્ધ મનથી ચિંતવન કરે છે તે પરમ નિર્વાણને પામે છે.

પ્રાકૃતભાષામાં નિબદ્ધ ૪૯૧ ગાથા દ્વારા ‘ સ્વામી કુમાર ’ મુનિરાજે આ કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષામાં અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓની સાથે સાથે, તેમની સાથે બંધબેસતા અનેક વિષયોનું ઘણી જ સુંદર અને સુગમ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. તે તે વિષયનું નિરૂપણ કરનારી ગાથાઓની ભાષા એટલી સરળ, સ્પષ્ટ, મધુર અને તળસ્પર્શી છે કે એકાગ્રચિત્તે અધ્યયન કરનારને તેમાં ભરેલા, જ્ઞાન-વૈરાગ્યને સીંચનારા, ભાવોથી હૃદય આહ્લાદિત થઈ જાય છે. અધ્રુવ આદિ

(૧૪)

પ્રત્યેક અનુપ્રેક્ષાનું તે તે પ્રકારની શુદ્ધિએ પરિણત આત્મદ્રવ્યનું વૈરાગ્યપ્રેરક તેમ જ ઉપશાન્તરસયુક્ત હૃદયગ્રાહી ચિત્રણ આપીને તે તે અનુપ્રેક્ષાની પ્રાયઃ અંતિમ એક-બે ગાથામાં તે તે પ્રકારની શુદ્ધિએ પરિણત આત્મદ્રવ્યનું આલંબન દેતાં એવું મીઠું અને કરુણારસભીનું સંબોધન કર્યું છે કે જેનાથી ભવ્ય જીવોને રોમાંચ ખડા થઈ જાય. હે ભવ્યજીવ! તું સમસ્ત વિષયોને ક્ષણભંગુર સાંભળી તેમ જ મહામોહ છોડી, તારા અંતઃકરણને નિર્વિષય-વિષય રહિત કર, જેથી તું ઉત્તમ સુખને પ્રાપ્ત થઈશ... હે ભવ્ય! તું પરમશ્રદ્ધાપૂર્વક દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ આત્માના શરણનું સેવન કર! આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવોને નિજ આત્મા સિવાય અન્ય કોઈ પણ શરણ નથી. ...હે ભવ્યાત્મા! સર્વપ્રકારે ઉદમ કરી, મોહ છોડી તું એ આત્મસ્વભાવનું ચિંતવન કર કે જેથી સંસારપરિભ્રમણનો સર્વથા નાશ થાય. ...હે ભવ્યાત્મા! તું ઉદમ કરીને જીવને શરીરથી સર્વ પ્રકારે ભિન્ન જાણ! તેને જાણતાં બાકીનાં સર્વ પરદ્રવ્યો તત્ક્ષણ છોડવા યોગ્ય ભાસશે...ઈત્યાદિ.

કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા ‘દ્વાદશ અનુપ્રેક્ષા’ વિષયનો સંભવતઃ સૌથી મોટો ગ્રંથ છે. તેમાં ગ્રંથકારે ‘લોક-અનુપ્રેક્ષા’ (ગાથા ૧૧૫ થી ૨૮૩) અને ‘ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા’ (ગાથા ૩૦૨ થી ૪૩૫)નો ઘણી ગાથાઓમાં વિસ્તાર કરીને દ્રવ્યાનુયોગના તેમ જ ધર્મ-આરાધનાના અનેક વિષયો આવરી લીધા છે. ધર્માનુપ્રેક્ષાના વર્ણન પછી, તેની ચૂલિકારૂપે અનશન આદિ બાર તપનું પણ એકાવન ગાથાઓમાં (ગાથા ૪૩૮ થી ૪૮૮) ઘણું સુંદર વર્ણન કર્યું છે.

‘લોકભાવના’માં આવેલી, દ્રવ્યાનુયોગના સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કરનારી (ગાથા ૧૭૬ થી ૨૮૦) ગાથાઓમાંથી નિમ્ન ગાથાઓ વિશેષ અનુપ્રેક્ષણીય છે : ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૯૧, ૨૦૦, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૦૫; વસ્તુમાં કારણકાર્યની વ્યવસ્થાનું નિરૂપણ કરનારી ગાથાઓ : ૨૨૨ થી ૨૩૩; ગાથા ૨૩૭ થી ૨૪૬માં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના સ્વરૂપવર્ણન વિષે ગાથા ૨૪૩માં કહ્યું છે કે-જો ‘દ્રવ્યમાં

(૧૫)

પર્યાયો છે તે પણ વિદ્યમાન છે અને તિરોહિત એટલે ઢંકાયેલા છે' એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ કહેવી જ વિફલ (વ્યર્થ) છે. ગાથા ૨૪૬માં કહ્યું છે : દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં (સર્વથા) ભેદ માને છે તેને કહે છે કે- હે મૂઢ! જો તું દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં વસ્તુતઃ ભેદ માને છે તો દ્રવ્ય અને પર્યાય બંનેની નિરપેક્ષ સિદ્ધિ નિયમથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમ માનતાં દ્રવ્ય અને પર્યાય જુદી જુદી વસ્તુ ઠરે છે, પણ તેમાં ધર્મધર્મીપણું ઠરતું નથી.

આગળ ' ધર્મ-અનુપ્રેક્ષા 'ના અધિકારમાં શ્રાવકધર્મ અને મુનિધર્મના વર્ણન પહેલાં સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય બતાવતાં ગાથા ૨૨૫માં કહ્યું છે કે-સર્વ રત્નોમાં પણ મહારત્ન સમ્યક્ત્વ છે. વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાના ઉપાયરૂપ સર્વ યોગ, મંત્ર, ધ્યાન આદિમાં સમ્યક્ત્વ ઉત્તમ યોગ છે, કારણ કે-સમ્યક્ત્વથી મોક્ષ સધાય છે. અણિમાદિ ઋદ્ધિઓમાં પણ સમ્યક્ત્વ મહાન ઋદ્ધિ છે. ઘણું શું કહીએ! સર્વ સિદ્ધિ કરવાવાળું આ સમ્યક્ત્વ જ છે. ગાથા ૨૨૬માં કહ્યું છે કે-સમ્યક્ત્વગુણ સહિત જે પુરુષ પ્રધાન (શ્રેષ્ઠ) છે તે, દેવોના ઇન્દ્રોથી તેમજ મનુષ્યોના ઇન્દ્રો ચક્રવર્તી આદિથી વંદનીય થાય છે; અને વ્રત રહિત હોય તોપણ નાના પ્રકારનાં સ્વર્ગાદિકનાં ઉત્તમ સુખ પામે છે. ગાથા ૨૨૭માં કહ્યું છે કે-સમ્યક્ત્વ જીવ દુર્ગતિના કારણરૂપ અશુભ કર્મોને બાંધતો નથી, પરંતુ આગળના ઘણા ભવોમાં બાંધેલાં પાપકર્મોનો પણ નાશ કરે છે. અહો! સમ્યક્ત્વનો એ અનુપમ મહિમા! માટે શ્રીગુરુનો ઉપદેશ છે કે-સર્વ પ્રથમ પોતાના સર્વસ્વ ઉપાય-ઉદમ-ચત્નથી પણ એક મિથ્યાત્વનો નાશ કરી સમ્યક્ત્વ અવશ્ય અંગીકાર કરવું.

ભાષાનુવાદના કર્તા પં. જયચંદ્રજી છાવડા, આ ગ્રંથની પીઠિકા લખતાં, લખે છે કે- ' ત્યાં પ્રથમ એક ગાથામાં મંગળાયરણ કરી બે ગાથામાં બાર અનુપ્રેક્ષાનાં નામ કહ્યાં છે. ઓગણીસ ગાથાઓમાં અધુવાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, નવ ગાથાઓમાં અશરણાનુપ્રેક્ષાનું

(૧૬)

વર્ણન કર્યું છે, બેતાળીશ ગાથાઓમાં સંસારાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, - તેમાં ચાર ગતિઓનાં દુઃખોનું, સંસારની વિચિત્રતાનું અને પંચપરાવર્તનરૂપ પરિભ્રમણનું વર્ણન છે, છ ગાથાઓમાં એકત્વાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, ત્રણ ગાથાઓમાં અન્યત્વાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, પાંચ ગાથાઓમાં અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, સાત ગાથાઓમાં આસ્રવાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, સાત ગાથાઓમાં સંવરાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, તેર ગાથાઓમાં નિર્જરાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે, એકસો ઓગણસીતેર ગાથાઓમાં લોકાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કર્યું છે.

-તેમાં, આ લોક છ દ્રવ્યોનો સમૂહ છે; અનંત આકાશદ્રવ્યના મધ્યમાં જે જીવ-અજીવ દ્રવ્ય છે તેને 'લોક' કહે છે, તે 'લોક' પુરુષાકારરૂપ ચૌદ રાજુ ઊંચો છે અને તેનું ઘનરૂપ ક્ષેત્રફળ કરતાં ત્રણસો તેંતાળીશ રાજુ થાય છે; અને તે જીવ-અજીવ દ્રવ્યોથી ભરેલો છે. ત્યાં પ્રથમ જીવદ્રવ્યનું વર્ણન કર્યું છે અને તેના અઘ્નાણું જીવસમાસ કહ્યા છે, તે પછી પર્યાસિઓનું વર્ણન કર્યું છે, લોકમાં જે જીવ જ્યાં જ્યાં રહે છે તેનું વર્ણન કરી તેની સંખ્યા, તેનું અલ્પ-બહુત્વ તથા તેનાં આયુ-કાયનું પ્રમાણ કહ્યું છે. વળી કોઈ અન્યવાદી જીવનું સ્વરૂપ અન્યપ્રકારરૂપ માને છે તેનું યુક્તિપૂર્વક નિરાકરણ કર્યું છે. બહિરાત્મા-અંતરાત્મા-પરમાત્માનું વર્ણન કરી કહ્યું છે કે અંતઃતત્ત્વ તો જીવ છે અને અન્ય બધાં બાહ્યતત્ત્વ છે;-એમ કહી જીવોનું નિરૂપણ કર્યું છે. ત્યારબાદ અજીવનું નિરૂપણ છે-ત્યાં પુદ્ગલદ્રવ્ય, ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય તથા કાળદ્રવ્યનું વર્ણન કર્યું છે. વળી દ્રવ્યોના પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવનું નિરૂપણ કરી કહ્યું છે કે-બધાં દ્રવ્યો પરિણામી દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે, કારણ કે અનેકાન્ત વિના કાર્ય-કારણભાવ બનતો નથી અને કાર્ય-કારણભાવ વિના દ્રવ્ય શાનું? એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-પર્યાયનું સ્વરૂપ કહી પછી સર્વ પદાર્થોને જાણવાવાળા પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષસ્વરૂપ જ્ઞાનનું વર્ણન કર્યું છે. અનેકાન્તસ્વરૂપ વસ્તુને સાધવાવાળું શ્રુતજ્ઞાન

(૧૭)

છે, અને તેના ભેદ નય છે. તે વસ્તુને અનેક ધર્મસ્વરૂપ સાધે છે, તેનું વર્ણન છે. વળી કહ્યું છે કે-પ્રમાણ-નયોથી વસ્તુને સાધી જે મોક્ષમાર્ગને સાધે છે એવા, તત્ત્વને સાંભળવાવાળા, જાણવાવાળા, ભાવવાવાળા તથા ધારણ કરવાવાળા વિરલા છે, પણ વિષયોને વશ થવાવાળા ઘણા છે.-એમ કહી લોકભાવનાનું કથન પૂર્ણ કર્યું છે.

ત્યાર પછી અદ્વાર ગાથાઓમાં ‘બોધિદુર્લભાનુપ્રેક્ષા’નું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં સંસારી જીવ નિગોદથી માંડીને અનેક પર્યાય સદા પામ્યા કરે છે, જે સર્વ સુલભ છે; પરંતુ માત્ર એક સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગ પામવો મહા દુર્લભ છે-એમ કહ્યું છે.

ત્યાર પછી એકસો છત્રીશ ગાથાઓમાં ‘ધર્માનુપ્રેક્ષા’નું વર્ણન કર્યું છે. ત્યાં નેવું ગાથાઓમાં શ્રાવકધર્મનું વર્ણન છે. તેમાં છઠ્ઠીસ ગાથાઓમાં તો અવિરત-સમ્યગ્દષ્ટિનું વર્ણન છે, બે ગાથાઓમાં દર્શનપ્રતિમાનું, એકતાલીશ ગાથાઓમાં વ્રતપ્રતિમાનું (શ્રાવકનાં બાર વ્રતોનું), બે ગાથાઓમાં સામાયિકપ્રતિમાનું, છ ગાથાઓમાં પ્રોષધપ્રતિમાનું, ત્રણ ગાથાઓમાં સચિત્ત્યાગપ્રતિમાનું, બે ગાથાઓમાં રાત્રિભોજનત્યાગપ્રતિમાનું, એક ગાથામાં બ્રહ્મચર્યપ્રતિમાનું, એક ગાથામાં આરંભવિરતિપ્રતિમાનું, બે ગાથાઓમાં પરિગ્રહત્યાગપ્રતિમાનું, બે ગાથાઓમાં અનુમતિત્યાગપ્રતિમાનું અને બે ગાથાઓમાં ઉદ્દિષ્ટઆહારત્યાગપ્રતિમાનું વર્ણન છે.-એ પ્રમાણે અગિયાર પ્રતિમાઓનું વર્ણન છે. વળી બેતાળીશ ગાથાઓમાં મુનિધર્મનું વર્ણન છે. ત્યાં રત્નત્રયયુક્ત થઈ મુનિ ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશલક્ષણધર્મનું પાલન કરે છે. તે દશલક્ષણધર્મનું ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન કર્યું છે. અહિંસાદિ ધર્મની મહત્તાનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યાં કહ્યું છે કે-ધર્મ સેવવો, પણ તે પુણ્યફળના અર્થે ન સેવવો, પરંતુ માત્ર મોક્ષ-અર્થે સેવવો, ધર્મમાં શંકાદિ આઠ દૂષણ ન રાખવાં, પણ નિઃશંકિતાદિ આઠ અંગ સહિત ધર્મ સેવવો.-એ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન છે. અંતમાં ધર્મના ફળનું માહાત્મ્ય વર્ણવીને ધર્માનુપ્રેક્ષાનું કથન સમાપ્ત કર્યું છે.

(૧૮)

ત્યાર પછી આ ધર્માનુપ્રેક્ષાની ચૂલિકારૂપે બાર પ્રકારનાં તપનું એકાવન ગાથામાં ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન કર્યું છે. અને છેલ્લે ત્રણ ગાથાઓમાં કર્તાએ પોતાનું કર્તવ્ય પ્રગટ કરી અંતમંગળ દ્વારા આ ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યો છે. એ પ્રમાણે બધીય મળીને ચારસો એકાણું ગાથાપ્રમાણ આ ગ્રંથ છે.

આ પ્રસ્તુત અનુપ્રેક્ષાગ્રંથ ‘સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેના પ્રણેતા વીતરાગ દિગંબર જૈન સંત બાળબ્રહ્મચારી શ્રી ‘સ્વામી કુમાર’ (ગાથા ૪૮૯) અપરનામ સ્વામી કાર્તિકેય છે. તેમના ગુરુનું નામ વિનયસેન હતું. ‘કુમાર’ નામના અનેક આચાર્ય તેમજ વિદ્વાન થઈ ગયા છે. તેમાં આ અનુપ્રેક્ષા-ગ્રંથના કર્તા ‘સ્વામી કુમાર’ લગભગ ઈસવી સન ૧૦૦૮માં દક્ષિણ ભારતને વિષે વિચરતા હતા- એવો વિદ્વાનોનો મત છે. શ્રી શુભચંદ્ર આચાર્ય દ્વારા વિ. સં. ૧૬૧૩માં રચિત ‘સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા’ની (૩૯૪મી ગાથાની) સંસ્કૃત ટીકામાં ‘સ્વામી કાર્તિકેયમુનિ કૌંચરાજાકૃત ઉપસર્ગને જીતી દેવલોક ગયા’- એમ જે ઉલ્લેખ આવે છે તે અનુમાનતઃ ઈસવી સનના પ્રારંભમાં થયેલ કોઈ બીજા કાર્તિકેયમુનિ હશે.-એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે.

‘સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા’ ઉપર રચાયેલી બે ટીકા ઉપલબ્ધ છે. એક શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યકૃત સંસ્કૃત ટીકા અને બીજી જયપુર નિવાસી પંડિત જયચંદ્રજી છાવડા (ઈસવી સન ૧૮૦૯) દ્વારા સંસ્કૃત ટીકાના આધારે રચિત ટૂંકારી ભાષા ટીકા. વીર સં. ૨૪૪૭, ઈ.સ. ૧૯૨૧માં ‘ભારતીય જૈનસિદ્ધાન્ત પ્રકાશિની સંસ્થા’ દ્વારા પ્રકાશિત આ અનુપ્રેક્ષા-ગ્રંથની દ્વિતીયાવૃત્તિના આધારે કલોલનિવાસી સ્વ. શ્રી સોમચંદભાઈ અમથાલાલ શાહ દ્વારા વિ. સં. ૨૦૦૭માં આ ગુજરાતી ભાષાનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગુજરાતી ભાષાનુવાદનું પ્રથમ સંસ્કરણ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનપ્રસારક ટ્રસ્ટ’, અમદાવાદ તરફથી વિ. સં. ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું. તે

(૧૯)

ગુજરાતી સંસ્કરણના આધારે, અધ્યાત્મ જ્ઞાનવૈરાગ્યનો અનુપમ બોધ આપનાર સૌરાષ્ટ્રના આધ્યાત્મિક સંત પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજીસ્વામીએ જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ને ભક્તિરસથી તરબોળ પોતાનાં સ્વાનુભવસુધાસ્યંદી અદ્ભુત પ્રવચનોમાં ‘સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા’નાં જે ગહન રહસ્યો ખોલ્યાં છે તે શ્રવણ કરીને મુમુક્ષુહૃદયોને અનુભવ થયો કે આ ગ્રંથમાં, દ્રવ્યસ્વભાવને યથાવત્ લક્ષમાં રાખીને, સ્વામી કુમાર (સ્વામી કાર્તિકેય) મુનિવરનો વિશુદ્ધ જ્ઞાન-વૈરાગ્યરસ, અમૃતરસના અખંડ ઝરણાની જેમ, નીતરી રહ્યો છે. ભવભીરુ મુમુક્ષુ આત્માઓને આત્યન્તિક ભવનિવૃત્તિનો સન્માર્ગ સરળ અને સુગમ ભાષામાં ચીંધતો હોવાથી, આ ગ્રંથ ખરેખર અતિ-ઉપયોગી છે. તેથી, ઘણા સમયથી અપ્રાપ્ય એવા આ ગુજરાતી ભાષાનુવાદની બીજી આવૃત્તિ શ્રી દ્વિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ સોનગઢ તરફથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે.

‘સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા’ના આ પાવન પ્રકાશન દ્વારા મુમુક્ષુજીવો તેમાં કહેલા ઊંડા તાત્ત્વિક ભાવોને સમજી પોતાનો જ્ઞાનવૈરાગ્યમય સાધનાપથ ઉજ્જવળ કરે એ જ મંગળ ભાવના.

વિ. સં. ૨૦૪૩, શ્રાવણ વદ ૨,
(બહેનશ્રી ચંપાબેનની ૭૪મી જન્મજયન્તી)

* વિષયાનુક્રમણિકા *

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ	ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મંગલાચરણ	૨	૪૫-૫૭	મનુષ્યગતિનાં દુઃખોનું	
૨-૩	બાર અનુપ્રેક્ષાઓના નામ	૩-૪		વર્ણન	૨૫-૨૮
૪-૨૨	૧. અધુવાનુપ્રેક્ષા	૫-૧૪	૫૮-૬૧	દેવગતિનાં દુઃખોનું	
૪-૭	અધુવાનુપ્રેક્ષાનું સામાન્ય			વર્ણન	૨૮-૩૦
	સ્વરૂપ	૫-૬	૬૨	ચારે ગતિઓમાં ક્યાંય	
૮-૧૧	બંધુજન, દેહ, લક્ષ્મીનું			સુખ નથી	૩૧
	અસ્થિરપણું	૭-૮	૬૩	પર્યાયબુદ્ધિ જીવ જ્યાં જન્મે	
૧૨-૧૮	પ્રાપ્ત થયેલ લક્ષ્મીનું			ત્યાં સુખ માની લે છે.	૩૧
	શું કરવું ?	૮-૧૨	૬૪-૬૫	એક જ ભવમાં અનેક	
૧૯-૨૦	ધર્મકાર્યમાં ઉપયુક્ત			સંબંધ (એક ભવમાં	
	લક્ષ્મી સાર્થક	૧૨-૧૩		૧૮ નાતાની કથા)	૩૨-૩૬
૨૧-૨૨	મોહનું માહાત્મ્ય	૧૩-૧૪	૬૬-૭૨	પાંચ પરાવર્તનનું સ્વરૂપ	૩૬-૪૨
૨૩-૩૧	૨. અશરણાનુપ્રેક્ષા	૧૫-૧૮	૭૩	સંસારથી છૂટવાનો ઉપદેશ	૪૨
૨૩	સંસારમાં કોઈ શરણ નથી	૧૫	૭૪-૭૯	૪. એકત્વાનુપ્રેક્ષા	૪૩-૪૫
૨૪-૨૬	' અશરણ ' વિષેનાં		૮૦-૮૨	૫. અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા	૪૬
	દંટાંત	૧૫-૧૬	૮૩-૮૭	૬. અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા	૪૭-૪૯
૨૭	ભૂત-પ્રેતને શરણ માનનાર				
	અજ્ઞાની છે.	૧૬	૮૩-૮૬	દેહનું સ્વરૂપ; તેમાં	
૨૮-૨૯	મરણ આયુક્ષયથી થાય છે.	૧૭		રાગ કરવો અજ્ઞાન છે.	૪૭-૪૮
૩૦-૩૧	સમ્યઞ્ઞનાદિજ શરણ છે.	૧૮	૮૭	દેહથી વિરક્તને જ	
૩૨-૭૩	૩. સંસારાનુપ્રેક્ષા	૧૯-૪૨		અશુચિભાવના સફળ છે.	૪૯
૩૨-૩૩	સંસારનું સ્વરૂપ	૧૯	૮૮-૯૪	૭. આસ્રવાનુપ્રેક્ષા	૫૦-૫૩
૩૪-૩૯	નરકગતિનાં દુઃખોનું		૮૮-૮૯	મોહયુત અને મોહ-વિયુત	
	વર્ણન	૨૦-૨૨		યોગ જ આસ્રવ છે.	૫૦
૪૦-૪૪	તિર્યચગતિનાં દુઃખોનું		૯૦	પુણ્ય-પાપના ભેદથી	
	વર્ણન	૨૩-૨૪		આસ્રવના બે પ્રકાર	૫૧

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ	ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૯૧-૯૨	મંદ તીવ્ર કપાયનાં દષ્ટાંત	૫૨	૧૪૩	અદ્વી-દ્વીપ બહારના	
૯૩-૯૪	આસ્રવભાવના કોને નિષ્કળ-સકળ	૫૩	૧૪૪	તિર્યચોની સ્થિતિ જલચર જીવોનાં સ્થાન	૯૦ ૯૧
૯૫-૧૦૧	૮. સંવરાનુપ્રેક્ષા	૫૪-૫૬	૧૪૫-૧૪૬	ભવનત્રિક, કલ્પવાસી	
૯૫-૯૬	સંવરનાં નામ અને હેતુ	૫૪-૫૫		ને નારકીઓનાં સ્થાન	૯૧-૯૨
૯૭-૯૯	ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, ચારિત્રનું સ્વરૂપ		૧૪૭-૧૫૧	તેજ, વાત, પૃથ્વી આદિ જીવોની સંખ્યા	૯૨-૯૩
૧૦૦-૧૦૧	સંવરશૂન્યને સંસાર- ભ્રમણ અને આત્મનિષ્ઠને સંવરસ્ફુરણ	૫૬	૧૫૨	સાન્તર-નિરન્તરનું કથન	૯૪
૧૦૨-૧૧૪	૯. નિર્જરાનુપ્રેક્ષા	૫૭-૬૩	૧૫૩-૧૬૦	સંખ્યા-અપેક્ષાએ જીવોનાં અલ્પ- બહુત્વનું કથન	૯૪-૯૭
૧૦૨-૧૦૫	નિર્જરાનું કારણ, સ્વરૂપ, ભેદ અને વૃદ્ધિ	૫૭-૫૯	૧૬૧-૧૬૫	સર્વ જીવોનાં ઉત્કૃષ્ટ -જઘન્ય આયુષ્ય	૯૭-૯૯
૧૦૬-૧૦૮	નિર્જરાની વૃદ્ધિનાં સ્થાન	૬૦	૧૬૬-૧૭૫	જીવોનાં શરીરોની ઉત્કૃષ્ટ- જઘન્ય અવગાહના	૯૯-૧૦૩
૧૦૯-૧૧૪	અધિક નિર્જરા કોને થાય છે?	૬૧-૬૩	૧૭૬	જીવનું લોકપ્રમાણપણું ને દેહપ્રમાણપણું	૧૦૪
૧૧૫-૨૮૩	૧૦. લોકાનુપ્રેક્ષા	૬૪-૧૬૧	૧૭૭	જીવ સર્વથા સર્વગત નથી	૧૦૪
૧૧૫-૧૨૦	લોકાકાશનું સ્વરૂપ તથા વિસ્તાર	૭૨-૭૫	૧૭૮-૧૮૦	ગુણ-ગુણી પ્રદેશથી અભિન્ન છે, ભિન્ન	
૧૨૧	'લોક' શબ્દની નિરુક્તિ	૭૬		માનવામાં દોષ	૧૦૫-૧૦૬
૧૨૨-૧૩૩	જીવોના ભેદ	૭૬-૮૪	૧૮૧-૧૮૪	જીવ પંચભૂતોનો વિકાર	
૧૩૪-૧૩૮	પર્યાસિનું વર્ણન	૮૪-૮૭		ક્ષેવાનો નિષેધ તથા તેની	
૧૩૯-૧૪૧	પ્રાણોનું સ્વરૂપ, સંખ્યા અને સ્વામી	૮૮-૮૯	૧૮૫-૧૮૭	યથાતથ સિદ્ધિ દેહ અને જીવમાં એકત્વ	૧૦૬-૧૦૮
૧૪૨	વિકલત્રય જીવોનાં સ્થાન	૯૯		ભાસવાનું કારણ	૧૦૮-૧૦૯

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ	ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૮૮-૧૯૧	જીવ સ્વયં કર્તા, ભોક્તા, પુષ્પ-પાપ ને તીર્થ છે.	૧૧૦-૧૧૨	૨૨૨-૨૨૩	કારણ-કાર્યનું નિરૂપણ	૧૨૭
૧૯૨-૧૯૯	જીવના-બહિરાત્મા, અંતરાત્મા ને પરમાત્મા -ત્રણ ભેદ તથા તેમનું સ્વરૂપ	૧૧૨-૧૧૬	૨૨૪-૨૨૫	અનેકાંતાત્મક વસ્તુને જ અર્થ ક્રિયાકારીપણું	૧૨૮
૨૦૦-૨૦૧	જીવને અનાદિથી સર્વથા શુદ્ધ માનવાનો નિષેધ	૧૧૭	૨૨૯-૨૩૨	સર્વથા એકાંતમાં અર્થક્રિયાકારિત્વનો અભાવ	૧૨૯-૧૩૦
૨૦૨-૨૦૩	અશુદ્ધતા- શુદ્ધતાનું કારણ અને બંધનું સ્વરૂપ	૧૧૭-૧૧૮	૨૩૩-૨૩૫	પૂર્વ-ઉત્તર ભાવમાં કારણકાર્યપણું	૧૩૦-૧૩૨
૨૦૪-૨૦૫	જીવ જ ઉત્તમ તત્ત્વ છે. શાથી ?	૧૧૮-૧૧૯	૨૩૬	સર્વથા અન્ય, એક, અણુમાત્ર માનવામાં દોષ	૧૩૨-૧૩૩
૨૦૬-૨૦૭	પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ	૧૧૯	૨૩૭-૨૩૯	સર્વ દ્રવ્યોમાં ભિન્નાભિન્નપણું	૧૩૩
૨૦૮-૨૧૦	પુદ્ગલને જીવનું ને જીવને અન્ય જીવનું ઉપકારીપણું	૧૨૦-૧૨૧	૨૪૦-૨૪૨	દ્રવ્યનું ગુણ-પર્યાય ને ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યથી યુક્તપણું	૧૩૪-૧૩૫
૨૧૧	પુદ્ગલની કોઈ અપૂર્વ શક્તિ	૧૨૧	૨૪૩-૨૪૪	દ્રવ્ય, પર્યાય ને ગુણનું સ્વરૂપ દ્રવ્યમાં	૧૩૬-૧૩૭
૨૧૨-૨૧૬	ધર્મ-અધર્મ-આકાશ- કાળનું સ્વરૂપ	૧૨૨-૧૨૪	૨૪૫	અવિદ્યમાન પર્યાયનીજ ઉત્પત્તિ-કાળાદિ	૧૩૭-૧૩૮
૨૧૭-૨૧૮	પરિણામનું કારણ દ્રવ્ય છે, અન્ય તો નિમિત્ત માત્ર છે.	૧૨૪-૧૨૫	૨૪૬	લબ્ધિથી દ્રવ્ય અને પર્યાયને કથંચિત્ ભેદભેદ	૧૩૮
૨૧૯	બધાં દ્રવ્યો કાળાદિ લબ્ધિ સહિત છે.	૧૨૫	૨૪૭-૨૪૯	દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં સર્વથા ભેદ માનવામાં દોષ	૧૩૯
૨૨૦-૨૨૧	વ્યવહારકાળ તથા તેની સંખ્યા	૧૨૬-૧૨૭	૨૫૦-૨૫૨	વિજ્ઞાન-અદ્વૈત મતમાં દોષનું નિરૂપણ નાસ્તિક મહા અસત્યવાદી છે.	૧૩૯-૧૪૦ ૧૪૧-૧૪૨

ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ	ગાથા	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૫૩-૨૬૦	સામાન્ય-વિશેષ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ		૨૮૬-૨૮૭	ત્રસમાં પણ પંચેન્દ્રિય-	
૨૬૧	અનેકાંતસ્વરૂપ વસ્તુને કથંચિત્ એકાન્તપણું	૧૪૩-૧૪૬	૨૮૮-૨૮૯	ફૂર પરિણામીને નરક	૧૬૩
૨૬૨	શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષપણે સર્વ વસ્તુને પ્રકાશે છે.	૧૪૭		ગતિ; ત્યાંથી નીકળી	
૨૬૩-૨૬૫	શ્રુતજ્ઞાનના ભેદરૂપ નયોનું સ્વરૂપ	૧૪૮ ૨૯૦-૨૯૯		તિર્ચયના દુઃખ	૧૬૪
૨૬૬	સાપેક્ષ તે સુનય અને નિરપેક્ષ તે દુર્નય	૧૫૦		મનુષ્યત્વ, આર્યત્વ, ઉચ્ચ કુળ, નીરોગપણું, સત્સમાગમ, સમ્યક્ત્વ, ચારિત્ર વગેરે પામવું અનુક્રમે	
૨૬૭	અનુમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ	૧૫૦	૩૦૦	દુર્લભ છે.	૧૬૫-૧૬૮
૨૬૮-૨૭૮	નયોના ભેદ (નૈગમ આદિ)	૧૫૧-૧૫૮	૩૦૧	દુર્લભ મનુષ્યપણું પામી વિષયોમાં રમનાર રાખને માટે રત્ન બાળે છે.	૧૬૮
૨૭૯-૨૮૦	તત્ત્વનું શ્રવણ, જ્ઞાન, ધારણ, ચિંતવન કરવાવાળા વિરલા છે; તત્ત્વનું અહંકાર કરનાર તત્ત્વને જાણે છે.	૧૫૮-૧૫૯	૩૦૨-૩૦૪	સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન- ચારિત્રરૂપ બોધીને દુર્લભમાં દુર્લભ જાણી તેનો મહાન આદર કરો.	૧૬૯
૨૮૧-૨૮૨	અજ્ઞાની સ્ત્રી-આદિને વશ થાય છે. જ્ઞાની નહિ.	૧૫૯-૧૬૦	૩૦૫-૩૦૬	૧૨. ધર્માનુપ્રેક્ષા	૧૭૦-૨૬૮
૨૮૩	લોકાનુપ્રેક્ષાના ચિંતવનનું માહાત્મ્ય	૧૬૦	૩૦૭	સર્વજ્ઞ અને તેમના દ્વારા ઉપદિષ્ટ દ્વિવિધ ધર્મ	૧૭૦-૧૭૧
૨૮૪-૩૦૧	૧૧. બોધિદુર્લભાનુપ્રેક્ષા	૧૬૦	૩૦૭	ગૃહસ્થધર્મના બાર ભેદ સમ્યક્ત્વ પામવાની યોગ્યતા	૧૭૨
૨૮૪	નિગોદથી નીકળી સ્થાવરપણું દુર્લભ	૧૬૨	૩૦૮-૩૦૯	ત્રણે પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે થાય ?	૧૭૩
૨૮૫	ત્રસપણું ચિંતામણિ જેવું દુર્લભ	૧૬૨	૩૧૦	બે સમ્યક્ત્વ, અનંતા- નુબંધી-વિસંયોજન અને દેશવ્રત ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્ય વાર અહે-છોડે	૧૭૪

गाथा	विषय	पृष्ठ	गाथा	विषय	पृष्ठ
३११-३१२	तत्त्वार्थश्रद्धान- -निद्रूपण	१७६-१८१	३८१	अंतसमये आराधना करवानुं इण	२३०
३१३-३१७	सम्यग्दृष्टिना परिणाम	१८२-१८४	३८२-४०८	उत्तम क्षमादि मुनिधर्मनुं	
३१८	मिथ्यादृष्टिनुं स्वरूप	१८५	४०८-४१३	वर्षान डेवण पुष्पने	२३३-२५१
३१९-३२०	अंतरादि कंठ आपता नथी.	१८६-१८७		अर्थे धर्म अंगीकार न करयो	२५२- २५४
३२१-३२२	जन्म-मरण, दुःख- सुख, रोग, दारिद्र वगेरे संबंधमां सम्य- ग्दृष्टिना विचार	१८७	४२४	सम्यक्त्वना निःशंकितादि आठ गुण	२५६
३२३	पूर्वोक्त गाथा प्रमाणे जे ज्ञाणे ते शुद्ध सम्यग्दृष्टि; शंका करे ते मिथ्यादृष्टि	१८८	४२५-४२६ ४२७-४३६ ४३७	निःशंकितादि देव गुरुमां वागु पाऽवा धर्मनुं माहात्म्य धर्म रक्षितनी निंदा धर्म आचरो ने	२६२-२६३ २६४-२६६ २६७
३२४	आज्ञा-सम्यक्त्वनुं स्वरूप	१८८	४३८-४४८	आर प्रकरनां तपनुं वर्षान	२६८-३०३
३२५-३२७	सम्यक्त्वनुं माहात्म्य	१८९-१९०	४४९	अंधरयनानुं प्रयोजन	३०४
३२८-३८०	अगियार प्रतिमानुं स्वरूप	१९१-२२८	४८० ४८१	अनुप्रेक्षानुं इण अन्त्य मंगल	३०५ ३०५

*

ॐ

श्रीपरमात्मने नमः ।

स्वामीकार्तिकेयानुप्रेक्षा

गुजराती भाषानुवाद

मंगलाचरण (दोहा)

प्रथम ऋषभ जिन धर्मकर, सन्मति चरम जिनेश;
विघ्नहरण मंगलकरण, लवतम-दुरित-दिनेश. १.
वाणी जिनमुभधी जरी, पडी गणधिय-कान;
अक्षर-पदमय विस्तरी, करडि सकल कल्याण. २.
गुरु गणधर गुणधर सकल, प्रचुर परंपर और;
व्रततपधर तनुनगनधर, वंदो वृष शिरमौर. ३.
स्वामी कार्तिकेय मुनि, बारड भावना भाय;
कर्यु कथन विस्तारधी, प्राकृत-छंद बनाय. ४.
संस्कृत टीका तेडनी, करी सुधर शुभचंद्र;
सुगम-देशभाषामयी, करुं नाम जयचंद्र. ५.
भाषो भाषावो लव्यजन, यथाज्ञान मनधार;
करो निर्जरा कर्मनी, वार वार सुविचार. ६.

એ પ્રમાણે દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુને નમસ્કારરૂપ મંગલાચરણપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા નામના ગ્રંથની દેશભાષામય વચનિકા કરીએ છીએ; ત્યાં સંસ્કૃતટીકા અનુસાર મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે ગાથાનો સંક્ષેપમાં અર્થ લખીશ; તેમાં કોઈ ઠેકાણે ભૂલ હોય તો વિશેષ બુદ્ધિમાન સુધારી લેશો.*

* અહીં ભાષાનુવાદક સ્વર્ગીય પં. જયચંદ્રજીએ સમસ્ત ગ્રંથની સંક્ષિપ્ત સૂચનારૂપ પીઠિકા લખી છે, પણ તેને અહીં નહિ મૂકતાં આધુનિક પ્રથાનુસાર અમે ભૂમિકામાં (પ્રસ્તાવનામાં) લખી છે.

૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

શ્રીમાન્ સ્વામી કાર્તિક્યાચાર્ય, પોતાનાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થવી, નવીન શ્રોતાજનોને જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ઉપજવાં તથા વિશુદ્ધતા થવાથી પાપકર્મની નિર્જરા, પુણ્યનું ઉપાર્જન, શિષ્ટાચારનું પાલન અને નિર્વિદ્વપણે ગ્રંથની સમાપ્તિ ઇત્યાદિ અનેક ભલા ફળની ઇચ્છાપૂર્વક પોતાના ઇષ્ટદેવને નમસ્કારરૂપ મંગલપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રથમ ગાથાસૂત્ર કહે છે:-

**તિહુવણતિલયં દેવં વંદિત્તા તિહુવણિંદરિપુજ્જં ।
વોચ્છં અણુપેહાઓ ભવિયજણાણંદજણનીઓ ॥ ૧ ॥
ત્રિભુવનતિલકં દેવં વંદિત્વા ત્રિભુવનેન્દ્રપરિપૂજ્યં ।
વક્ષ્યે અનુપ્રેક્ષાઃ ભવિકજનાનન્દજનનીઃ ॥ ૧ ॥**

અર્થ:- ત્રણ ભુવનના તિલક અને ત્રણ ભુવનના ઇન્દ્રોથી પૂજ્ય એવા દેવને નમસ્કાર કરી હું ભવ્યજીવોને આનંદ ઉપજાવવાવાળી અનુપ્રેક્ષા કહીશ.

ભાવાર્થ:- અહીં ‘દેવ’ એવી સામાન્ય સંજ્ઞા છે. ત્યાં ક્રીડા, વિજિગીષા, દ્યુતિ, સ્તુતિ, મોદ, ગતિ, કાંતિ આદિ ક્રિયા કરે તેને દેવ કહેવામાં આવે છે. ત્યાં સામાન્યપણે તો ચાર પ્રકારના દેવ વા કલ્પિત દેવોને પણ (દેવ) ગણવામાં આવે છે. તેમનાથી (જિનદેવને) ભિન્ન દર્શાવવા માટે અહીં ‘ત્રિભુવનતિલકં’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તેનાથી અન્ય દેવનો વ્યવચ્છેદ (નિરાકરણ-ખંડન) થયો.

વળી ત્રણભુવનના તિલક તો ઇંદ્ર પણ છે, એટલે તેનાથી (જિનદેવને) ભિન્ન દર્શાવવા માટે ‘ત્રિભુવનેન્દ્રપરિપૂજ્યં’ એવું વિશેષણ અહીં આપ્યું; તેનાથી ત્રણ ભુવનના ઇંદ્રો વડે પણ પૂજનીક એવા દેવ છે તેમને અહીં નમસ્કાર કર્યા છે.

અહીં આ પ્રમાણે સમજવું કે-એવું દેવપણું તો શ્રી અરહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ-એ પાંચ પરમેષ્ઠીમાં જ

મંગલાચરણ]

[૩

સંભવે છે, કારણ કે-પરમ સ્વાત્મજનિત આનંદ સહિત ક્રીડા, કર્મને જીતવારૂપ વિજિગીષા, સ્વાત્મજનિત પ્રકાશરૂપ ઘૃતિ, સ્વસ્વરૂપની સ્તુતિ, સ્વસ્વરૂપમાં પરમ પ્રમોદ, લોકાલોકવ્યાપ્તરૂપ ગતિ અને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રાંતિ ઇત્યાદિ દેવપણાની એકદેશ વા સર્વદેશરૂપ સમસ્ત ઉત્કૃષ્ટ ક્રિયા તેમનામાં જ હોય છે તેથી સર્વોત્કૃષ્ટ દેવપણું એમાં જ આવ્યું, એટલે એમને જ મંગલરૂપ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

‘મં’ એટલે પાપ, તેને ‘ગલ’ એટલે ગાળે, તથા ‘મંગ’ એટલે સુખ તેને ‘લ’ એટલે લાભ-દદાતિ અર્થાત્ આપે તેને ‘મંગલ’ કહીએ છીએ. એવા દેવને નમસ્કાર કરવાથી શુભ પરિણામ થાય છે અને તેનાથી પાપનો નાશ થાય છે-શાંતભાવરૂપ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી અનુપ્રેક્ષાનો સામાન્ય અર્થ તો વારંવાર ચિંતવન કરવું એ છે; પણ ચિંતવન તો અનેક પ્રકારનાં છે અને તેને કરવાવાળા પણ અનેક છે. તેમનાથી ભિન્ન દર્શાવવા માટે અહીં ‘ભવ્યજનાનંદજનની:’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તેથી જે ભવ્ય જીવોને મોક્ષપ્રાપ્તિ નિકટ આવી હોય તેમને આનંદ ઉપજાવવાવાળી એવી અનુપ્રેક્ષા કહીશ.

બીજું અહીં ‘અનુપ્રેક્ષા:’ એવું બહુવચનરૂપ પદ છે, ત્યાં અનુપ્રેક્ષા-સામાન્ય ચિંતવન એક પ્રકારરૂપ છે તો પણ (વિશેષપણે તેના) અનેક પ્રકાર છે. ભવ્યજીવોને જે સાંભળતાં જ મોક્ષમાર્ગમાં ઉત્સાહ ઊપજે એવા ચિંતવનના સંક્ષેપતાથી બાર પ્રકાર છે. તેનાં નામ તથા ભાવનાની પ્રેરણા બે ગાથાસૂત્રોમાં કહે છે:-

**અદ્ભુવ અસરણ ભણિયા સંસારામેગમણ્ણમસુહત્તં ।
આસવ-સંવરણામા ણિજ્જર-લોયાણુપેહાઓ ॥ ૨ ॥**

૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

इय जाणिरुण भावह दुल्लह-धम्माणुभावणा णिच्चं।
मणवयणकायसुद्धी एदा *उद्देसदो भणिया।।३।। युग्मम्।
अध्रुव अशरणं भणिताः संसारमेकमन्यमअशुचित्वम्।
आस्रवसंवरनामा निर्जरालोकानुप्रेक्षाः।।
इति ज्ञात्वा भावयत दुर्लभधर्मानुभावनाः नित्यम्।
मनोवचनकायशुद्ध्या एताः उद्देशतः भणिताः।।

અર્થ:- હે ભવ્યાત્મન્? આટલાં જ અનુપ્રેક્ષાનાં નામ જિનદેવ કહે છે. તેને (સમ્યક્ પ્રકારે) જાણીને મન-વચન-કાય શુદ્ધ કરી આગળ કહીશું તે પ્રમાણે તમે નિરંતર ભાવો (ચિંતવો). તે (નામ) ક્યાં છે? અધ્રુવ, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસ્રવ, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિદુર્લભ અને ધર્મ એ બાર છે.

ભાવાર્થ:- એ બાર ભાવનાનાં નામ કહ્યાં, તેનું વિશેષ અર્થરૂપ કથન તો આગળ યથાસ્થાને થશે જ વળી એ નામ સાર્થક છે. તેનો અર્થ શો? અધ્રુવ તો અનિત્યને કહીએ છીએ, જેમાં શરણપણું નથી તે અશરણ છે, પરિભ્રમણને સંસાર કહીએ છીએ, જ્યાં બીજાં કોઈ નથી તે એકત્વ છે, જ્યાં સર્વથી જુદાપણું છે તે અન્યત્વ છે, મલિનતાને અશુચિત્વ કહીએ છીએ, કર્મનું આવવું તે આસ્રવ છે, કર્માસ્રવ રોકવો તે સંવર છે, કર્મનું ખરવું તે નિર્જરા છે, જેમાં છ દ્રવ્યોનો સમુદાય છે તે લોક છે, અતિ કઠણતાથી પ્રાપ્ત કરીએ તે દુર્લભ (બોધિદુર્લભ) છે અને સંસારથી જીવનો ઉદ્ધાર કરે તે વસ્તુસ્વરૂપાદિક ધર્મ છે; એ પ્રમાણે તેનો અર્થ છે. હવે પ્રથમ અધ્રુવાનુપ્રેક્ષા કહે છે:-

* પાઠાંતર : દસ દો ય ભણિયા હુ।

*

૧. અધુવાનુપ્રેક્ષા

જં કિંચિ વિ ઉપ્પણ્ણં તસ્સ વિણાસો હવેઙ્ગ ણિયમેણ ।
પરિણામસરૂવેણ વિ ણ ય કિંચિ વિ સાસયં અત્થિ ॥ ૪ ॥
યત્કિંચિદપિ ઉત્પન્નં તસ્ય વિનાશો ભવતિ નિયમેન ।
પરિણામસ્વરૂપેણાપિ ન ચ કિંચિદપિ શાશ્વતમસ્તિ ॥ ૪ ॥

અર્થ:- જે કાંઈ ઉત્પન્ન થયું તેનો નિયમથી નાશ થાય છે અર્થાત્ પરિણામસ્વરૂપથી તો કોઈ પણ (વસ્તુ) શાશ્વત નથી.

ભાવાર્થ:- સર્વ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષસ્વરૂપ છે; ત્યાં સામાન્ય તો દ્રવ્યને કહેવામાં આવે છે તથા વિશેષ, ગુણ-પર્યાયને કહેવામાં આવે છે. હવે દ્રવ્યથી તો વસ્તુ નિત્ય જ છે, ગુણ પણ નિત્ય જ છે; અને પર્યાય છે તે અનિત્ય છે, તેને પરિણામ પણ કહેવામાં આવે છે. આ જીવ પર્યાયબુદ્ધિવાળો હોવાથી પર્યાયને ઊપજતી-વિણસતી દેખીને હર્ષ-શોક કરે છે તથા તેને નિત્ય રાખવા ઇચ્છે છે; અને એ અજ્ઞાન વડે તે વ્યાકુળ થાય છે. તેથી તેણે આ ભાવના (અનુપ્રેક્ષા) ચિંતવવી યોગ્ય છે:-

હું દ્રવ્યથી શાશ્વત આત્મદ્રવ્ય છું, આ ઊપજે છે-વિણસે છે તે પર્યાયનો સ્વભાવ છે; તેમાં હર્ષ-વિષાદ શો? શરીર છે તે જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગજનિત પર્યાય છે અને ઘન-ધાન્યાદિક છે તે પુદ્ગલના પરમાણુઓનો સ્કંધપર્યાય છે, એટલે તેનું મળવું-વિખરાવું નિયમથી અવશ્ય છે, છતાં તેમાં સ્થિરતાની બુદ્ધિ કરે છે એ જ મોહજનિત ભાવ છે. માટે વસ્તુસ્વરૂપ જાણી તેમાં હર્ષ-વિષાદાદિરૂપ ન થવું. આગળ તેને જ વિશેષતાથી કહે છે:-

જમ્મં મરણેણ સમં સંપજ્જઙ્ગ જોવ્વણં જરાસહિયં ।
લક્ક્ખી વિણાસસહિયા ઇય સવ્વં ભંગુરં મુણહ ॥ ૫ ॥

૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

**જન્મ મરણેન સમં સમ્પદ્યતે યૌવનં જરાસહિતમ્ ।
લક્ષ્મીઃ વિનાશસહિતા ઇતિ સર્વં ભંગુરં જાનીહિ ॥૫॥**

અર્થ:- હે ભલ્ય ! આ જન્મ છે તે તો મરણ સહિત છે, યૌવન છે તે વૃદ્ધાવસ્થા સહિત ઊપજે છે અને લક્ષ્મી છે તે વિનાશ સહિત ઊપજે છે; એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુને ક્ષણભંગુર જ જાણ !

ભાવાર્થ:- જેટલી અવસ્થાઓ જગતમાં છે તેટલી બધીય પ્રતિપક્ષભાવ સહિત છે છતાં આ જીવ, જન્મ થાય ત્યારે તેને સ્થિર જાણી હર્ષ કરે છે અને મરણ થાય ત્યારે તેને ગયો માની શોક કરે છે. એ પ્રમાણે ઇષ્ટની પ્રાપ્તિમાં હર્ષ, અપ્રાપ્તિમાં વિષાદ તથા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં વિષાદ અને અપ્રાપ્તિમાં હર્ષ કરે છે; એ સર્વ મોહનું માહાત્મ્ય છે પણ જ્ઞાનીએ તો સમભાવરૂપ રહેવું.

**અથિરં પરિયણસયણં પુત્તકલત્તં સુમિત્તલાવણ્ણં ।
ગિહગોહણાઙ્ગ સવ્વં ણવઘણવિંદેણ સારિચ્છં ॥૬॥
અસ્થિર પરિજનસ્વજનં પુત્રકલત્રં સુમિત્રલાવણ્યમ્ ।
ગૃહગોધનાદિ સર્વં નવઘનવૃન્દેન સદ્દશમ્ ॥૬॥**

અર્થ:- જેમ નવીન મેઘનાં વાદળ તટકાળ ઉદય પામીને વિલય પામી જાય છે તેવી જ રીતે આ સંસારમાં પરિવાર, બંધુવર્ગ, પુત્ર, સ્ત્રી, ભલા મિત્રો, શરીરની સુંદરતા, ઘર અને ગોધન આદિ સમસ્ત વસ્તુઓ અસ્થિર છે.

ભાવાર્થ:- એ સર્વ વસ્તુને અસ્થિર જાણી તેમાં હર્ષ-વિષાદ ન કરવો.

**સુરઘણુતડિવ્વ ચવલા ઙ્ગદિયવિસયા સુભિચ્ચવગ્ગા ય ।
દિદ્ધપણદ્ધા સવ્વે તુરયગયા રહવરાદી ય ॥૭॥
સુરઘનુસ્તડિદ્ધચ્વપલા ઙ્ગન્દ્રિયવિષયાઃ સુભૃત્યવર્ગાશ્ચ ।
દ્દષ્ટપ્રણષ્ટાઃ સર્વે તુરગગજાઃ રથવરાદયશ્ચ ॥૭॥**

અધુવાનુપ્રેક્ષા]

[૭

અર્થ:- આ જગતમાં ઇન્દ્રિયોના વિષયો છે તે ઇન્દ્રધનુષ અને વિજળીના ચમકાર જેવા ચંચળ છે; પ્રથમ દેખાય પછી તુરત જ વિલય પામી જાય છે. વળી તેવી જ રીતે ભલા ચાકરોનો સમૂહ અને સારા ઘોડા-હાથી-રથ છે તે સર્વ વસ્તુ પણ એ જ પ્રમાણે છે.

ભાવાર્થ:- આ જીવ, સારા સારા ઇન્દ્રિયવિષયો અને ઉત્તમ નોકર, ઘોડા, હાથી અને રથાદિકની પ્રાપ્તિથી સુખ માને છે પરંતુ એ સર્વ ક્ષણભંગુર છે. માટે અવિનાશી સુખનો ઉપાય કરવો જ યોગ્ય છે.

હવે બંધુજનોનો સંયોગ કેવો છે તે દષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે:-

**પંથે પહિયજનાણં જહ સંજોઓ હવેઈ खणमित्तं ।
बंधुजनाणं च तहा संजोओ अब्हुओ होइ ॥ ૮ ॥
पथि पथिकजनानां यथा संयोगो भवति क्षणमात्रम् ।
बन्धुजनानां च तथा संयोगः अधुवः भवति ॥ ૮ ॥**

અર્થ:- જેમ પંથમાં પથિકજનોનો સંયોગ ક્ષણમાત્ર છે, તે જ પ્રમાણે સંસારમાં બંધુજનોનો સંયોગ પણ અસ્થિર છે.

ભાવાર્થ:- આ જીવ, બહોળો કુટુંબ-પરિવાર પામતાં અભિમાનથી તેમાં સુખ માને છે અને એ મદ વડે પોતાના સ્વરૂપને ભૂલે છે, પણ એ બંધુવર્ગાદિનો સંયોગ માર્ગના પથિકજન જેવો જ છે, થોડા જ સમયમાં વિખરાઈ જાય છે. માટે એમાં જ સંતુષ્ટ થઈને સ્વરૂપને ન ભૂલવું.

હવે આગળ દેહના સંયોગની અસ્થિરતા દર્શાવે છે:-

**अइलालिओ वि देहो ण्हाणसुयंधेहिं विविहभक्खेहिं ।
खणमित्तेण वि विहडइ जलभरिओ आमघडओ व्व ॥ ૯ ॥
अतिलालितः अपि देहः स्नानसुगन्धैः विविधभक्ष्यैः ।
क्षणमात्रेण अपि विघटते जलभृतः आमघटः इव ॥ ૯ ॥**

૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ : જીઓ તો ખરા આ દેહ, સ્નાન અને સુગંધી વસ્તુઓ વડે સજાવવા છતાં પણ તથા અનેક પ્રકારનાં ભોજનાદિ ભક્ષ્યો વડે પાલન કરવા છતાં પણ જળ ભરેલા કાચા ઘડાની માફક, ક્ષણમાત્રમાં વિલય પામી જાય છે.

ભાવાર્થ:- એવા શરીરમાં સ્થિરબુદ્ધિ કરવી તે મોટી ભૂલ છે.

આગળ લક્ષ્મીનું અસ્થિરપણું દર્શાવે છે:-

**जा सासया ण लच्छी चक्रहराणं पि पुण्णवंताणं ।
सा किं बंधेइ रइं इयरजणाणं अपुण्णाणं ॥ १० ॥
या शाश्वता न लक्ष्मीः चक्रधराणां अपि पुण्यवताम् ।
सा किं बध्नाति रतिं इतरजनानां अपुण्यानाम् ॥ १० ॥**

અર્થ:- જે લક્ષ્મી અર્થાત્ સંપદા (ઉત્કૃષ્ટ) પુણ્યકર્મના ઉદય સહિત જે ચક્રવર્તી તેમને પણ શાશ્વતરૂપ નથી તો અન્ય જે પુણ્યોદય વિનાના વા અલ્પપુણ્યવાળા પુરુષો તેની સાથે કેમ રાગ બાંધે? અપિતુ ન બાંધે.

ભાવાર્થ:- એ સંપદાના અભિમાનથી આ પ્રાણી તેમાં પ્રીતિ કરે છે તે વૃથા છે.

આગળ એ જ અર્થને વિશેષતાથી કહે છે:-

**कथवि ण रमइ लच्छी कुलीणधीरे वि पंडिए सूरे ।
पुज्जे धम्मिष्ठे वि य सुरुवसुयणे महासत्ते ॥ ११ ॥
कुत्र अपि न रमते लक्ष्मीः कुलीनधीरे अपि पण्डिते शूरे ।
पूज्ये धर्मिष्ठे अपि च सुरुपसुजने महासत्त्वे ॥ ११ ॥**

અર્થ:- આ લક્ષ્મી-સંપદા કુળવાન, ધૈર્યવાન, પંડિત, સુભટ, પૂજ્ય, ધર્માત્મા, રૂપવાન, સુજન અને મહા પરાક્રમી ઇત્યાદિ કોઈ પુરુષોમાં પણ રાચતી નથી.

અધ્વવાનુપ્રેક્ષા]

[૯

ભાવાર્થ:- કોઈ જાણે કે-હું મોટા કુળનો છું, મારે પેઢી દર પેઢીથી આ સંપદા ચાલી આવે છે તો તે ક્યાં જવાની છે? હું ધીરજવાન છું એટલે કેવી રીતે ગુમાવીશ? હું પંડિત છું-વિદ્યાવાન છું, તો તેને કોણ લઈ શકવાનું છે? ઊલટા મને તેઓ આપશે જ; હું સુભટ છું તેથી કેવી રીતે કોઈને લેવા દઈશ? હું પૂજનિક છું તેથી મારી કોણ લઈ શકે? હું ધર્માત્મા છું અને ધર્મથી તો તે આવે છે, છતી જાય કેવી રીતે? હું મહા રૂપવાન છું, મારું રૂપ દેખતાં જ જગત પ્રસન્ન થાય છે, તો આ સંપદા ક્યાં જવાની છે? હું સજ્જન અને પરોપકારી છું એટલે તે ક્યાં જશે? તથા હું મહા પરાક્રમી છું, સંપદાને વધારીશ જ, છતીને તે ક્યાં જવા દઈશ?-એ સર્વ વિચારો મિથ્યા છે; કારણ કે આ સંપદા જોતજોતામાં વિલય પામી જાય છે, કોઈની રાખી તે રહેતી નથી.

હવે કહે છે કે-લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ તેને શું કરીએ? તેનો ઉત્તર :-

**તા ભુંજિજ્જત લક્ષ્મી દિજ્જત દાણે દયાપહાણેણ ।
જા જલતરંગચવલા દો તિણ્ણ દિણાણિ ચિટ્ઠેઙ્ઠ ॥૧૨॥
તાવત્ ભુજ્યતાં લક્ષ્મીઃ દીયતાં દાને દયાપ્રધાનેન ।
યા જલતરજ્જપલા દ્વિત્રિદિનાનિ ચેષ્ટે ॥૧૨॥**

અર્થ:- આ લક્ષ્મી જલતરંગની માફક ચંચલ છે એટલે જ્યાં સુધી તે બે-ત્રણ દિવસ સુધી ચેષ્ટા કરે છે-મોજૂદ છે ત્યાં સુધી તેને ભોગવો વા દયાપ્રધાની થઈને દાનમાં આપો.

ભાવાર્થ:- કોઈ કૃપણબુદ્ધિ આ લક્ષ્મીને માત્ર સંચય કરી સ્થિર રાખવા ઇચ્છે છે તેને ઉપદેશ છે કે-આ લક્ષ્મી ચંચલ છે, સ્થિર રહેવાની નથી, માટે જ્યાં સુધી થોડા દિવસ એ વિદ્યમાન (મોજૂદ) છે ત્યાં સુધી તેને પ્રભુભક્તિ અર્થે વા પરોપકાર અર્થે દાનાદિમાં ખરવો તથા ભોગવો.

૧૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પ્રશ્ન:- એને ભોગવવામાં તો પાપ ઉત્પન્ન થાય છે તો પછી એને ભોગવવાનો ઉપદેશ અહીં શા માટે આપો છો ?

સમાધાન:- માત્ર સંચય કરી રાખવામાં પ્રથમ તો મમત્વ ઘણું થાય છે તથા કોઈ કારણે તે વિનાશ પામી જાય તે વખતે વિષાદ (ખેદ) ઘણો થાય છે અને વળી આસક્તપણાથી નિરંતર કષાયભાવ તીવ્ર-મલિન રહે છે, પરંતુ તેને ભોગવવામાં પરિણામ ઉદાર રહે છે- મલિન રહેતા નથી; વળી ઉદારતાપૂર્વક ભોગસામગ્રીમાં ખરચતાં જગત પણ જશ કરે છે ત્યાં પણ મન ઉજ્જવલ (પ્રસન્ન) રહે છે, કોઈ અન્ય કારણે તે વિણશી જાય તોપણ ત્યાં ઘણો વિષાદ થતો નથી ઇત્યાદિ, તેને ભોગવવામાં પણ, ગુણ થાય છે; પરંતુ કૃપણને તો તેનાથી કાંઈ પણ ગુણ (ફાયદો) નથી, માત્ર મનની મલિનતાનું જ તે કારણ છે. વળી જે કોઈ તેનો સર્વથા ત્યાગ જ કરે તો તેને કાંઈ અહીં ભોગવવાનો ઉપદેશ છે નહિ.

**જો પુણ લચ્છિં સંચદિ ણ ય મુંજદિ ણેય દેદિ પત્તેસુ ।
સો અપ્પાણં વંચદિ મણુયત્તં ણિપ્ફલં તસ્સ ॥૧૩॥
યઃ પુનઃ લક્ષ્મીં સંચિનોતિ ન ચ મુક્તે નૈવ દદાતિ પાત્રેષુ ।
સઃ આત્માનં વંચયતિ મનુજત્વં નિષ્ફલં તસ્ય ॥૧૩॥**

અર્થ:- પરંતુ જે પુરુષ લક્ષ્મીનો માત્ર સંચય કરે છે પણ પાત્રોને અર્થે આપતો નથી, તથા ભોગવતો પણ નથી, તે તો માત્ર પોતાના આત્માને જ ઠગે છે; એવા પુરુષનું મનુષ્યપણું નિષ્ફળ છે- વૃથા છે.

ભાવાર્થ:- જે પુરુષે, લક્ષ્મી પામીને તેને માત્ર સંચય જ કરી પણ દાન કે ભોગમાં ન ખરચી, તો તેણે મનુષ્યપણું પામી શું કર્યું? મનુષ્યપણું નિષ્ફળ જ ગુમાવ્યું, અને પોતે જ ઠગાયો.

જો સંચિરુણ લચ્છિ ધરણિયલે સંઠવેદિ અઙ્દૂરે ।
સો પુરિસો તં લચ્છિ પાહાણસમાણિયં કુણદિ ॥ ૧૪ ॥
યઃ સચિત્ય લક્ષ્મીં ઘરણીતલે સંસ્થાપયતિ અતિદૂરે ।
સઃ પૂરુષઃ તાં લક્ષ્મીં પાષાણસમાનિકાં કરોતિ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:- જે પુરુષ પોતાની સંચિત લક્ષ્મીને ઘણે ઊંડે પૃથ્વીતળમાં દાટે છે તે પુરુષ એ લક્ષ્મીને પાષાણ સમાન કરે છે.

ભાવાર્થ:- જેમ મકાનના પાયામાં પથ્થર નાખીએ છીએ તેમ તેણે લક્ષ્મી પણ દાટી, તેથી તે પણ પાષાણ સમાન જ થઈ.

અણવરયં જો સંચદિ લચ્છિ ણ ય દેદિ ણેય મુંજેદિ ।
અપ્પણિયા વિ ય લચ્છી પરલચ્છીસમાણિયા તસ્સ ॥ ૧૫ ॥
અનવરતં યઃ સંચિનોતિ લક્ષ્મીં ન ચ દદાતિ નૈવ મુદ્કત્તે ।
આત્મીયા અપિ ચ લક્ષ્મીઃ પરલક્ષ્મીસમાનિકા તસ્ય ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:- જે પુરુષ લક્ષ્મીનો નિરંતર સંચય જ કરે છે પણ નથી દાન કરતો કે નથી ભોગવતો, તે પુરુષ પોતાની લક્ષ્મીને પારકી લક્ષ્મી જેવી કરે છે.

ભાવાર્થ:- લક્ષ્મી પામીને જે દાન કે ભોગ કરતો નથી તેને, તે લક્ષ્મી પેલાની (તેના ખરા માલિકની) છે અને પોતે તો માત્ર રખવાળ (ચોકીદાર) છે; એ લક્ષ્મીને તો કોઈ બીજો જ ભોગવશે.

લચ્છીસંસત્તમણો જો અપ્પાણં ઘરેદિ કટ્ટેણ ।
સો રાઙ્દાઙ્ગયાણં કજ્જં સાહેદિ મૂઢપ્પા ॥ ૧૬ ॥
લક્ષ્મીસંસત્તમનાઃ યઃ આત્માનં ઘરતિ કટ્ટેણ ।
સ રાજદાયાદીનાં કાર્યં સાઘયતિ મૂઢાત્મા ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:- જે પુરુષ લક્ષ્મીમાં આસક્તચિત્ત થઈને પોતાના આત્માને કાષ્ટમાં રાખે છે તે મૂઢાત્મા માત્ર રાજાઓનું અને કુટુંબીઓનું જ કાર્ય સાધે છે.

૧૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- લક્ષ્મીમાં આસક્તચિત્ત થઈને તેને કમાવા માટે તથા તેની રક્ષા માટે જે અનેક કષ્ટ સહે છે તે પુરુષને માત્ર ફળમાં કષ્ટ જ થાય છે; એ લક્ષ્મીને તો કુટુંબ ભોગવશે કે રાજા લઈ જશે.

જો વહ્વારદિ લચ્છિં बहुविहबुद्धीहिं णेय तिप्पेदि ।
सव्वारंभं कुव्वदि रत्तिदिणं तं पि चिंतेदि ॥ ૧૭ ॥
ण य भुंजदि वेलाए चिंतावत्थो ण सुवदि रयणीये ।
सो दासत्तं कुव्वदि विमोहिदो लच्छितरुणीए ॥ ૧૮ ॥
यः वर्धापयति लक्ष्मीं बहुविधबुद्धिभिः नैव तृप्यति ।
सर्वारम्भं कुरुते रात्रिदिनं तमपि चिन्तयति ॥ ૧૭ ॥
न च भुङ्क्ते वेलायां चिन्तावस्थः न स्वपिति रजन्याम् ।
सः दासत्वं कुरुते विमोहितः लक्ष्मीतरुण्याः ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:- જે પુરુષ અનેક પ્રકારની કળા-ચતુરાઈ-બુદ્ધિ વડે લક્ષ્મીને માત્ર વધારે જાય છે પણ તૃપ્ત થતો નથી, એના માટે અસિ, મસિ અને કૃષિ આદિ સર્વ આરંભ કરે છે, રાત્રિદિવસ તેના જ આરંભને ચિંતવે છે, વેળાએ ભોજન પણ કરતો નથી અને ચિંતામગ્ન બની રાત્રીમાં સૂતો (ઊંઘતો) પણ નથી તે પુરુષ લક્ષ્મીરૂપ સ્ત્રીમાં મોહિત થયો થકો તેનું કિંકરપણું કરે છે.

ભાવાર્થ:- જે સ્ત્રીનો કિંકર થાય તેને લોકમાં મોહલ્યા ' એવું નિંદા નામ કહે છે. તેથી જે પુરુષ નિરંતર લક્ષ્મીના અર્થે જ પ્રયાસ કરે છે તે પણ લક્ષ્મીરૂપ સ્ત્રીનો મોહલ્યા છે.

હવે, જે લક્ષ્મીને ધર્મકાર્યમાં લગાવે છે તેની પ્રશંસા કરે છે:-

જો વહ્માણલચ્છિં अणवरयं देदि धम्मकज्जेसु ।
सो पंडिएहिं थुव्वदि तस्स वि सहला हवे लच्छी ॥ ૧૯ ॥

અધ્વવાનુપ્રેક્ષા]

[૧૩

**યઃ વર્ધમાનલક્ષ્મીં અનવરતં દદાતિ ધર્મકાર્યેષુ ।
સઃ પણ્ણિડતૈઃ સ્તૂયતે તસ્ય અપિ સફલા ભવેત્ લક્ષ્મીઃ ॥ ૧૧ ॥**

અર્થઃ- જે પુરુષ પુણ્યોદયથી વધતી જતી જે લક્ષ્મી, તેને નિરંતર ધર્મકાર્યોમાં આપે છે તે પુરુષ પંડિતજનો વડે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે અને તેની જ લક્ષ્મી સફળ છે.

ભાવાર્થઃ- લક્ષ્મીને પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, યાત્રા, પાત્રદાન અને પરોપકાર ઇત્યાદિ ધર્મકાર્યોમાં ખરચવાથી જ તે સફળ છે અને પંડિતજનો પણ તે દાતાની પ્રશંસા કરે છે.

**એવં જો જાણિત્તા વિહલિયલોયાણ ધમ્મજુત્તાણં ।
ણિરવેક્ખો તં દેદિ હુ તસ્સ હવે જીવિયં સહલં ॥ ૨૦ ॥
એવં યઃ જ્ઞાત્વા વિફલિતલોકેભ્યઃ ધર્મયુક્તેભ્યઃ ।
નિરપેક્ષઃ તાં દદાતિ ખલુ તસ્ય ભવેત્ જીવિતં સફલમ્ ॥ ૨૦ ॥**

અર્થઃ- જે પુરુષ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જાણીને ધર્મયુક્ત જે નિર્ધનજન છે તેમને, પ્રત્યુપકારની વાંચ્છારહિત થઈને, તે લક્ષ્મીને આપે છે તેનું જીવન સફળ છે.

ભાવાર્થઃ- પોતાનું પ્રયોજન સાધવા અર્થે તો દાન આપવાવાળા જગતમાં ઘણા છે, પરંતુ જે પ્રત્યુપકારની વાંચ્છારહિતપણે ધર્માત્મા તથા દુઃખી-દરિદ્ર પુરુષોને ધન આપે છે તેવા વિરલા છે અને તેમનું જ જીવિત સફળ છે.

હવે આગળ મોહનું માહાત્મ્ય દર્શાવે છેઃ-

**જલબુબ્બુયસારિચ્છં ધણજોવ્વણજીવિયં પિ પેચ્છંતા ।
મણ્ણંતિ તો વિ ણિચ્ચં અઙ્ગલિઓ મોહમાહપ્પો ॥ ૨૧ ॥
જલબુદબુદસદ્દશં ધનયૌવનજીવિતં અપિ પશ્યન્તઃ ।
મન્યન્તે તથાપિ નિત્યં અતિબલિહં મોહમાહાત્મ્યમ્ ॥ ૨૧ ॥**

અર્થઃ- આ પ્રાણી ધન-યૌવન-જીવનને જલના બુદબુદની

૧૪]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

માફક તુરત વિલય પામી જતાં જોવા છતાં પણ તેને નિત્ય માને છે એ જ મોટું આશ્ચર્ય છે—એ જ મોહનું મહા બળવાન માહાત્મ્ય છે.

ભાવાર્થ:- વસ્તુનું સ્વરૂપ અન્યથા જણાવવામાં મઘપાન, જ્વરાદિ રોગ, નેત્રવિકાર અને અંધકાર ઇત્યાદિ અનેક કારણો છે, પરંતુ આ મોહ તો એ સર્વથી પણ બલવાન છે, કે જે પ્રત્યક્ષ વસ્તુને વિનાશીક દેખે છે છતાં તેને નિત્યરૂપ જ મનાવે છે. તથા મિથ્યાત્વ, કામ, ક્રોધ, શોક ઇત્યાદિક બધા મોહના જ ભેદ છે. એ બધાય વસ્તુસ્વરૂપમાં અન્યથા બુદ્ધિ કરાવે છે.

હવે આ કથનને સંકોચે છે:-

चङ्कण महामोहं विसए मुण्जुण भंगुरे सव्वे ।

णिव्विसयं कुणह मणं जेण सुहं उत्तमं लहए ॥ ૨૨ ॥

त्यक्त्वा महामोहं विषयान् ज्ञात्वा भंगुरान् सर्वान् ।

निर्विषयं कुरुत मनः येन सुखं उत्तमं लभध्वे ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:- હે ભવ્યજીવ ! તું સમસ્ત વિષયોને વિનાશીક જાણીને મહામોહને છોડી તારા અંતઃકરણને વિષયોથી રહિત કર, જેથી તું ઉત્તમ સુખને પ્રાપ્ત થાય.

ભાવાર્થ:- ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સંસાર, દેહ, ભોગ, લક્ષ્મી ઇત્યાદિ સર્વ અસ્થિર દર્શાવ્યાં. તેમને જાણી જે પોતાના મનને વિષયોથી છોડાવી, આ અસ્થિરભાવના ભાવશે તે ભવ્ય જીવ સિદ્ધપદના સુખ ને પ્રાપ્ત થશે.

(દોહરો)

द्रव्यदष्टितै वस्तु थिर, पर्यय अथिर निहारि ।

उपजत विनशत देखिकै हरष विषाद निवारि ॥

ઈતિ અધુવાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

૨. અશરણાનુપ્રેક્ષા

તત્થ ભવે કિં સરણં જત્થ સુરિંદાણ દીસદે વિલઓ ।
હરિહરબંભાદીયા કાલેણ ય કવલિયા જત્થ ॥ ૨૩ ॥
તત્ર ભવે કિં શરણં યત્ર સુરેન્દ્રાણાં દૃશ્યતે વિલયઃ ।
હરિહરબ્રહ્માદિકાઃ કાલેન ચ કવલિતાઃ યત્ર ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:- જે સંસારમાં દેવોના ઈંદ્રોનો પણ વિનાશ જોવામાં આવે છે, જ્યાં હરિ અર્થાત્ નારાયણ, હર અર્થાત્ રુદ્ર અને બ્રહ્મા અર્થાત્ વિદ્યાતા તથા આદિ શબ્દથી મોટા મોટા પદવીધારક સર્વ કાળ વડે કોળિયો બની ગયા તે સંસારમાં શું શરણરૂપ છે? કોઈ પણ નહિ.

ભાવાર્થ:- શરણ તેને કહેવાય કે જ્યાં પોતાની રક્ષા થાય, પણ સંસારમાં તો જેનું શરણ વિચારવામાં આવે તે પોતે જ કાળ પામતાં નાશ પામી જાય છે, ત્યાં પછી કોનું શરણ ?

હવે તેનું દૃષ્ટાંત કહે છે:-

સીહસ્સ કમે પહિદં સારંગં જહ ણ રક્ખદે કો વિ ।
તહ મિચ્ચુણા ય ગહિદં જીવં પિ ણ રક્ખદે કો વિ ॥ ૨૪ ॥
સિંહસ્ય ક્રમે પતિતં સારંગં યથા ન રક્ષતિ કઃ અપિ ।
તથા મૃત્યુના ચ ગૃહીતં જીવં અપિ ન રક્ષતિ કઃ અપિ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:- જેમ જંગલમાં સિંહના પગ તળે પડેલા હરણને કોઈપણ રક્ષણ કરવાવાળું નથી તેમ આ સંસારમાં કાળ વડે ગ્રહાયલા પ્રાણીને કોઈપણ રક્ષણ આપી શકતું નથી.

ભાવાર્થ:- જંગલમાં સિંહ કોઈ હરણને (પોતાના) પગતળે પકડે ત્યાં તેનું કોણ રક્ષણ કરે? એ જ પ્રમાણે આ, કાળનું દૃષ્ટાંત જાણવું. હવે એ જ અર્થને દઢ કરે છે.

જહ્ દેવો વિ ય રક્ખદિ મંતો તંતો ય ખેત્તપાલો ય ।
મિયમાણં પિ મણુસ્સં તો મણુયા અક્ખયા હોંતિ ॥ ૨૫ ॥

૧૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

**यदि देवः अपि च रक्षति मन्त्रः तन्त्रः च क्षेत्रपालः च ।
त्रियमाणं अपि मनुष्यं तत् मनुजाः अक्षयाः भवन्ति ॥ २५ ॥**

અર્થ:- મરણને પ્રાપ્ત થતા મનુષ્યને જો કોઈ દેવ, મંત્ર, તંત્ર, ક્ષેત્રપાલ અને ઉપલક્ષણથી લોકો જેમને રક્ષક માને છે તે બધાય રક્ષવાવાળા હોય તો મનુષ્ય અક્ષય થઈ જાય અર્થાત્ કોઈપણ મરે જ નહિ.

ભાવાર્થ:- લોકો જીવવાને માટે દેવપૂજા, મંત્રતંત્ર અને ઔષધી આદિ અનેક ઉપાય કરે છે. પરંતુ નિશ્ચયથી વિચારીએ તો કોઈ જીવતા (શાશ્વત) દેખાતા નથી, છતાં નિરર્થક જ મોહથી વિકલ્પ ઉપજાવે છે.

હવે એ જ અર્થને ફરીથી દઢ કરે છે:-

**अइबलिओ वि रउहो मरणविहीणो ण दीसदे को वि ।
रक्खिज्जंतो वि सया रक्खपयारेहिं विविहेहिं ॥ २६ ॥
अतिबलिष्ठ अपि रौद्रः मरणविहीनः न दृश्यते कः अपि ।
रक्षमाणः अपि सदा रक्षाप्रकारैः विविधैः ॥ २६ ॥**

અર્થ:- આ સંસારમાં અતિ બળવાન, અતિ રૌદ્ર-ભયાનક અને રક્ષણના અનેક પ્રકારોથી નિરંતર રક્ષણ કરવામાં આવતો હોવા છતાં પણ મરણ રહિત કોઈ પણ દેખાતો નથી.

ભાવાર્થ:- ગઢ, કોટ, સુભટ અને શસ્ત્ર આદિ રક્ષાના અનેક પ્રકારોથી ઉપાય ભલે કરો પરંતુ મરણથી કોઈ બચતું નથી અને સર્વ ઉપાયો વિફળ (નિષ્ફળ) જાય છે.

હવે પરમાં શરણ કલ્પે તેના અજ્ઞાનને દર્શાવે છે:-

**एवं पेच्छंतो वि हु गहभूयपिसायजोइणीजक्खं ।
सरणं मण्णइ मूढो सुगाढमिच्छत्तभावादो ॥ २७ ॥
एवं पश्यन् अपि खलु ग्रहभूतपिशाचयोगिनीजक्षम् ।
शरण मन्यते मूढः सुगाढमिथ्यात्वभावात् ॥ २७ ॥**

અશરણાનુપ્રેક્ષા]

[૧૭

અર્થ:- એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી અશરણતા પ્રત્યક્ષ દેખવા છતાં પણ મૂઢ મનુષ્ય, તીવ્ર મિથ્યાત્વભાવથી સૂર્યાદિ ગ્રહ, ભૂત, વ્યંતર, પિશાચ, જોગણી, ચંડિકાદિક અને મણિભદ્રાદિક યક્ષોનું શરણ માને છે.

ભાવાર્થ:- આ પ્રાણી પ્રત્યક્ષ જાણે છે કે મરણથી કોઈ પણ રક્ષણ કરવાવાળું નથી છતાં એ, ગ્રહાદિકમાં શરણપણું કલ્પે છે; એ બધું તીવ્ર મિથ્યાત્વના ઉદયનું માહાત્મ્ય છે.

હવે, મરણ થાય છે તે આયુના ક્ષયથી જ થાય છે એમ કહે છે:-

आउखएण मरणं आउं दाउं ण सक्कदे को वि ।

तम्हा देविंदो वि य मरणाउ ण रक्खदे को वि ॥ २८ ॥

आयुःक्षयेण मरणं आयुः दातुं न शक्नोति कः अपि ।

तस्मात् देवेन्द्रः अपि च मरणात् न रक्षति कः अपि ॥ २८ ॥

અર્થ:- આયુકર્મના ક્ષયથી મરણ થાય છે. વળી એ આયુકર્મ કોઈને કોઈ પણ આપવા સમર્થ નથી, માટે દેવોનો ઇંદ્ર પણ મરણથી બચાવી શકતો નથી.

ભાવાર્થ:- આયુ પૂર્ણ થવાથી મરણ થાય છે અને એ આયુ કોઈ પણ કોઈને આપવા સમર્થ નથી; તો પછી રક્ષણ કરવાવાળો કોણ છે? તે વિચારો.

હવે એ જ અર્થને દઢ કરે છે:-

अप्पाणं पि चवंतं जइ सक्कदि रक्खिदुं सुरिंदो वि ।

तो किं छंडदि सग्गं सव्वुत्तमभोयसंजुत्तं ॥ २९ ॥

आत्मानं अपि च्यवन्तं यदि शक्नोति रक्षितुं सुरेन्द्रः अपि ।

तत् किं त्यजति स्वर्गं सर्वोत्तमभोगसंयुक्तम् ॥ २९ ॥

૧૮]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- દેવોનો ઇન્દ્ર પણ પોતાને ચવતો (મરતો) થકો રાખવાને સમર્થ હોત તો સર્વોત્તમ ભોગો સહિત જે સ્વર્ગનો વાસ તેને તે શા માટે છોડત ?

ભાવાર્થ:- સર્વ ભોગોનું સ્થળ પોતાના વશ ચાલતું હોય તેને કોણ છોડે ?

હવે પરમાર્થ (સાયું) શરણ દર્શાવે છે:-

**દંસળળાણચરિતં સરણં સેવેહ પરમસદ્ધાણ ।
અપ્પં કિં પિ ણ સરણં સંસારે સંસરંતાણં ॥ ૩૦ ॥
દર્શનજ્ઞાનચારિત્રં શરણં સેવધ્વં પરમશ્રદ્ધયા ।
અન્યત્ કિં અપિ ન શરણં સંસારે સંસરતામ્ ॥ ૩૦ ॥**

અર્થ:- હે ભવ્ય ! તું પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક દર્શનજ્ઞાનચારિત્રસ્વરૂપ (આત્માના) શરણને સેવન કર. આ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવોને અન્ય કોઈ પણ શરણ નથી.

ભાવાર્થ:- સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે અને એ જ પરમાર્થરૂપ (વાસ્તવિક-સાયું) શરણ છે, અન્ય સર્વ અશરણ છે. નિશ્ચય શ્રદ્ધાપૂર્વક એ જ શરણને પકડો-એમ અહીં ઉપદેશ છે.

હવે એ જ વાતને દઢ કરે છે:-

**અપ્પા ણં પિ ય સરણં ક્ષમાદિભાવેહિં પરિણદો હોદિ ।
તિવ્વકસાયાવિદ્ધો અપ્પાણં હણદિ અપ્પેણ ॥ ૩૧ ॥
આત્મા નનુ અપિ ચ શરણં ક્ષમાદિભાવૈઃ પરિણતઃ ભવતિ ।
તીવ્રકષાયાવિષ્ટઃ આત્માનં હિનસ્તિ આત્મના ॥ ૩૧ ॥**

અર્થ:- ઉત્તમ ક્ષમાદિ સ્વભાવે પરિણત આત્મા જ ખરેખર શરણ છે; પણ જે તીવ્રકષાયયુક્ત થાય છે તે પોતા વડે પોતાને જ હણે છે.

સંસારાનુપ્રેક્ષા]

[૧૯

ભાવાર્થ:- પરમાર્થથી વિચારવામાં આવે તો પોતાને પોતે જ રક્ષવાવાળો છે અને પોતે જ ઘાતવાવાળો છે. ક્રોધાદિરૂપ ભાવ કરે છે ત્યારે શુદ્ધ ચૈતન્યનો ઘાત થાય છે તથા ક્ષમાદિરૂપ ભાવ કરે છે ત્યારે પોતાની રક્ષા થાય છે; અને એ જ (ક્ષમાદિ) ભાવોથી, જન્મમરણ રહિત થઈને, અવિનાશી પદ પ્રાપ્ત થાય છે.

**વસ્તુસ્વભાવવિચારથી, શરણ આપકો આપ;
વ્યવહારે પંચ પરમગુરુ, અવર સકલ સંતાપ.**

ઈતિ અશરણાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

*

૩. સંસારાનુપ્રેક્ષા

અહીં પ્રથમ બે ગાથાઓ વડે સંસારનું સામાન્ય સ્વરૂપ કહે છે:-

**एकं चयदि सरीरं अण्णं गिण्हेदि णवणवं जीवो ।
पुणु पुणु अण्णं अण्णं गिण्हदि मुंचेदि बहुवारं ॥ ३२ ॥
एवं जं संसरणं णाणादेहेसु हवदि जीवस्स ।
सो संसारो भण्णदि मिच्छकसाएहिं जुत्तस्स ॥ ३३ ॥
एकं त्यजति शरीरं अन्यत् गृह्णाति नवं नवं जीवः ।
पुनः पुनः अन्यत् अन्यत् गृह्णाति मुंचति बहुवारम् ॥ ३२ ॥
एवं यत् संसरणं नानादेहेषु भवति जीवस्य ।
सः संसार : भण्यते मिथ्याकषायैः युक्तस्य ॥ ३३ ॥**

અર્થ:- મિથ્યાત્વ અર્થાત્ વસ્તુનું સર્વથા એકાંતરૂપ શ્રદ્ધાન કરવું અને કષાય એટલે ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-એ સહિત આ જીવને અનેક દેહોમાં જે સંસરણ અર્થાત્ ભ્રમણ થાય છે તેને ‘સંસાર’ કહીએ છીએ. તે કેવી રીતે? એ જ કહીએ છીએ:- એક શરીરને છોડી

૨૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અન્યને ગ્રહણ કરે; વળી પાછો નવું શરીર ગ્રહણ કરી, પાછો તેને પણ છોડી, અન્યને ગ્રહણ કરે; એ પ્રમાણે ઘણી વાર (શરીરને) ગ્રહણ કર્યા જ કરે તે જ સંસાર છે.

ભાવાર્થ:- એક શરીરથી અન્ય શરીરની પ્રાપ્તિ થયા કરે તે જ સંસાર છે.

હવે એ પ્રમાણે સંસારમાં સંક્ષેપથી ચાર ગતિ છે તથા અનેક પ્રકારનાં દુઃખ છે. ત્યાં પ્રથમ જ નરકગતિનાં દુઃખોને છ ગાથાઓ દ્વારા કહે છે:-

નરકગતિનાં દુઃખો

**પાવ-ઉદયેણ ણરણ જાયદિ જીવો સહેદિ બહદુક્ખં ।
પંચપયારં વિવિહં અણોવમં અણ્ણદુક્ખેહિં ॥ ૩૪ ॥
પાપોદયેન નરકે જાયતે જીવઃ સહતે બહુદુઃખમ્ ।
પંચપ્રકારં વિવિધં અનૌપમ્યં અન્યદુઃખૈઃ ॥ ૩૪ ॥**

અર્થ:- પાપના ઉદયથી આ જીવ નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે; ત્યાં પાંચ પ્રકારનાં વિવિધ ઘણાં દુઃખ સહન કરે છે, જેમને તિર્યચાદિ અન્ય ગતિઓનાં દુઃખોની ઉપમા આપી શકાતી નથી.

ભાવાર્થ:- જે જીવોની હિંસા કરે છે, જૂઠ બોલે છે, પરધન હરણ કરે છે, પરનારીને વાંચ્છે છે, ઘણા આરંભ કરે છે, પરિગ્રહમાં આસક્ત છે, ઘણો ક્રોધી, તીવ્ર માની, અતિ કપટી, અતિકઠોરભાષી, પાપી, યુગલીખોર, (અતિ) કૃપણ, દેવશાસ્ત્રગુરુનિંદક, અધમ, દુર્બુદ્ધિ, કૃતઘ્ની અને ઘણો જ શોક-દુઃખ કરવાની જ જેની પ્રકૃતિ છે એવો જીવ મરીને નરકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખને સહે છે.

હવે ઉપર કહેલાં પાંચ પ્રકારના દુઃખ ક્યાં ક્યાં છે તે કહે છે:-

અસુરોદીરિયદુક્ખં સારીરં માણસં તહા વિવિહં ।
ચિત્તુભ્ભવં ચ તિવ્વં અપ્પોણ્ણકયં ચ પંચવિહં ॥ ૩૫ ॥
અસુરોદીરિતદુઃખ શારીરં માનસં તથા વિવિધમ્ ।
ક્ષેત્રોદ્ભવં ચ તીવ્રં અન્યોડન્યકૃતં ચ પંચવિધમ્ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:- અસુરકુમારદેવોથી ઉપજાવેલાં દુઃખ, (પોતાના) શરીરથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખ, મનથી અને અનેક પ્રકારનાં ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખ તથા પરસ્પર કરેલાં દુઃખ-એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનાં દુઃખ છે.

ભાવાર્થ:- ત્રીજા નરક સુધી તો અસુરકુમારદેવો માત્ર કુતૂહલથી જાય છે અને નારકીઓને જોઈ તેમને પરસ્પર લડાવે છે- અનેક પ્રકારથી દુઃખી કરે છે; વળી એ નારકીઓનાં શરીર જ પાપના ઉદયથી સ્વયમેય જ અનેક રોગયુક્ત, બૂરાં, ઘૃણાકારી અને દુઃખમય હોય છે, તેમનાં ચિત્ત જ મહાકૂર અને દુઃખરૂપ જ હોય છે; નરકનું ક્ષેત્ર મહાશીત, ઉષ્ણ, દુર્ગંધાદિ અનેક ઉપદ્રવ સહિત છે; તથા પરસ્પર વેરના સંસ્કારથી (આપસ આપસમાં) છેદન, ભેદન, મારણ, તાડન અને કુંભીપાક વગેરે કરે છે; ત્યાંનાં દુઃખ ઉપમારહિત છે.

હવે એ જ દુઃખનો વિશેષ (ભેદ) કહે છે :-

છિજ્જઙ્ગ તિલતિલમિત્તં ભિંદિજ્જઙ્ગ તિલતિલંતરં સયલં ।
વજ્જગ્ગિણ્ણ કઠિજ્જઙ્ગ ણિહપ્પણ્ણ પૂયકુંડમ્હિ ॥ ૩૬ ॥
છિદ્ધતે તિલતિલમાત્રં ભિદ્ધતે તિલતિલાન્તરં સકલમ્ ।
વજ્જાગ્ગિના ક્કથ્યતે નિધીયતે પૂયકુણ્ણે ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:- જ્યાં શરીરને તલતલ પ્રમાણ છેદવામાં આવે છે, તેના તલતલ જેટલા શકલ અર્થાત્ ખંડને પણ ભેદવામાં આવે છે, વજ્જાગ્ગિમાં પકાવવામાં આવે છે તથા પરુના કુંડમાં નાખવામાં આવે છે.

૨૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

इच्चैवमाईदुक्खं जं णरए सहदि एयसमयम्हि ।
तं सयलं वण्णेदुं ण सक्कदे सहसजीहो वि ॥ ३७ ॥
इत्थेवमादिदुःखं यत् नरके सहते एकसमये ।
तत्सकलं वर्णयितुं न शक्नोति सहस्रजिह्व अपि ॥ ३७ ॥

ભાવાર્થ:- એ પ્રમાણે પૂર્વ ગાથામાં કહ્યાં તેને માંડીને જે દુઃખો તે નરકમાં એક કાળમાં જીવ સહન કરે છે તેનું કથન કરવાને, જેને હજાર જીભ હોય તે પણ સમર્થ થતો નથી.

ભાવાર્થ:- આ ગાથામાં નરકના દુઃખોનું વચનઅગોચરપણું કહ્યું છે.

હવે નરકનું ક્ષેત્ર તથા એ નારકીઓના પરિણામ દુઃખમય જ છે તે કહે છે:-

सव्वं पि होदि णरये खेत्तसहावेण दुक्खदं असुहं ।
कुविदा वि सव्वकालं अण्णोण्णं होंति णेरइया ॥ ३८ ॥
सर्वं अपि भवति नरके क्षेत्रस्वभावेन दुःखदं अशुभम् ।
कुपिताः अपि सर्वकालं अन्योऽन्यं भवन्ति नैरयिकाः ॥ ३८ ॥

અર્થ:- નરકના ક્ષેત્રસ્વભાવથી જ બધુંય દુઃખદાયક છે. અશુભ છે તથા નારકીજીવ સદાકાળ પરસ્પર ક્રુધિત છે.

ભાવાર્થ:- ક્ષેત્ર તો સ્વભાવથી દુઃખરૂપ છે જ, પરંતુ નારકી (જીવો) પરસ્પર ક્રોધી થતા થકા એકબીજાને મારે છે. એ પ્રમાણે તેઓ નિરંતર દુઃખી જ રહે છે.

अण्णभवे जो सुयणो सो वि य णरए हणेइ अइकुविदो ।
एवं तिव्वविवागं बहुकालं विसहदे दुःक्खं ॥ ३९ ॥
अन्यभवे यः सुजनः सः अपि च नरके हन्ति अतिकुपितः ।
एवं तीव्रविपाकं बहुकालं विषहते दुःखम् ॥ ३९ ॥

સંસારાનુપ્રેક્ષા]

[૨૩

અર્થ:- પૂર્વભવમાં જે સ્વજન-કુટુંબી હતો તે પણ આ નરકમાં ક્રોધી બનીને ઘાત કરે છે. એ પ્રમાણે તીવ્ર છે વિપાક જેમનો એવાં દુઃખો ઘણા કાળ સુધી નારકીજીવો સહન કરે છે.

ભાવાર્થ:- એવાં દુઃખો સાગરોપમ (કાળ) સુધી સહન કરે છે તોપણ આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના ત્યાંથી નીકળવું બનતું નથી.

હવે તિર્યચગતિનાં દુઃખોને સાડાચાર ગાથાઓ દ્વારા કહે છે.

તિર્યચગતિનાં દુઃખો

તત્તો ણીસરિદૂળં જાયદિ તિરિણસુ બહુવિયપ્પેસુ ।
તત્થ વિ પાવદિ દુખં ગભ્ભે વિ ય છેયણાદીયં ॥ ૪૦ ॥
તતઃ નિઃસૃત્ય જાયતે તિર્યક્ષુ બહુવિકલ્પેષુ ।
તત્ર અપિ પ્રાપ્નોતિ દુઃખં ગર્ભે અપિ ચ છેદનાદિકમ્ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:- એ નરકમાંથી નીકળીને અનેક પ્રકારના ભેદોવાળી જે તિર્યચગતિ તેમાં (જીવ) ઉત્પન્ન થાય છે; ત્યાં પણ ગર્ભમાં તે દુઃખ પામે છે. ‘ અપિ ’ શબ્દથી સમ્મૂર્ણન થઈ છેદનાદિકનાં દુઃખ પામે છે.

તિરિણિહિં ખજ્જમાણો દુટ્ઠમણુસ્સેહિં હણ્ણમાણો વિ ।
સવ્વત્થ વિ સંતટ્ઠો ભયદુક્ખં વિસહદે ભીમં ॥ ૪૧ ॥
તિર્યગ્ગિભિઃ ખાદ્યમાનઃ દુષ્ટમનુષ્ઠૈઃ હન્યમાનઃ અપિ ।
સર્વત્ર અપિ સંત્રસ્તઃ ભયદુઃખં વિષહતે ભીમમ્ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:- એ તિર્યચગતિમાં જીવ, સિંહ-વાઘ આદિ વડે ભક્ષણ થતો તથા દુષ્ટ મનુષ્ય (મ્લેચ્છ, પારઘી, માછીમાર આદિ) વડે માર્યો જતો થકો સર્વ ઠેકાણે ત્રાસયુક્ત બની રૌદ્ર-ભયાનક દુઃખોને અતિશય સહન કરે છે.

૨૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અળ્લોળ્લં ઁજ્જંતા તિરિયા પાવંતિ ઢારુળ્લં ઢુઁઁ.
માયા વિ જત્થ ઢુઁઁઢિ અળ્લો કો તત્થ રઁઁઢિ ॥ ૪૨ ॥
અન્યોઢન્યં ઁાઢન્તઃ તિર્યઁઁઃ પ્રાણુવન્તિ ઢારુળ્લં ઢુઁઁઢુ.
માતા અપિ યત્ર ઢુઁઁઢિ અન્યઃ કઃ તત્ર રઁઁઢિ ॥ ૪૨ ॥

અર્થઃ- ઁ તિર્યઁઁઢિમાં જીવ પરસ્પર ઢુઁઁઢિ યતા યકા ઉત્કૃષ્ટ ઢુઁઁઢુ પામે ઁ; તે આને ખાય અને આ તેને ખાય. જ્યાં જેના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન યયો ઁ ઁવી માતા પણ પુત્રને ઢુઁઁઢિ કરી જાય, તો પઢી અન્ય કોણ રઁઁઢિ કરે ?

તિવ્વતિસાઁ તિસિઢો તિવ્વવિઢુઁઁઢિ ઢુઁઁઢિ સંતો.
તિવ્વં પાવઢિ ઢુઁઁઢુ ઁયરહુયાસેળ ઢુઁઁઢુ ॥ ૪૩ ॥
તીવ્રતૃષયા તૃષિતઃ તીવ્રઢુઁઁઢિ ઢુઁઁઢિ સન્.
તીવ્રં પ્રાણોતિ ઢુઁઁઢુ ઁઢરહુતાશેનઃ ઢુઁઁઢુ ॥ ૪૩ ॥

અર્થઃ- ઁ તિર્યઁઁઢિમાં જીવ તીવ્ર તરસથી તૃષાતુર તથા તીવ્ર ઢુઁઁઢિ ક્ષુઢાતુર યયો યકો તેમ જ ઉઢરાઁઢિ ઢુઁઁઢિ (ઘણાં) તીવ્ર ઢુઁઁઢુ પામે ઁ.

હવે ઁ કથનને સંકોચે ઁઃ-

ઁવં ઢુઁઁઢુઁઢિ ઢુઁઁઢુ વિસહેઢિ તિરિયજોળીસુ.
તત્તો ળીસરિઢુળ્લં લઢ્ધિ-અપુળ્લો ળરો હોઢિ ॥ ૪૪ ॥
ઁવં ઢુઁઁઢુઁઢિ ઢુઁઁઢુ વિષહતે તિર્યઁઁઢિ.
તતઃ નિઃસૃત્ય લઢ્ધિ-અપુળ્લઃ નરઃ ઢુઁઁઢિ ॥ ૪૪ ॥

અર્થઃ- ઁ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી તિર્યઁઁઢિમાં જીવ અનેક પ્રકારથી ઢુઁઁઢુ પામે ઁ અને તેને સઢે ઁ. ઁ તિર્યઁઁઢિમાંથી નીકળી (કઢાચિત્) ઢુઁઁઢુ યાય તો કેવો યાય ? લઢ્ધિઅપર્યાસ, કે જ્યાં પર્યાસિ પૂરી જ ન યાય.

સંસારાનુપ્રેક્ષા]

[૨૫

હવે મનુષ્યગતિનાં જે દુઃખો છે તેને બાર ગાથાઓ દ્વારા કહે છે. ત્યાં પ્રથમ જ ગર્ભમાં ઊપજે તે અવસ્થા કહે છે :-

મનુષ્યગતિનાં દુઃખો

અહ ગમ્ભે વિ ય જાયદિ તત્થ વિ ણિવહીકયંગપચ્ચંગો ।
વિસહદિ તિવ્વં દુક્ખં ણિગ્ગમમાણો વિ જોણીદો ॥ ૪૫ ॥
અથ ગર્ભે અપિ ચ જાયતે તત્ર અપિ નિવહીકૃત-અજ્ઞપ્રત્યજ્ઞઃ ।
વિષહતે તીવ્રં દુઃખં નિર્ગચ્છન્ અપિ યોનિતઃ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:- અથવા ગર્ભમાં ઊપજે તો ત્યાં પણ હસ્ત-પાદાદિ અંગ અને આંગળાં આદિ પ્રત્યંગ એ બધા એકઠા સંકુચિત રહ્યા થકા (જીવ) દુઃખ સહે છે અને ત્યાંથી યોનિદ્વારે નીકળતાં તે તીવ્ર દુઃખને સહન કરે છે.

વળી તે કેવો થાય, તે કહે છે:-

બાલો વિ પિયરચત્તો પરોચ્છિટ્ટેણ વહ્હુદે દુહિદો ।
એવં જાયણસીલો ગમેદિ કાલં મહાદુક્ખં ॥ ૪૬ ॥
બાલઃ અપિ પિતૃત્યક્તઃ પરોચ્છિટ્ટેન વર્ધતે દુઃખિતઃ ।
એવં યાચનશીલઃ ગમયતિ કાલં મહાદુઃખમ્ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:- ગર્ભમાંથી નીકળ્યા પછી બાળઅવસ્થામાં જ માત-પિતા મરી જાય તો દુઃખી થતો થકો પારકી ઉચ્છિષ્ટ વડે જીવનનિર્વાહ કરતો તથા માગવાનો જ છે સ્વભાવ જેનો એવો તે, મહાદુઃખે કાળ નિર્ગમન કરે છે.

વળી કહે છે કે એ બધું પાપનું ફળ છે:-

પાવેણ જણો एसो દુક્કમ્મવસેણ જાયદે સવ્વો ।
પુણરવિ કરેદિ પાવં ણ ય પુણ્ણં કો વિ અજ્જેદિ ॥ ૪૭ ॥

૨૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પાપેન જનઃ ઇષઃ દુઃકર્મવશેન જાયતે સર્વઃ।

પુનઃ અપિ કરોતિ પાપં ન ચ પુણ્યં કઃ અપિ અર્જયતિ ॥ ૪૭ ॥

અર્થઃ- આ લોકના બધા મનુષ્યો પાપના ઉદયથી અશાતા-વેદનીય, નીચગોત્ર અને અશુભનામ-આયુ આદિ દુષ્કર્મના વશે એવાં દુઃખો સહન કરે છે તોપણ પાછા પાપ જ કરે છે, પણ પૂજા, દાન, વ્રત, તપ અને ધ્યાનાદિ છે લક્ષણ જેનું એવાં પુણ્યને ઉપજાવતા નથી એ મોટું અજ્ઞાન છે.

વિરલો અજ્જદિ પુણ્યં સમ્માદિટ્ઠી વણ્ઠિં સંજુત્તો।

ઉવસમભાવે સહિદો ણિંદણગરહાહિં સંજુત્તો ॥ ૪૮ ॥

વિરલઃ અર્જયતિ પુણ્યં સમ્યગ્દષ્ટિઃ વ્રતૈઃ સંયુક્તઃ।

ઉપશમભાવેન સહિતઃ નિન્દનગર્હાભ્યાં સંયુક્તઃ ॥ ૪૮ ॥

અર્થઃ- સમ્યગ્દષ્ટિ અર્થાત્ યથાર્થ શ્રદ્ધાવાન, મુનિ-શ્રાવકનાં વ્રતો સહિત, ઉપશમભાવ અર્થાત્ મંદકષાય પરિણામી, નિંદન અર્થાત્ પોતાના દોષોને પોતે યાદ કરી પ્રશ્નાત્તાપ કરનાર, અને ગર્હણ અર્થાત્ પોતાના દોષને ગુરુજન પાસે વિનયથી કહેનાર; એ પ્રમાણે નિંદા-ગર્હસંયુક્ત જીવ પુણ્યપ્રકૃતિઓને ઉપજાવે છે, પણ એવા વિરલા જ હોય છે.

હવે કહે છે કે પુણ્યયુક્તને પણ ઈષ્ટ-વિયોગાદિ જોવામાં આવે છે

પુણ્યજુદસ્સ વિ દીસદિ ઇદ્ધવિઓયં અણિદ્ધસંજોયં।

ભરહો વિ સાહિમાણો પરિજ્જઓ લહુયભાણ ॥ ૪૯ ॥

પુણ્યયુતસ્ય અપિ દૃશ્યતે ઇષ્ટવિયોગઃ અણિષ્ટસંયોગઃ।

ભરતઃ અપિ સાભિમાનઃ પરાજિતઃ લઘુકમ્નાત્રા ॥ ૪૯ ॥

અર્થઃ- પુણ્યોદયયુક્ત પુરુષને પણ ઈષ્ટવિયોગ અને અણિષ્ટ સંયોગ થતો જોવામાં આવે છે. જુઓ, અભિમાનયુત ભરત-

સંસારાનુપ્રેક્ષા]

[૨૭

ચક્રવર્તી પણ પોતાના નાના ભાઈ બાહુબલીથી ઘાર પામ્યા.

ભાવાર્થ:- કોઈ જાણે કે 'જેને મહાન પુણ્યનો ઉદય છે તેને તો સુખ છે', પણ સંસારમાં તો સુખ કોઈને પણ હોતું નથી. ભરતચક્રવર્તી જેવા પણ અપમાનાદિકથી દુઃખી થયા તો બીજાઓની વાત જ શી કહેવી ?

હવે એ જ અર્થને દઢ કરે છે:-

**સયલદ્વિસયજોઓ बहुपुण्णस्स वि ण सव्वहा होदि ।
तं पुण्णं पि ण कस्स वि सव्वं जेणिच्छिदं लहदि ॥ ૫૦ ॥
सकलार्थविषययोगः बहुपुण्यस्य अपि न सर्वथा भवति ।
तत् पुण्यं अपि न कस्य अपि सर्वं येन ईप्सितं लभते ॥ ૫૦ ॥**

અર્થ:- આ સંસારમાં સમસ્ત પદાર્થોનો, જે વિષય અર્થાત્ ભોગ્ય વસ્તુ છે તે સર્વનો, યોગ મોટા પુણ્યવાનને પણ સર્વાંગપણે મળતો નથી. કોઈને એવું પુણ્ય જ નથી કે જે વડે બધાય મનોવાંચિત (પદાર્થો) મળે.

ભાવાર્થ:- મોટા પુણ્યવાનને પણ વાંચિત વસ્તુમાં કાંઈ ને કાંઈ ઓછાશ રહે છે, સર્વ મનોરથ તો કોઈના પણ પૂર્ણ થતા નથી; તો પછી (કોઈ જીવ) સંસારમાં સર્વાંગ સુખી કેવી રીતે થાય ?

**कस्स वि णत्थि कलत्तं अहव कलत्तं ण पुत्तसंपत्ती ।
अह तेसिं संपत्ती तह वि सरोओ हवे देहो ॥ ૫૧ ॥
कस्य अपि नास्ति कलत्रं अथवा कलत्रं न पुत्रसम्प्राप्तिः ।
अथ तेषां सम्प्राप्तिः तथापि सरोगः भवेत् देहः ॥ ૫૧ ॥**

અર્થ:- કોઈ મનુષ્યને તો સ્ત્રી નથી, કોઈને જો સ્ત્રી હોય તો પુત્રની પ્રાપ્તિ નથી તથા કોઈને પુત્રની પ્રાપ્તિ છે તો શરીર રોગયુક્ત છે.

૨૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અહ ણીરોઓ દેહો તો ધણધણ્ણાણ ણેય સંપત્તિ ।
અહ ધણધણ્ણં હોદિ હુ તો મરણં ઙ્ગત્તિ દુક્કેદિ ॥ ૫૨ ॥
અથ નીરોગઃ દેહઃ તત્ ધનધાન્યાનાં નૈવ સમ્પ્રાસિઃ ।
અથ ધનધાન્યં ભવતિ ખલુ તત્ મરણં ઙ્ગગિતિ ઢૌકતે ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:- જો કોઈને નીરોગ દેહ હોય તો ધન-ધાન્યની પ્રાપ્તિ હોતી નથી અને જો ધન-ધાન્યની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે તો (કદાચિત્) તુરત મરણ પણ થઈ જાય છે.

કસ્સ વિ દુવ્વકલત્તં કસ્સ વિ દુવ્વસણવસણિઓ પુત્તો ।
કસ્સ વિ અરિસમબંધૂ કસ્સ વિ દુહિદા દુ દુચ્ચરિયા ॥ ૫૩ ॥
કસ્ય અપિ દુષ્ટકલત્રં કસ્ય અપિ દુર્વ્યસનવ્યસનિકઃ પુત્રઃ ।
કસ્ય અપિ અરિસમબન્ધુઃ કસ્ય અપિ દુહિતા અપિ દુશ્ચરિતા ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:- આ મનુષ્યભવમાં કોઈને સ્ત્રી દુરાચરણી છે, કોઈને પુત્ર જીગાર આદિ દુર્વ્યસનોમાં લવલીન છે, કોઈને શત્રુ સમાન કલહકારી ભાઈ છે તો કોઈને પુત્રી દુરાચરણી છે.

કસ્સ વિ મરદિ સુપુત્તો કસ્સ વિ મહિલા વિણસ્સદે ઙ્ગહ્ઠા ।
કસ્સ વિ અગ્ગિપલિત્તં ગિહં કુટુંબં ચ ડ્ઙ્ગેહ્ઠા ॥ ૫૪ ॥
કસ્ય અપિ ત્રિયતે સુપુત્રઃ કસ્ય અપિ મહિલા વિનશ્યતિ ઙ્ગહ્ઠા ।
કસ્ય અપિ અગ્નિપ્રલિસં ગૃહં કુટુંબં ચ દહ્યતે ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:- કોઈને તો સારો પુત્ર હોય તે મરી જાય છે, કોઈને ઈષ્ટ સ્ત્રી હોય તે મરી જાય છે તો કોઈને ઘર-કુટુંબ સઘળું અગ્નિ વડે બળી જાય છે.

એવં મણુયગદીએ ણાણાદુક્ખાં વેસહમાણો વિ ।
ણ વિ ધમ્મે કુણદિ મંઙ્ગ આરંભં ણેય પરિચયં ॥ ૫૫ ॥
એવં મનુજગત્યાં નાનાદુઃખાનિ વિષહમાણઃ અપિ ।
ન અપિ ધર્મે કરોતિ મતિં આરમ્ભં નૈવ પરિત્યજતિ ॥ ૫૫ ॥

સંસારાનુપ્રેક્ષા]

[૨૯

અર્થ:- ઉપર પ્રમાણે મનુષ્યગતિમાં નાના પ્રકારનાં દુઃખોને સહવા છતાં પણ આ જીવ સદ્ધર્મમાં બુદ્ધિ કરતો નથી અને પાપારંભને છોડતો નથી.

**સઘળો વિ હોદિ ણિઘળો ઘળહીળો તહ ય ઈસરો હોદિ ।
રાયા વિ હોદિ ભિચ્ચો ભિચ્ચો વિ ય હોદિ ણરણાહો ॥ ૫૬ ॥
સઘનઃ અપિ ભવતિ નિર્ઘનઃ ઘનહીનઃ તથા ચ ઈશ્વરઃ ભવતિ ।
રાજા અપિ ભવતિ ભૃત્યઃ ભૃત્યઃ અપિ ચ ભવતિ નરનાથઃ ॥ ૫૬ ॥**

અર્થ:- ઘનવાન હોય તે નિર્ઘન થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે નિર્ઘન હોય તે ઈશ્વર થઈ જાય છે. વળી રાજા હોય તે કિંકર થઈ જાય છે અને કિંકર હોય તે રાજા થઈ જાય છે.

**સત્તૂ વિ હોદિ મિત્તો મિત્તો વિ ય જાયદે તહા સત્તૂ ।
કમ્મવિવાગવસાદો એસો સંસારસમ્ભાવો ॥ ૫૭ ॥
શત્રુઃ અપિ ભવતિ મિત્રં મિત્રં અપિ ચ જાયતે તથા શત્રુઃ ।
કર્મવિપાકવશાત્ એષઃ સંસારસ્વભાવઃ ॥ ૫૭ ॥**

અર્થ:- કર્મોદયવશે વૈરી હોય તે તો મિત્ર થઈ જાય છે તથા મિત્ર હોય તે વૈરી થઈ જાય છે. એવો જ સંસારનો સ્વભાવ છે.

ભાવાર્થ:- પુણ્યકર્મના ઉદયથી વૈરી પણ મિત્ર થઈ જાય છે તથા પાપકર્મના ઉદયથી મિત્ર પણ શત્રુ થઈ જાય છે.

હવે ચાર ગાથામાં દેવગતિનાં દુઃખોનું સ્વરૂપ કહે છે:-

દેવગતિનાં દુઃખો

**અહ કહ વિ હવદિ દેવો તસ્સ વિ જાણદિ માણસં દુઃખં ।
દઢૂણ મહહ્હીળં દેવાણં રિદ્ધિસમ્પત્તી ॥ ૫૮ ॥
અથ કથમપિ ભવતિ દેવઃ તસ્ય અપિ જાયતે માનસં દુઃખમ્ ।
દષ્ટ્વા મહર્હીનાં દેવાનાં ઋદ્ધિસમ્પ્રાપ્તિમ્ ॥ ૫૮ ॥**

૩૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- અથવા (કદાચિત્) મહાન કષ્ટથી દેવપર્યાય પણ પામે તો ત્યાં તેને પણ મહાન ઋદ્ધિધારક દેવોની ઋદ્ધિસંપદા જોઈને માનસિક દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે.

**इष्टविओगे दुखं होदि महड्ठीण विसयतण्हादो ।
विसयवसादो सुखं जेसिं तेसिं कुदो तिच्ची ॥५९॥
इष्टवियोगे दुःख भवति महर्द्धीनां विषयतृष्णातः ।
विषयवशात् सुखं येषां तेषां कुतः तृप्तिः ॥५९॥**

અર્થ:- મહર્દ્ધિકદેવોને પણ ઈષ્ટ ઋદ્ધિ અને દેવાંગનાદિનો વિયોગ થતાં દુઃખ થાય છે. જેમને વિષયાધીન સુખ છે તેમને તૃપ્તિ ક્યાંથી થાય ? તૃપ્ણા વધતી જ રહે છે.

હવે શારીરિક દુઃખોથી માનસિક દુઃખ મોટું છે-એમ કહે છે:-

**सारीरियदुक्खादो माणसदुखं हवेइ अइपउरं ।
माणसदुखजुदस्स हि विसया वि दुहावहा हुंति ॥६०॥
शारीरिकदुःखतः मानसदुःखं भवति अतिप्रचुरम् ।
मानसदुःखयुतस्य हि विषयाः अपि दुःखावहाः भवन्ति ॥६०॥**

અર્થ:- કોઈ સમજે કે શરીરસંબંધી દુઃખ મોટું છે અને માનસિક દુઃખ અલ્પ છે. તેને અહીં કહે છે કે શારીરિક દુઃખથી માનસિક દુઃખ ઘણું તીવ્ર છે-મોટું છે; જુઓ, માનસિક દુઃખ સહિત પુરુષને અન્ય ઘણા વિષયો હોય તોપણ તેઓ દુઃખદાયક ભાસે છે.

ભાવાર્થ:- મનમાં ચિંતા થાય ત્યારે સર્વ સામગ્રી દુઃખરૂપ જ ભાસે છે.

**देवाणं पि य सुखं मणहरविसएहिं कीरदे जदि ही ।
विसयवसं जं सुखं दुक्खस्स वि कारणं तं पि ॥६१॥**

देवानां अपि च सुखं मनोहरविषयैः क्रियते यदि हि ।
विषयवशं यत्सुखं दुखस्य अपि कारणं तत् अपि ॥ ६१ ॥

અર્થ:- દેવોને મનોહર વિષયોથી જો સુખ છે એમ વિચારવામાં આવે તો તે પ્રગટપણે સુખ નથી. જે વિષયોને આધીન સુખ છે તે દુઃખનું જ કારણ છે (દુઃખ જ છે).

ભાવાર્થ:- અન્ય નિમિત્તથી સુખ માનવામાં આવે તે ભ્રમ છે, કારણ કે જે વસ્તુ સુખના કારણરૂપ માનવામાં આવે છે તે જ વસ્તુ કાળાન્તરમાં દુઃખના જ કારણરૂપ થાય છે.

એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં સંસારમાં કોઈ ઠેકાણે પણ સુખ નથી એમ કહે છે:-

एवं सुदु असारे संसारे दुक्खसायरे घोरे ।
किं कत्थ वि अत्थि सुहं विचारमाणं सुणिच्छयदो ॥ ६२ ॥
एवं सुदु असारे संसारे दुःखसागरे घोरे ।
किं कुत्र अपि अस्ति सुखं विचार्यमाणं सुनिश्चयतः ॥ ६२ ॥

અર્થ:- એ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારે અસાર એવા આ દુઃખ સાગરરૂપ ભયાનક સંસારમાં નિશ્ચયથી વિચાર કરવામાં આવે તો શું કોઈ ઠેકાણે કિંચિત્ પણ સુખ છે? અપિતુ નથી જ.

ભાવાર્થ:- ચારગતિરૂપ સંસાર છે અને ચારે ગતિઓ દુઃખરૂપ જ છે, તો તેમાં સુખ ક્યાં સમજવું?

હવે કહે છે કે આ જીવ પર્યાયબુદ્ધિવાળો છે, તેથી તે જે યોનિમાં ઊપજે છે ત્યાં જ સુખ માની લે છે :-

दुक्कियकम्मवसादो राया वि य असुइकीड़ओ होदि ।
तत्थेव य कुणइ रइं पेक्खह मोहस्स माहप्पं ॥ ६३ ॥
दुष्कृतकर्मवशात् राजा अपि च अशुचिकीटकः भवति ।
तत्र एव च करोति रतिं प्रेक्षध्वं मोहस्य माहात्म्यम् ॥ ६३ ॥

૩૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- હે પ્રાણી ! તમે જીઓ તો ખરા આ મોહનું માહાત્મ્ય ! કે પાપવશ મોટો રાજા પણ મરીને વિષ્ટાના કીડામાં જઈ ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાં જ તે રતિ માને છે-કીડા કરે છે.

હવે કહે છે કે-આ પ્રાણીને એક જ ભવમાં અનેક સંબંધ થાય છે.

**પુત્રો વિ ભાઉ જાઓ સો વિ ય ભાઓ વિ દેવરો હોદિ ।
માયા હોદિ સવત્તી જણ્ણો વિ ય હોદિ ભત્તારો ॥ ૬૪ ॥
એયમ્મિ ભવે એદે સંબંધા હોંતિ એય-જીવસ્સ ।
અણ્ણભવે કિં ભણ્ણઙ્ગી જીવાણં ધમ્મરહિદાણં ॥ ૬૫ ॥ યુગલમ્ ।
પુત્ર અપિ ભ્રાતા જાતઃ સઃ અપિ ચ ભ્રાતા અપિ દેવરઃ ભવતિ ।
માતા ભવતિ સપત્ની જનકઃ અપિ ચ ભવતિ ભર્તા ॥ ૬૪ ॥
એકસ્મિન્ ભવે એતે સમ્બન્ધાઃ ભવન્તિ એકજીવસ્ય ।
અન્યભવે કિં ભણ્યતે જીવાનાં ધર્મરહિતાનામ્ ॥ ૬૫ ॥**

અર્થ:- એક જીવને એક ભવમાં આટલા સંબંધ થાય છે તો પછી ધર્મરહિત જીવોને અન્ય ભવોના સંબંધમાં તો શું કહેવું? તે સંબંધ ક્યા ક્યા છે? તે કહીએ છીએ:- પુત્ર તો ભાઈ થયો અને ભાઈ હતો તે દિયર થયો, માતા હતી તે શોક થઈ અને પિતા હતો તે ભરથાર થયો. એટલા સંબંધ વસંતતિલકા વેશ્યા, ઘનદેવ, કમળા અને વરુણને (પરસ્પર) થયા. તેમની કથા અન્ય ગ્રંથોથી અહીં લખીએ છીએ:-

એક ભવમાં અઢાર નાતાની કથા

માલવદેશની ઉજ્જયનીનગરીમાં રાજા વિશ્વસેન હતો. ત્યાં સુદત્ત નામનો શેઠ રહેતો હતો. તે સોળ કરોડ દ્રવ્યનો સ્વામી હતો. તે શેઠ એક વસંતતિલકા નામની વેશ્યામાં આસક્ત થયો અને તેને પોતાના ઘરમાં રાખી. તે ગર્ભવતી થઈ ત્યારે રોગ

સંસારાનુપ્રેક્ષા]

[૩૩

સહિત દેહ થવાથી તેને પોતાના ઘરમાંથી કાઢી મૂકી. તે વસંતતિલકાએ પોતાના ઘરમાં જ પુત્ર-પુત્રીના જોડકાને જન્મ આપ્યો. તે વેશ્યા બેદખિન્ન થઈને એ બંને બાળકોને જુદા જુદા રત્નકાંબળમાં લપેટી પુત્રીને તો દક્ષિણ દરવાજે નાખી આવી-ત્યાં પ્રયાગનિવાસી વણજારાએ તેને ઉપાડી પોતાની સ્ત્રીને સોંપી. તેનું (પુત્રીનું) નામ કમળા રાખ્યું-તથા પુત્રને ઉત્તરદિશાના દરવાજે નાખ્યો. ત્યાંથી સાકેતપુરના એક સુભદ્ર નામના વણજારાએ તેને (પુત્રને) ઉપાડી પોતાની સ્ત્રી સુવ્રતાને સોંપ્યો અને તેનું ઘનદેવ નામ રાખ્યું. હવે પૂર્વોપાર્જિત કર્મવશ તે ઘનદેવનો પેલી કમળાની સાથે વિવાહ થયો અને એ બંને (ભાઈ-બહેન) પતિ-પત્ની થયાં. પછી આ ઘનદેવ વેપાર અર્થે ઉજ્જયિની નગરીમાં ગયો. ત્યાં તે પેલી વસંતતિલકા વેશ્યામાં લુબ્ધ થયો અને તેના સંયોગથી વસંતતિલકાને એક પુત્ર જન્મ્યો. તેનું નામ વરુણ રાખ્યું. હવે એક દિવસ કમળાએ કોઈ મુનિને પોતાનો સંબંધ પૂછ્યો અને મુનિએ તેનું સર્વ વૃત્તાંત કહ્યું. તે નીચે પ્રમાણે છે:-

આ ઉજ્જયિની નગરીમાં એક સોમશર્મા નામનો બ્રાહ્મણ હતો. તેને કાશ્યપી નામની સ્ત્રી હતી. તેમને અગ્નિભૂત અને સોમભૂત નામના બે પુત્ર થયા. એ બંને ક્યાંકથી ભણીને આવતા હતા. ત્યાં માર્ગમાં કોઈ જિનદત્ત મુનિને તેમની માતા, જે જિનમતી આર્યા હતી તે, ક્ષેમકુશળ પૂછતી દેખી તથા ત્યાં બીજા કોઈ જિનભદ્રમુનિ હતા તેમને સુભદ્રા નામની આર્યા, કે જે તેમના પુત્રની વહુ હતી તે, ક્ષેમકુશળ પૂછતી દેખી, એ દશ્ય આ બંને ભાઈઓએ દીઠું અને ત્યાં હાસ્ય કર્યું કે-‘જુઓ તો ખરા! તરુણને તો વૃદ્ધ સ્ત્રી અને વૃદ્ધને તરુણ સ્ત્રી, અહો વિધાતાએ ખરી વિપરીતતા રચી છે!’ ઉપાર્જિત કર્મ અનુસાર સોમશર્મા તો મરીને વસંતતિલકા વેશ્યા થયો તથા એ હાસ્યના પાપથી અગ્નિભૂત

૩૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અને સોમભૂત બંને ભાઈ મરીને આ વસંતતિલકાને પુત્ર-પુત્રીરૂપ જોડકાં થયાં અને તેમનું કમળા અને ધનદેવ નામ રાખ્યું. વળી પેલી કાશ્યપી બ્રાહ્મણી હતી તે (મરીને) વસંતતિલકા અને ધનદેવના સંયોગથી વરુણ નામનો પુત્ર થઈ. એ પ્રમાણે આ સર્વ સંબંધ સાંભળી કમળાને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું, ત્યારે તે ઉજ્જયિનીનગરીમાં વસંતતિલકાને ઘરે ગઈ. ત્યાં પેલો વસંતતિલકાનો પુત્ર વરુણ પારણામાં ઝૂલતો હતો. તેને તે કહેવા લાગી કે હે બાળક! તારી સાથે મારા છ પ્રકારના સંબંધ છે, તે તું સાંભળ :

૧. મારો ભરથાર જે ધનદેવ તેના સંયોગથી તું જન્મ્યો માટે મારો પણ તું (શોક) પુત્ર છે.

૨. ધનદેવ મારો સગો ભાઈ છે અને તેનો તું પુત્ર છે, માટે તું મારો ભત્રીજો પણ છે.

૩. તારી માતા વસંતતિલકા છે તે જ મારી પણ માતા છે, માટે તું મારો ભાઈ પણ છે.

૪. તું મારા ભરથાર ધનદેવનો નાનો ભાઈ છે, તેથી તું મારો દિયર પણ છે.

૫. મારો ભરથાર ધનદેવ છે તે મારી માતા વસંતતિલકાનો પણ ભરથાર છે, તેથી ધનદેવ મારો પિતા પણ થયો અને તેનો તું નાનો ભાઈ છે, માટે તું મારો કાકો પણ છે.

૬. હું વસંતતિલકાની શોક્ય થઈ, તેથી ધનદેવ મારો શોકપુત્ર થયો અને તેનો તું પુત્ર છે માટે તું મારો પૌત્ર પણ છે.

એ પ્રમાણે વરુણને તે છ પ્રકારના સંબંધ કહેતી હતી. ત્યાં પેલી વસંતતિલકા આવી અને આ કમળાને કહેવા લાગી કે તું કોણ છે? કે મારા પુત્રને આ પ્રમાણે છ પ્રકારથી તારો સંબંધ

સંસારાનુપ્રેક્ષા]

[૩૫

સંભળાવે છે? ત્યારે કમળા બોલી કે તારી સાથે પણ મારો છ પ્રકારથી સંબંધ છે. તે તું પણ સાંભળ !

૧. પ્રથમ તો તું મારી માતા છે, કારણ કે હું ધનદેવની સાથે તારા જ ઉદરથી યુગલરૂપે ઊપજી છું.

૨. ધનદેવ મારો ભાઈ છે, તેની તું સ્ત્રી છે, માટે તું મારી ભોજાઈ (ભાભી) પણ છે.

૩. મારો ભરથાર ધનદેવ છે, તેની તું પણ સ્ત્રી છે, માટે તું મારી શોક પણ છે.

૪. તું મારી માતા છે અને તારો ભરથાર ધનદેવ પણ થયો એટલે ધનદેવ મારો પિતા થયો, તેની તું માતા છે, માટે તું મારી દાદી પણ છે.

૫. ધનદેવ તારો પુત્ર છે અને મારો પણ શોકપુત્ર છે, તેની તું સ્ત્રી થઈ, માટે તું મારી પુત્રવધૂ પણ છે.

૬. હું ધનદેવની સ્ત્રી છું અને તું ધનદેવની માતા છે, માટે તું મારી સાસુ પણ છે.

આ પ્રમાણે વસંતતિલકા વેશ્યા પોતાના છ પ્રકારના સંબંધ સાંભળીને ચિંતામાં વિચારગ્રસ્ત હતી ત્યાં જ પેલો ધનદેવ આવ્યો. તેને જોઈને કમળા બોલી કે તારી સાથે પણ મારા છ પ્રકારના સંબંધ છે. તે સાંભળ :-

૧. પ્રથમ તો તું અને હું બન્ને આ જ વેશ્યાના ઉદરમાંથી જોડકારૂપે સાથે જન્મ્યાં છીએ, માટે તું મારો ભાઈ છે.

૨. પછી તારો અને મારો વિવાહ થયો, તેથી તું મારો પતિ પણ છે.

૩. વસંતતિલકા મારી માતા છે અને તેનો તું ભરથાર છે, માટે તું મારો પિતા પણ છે.

૩૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

૪. વરુણ તારો નાનો ભાઈ છે અને તે મારો કાકો થયો, તેનો તું પિતા છે, એટલે કાકાનો પિતા હોવાથી તું મારો દાદો પણ થયો.

૫. હું વસંતતિલકાની શોક છું અને તું મારી શોકનો પુત્ર છે, તેથી તું મારો પુત્ર પણ છે.

૬. તું મારો ભરથાર છે અને તારી માતા વસંતતિલકા મારી સાસુ થઈ, એ સાસુનો તું ભરથાર થયો, એટલે તું મારો સસરો પણ થયો.

એ પ્રમાણે એક જ ભવમાં એક જ જીવને અઢાર સંબંધ થયા.^૧ તેનું અહીં ઉદાહરણ કહ્યું. એમ આ સંસારની વિચિત્ર વિટંબણા છે, તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી.

પાંચ પ્રકારરૂપ સંસારનું સ્વરૂપ

હવે પાંચ પ્રકારના સંસારના નામ કહે છે :-

સંસારો પંચવિહો દવ્યે ખેત્તે તહેવ કાલે ચ ।

ભવભ્રમણો ચ ચતુર્થો પંચમઓ ભાવસંસારો ॥ ૬૬ ॥

સંસારઃ પઞ્ચવિધઃ દ્રવ્યે ક્ષેત્રે તથૈવ કાલે ચ ।

ભવભ્રમણઃ ચ ચતુર્થઃ પઞ્ચમકઃ ભાવસંસારઃ ॥ ૬૬ ॥

૧. એ અઢાર નાતાની કથા અન્ય ગ્રંથો ઉપરથી અહીં લખી છે. તે ગાથાઓ :

બાલય હિ સુણિ સુવયણં તુઙ્ગ સરિસ્સા હિ અટ્ટદહ ણત્તા ।

પુત્તુ ભત્તીજ્જહ ભાયહ દેવરુ પત્તિય હુ પૌતજ્જા ॥ ૧ ॥

તુહુ પિયરો મહુ પિયરો પિયામહો તહ ચ હવહ્ ભત્તારો ।

ભાયહ તહા વિ પુત્તો સસુરો હવહ્ બાલયો મજ્જા ॥ ૨ ॥

તુહુ જણી હુહ્ મજ્જા પિયામહી તહ ચ માયરી સવહ્ ।

હવહ્ વહૂ તહ સાસૂ એ કહિયા અટ્ટદહ ણત્તા ॥ ૩ ॥

સંસારાનુપ્રેક્ષા]

[૩૭

અર્થ:- સંસાર અર્થાત્ પરિભ્રમણ છે તે પાંચ પ્રકારનું છે. (૧) દ્રવ્ય અર્થાત્ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ પરિભ્રમણ, (૨) ક્ષેત્ર અર્થાત્ આકાશપ્રદેશોમાં સ્પર્શવારૂપ પરિભ્રમણ, (૩) કાળ અર્થાત્ કાળના સમયોમાં ઊપજવા-વિનશવારૂપ પરિભ્રમણ, (૪) ભવ અર્થાત્ નરકાદિ ભવોના ગ્રહણ-ત્યાગરૂપ પરિભ્રમણ અને (૫) ભાવ અર્થાત્ પોતાને કષાય-યોગસ્થાનરૂપ ભેદોના પલટવારૂપ પરિભ્રમણ;- એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારરૂપ સંસાર જાણવો.

હવે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. ત્યાં પ્રથમ દ્રવ્યપરાવર્તન કહે છે :-

**બંધદિ મુંચદિ જીવો પડિસમયં કમ્મપુગ્ગલા વિવિહા ।
ણોકમ્મપુગ્ગલા વિ ય મિચ્છત્તકસાયસંજુત્તો ॥ ૬૭ ॥**

બધ્ધાતિ મુચ્ચતિ જીવઃ પ્રતિસમયં કર્મપુદ્ગલાન્ વિવિધાન્ ।

નોકર્મપુદ્ગલાન્ અપિ ચ મિથ્યાત્વકષાયસંયુક્તઃ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:- આ જીવ, આ લોકમાં રહેલાં જે અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મપુદ્ગલો તથા ઔદારિકાદિ શરીરરૂપ નોકર્મપુદ્ગલોને મિથ્યાત્વ-કષાયો વડે સંયુક્ત થતો થકો સમયે સમયે બાંધે છે અને છોડે છે.

ભાવાર્થ:- મિથ્યાત્વ-કષાયવશ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના સમયપ્ર-બદ્ધને અભવ્યરાશિથી અનંત ગુણ તથા સિદ્ધરાશિથી અનંતમા ભાગે પુદ્ગલપરમાણુઓના સ્કંધરૂપ કાર્મણ વર્ગણાઓને (આ સંસારી જીવ) સમયે સમયે ગ્રહણ કરે છે તથા પૂર્વે જે ગ્રહણ કરી હતી કે જે સત્તામાં છે તેમાંથી એટલી જ (કર્મવર્ગણાઓ) સમયે સમયે ખરી જાય છે. વળી એ જ પ્રમાણે ઔદારિકાદિ શરીરોના સમયપ્રબદ્ધો શરીરગ્રહણના સમયથી માંડીને આયુસ્થિતિ સુધી ગ્રહણ કરે છે વા છોડે છે. એ પ્રમાણે અનાદિકાળથી માંડી અનંત વાર (કર્મ-નોકર્મ પુદ્ગલોનું) ગ્રહણ કરવું વા છોડવું થયા જ કરે છે.

૩૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

હવે ત્યાં એક પરાવર્તનના પ્રારંભમાં પ્રથમ સમયના સમયપ્રબલ્લમાં જેટલા પુદ્ગલપરમાણુને જેવા સ્નિગ્ધ-રુક્ષ-વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ તીવ્ર-મંદ-મધ્યમ ભાવથી ગ્રહ્યા હોય તેટલા જ તેવી રીતે કોઈ સમયે ફરી ગ્રહણમાં આવે ત્યારે એક કર્મનોકર્મ પરાવર્તન થાય છે, પણ વચ્ચે અનંત વાર અન્ય પ્રકારના પરમાણુ ગ્રહણ થાય તેને અહીં ન ગણવા; એવી રીતે જેવા ને તેવા જ (કર્મનોકર્મ પરમાણુઓને) ફરીથી ગ્રહણ થવાને અનંતકાળ જાય છે. તેને એક દ્રવ્યપરાવર્તન કહીએ છીએ. એ પ્રમાણે આ જીવે આ લોકમાં અનંતાં પરાવર્તન કર્યાં.

હવે ક્ષેત્રપરાવર્તન કહે છે :-

सो को वि णत्थि देसो लोयायासस्स गिरवसेसस्स ।

जत्थ ण सव्वो जीवो जादो मरिदो य बहुवारं ।। ૬૮ ।।

सः कः अपि नास्ति देशः लोकाकाशस्य निरवशेषस्य ।

यत्र न सर्वः जीवः जातः मृतः च बहुवारम् ।। ૬૮ ।।

અર્થ:- આ સમગ્ર લોકાકાશનો એવો કોઈ પણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં આ સર્વ સંસારી જીવો અનેક વાર ઊપજ્યા-મર્યા ન હોય.

ભાવાર્થ:- સર્વ લોકાકાશના પ્રદેશોમાં આ જીવ અનંત વાર ઊપજ્યો-મર્યો છે. એવો એક પણ પ્રદેશ બાકી રહ્યો નથી કે જ્યાં (આ જીવ) ન ઊપજ્યો-મર્યો હોય. અહીં આ પ્રમાણે સમજવું કે લોકાકાશના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે. તેના મધ્યના આઠ પ્રદેશને વચમાં લઈને સૂક્ષ્મનિગોદલબ્ધઅપર્યાપ્તક જઘન્ય અવગાહના ધારણ કરી જીવ ઊપજે છે. હવે તેની અવગાહના પણ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. તે જેટલા પ્રદેશ છે તેટલી વાર તો ત્યાં જ એ જ અવગાહના પામે છે, વચ્ચે અન્ય જગ્યાએ અન્ય અવગાહનાથી (જીવ) ઊપજે તેની અહીં ગણતરી નથી. ત્યાર

સંસારાનુપ્રેક્ષા]

[૩૯

પછી એક એક પ્રદેશ ક્રમપૂર્વક વધતી અવગાહના પામે તે અહીં ગણતરીમાં છે. એ પ્રમાણે (ક્રમપૂર્વક વધતાં વધતાં) મહામચ્છની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સુધી પૂર્ણ કરે અને એ રીતે અનુક્રમે લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોને સ્પર્શે ત્યારે એક ક્ષેત્રપરાવર્તન થાય.

હવે કાળપરાવર્તન કહે છે :-

ઉવસપ્ષિણિઅવસપ્ષિણિપઠમસમયાદિચરમસમયંતં ।

જીવો કમેણ જમ્મદિ મરદિ ય સવ્વેસુ કાલેસુ ॥ ૬૧ ॥

ઉત્સર્પિણીઅવસર્પિણીપ્રથમસમયાદિચરમસમયાન્તમ્ ।

જીવઃ ક્રમેણ જાયતે મ્રિયતે ચ સર્વેષુ કાલેષુ ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:- ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના પ્રથમ સમયથી માંડીને અંતના સમય સુધી આ જીવ અનુક્રમપૂર્વક સર્વકાળમાં ઊપજે તથા મરે છે (તે કાળપરાવર્તન છે).

ભાવાર્થ:- કોઈ જીવ, દસ કોડાકોડી સાગરનો જે ઉત્સર્પિણીકાળ તેના પ્રથમ સમયમાં જન્મ પામે, પછી બીજી ઉત્સર્પિણીના બીજા સમયમાં જન્મે, એ પ્રમાણે ત્રીજી ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા સમયમાં જન્મે, એ પ્રમાણે અનુક્રમપૂર્વક અંતના સમય સુધી જન્મે, વચ્ચે અન્ય સમયોમાં અનુક્રમરહિત જન્મે તેની અહીં ગણતરી નથી. એ જ પ્રમાણે અવસર્પિણીકાળના પણ દસ કોડાકોડી સાગરના સમયો (ક્રમવાર) પૂર્ણ કરે તથા એ જ પ્રમાણે મરણ કરે તેને એક કાળપરાવર્તન કહે છે. તેમાં પણ અનંત કાળ થાય છે.

હવે ભવપરાવર્તન કહે છે :-

નેરઙ્ગયાદિગદીણં અવરઙ્ગિદિદો વરઙ્ગિદી જાવ ।

સવ્વઙ્ગિદિસુ વિ જમ્મદિ જીવો ગેવેજ્જપજ્જંતં ॥ ૭૦ ॥

નૈરયિકાદિગતીનાં અપરસ્થિતિતઃ વરસ્થિતિઃ યાવત્ ।

સર્વસ્થિતિષુ અપિ જાયતે જીવઃ ગ્રૈવેયકપર્યન્તમ્ ॥ ૭૦ ॥

૪૦]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- સંસારી જીવ, નરકાદિ ચાર ગતિની જઘન્ય સ્થિતિથી માંડીને ત્રૈવેયકપર્યંત ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સુધી સર્વ સ્થિતિઓમાં જન્મે છે.

ભાવાર્થ:- નરકગતિની જઘન્ય સ્થિતિ દસ હજાર વર્ષની છે. તેના જેટલા સમય છે તેટલી વાર તો જઘન્ય સ્થિતિનું આયુષ્ય ધારણ કરીને જન્મે, પછી એક સમય અધિક આયુષ્ય લઈને જન્મે, પછી બે સમય અધિક આયુષ્ય લઈને જન્મે, એ જ પ્રમાણે અનુક્રમપૂર્વક તેત્રીસ સાગર સુધીનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરે. પણ વચ્ચે-વચ્ચે ઓછું-વતું આયુષ્ય લઈ જન્મે તેની અહીં ગણતરી નથી. એ જ પ્રમાણે તિર્યચગતિનું જઘન્ય આયુ અંતર્મુહૂર્ત છે. તેના જેટલા સમય છે તેટલી વાર જઘન્ય આયુનો ધારક થઈ, પછી એક સમય અધિક-અધિકના ક્રમથી (એ તિર્યચગતિનું ઉત્કૃષ્ટ) ત્રણ પલ્ક આયુ પૂર્ણ કરે; પણ વચ્ચે ઓછું-વતું આયુ પામે તેની અહીં ગણતરી નથી. એ જ પ્રમાણે મનુષ્યનું જઘન્ય આયુથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ પલ્કનું આયુ પૂર્ણ કરે, તથા એ જ પ્રમાણે દેવગતિનું જઘન્ય દસ હજાર વર્ષથી માંડીને અંતિમ ત્રૈવેયકની એકત્રીસ સાગર સુધીનું સમય સમય અધિક અનુક્રમપણે પૂર્ણ કરે; તેને ભવપરાવર્તન કહે છે. નવ ત્રૈવેયકની આગળ ઊપજવાવાળો એક બે ભવ કરીને મુક્ત જ થાય છે, તેથી તેને અહીં ગણ્યો નથી. એ ભવપરાવર્તનનો પણ અનંત કાળ છે.

હવે ભાવપરાવર્તન કહે છે :-

**परिणमदि सण्णिजीवो विविहकसाएहिं द्विदिणिमित्तेहिं ।
अणुभागणिमित्तेहिं य वट्टतो भावसंसारे ॥ ७१ ॥**

परिणमते संझिजीवः विविधकषायैः स्थितिनिमित्तैः ।

अनुभागनिमित्तैः च वर्तमानः भावसंसारे ॥ ७१ ॥

સંસારાનુપ્રેક્ષા]

[૪૧

અર્થ:- ભાવસંસારમાં વર્તતો સંજી જીવ અનેક પ્રકારનાં કર્મોના સ્થિતિબંધના તથા અનુભાગબંધના કારણરૂપ અનેક પ્રકારના કષાયોરૂપે પરિણમે છે.

ભાવાર્થ:- કર્મોના એક સ્થિતિબંધના કારણરૂપ કષાયોનાં સ્થાનક અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ છે. તેમાં એક સ્થિતિબંધસ્થાનમાં અનુભાગબંધના કારણરૂપ કષાયોનાં સ્થાન અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ છે. વળી યોગસ્થાન છે તે જગત્શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગે છે. તેને આ જીવ પરિવર્તન કરે છે. તે કેવી રીતે? કોઈ સંજી મિથ્યાદષ્ટિ પર્યાસ જીવ પોતાને યોગ્ય સર્વજઘન્ય જ્ઞાનાવરણ કર્મપ્રકૃતિની સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સાગર પ્રમાણ બાંધે, તેનાં કષાયસ્થાન અસંખ્યાત લોકમાત્ર છે. તેમાં સર્વ જઘન્યસ્થાન એકરૂપ પરિણમે. તેમાં તે એક સ્થાનમાં અનુભાગબંધના કારણરૂપ સ્થાન એવા અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ છે, તેમાંથી એક (સ્થાન) સર્વજઘન્યરૂપ પરિણમે, ત્યાં તેને યોગ્ય સર્વજઘન્ય યોગસ્થાનરૂપ પરિણમે ત્યારે જ જગત્શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગનાં યોગસ્થાન અનુક્રમથી પૂર્ણ કરે; પણ વયમાં અન્ય યોગસ્થાનરૂપ પરિણમે તે અહીં ગણતરીમાં નથી. એ પ્રમાણે યોગસ્થાન પૂર્ણ થતાં અનુભાગસ્થાનનું બીજું સ્થાન પરિણમે. ત્યાં પણ એ જ પ્રમાણે સર્વ યોગસ્થાન પૂર્ણ કરે. ત્યાર પછી ત્રીજું અનુભાગસ્થાન થાય. ત્યાં પણ તેટલાં જ યોગસ્થાન ભોગવે. એ પ્રમાણે અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ અનુભાગસ્થાન અનુક્રમે પૂર્ણ કરે ત્યારે બીજું કષાયસ્થાન લેવું. ત્યાં પણ ઉપર કહેલા ક્રમપૂર્વક અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અનુભાગસ્થાન તથા જગત્શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગનાં યોગસ્થાન પૂર્વોક્ત ક્રમપૂર્વક ભોગવે, ત્યારે ત્રીજું કષાયસ્થાન લેવું; એ પ્રમાણે ચોથું- પાંચમું- છઠ્ઠું આદિ અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ કષાયસ્થાન પૂર્વોક્ત ક્રમપૂર્વક પૂર્ણ કરે ત્યારે એક

૪૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

સમય અધિક જઘન્યસ્થિતિસ્થાન લેવું. તેમાં પણ કષાયસ્થાન, અનુભાગસ્થાન અને યોગસ્થાન ઉપર કહેલા ક્રમપૂર્વક ભોગવે. એ પ્રમાણે બે સમય અધિક જઘન્યસ્થિતિથી માંડી ત્રીસ કોડાકોડી સાગર સુધી જ્ઞાનાવરણકર્મની સ્થિતિ પૂર્ણ કરે. એ પ્રમાણે સર્વ મૂળકર્મ પ્રકૃતિઓ તથા ઉત્તરકર્મ પ્રકૃતિઓનો ક્રમ જાણવો. એ રીતે પરિણમતાં પરિણમતાં અનંત કાળ વ્યતીત થાય છે; તેને એકઠો કરતાં એક ભાવપરાવર્તન થાય. એવાં અનંત ભાવપરાવર્તન આ જીવ ભોગવતો આવ્યો છે.

હવે એ પાંચ પરાવર્તનના કથનને સંકોચે છે:-

**एवं अणाइकालं पंचपयारे भमेइ संसारे ।
णाणादुक्खणिहाणे जीवो मिच्छत्तदोसेण ॥ ७२ ॥
एवं अनादिकालं पञ्चप्रकारे भ्रमति संसारे ।
नानादुःखनिधाने जीवः मिथ्यात्वदोषेण ॥ ७२ ॥**

અર્થ:- એ પ્રમાણે પંચપરાવર્તનરૂપ સંસારમાં આ જીવ અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વદોષ વડે ભમે છે. કેવો છે સંસાર? અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનું નિધાન (ખજાનો) છે.

હવે એવા સંસારથી છૂટવાનો ઉપદેશ કરે છે:-

**इय संसारं जाणिय मोहं सव्वायरेण चइऊणं ।
तं ज्ञायह ससहावं संसरणं जेण णासेइ ॥ ७३ ॥
इति संसारं ज्ञात्वा मोहं सर्वादरेण त्यक्त्वा ।
तं ध्यायत स्वस्वभावं संसरणं येन नश्यति ॥ ७३ ॥**

અર્થ:- ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આ સંસારને જાણી, સર્વ પ્રકારે ઉઘમ કરી, મોહને છોડી દે ભવ્યાત્મા! તું એ આત્મસ્વભાવનું ધ્યાન કર કે જેથી સંસારપરિભ્રમણનો નાશ થાય.

(દોહરા)

પંચપરાવર્તનમયી. દુઃખરૂપ સંસાર;
મિથ્યાકર્મ ઉદય થકી, ભરમે જીવ અપાર,

ઈતિ સંસારાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

* * *

૪. એકત્વાનુપ્રેક્ષા

इक्को जीवो जायदि इक्को गब्र्महि गिह्मदे देहं ।
इक्को बाल-जुवाणो इक्को वुद्धो जरागंहिओ ॥ ७४ ॥
एकः जीवः जायते एकः गर्भे गृह्णाति देहं ।
एकः बालः युवा एकः वृद्धः जरागृहीतः ॥ ७४ ॥

અર્થ:- જીવ છે તે એકલો ઊપજે છે, તે એકલો જ ગર્ભમાં દેહને ગ્રહણ કરે છે, તે એકલો જ બાળક થાય છે, તે એકલો જ યુવાન અને એકલો જ જરાવસ્થાથી ગ્રસિત વૃદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:- જીવ એકલો જ જુદી જુદી અવસ્થાઓને ધારણ કરે છે.

इक्को रोई सोई इक्को तप्पेइ माणसे दुक्खे ।
इक्को मरदि वराओ णरयदुहं सहदि इक्को वि ॥ ७५ ॥
एकः रोगी शोकी एकः तप्यते मानसैः दुःखैः ।
एक म्रियते वराकः नरकदुःखं सहते एकः अपि ॥ ७५ ॥

અર્થ:- જીવ એકલો જ રોગી થાય છે, જીવ એકલો જ શોકાર્ત થાય છે, જીવ એકલો જ માનસિક દુઃખથી તમાયમાન થાય છે, જીવ એકલો જ મરે છે અને જીવ એકલો જ દીન બની નરકનાં દુઃખો સહન કરે છે.

૪૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- જીવ એકલો જ અનેક અનેક અવસ્થાઓને ધારણ કરે છે.

**इको संचदि पुणं इको भुंजेदि विविहसुरसोक्खं ।
इको खवेदि कम्मं इको वि य पावए मोक्खं ॥ ७६ ॥
एकः संचिनोति पुण्यं एकः भुनक्ति विविधसुरसौख्यं ।
एकः क्षपति कर्म एकः अपि च प्राप्नोति मोक्षम् ॥ ७६ ॥**

અર્થ:- જીવ એકલો જ પુણ્યનો સંચય કરે છે, જીવ એકલો જ દેવગતિનાં સુખ ભોગવે છે, જીવ એકલો જ કર્મનો ક્ષય કરે છે, અને જીવ એકલો જ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

ભાવાર્થ:- જીવ એકલો જ પુણ્યોપાર્જન કરી સ્વર્ગ જાય છે અને જીવ એકલો જ કર્મનાશ કરી મોક્ષ જાય છે.

**सुयणो पिच्छंतो वि हु ण दुखलेसं पि सक्कदे गहिदुं ।
एवं जाणंतो वि हु तो वि ममत्तं ण छंडेइ ॥ ७७ ॥
स्वजनः पश्यन्नपि स्फुटं न दुःखलेशं अपि शक्नोति ग्रहीतुम् ।
एवं जानन् अपि स्फुटं ततः अपि ममत्वं न त्यजति ॥ ७७ ॥**

અર્થ:- સ્વજન અર્થાત્ કુટુંબી છે તે પણ આ જીવને દુઃખ આવતાં તથા તેને દેખવા છતાં પણ, તે દુઃખને લેશ પણ ઝાણ કરવાને અસમર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રગટપણે જાણવા છતાં પણ આ જીવ કુટુંબ પ્રત્યેનું મમત્વ છોડતો નથી.

ભાવાર્થ:- પોતાને થતું દુઃખ પોતે જ ભોગવે છે, તેમાં કોઈ ભાગીદાર બની શકતું નથી; છતાં આ જીવને એવું અજ્ઞાન છે કે દુઃખ સહતો છતાં પણ પરના મમત્વને છોડતો નથી.

હવે કહે છે કે આ જીવને નિશ્ચયથી એક ધર્મ જ શરણ છે.-

એકત્વાનુપ્રેક્ષા]

[૪૫

जीवस्स णिच्छयादो धम्मो दहलक्खणो हवे सुयणो ।
सो णेइ देवलोए सो चिय दुक्खक्खयं कुणइ ॥ ७८ ॥
जीवस्य निश्चयतः धर्मः दशलक्षणः भवेत् स्वजनः ।
सः नयति देवलोके सः एव दुःखक्षयं करोति ॥ ७८ ॥

અર્થ:- આ જીવને પોતાનો ખરો હિતસ્વી નિશ્ચયથી એક ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશલક્ષણધર્મ જ છે, કારણ કે તે ધર્મ જ દેવલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે તથા તે ધર્મ જ સર્વ દુઃખના નાશ (મોક્ષને) કરે છે.

ભાવાર્થ:- ધર્મ સિવાય અન્ય કોઈ હિતસ્વી નથી.

હવે કહે છે કે શરીરથી ભિન્ન એવા એકલા જીવને તું જાણ.-

सव्वायरेण जाणह इक्कं जीवं सरीरदो भिण्णं ।
जम्हि दु मुणिदे जीवे होदि असेसं खणे हेयं ॥ ७९ ॥
सर्वादरेण जानीहि एकं जीवं शरीरतः भिन्नम् ।
यस्मिन् तु ज्ञाते जीवे भवति अशेषं क्षणे हेयम् ॥ ७९ ॥

અર્થ:- હે ભવ્યાત્મા ! તું સર્વ પ્રકારે ઉદમ કરીને શરીરથી ભિન્ન એકલા જીવને જાણ ! જેને જાણતાં બાકીનાં સર્વ પરદ્રવ્યો ક્ષણમાત્રમાં તજવા યોગ્ય લાગે છે.

ભાવાર્થ:- જ્યારે પોતાના સ્વરૂપને જાણે ત્યારે સર્વ પરદ્રવ્યો હેયરૂપ જ ભાસે છે. તેથી અહીં પોતાનું સ્વરૂપ જ જાણવાનો મહાન ઉપદેશ છે.

(દોહરા)

એક જીવ પર્યાય બહુ, ધારે સ્વ-પર નિદાન;
પર તજ આપા જાણકે, કરો ભવ્ય કલ્યાણ.

ઈતિ એકત્વાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

૫. અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા

અણ્ણં દેહં ગિહ્ણદિ જણ્ણી અણ્ણા ય હોદિ કમ્માદો ।
અણ્ણં હોદિ કલત્તં અણ્ણો વિ ય જાયદે પુત્તો ॥ ૮૦ ॥
અન્યઃ દેહં ગૃહ્ણતિ જનની અન્યા ચ ભવતિ કર્મતઃ ।
અન્યત્ ભવતિ કલત્રં અન્યઃ અપિ ચ જાયતે પુત્રઃ ॥ ૮૦ ॥

અર્થ:- આ જીવ સંસારમાં જે દેહ ગ્રહણ કરે છે તે પોતાનાથી અન્ય છે, માતા છે તે પણ અન્ય છે, સ્ત્રી છે તે પણ અન્ય છે તથા પુત્ર છે તે પણ અન્ય ઊપજે છે; આ સર્વ કર્મસંયોગથી આવી મળે છે.

एवं बाहिरद्वयं जाणदि रूवादु अप्पणो भिण्णं ।
जाणंतो वि हु जीवो तत्थेव य रज्जदे मूढो ॥ ८१ ॥
एवं बाह्यद्रव्यं जानाति रूपात् स्फुटं आत्मनः भिन्नं ।
जानन् अपि स्फुटं जीवः तत्रैव च रज्यति मूढः ॥ ८१ ॥

અર્થ:- એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી સર્વ બાહ્યવસ્તુઓને આત્માના સ્વરૂપથી ન્યારી (ભિન્ન) પ્રગટપણે જાણવા છતાં પણ આ મૂઢ-મોઢી જીવ તે પરદ્રવ્યોમાં જ રાગ કરે છે, પરંતુ એ મોટી મૂર્ખતા છે.

जो जाणिरुण देहं जीवसरूवादु तच्चदो भिण्णं ।
अप्पाणं पि य सेवदि कज्जकरं तस्स अण्णत्तं ॥ ८२ ॥
यः ज्ञात्वा देहं जीवस्वरूपात् तत्त्वतः भिन्नम् ।
आत्मानं अपि च सेवते कार्यकरं तस्य अन्यत्वम् ॥ ८२ ॥

અર્થ:- જે જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપથી દેહને પરમાર્થપણે

અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા]

[૪૭

ભિન્ન જાણી આત્મસ્વરૂપને સેવે છે-ધ્યાવે છે તેને આ અન્યત્વભાવના કાર્યકારી છે.

ભાવાર્થ:- જે દેહાદિ પરદ્રવ્યોને ન્યારાં જાણી પોતાના સ્વરૂપનું સેવન કરે છે તેને આ અન્યત્વભાવના કાર્યકારી છે.

(દોહરો)

નિજ આતમથી ભિન્ન પર, જાણે જે નર દક્ષ;
નિજમાં રમે વમે અપર, તે શિવ લખે પ્રત્યક્ષ.

ઈતિ અન્યત્વાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

* * *

૬. અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા

સયલકુહિયાણ પિંડં કિમિકુલકલિયં અહવ્વદુર્ગંધં ।
મલમુત્તાણ ય ગેહં દેહં જાણેહિ અસુહ્મયમ્ ॥૮૩॥
સકલકુચિતાનાં પિણ્ડં કૃમિકુલકલિતં અપૂર્વદુર્ગન્ધં ।
મલમૂત્રાણાં ચ ગૃહં દેહં જાનીહિ અશુચિમયમ્ ॥૮૩॥

અર્થ:- હે ભવ્ય ? તું આ દેહને અપવિત્રમય જાણ ! કેવો છે એ દેહ ? સઘળી કૃત્સિત્ અર્થાત્ નિંદનીય વસ્તુઓનો પિંડ- સમુદાય છે. વળી તે કેવો છે ? કૃમિ અર્થાત્ ઉદરના જીવ જે કીડા તથા નિગોદિયા જીવોથી ભરેલો છે, અત્યંત દુર્ગન્ધમય છે તથા મળ-મૂત્રનું ઘર છે.

ભાવાર્થ:- આ દેહને સર્વ અપવિત્ર વસ્તુઓના સમૂહરૂપ જાણ.

હવે કહે છે કે-આ દેહ અન્ય સુગંધિત વસ્તુઓને પણ પોતાના સંયોગથી દુર્ગન્ધમય કરે છે.

૪૮]

[સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

સુદ્ધ પવિત્રં દ્વ્યં સરસસુગંધં મળોહરં જં પિ ।
દેહણિહિતં જાયદિ ધિણાવણં સુદ્ધ દુર્ગંધં ॥૮૪॥
સુદ્ધ પવિત્રં દ્રવ્યં સરસસુગન્ધં મનોહરં યદપિ ।
દેહનિક્ષિપ્તં જાયતે ઘૃણાસ્પદં સુદ્ધ દુર્ગન્ધમ્ ॥૮૪॥

અર્થ:- રૂડા, પવિત્ર, સુરસ અને મનોહર સુગંધિત દ્રવ્યો છે તે પણ આ દેહમાં નાખતાંની સાથે જ ઘૃણાસ્પદ અને અત્યંત દુર્ગન્ધમય બની જાય છે.

ભાવાર્થ:- આ દેહને ચંદન-કપૂરાદિ લગાવતાં તે પણ દુર્ગન્ધમય થઈ જાય છે, મિષ્ટાન્નાદિ સુરસ વસ્તુઓ ખાતાં તે પણ મલાદિરૂપ પરિણમી જાય છે તથા અન્ય વસ્તુ પણ આ દેહના સ્પર્શમાત્રથી અસ્પર્શ્ય થઈ જાય છે.

ફરી આ દેહને અશુચિરૂપ દર્શાવે છે:-

મળુયાણં અસુદ્ધમયં વિહિણા દેહં વિણિમ્મિયં જાણ ।
તેસિં વિરમણકજ્જે તે પુણ તત્થેવ અણુરત્તા ॥૮૫॥
મનુજાનાં અશુચિમયં વિધિના દેહં વિનિર્મિતં જાનીહિ ।
તેષાં વિરમણકાર્યે તે પુનઃ તત્ર એવ અનુરક્તાઃ ॥૮૫॥

અર્થ:- હે ભવ્ય? આ મનુષ્યોનો દેહ, કર્મોએ અશુચિમય બનાવ્યો છે, ત્યાં આવી ઉત્પ્રેક્ષા-સંભાવના જાણ કે-એ મનુષ્યોને વૈરાગ્ય ઉપજાવવા માટે જ એવો રચ્યો છે; છતાં પણ આ મનુષ્ય એવા દેહમાં પણ અનુરાગી થાય છે એ મોટું અજ્ઞાન છે.

વળી એ જ અર્થને દઢ કરે છે:-

એવંવિહં પિ દેહં પિચ્છંતા વિ ય કુણંતિ અણુરાયં ।
સેવંતિ આયરેણ ય અલદ્ધપુલ્લં તિ મળ્ણંતા ॥૮૬॥
એવંવિધં અપિ દેહં પશ્યન્તઃ અપિ ચ કુર્વન્તિ અનુરાગમ્ ।
સેવન્તે આદરેણ ચ અલદ્ધપૂર્વં ઇતિ મન્યમાનાઃ ॥૮૬॥

અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા]

[૪૯

અર્થ:- પૂર્વોક્ત પ્રકારે એવા અશુચિ દેહને પ્રત્યક્ષ દેખવા છતાં પણ આ મનુષ્ય ત્યાં અનુરાગ કરે છે, જાણે પૂર્વે (આવો દેહ) કદી પણ પામ્યો ન હોય એમ માનતો થકો તેને આદરે છે-સેવે છે, પણ તે મહાન અજ્ઞાન છે.

હવે આ દેહથી જે વિરક્ત થાય છે તેને અશુચિભાવના સફળ છે એમ કહે છે:-

**જો પરદેહવિરક્તો ણિયદેહે ण ય કરેદિ અણુરાયં ।
અપ્પસરુવિ સુરક્તો અસુઙ્ગત્તે ભાવણા તસ્સ ॥૮૭॥
યઃ પરદેહવિરક્તઃ નિજદેહે ન ચ કરોતિ અનુરાગમ્ ।
આત્મસ્વરૂપે સુરક્તઃ અશુચિત્વે ભાવના તસ્ય ॥૮૭॥**

અર્થ:- જે ભવ્ય, પરદેહ જે સ્ત્રી આદિના દેહ તેનાથી વિરક્ત થતો થકો નિજ દેહમાં પણ અનુરાગ કરતો નથી અને આત્મસ્વરૂપમાં ધ્યાન વડે લીન રહે છે તેને અશુચિભાવના સાર્થક થાય છે.

ભાવાર્થ:- કેવળ વિચારમાત્રથી જ ભાવના પ્રધાન (સાચી) નથી, પરંતુ દેહને અશુચિરૂપ વિચારવાથી જેને વૈરાગ્ય પ્રગટ થાય તેને ભાવના સત્યાર્થ કહેવાય છે.

(દોહરો)

**સ્વપર દેહકું અશુચિ લખી, તજૈ તાસ અનુરાગ;
તાકે સાચી ભાવના, સો કહીએ મહાભાગ્ય.**

ઈતિ અશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

* * *

૭. આસ્રવાનુપ્રેક્ષા

મળવયળકાયજોયા જીવપણસાળ ફંદળવિસેસા ।

મોહોદણ જુતા વિજુદા વિ ય આસવા હોંતિ ।। ૮૮ ।।

મનવચનકાયયોગાઃ જીવપ્રદેશાનાં સ્પન્દનવિશેષાઃ ।

મોહોદયેન યુક્તાઃ વિયુતાઃ અપિ ચ આસ્રવાઃ ભવન્તિ ।। ૮૮ ।।

અર્થઃ- મન-વચન-કાયરૂપ યોગ છે તે જ આસ્રવ છે. કેવા છે તે યોગ? જીવપ્રદેશોનું પરિસ્પંદન અર્થાત્ ચલન-કંપન તેના જ જે વિશેષ (ભેદ) છે તે જ યોગ છે. વળી તે કેવા છે? મોહકર્મના ઉદયરૂપ મિથ્યાત્વ-કષાયકર્મ સહિત છે તથા એ મોહના ઉદયથી રહિત પણ છે.

ભાવાર્થઃ- મન-વચન-કાયનું નિમિત્ત પામીને જીવના પ્રદેશોનું ચલાચલ થવું તે યોગ છે અને તેને જ આસ્રવ કહીએ છીએ. તે, ગુણસ્થાનોની પરિપાટી અનુસાર સૂક્ષ્મસાંપરાય નામના દશમા ગુણસ્થાન સુધી તો મોહના ઉદયરૂપ યથાસંભવિત મિથ્યાત્વકષાયોથી સહિત હોય છે તેને સાંપરાયિક આસ્રવ કહીએ છીએ તથા તેની ઉપરના તેરમા ગુણસ્થાન સુધી મોહના ઉદયરહિત (યોગ) છે તેને ઈર્ષ્યાપથ આસ્રવ કહીએ છીએ. જે પુદ્ગલવર્ગણાઓ કર્મરૂપ પરિણમે તેને દ્રવ્યાસ્રવ કહીએ છીએ તથા જીવપ્રદેશો ચંચલ થાય છે તેને ભાવાસ્રવ કહીએ છીએ.

હવે મોહના ઉદય સહિત જે આસ્રવ છે તે જ (ખરેખર) આસ્રવ છે એમ વિશેષપણે કહે છે:-

મોહવિવાગવસાદો જે પરિણામા હવંતિ જીવસ્સ ।

તે આસવા મુણિજ્જસુ મિચ્છતાઈ અણેયવિહા ।। ૮૯ ।।

**મોહવિપાકવશાત્ યે પરિણામા ભવન્તિ જીવસ્ય ।
તે આસ્રવાઃ મન્યસ્વ મિથ્યાત્વાદયઃ અનેકવિધાઃ ॥ ૮૧ ॥**

અર્થ:- મોહકર્મના ઉદયવશે આ જીવને જે પરિણામ થાય છે તે જ આસ્રવ છે, એમ કે ભવ્ય? તું પ્રગટપણે જાણ! તે પરિણામ મિથ્યાત્વાદિ અનેક પ્રકારના છે.

ભાવાર્થ:- કર્મબંધનું કારણ આસ્રવ છે. તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ એમ પાંચ પ્રકારના છે. તેમાં સ્થિતિ-અનુભાગરૂપ બંધના કારણ તો મિથ્યાત્વાદિ ચાર જ છે અને તે મોહકર્મના ઉદયથી થાય છે; તથા યોગ છે તે તો સમયમાત્ર બંધને કરે છે પણ કાંઈ સ્થિતિ-અનુભાગને કરતો નથી, તેથી તે બંધના કારણમાં પ્રધાન (મુખ્ય) નથી.

હવે પુણ્ય-પાપના ભેદથી આસ્રવને બે પ્રકારનો કહે છે-

**કમ્મં પુણ્ણં પાવં હેઠં તેસિં ચ હૌંતિ સચ્છિદરા ।
મંદકસાયા સચ્છા તિવ્વકસાયા અસચ્છા હુ ॥ ૧૦ ॥
કર્મ પુણ્યં પાપં હેતવઃ તયોઃ ચ ભવન્તિ સ્વચ્છેતરાઃ ।
મન્દકષાયાઃ સ્વચ્છાઃ તીવ્રકષાયાઃ અસ્વચ્છાઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૧૦ ॥**

અર્થ:- કર્મ છે તે પુણ્ય અને પાપ એવા બે પ્રકારનાં છે. તેનું કારણ પણ બે પ્રકારનું છે : એક પ્રશસ્ત અને બીજું અપ્રશસ્ત. ત્યાં મંદકષાયરૂપ પરિણામ છે તે તો પ્રશસ્ત એટલે શુભ છે તથા તીવ્રકષાયરૂપ પરિણામ છે તે અપ્રશસ્ત એટલે અશુભ છે એમ પ્રગટ જાણો.

ભાવાર્થ:- શાતાવેદનીય, શુભઆયુ, ઉચ્ચગોત્ર અને શુભનામ એ પ્રકૃતિઓ તો પુણ્ય (શુભ) રૂપ છે તથા બાકીનાં ચાર ઘાતિકર્મો, અશાતાવેદનીય, નરકાયુ, નીચગોત્ર અને અશુભનામ એ બધી પ્રકૃતિઓ પાપરૂપ છે. તેમના કારણરૂપ આસ્રવ પણ બે

પર]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પ્રકારના છે. ત્યાં મંદકષાયરૂપ પરિણામ છે તે તો પુણ્યાસ્રવ છે તથા તીવ્રકષાયરૂપ પરિણામ છે તે પાપાસ્રવ છે.

હવે મંદ-તીવ્ર કષાયનાં પ્રગટ દષ્ટાંત કહે છે:-

મંદ-તીવ્રકષાયનાં પ્રગટ દષ્ટાંત

સવ્વત્થ વિ પિયવયણં દુવ્વયણે દુજ્જણે વિ खमकरणं ।

સવ્વેસિં ગુણગ્રહણં મંદકસાયાણ દિઢંતા ॥ ૧૧ ॥

સર્વત્ર અપિ પ્રિયવચનં દુર્વચને દુર્જને અપિ ક્ષમાકરણમ્ ।

સર્વેષાં ગુણગ્રહણં મન્દકષાયાણાં દષ્ટાન્તા: ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:- સર્વ જગ્યાએ શત્રુ- મિત્રાદિમાં પ્રિય-હિતરૂપ વચન બોલવાં, દુર્વચનો સાંભળીને પણ દુર્જનો પ્રત્યે ક્ષમા કરવી તથા સર્વ જીવોના ગુણ જ પ્રહસ કરવા-એ સર્વ મંદકષાયી જીવોનાં દષ્ટાંત છે.

અપ્પપસંસણકરણ પુજ્જેસુ વિ દોસગ્રહણસીલત્તં ।

વેરધરણં ચ સુઙ્ગરં તિવ્વકસાયાણ લિંગાણિં ॥ ૧૨ ॥

હરિતતૃણાઙ્કુરચારિણિ, મન્દા મૃગશાવકે ભવતિ મૂચ્છાં ।

ઉન્દરનિકરોન્માથિનિ, માજ્જારે સૈવ જાયતે તીવ્રા ॥

(શ્રી પુરુષાર્થ સિદ્ધિઉપાય- ૧૨૧)

અર્થ:- લીલા ઘાસના અંકુર ચરવાવાળા હરણના બચ્ચામાં (એ ઘાસ ચરતી વેળા) પણ તત્સંબંધી મૂર્છા મંદ હોય છે ત્યારે તે જ હિંસા ઉંદરોના સમૂહનું ઉન્મથન કરવાવાળી બિલ્લીમાં તીવ્ર હોય છે. હરણ તો સ્વભાવથી જ લીલાં ઘાસની અધિક શોધમાં રહેતું નથી છતાં જ્યારે તેને લીલું ઘાસ મળી પણ જાય તો તે થોડું ઘણું ખાઈને તેને છોડીને ભાગી જાય છે, પરંતુ બિલ્લી તો પોતાના ખાદ્યપદાર્થની તપાસમાં સ્વભાવથી જ અધિક ચેષ્ટિત રહે છે. વળી તે ખાદ્યપદાર્થ મળતાં તેમાં એટલી બધી અનુરક્ત થાય છે કે માથા ઉપર ડાંગ મારવા છતાં તેને છોડતી નથી. એટલે આ હરણ અને બિલ્લી એ બે, મંદ અને તીવ્રકષાયનાં સરલ અને પ્રગટ ઉદાહરણ છે.

**આત્મપ્રશંસનકરણં પૂજ્યેષુ અપિ દોષગ્રહણશીલત્વમ્ ।
વૈરધારણં ચ સુચિરં તીવ્રકષાયાણાં લિજ્ઞાનિ ॥૧૨॥**

અર્થ:- પોતાની પ્રશંસા કરવી, પૂજ્ય પુરુષોના પણ દોષ ગ્રહણ કરવાનો સ્વભાવ રાખવો તથા ઘણા કાળ સુધી વૈર ધારણ કરી રાખવું;-એ તીવ્રકષાયી જીવોનાં ચિહ્ન છે.

હવે કહે છે કે આવા જીવોનું આસ્રવચિંતવન નિષ્ફળ છે-

**एवं जाणंतो वि हु परिचयणीए वि जो ण परिहरइ ।
तस्सासवाणुवेक्खा सव्वा वि णिरत्थया होदि ॥ १३ ॥**

**एवं जानन् अपि स्फुटं परित्यजनीयान् अपि यः न परिहरति ।
तस्य आस्रवानुप्रेक्षा सर्वा अपि निरर्थका भवति ॥ १३ ॥**

અર્થ:- આ પ્રમાણે પ્રગટ જાણવા છતાં પણ જે તજવા યોગ્ય પરિણામોને છોડતો નથી તેનું સર્વ આસ્રવચિંતવન નિરર્થક છે- કાર્યકારી નથી.

ભાવાર્થ:- આસ્રવાનુપ્રેક્ષા ચિંતવન કરી પ્રથમ તો તીવ્રકષાય છોડવો, ત્યાર પછી શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું અર્થાત્ સર્વ કષાય છોડવો. એ જ ચિંતવનનું ફળ છે, માત્ર વાર્તા જ કરવી એ તો સફળ નથી.

**एदे मोहजभावा जो परिवज्जेइ उवसमे लीणो ।
हेयमिदि मण्णमाणो आसवअणुपेहणं तस्स ॥ १४ ॥**

**एतान् मोहजभावान् यः परिवर्जयति उपशमे लीनः ।
हेयं इति मन्यमानः आस्रवानुप्रेक्षणं तस्य ॥ १४ ॥**

અર્થ:- જે પુરુષ ઉપર કહેલા સઘળા, મોહના ઉદયથી થયેલા, મિથ્યાત્વાદિ પરિણામોને છોડે છે-કેવો થયો થકો? ઉપશમપરિણામ જે વીતરાગભાવ તેમાં લીન થયો થકો; તથા

૫૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

એ મિથ્યાત્વાદિ ભાવોને હેય અર્થાત્ ત્યાગવા યોગ્ય છે એમ જાણતો થકો- તે આસ્રવાનુપ્રેક્ષા હોય છે.

(દોહરો)

આસ્રવ પંચ પ્રકારને, ચિંતવી તજે વિકાર;
તે પામે નિજરૂપને, એ જ ભાવનાસાર.

ઈતિ આસ્રવાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

* * *

૮. સંવરાનુપ્રેક્ષા

હવે સાત ગાથા દ્વારા સંવરાનુપ્રેક્ષા કહે છે-

સમ્મત્તં દેસવયં મહવ્વયં તહ જઓ કસાયાણં ।
એદે સંવરણામા જોગાભાવો તહ ચ્વેવ ॥૧૫॥
સમ્યક્ત્વં દેશવ્રતં મહાવ્રતં તથા જયઃ કષાયાણામ્ ।
એતે સંવરનામાનઃ યોગાભાવઃ તથા ચ એવ ॥૧૫॥

અર્થ:- સમ્યગ્દર્શન, દેશવ્રત, મહાવ્રત, કષાયજય તથા યોગનો અભાવ-એ સંવરનાં નામ છે.

ભાવાર્થ:- પૂર્વે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ પાંચ પ્રકારના આસ્રવ કહ્યા હતા. તેમને અનુક્રમપૂર્વક રોકવા એ જ સંવર છે. તે કેવી રીતે? મિથ્યાત્વનો અભાવ તો ચોથા ગુણસ્થાનમાં થયો એટલે ત્યાં મિથ્યાત્વનો સંવર થયો, અવિરતિનો અભાવ એકદેશપણે તો દેશવિરતિ નામના પાંચમા ગુણસ્થાનમાં તથા સર્વદેશપણે છઠ્ઠા પ્રમત્તગુણસ્થાનમાં થયો એટલે ત્યાં અવિરતિનો સંવર થયો, અપ્રમત્તગુણસ્થાનમાં પ્રમાદનો અભાવ થયો એટલે ત્યાં પ્રમાદનો સંવર થયો, ક્ષીણમોહ નામના

સંવરાનુપ્રેક્ષા]

[૫૫

બારમા ગુણસ્થાને ક્રપાયનો અભાવ થયો એટલે ત્યાં ક્રપાયનો સંવર થયો તથા અયોગી જિનમાં યોગોનો અભાવ થયો એટલે એ અયોગીસ્થાને યોગનો સંવર થયો. એ પ્રમાણે સંવરનો ક્રમ છે.

હવે એ જ વિશેષપણે કહે છે:-

**ગુત્તી સમિદી ધમ્મો અણુવેક્ષા તહ ય પરિસહજઓ વિ ।
ઉક્કિઠ્ઠં ચારિત્તં સંવરહેદૂ વિસેસેણ ॥ ૧૬ ॥
ગુમ્પયઃ સમિતિયઃ ધર્મઃ અનુપ્રેક્ષાઃ તથા ચ પરીષહજયઃ અપિ ।
ઉત્કૃષ્ટં ચારિત્રં સંવરહેતવઃ વિશેષેણ ॥ ૧૬ ॥**

અર્થ:- કાય-વચન-મન એ ત્રણ ગુણિ, ઈર્ષ્યા-ભાષા-એષણા-આદાનનિક્ષેપણા-પ્રતિષ્ઠાપના એ પાંચ સમિતિ, ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશલક્ષણધર્મ, અનિત્યાદિ બાર અનુપ્રેક્ષા, બાવીસ પરીષહજય તથા સામાયિકાદિ ઉત્કૃષ્ટ પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્ર;-એટલાં વિશેષપણે સંવરનાં કારણો છે.

હવે તેને સ્પષ્ટ કરે છે:-

**ગુત્તી જોગણિરોહો સમિદી ય પમાદવજ્જનં ચેવ ।
ધમ્મો દયાપહાણો સુતચ્ચિંતા અણુપ્પેહા ॥ ૧૭ ॥
ગુમ્પિઃ યોગનિરોધઃ સમિતિઃ ચ પ્રમાદવર્જનં ચૈવ ।
ધર્મઃ દયાપ્રધાનઃ સુતત્ત્વચિન્તા અનુપ્રેક્ષા ॥ ૧૭ ॥**

અર્થ:- યોગોનો નિરોધ તે તો ગુણિ છે, પ્રમાદ તજી યત્નાચારપૂર્વક પ્રવર્તવું તે સમિતિ છે, જેમાં દયા પ્રધાન હોય તે ધર્મ છે તથા ભલા તત્ત્વો અર્થાત્ જીવાદિ તત્ત્વો અને નિજ સ્વરૂપનું ચિંતવન તે અનુપ્રેક્ષા છે.

**સો વિ પરીસહવિજઓ છુહાદિપીઢાણ અઙ્ગરુદ્ધાણં ।
સવણાણં ચ મુણીણં ઉવસમભાવેણ જં સહણં ॥ ૧૮ ॥**

૫૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

**સઃ અપિ પરીષહવિજયઃ ક્ષુધાદિપીડાનાં અતિરૌદ્રાણામ્ ।
શ્રવણાનાં ચ મુનીનાં ઉપશમભાવેન યત્ સહનમ્ ॥૧૮॥**

અર્થઃ- અતિ રૌદ્ર ભયાનક ક્ષુધાદિ પીડાને ઉપશમભાવ અર્થાત્ વીતરાગભાવ વડે સહવી તે, જ્ઞાની જે મહામુનિ છે તેમને, પરીષદોનો જય કર્યો કહે છે.

**અપ્પસરૂવં વત્થું ચત્તં રાયાદિએહિં દોસેહિં ।
સજ્ઞાણમ્મિ ણિલીણં તં જાણસુ ઉત્તમં ચરણં ॥૧૯॥
આત્મસ્વરૂપં વસ્તુ ત્યક્તં રાગાદિકૈઃ દોષૈઃ ।
સ્વધ્યાને નિલીનં તત્ જાનીહિ ઉત્તમં ચરણમ્ ॥૧૯॥**

અર્થઃ- જે આત્મસ્વરૂપ વસ્તુ છે તેમાં રાગાદિ દોષરહિત ધર્મ-શુક્લધ્યાન પૂર્વક લીન થવું તેને કે ભવ્ય ! તું ઉત્તમ ચારિત્ર જાણ !

હવે કહે છે કે-આ પ્રમાણે સંવરને જે આચરતો નથી તે સંસારમાં ભમે છે:-

**એદે સંવરહેદૂ વિચારમાણો વિ જો ણ આચરહ્ ।
સો ભમહ્ ચિરં કાલં સંસારે દુઃખસંતત્તો ॥૧૦૦॥
એતાન્ સંવરહેતૂન્ વિચારયન્ અપિ યઃ ન આચરતિ ।
સઃ ભ્રમતિ ચિરં કાલં સંસારે દુઃખસન્તસઃ ॥૧૦૦॥**

અર્થઃ- જે પુરુષ ઉપર પ્રમાણે સંવરનાં કારણોને વિચારતો છતો પણ તેને આચરતો નથી તે દુઃખોથી તમાયમાન થતો થકો ઘણા કાળ સુધી સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે.

હવે કહે છે કે કેવા પુરુષને સંવર થાય છે:-

**જો પુણ વિસયવિરત્તો અપ્પાણં સવ્વદા વિ સંવરહ્ ।
મણહરબિસએહિંતો તસ્સ ફુહં સંવરો હોદિ ॥૧૦૧॥**

निर्जरानुप्रेक्षा]

[૫૭

यः पुनः विषयविरक्तः आत्मानं सर्वदा अपि संवृणोति ।
मनोहर विषयेभ्यः तस्य स्फुटं संवरः भवति ॥ १०१ ॥

અર્થ:- જે મુનિ ઈન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરક્ત થયો થકો મનને પ્યારા જે વિષયો તેમનાથી આત્માને સદાય નિશ્ચયથી સંવરરૂપ કરે છે તેને પ્રગટપણે સંવર થાય છે.

ભાવાર્થ:- મનને ઈન્દ્રિય-વિષયોથી રોકી, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમાડે તેને સંવર થાય છે.

(દોહરો)

ગુપ્તિ સમિતિ વૃષ ભાવના, જયન પરીષદકાર;
ચારિત ધારે સંગ તજી, સો મુનિ સંવરધાર.

ઈતિ સંવરાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

* * *

૯. નિર્જરાનુપ્રેક્ષા

હવે નિર્જરાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કરે છે.

बारसविहेण तवसा गियाणरहियस्स णिज्जरा होदि ।
वेरग्गभावणादो गिरहंकारस्स णाणिस्स ॥ १०२ ॥
द्वादशविधेन तपसा निदानरहितस्य निर्जरा भवति ।
वैराग्यभावनातः निरहंकारस्य ज्ञानिनः ॥ १०२ ॥

અર્થ:- જ્ઞાનીપુરુષને બાર પ્રકારનાં તપથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે. કેવા જ્ઞાનીને થાય છે? જે નિદાન અર્થાત્ ઈન્દ્રિયવિષયોની વાંચ્છા રહિત હોય તથા અહંકાર-અભિમાનથી રહિત હોય તેને, વળી શા વડે નિર્જરા થાય છે? વૈરાગ્યભાવનાથી અર્થાત્ સંસાર-દેહ-ભોગ પ્રત્યે વિરક્ત પરિણામોથી થાય છે.

૫૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- તપ વડે નિર્જરા થાય છે; પણ જે જ્ઞાન સહિત તપ કરે તેને થાય છે. અજ્ઞાન સહિત વિપરીત તપ કરે તેમાં દિંસાદિક હોવાથી, એવાં તપથી તો ઊલટો કર્મબંધ થાય છે. વળી તપ વડે મદ કરે, બીજાને ન્યૂન ગણે, કોઈ પૂજાદિક ન કરે તેના પ્રત્યે ક્રોધ કરે;- એવા તપથી તો બંધ જ થાય. ગર્વ સહિત તપથી જ નિર્જરા થાય. વળી તપથી આલોક-પરલોકમાં પોતાનાં ખ્યાતિ-લાભ-પૂજા અને ઈંદ્રિયોના વિષય-ભોગ ઇચ્છે તેને તો બંધ જ થાય. નિદાન સહિત તપથી જ નિર્જરા થાય; પણ જે સંસાર-દેહ-ભોગમાં આસક્ત થઈ તપ કરે તેનો તો આશય જ શુદ્ધ હોતો નથી તેથી તેને નિર્જરા પણ થતી નથી. નિર્જરા તો વૈરાગ્યભાવનાથી જ થાય છે એમ જાણવું.

હવે નિર્જરા કોને કહેવી તે કહે છે:-

નિર્જરાનું સ્વરૂપ

સવ્વેસિં કમ્માણં સત્તિવિવાઓ હવેહ્ અણુભાઓ ।

તદનંતરં તુ સહણં કમ્માણં ણિજ્જરા જાણ ॥૧૦૩॥

સર્વેષાં કર્મણાં શક્તિવિપાકઃ ભવતિ અનુભાગઃ ।

તદનન્તરં તુ શટનં કર્મણાં નિર્જરાં જાનીહિ ॥૧૦૩॥

અર્થ:- સમસ્ત જે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મની શક્તિ એટલે ફળ દેવાના સામર્થ્યનો વિપાક થવો-ઉદય થવો, તેને અનુભાગ કહીએ છીએ. તે ઉદય આવીને તુરત જ તેનું ખરવું- ઝરવું થાય તેને હે ભવ્ય ! તું કર્મની નિર્જરા જાણ !

ભાવાર્થ:- કર્મ, ઉદય આવીને, ખરી જાય તેને નિર્જરા કહીએ છીએ.

તે નિર્જરા બે પ્રકારની છે, તે કહે છે:-

निर्जराना बे प्रकार

सा पुण दुविहा णेया सकालपत्ता तवेण कयमाणा ।
चादुगदीणं पढमा वयजुत्ताणं हवे बिदिया ॥१०४॥
सा पुनः द्विविधा ज्ञेया स्वकालप्राप्ता तपसा क्रियमाणाः ।
चातुर्गतिकानां प्रथमा व्रतयुक्तानां भवेत् द्वितीया ॥१०४॥

अर्थ:- ઉપર કહેલી નિર્જરા બે પ્રકારની છે. એક તો સ્વકાળપ્રાપ્ત અને બીજી તપ વડે થાય તે. તેમાં પ્રથમની સ્વકાળપ્રાપ્ત નિર્જરા તો ચારે ગતિના જીવોને થાય છે તથા બીજી જે તપ વડે થાય છે, તે વ્રતયુક્ત જીવોને થાય છે.

ભાવાર્થ:- નિર્જરા બે પ્રકારની છે. તેમાં જે કર્મ સ્થિતિ પૂરી થતાં ઉદય પામી રસ આપી ખરી જાય તેને તો સવિપાકનિર્જરા કહીએ છીએ. આ નિર્જરા તો સઘળા જીવોને થાય છે. તથા તપ વડે કર્મો અપૂર્ણ સ્થિતિએ પણ પરિપક્વ થઈ ખરી જાય તેને અવિપાકનિર્જરા કહીએ છીએ અને તે વ્રતધારીને થાય છે.

इवे निर्जरानी वृद्धि शायी थाय છે તે કહે છે:-

उवसमभावतवाणं जह जह वड्ढी हवेइ साहूणं ।
तह तह णिज्जर वड्ढी विसेसदो धम्मसुक्कादो ॥१०५॥
उपशमभावतपसां यथा यथा वृद्धिः भवति साधोः ।
तथा तथा निर्जरवृद्धिः विशेषतः धर्मशुक्लाभ्याम् ॥१०५॥

अर्थ:- મુનિજનોને જેમ જેમ ઉપશમભાવ તથા તપની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ નિર્જરાની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. વળી ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનથી તો વિશેષ વૃદ્ધિ થાય છે.

इवे એ વૃદ્ધિનાં સ્થાન કહે છે:-

૬૦]

[સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

મિચ્છાદો સદ્દિટ્ટી અસંખગુણકમ્મણિજ્જરા હોદિ ।
તત્તો અણુવયધારી તત્તો ય મહવ્વઈ ણાણી ॥ ૧૦૬ ॥
પઢમકસાયચઉપહં વિજોજઓ તહ ય ખવયસીલો ય ।
દંસણમોહતિયસ્સ ય તત્તો ઉવસમગચત્તારિ ॥ ૧૦૭ ॥
ખવગો ય ખીણમોહો સજોઙ્ગાહો તહા અજોઈયા ।
એદે ઉવરિં ઉવરિં અસંખયગુણકમ્મણિજ્જરયા ॥ ૧૦૮ ॥
મિથ્યાત્વતઃ સદ્દષ્ટિઃ અસંખ્યગુણકર્મનિર્જરો ભવતિ ।
તતઃ અણુવ્રતધારી તતઃ ચ મહાવ્રતી જ્ઞાની ॥ ૧૦૬ ॥
પ્રથમકષાયચતુર્ણાં વિયોજકઃ તથા ચ ક્ષપકશીલઃ ચ ।
દર્શનમોહત્રિકસ્ય ચ તતઃ ઉપશમકચત્વારઃ ॥ ૧૦૭ ॥
ક્ષપકઃ ચ ક્ષીણમોહઃ સયોગિનાથઃ તથા અયોગિનઃ ।
એતે ઉપરિ ઉપરિ અસંખ્યગુણકર્મનિર્જરકાઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ:- પ્રથમોપશમસમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ વખતે ત્રણ કરણવર્તી (અઘઃકરણ-અપૂર્વકરણ-અનિવૃત્તિકરણ એ ત્રણ કરણમાં વર્તતા) વિશુદ્ધપરિણામ સહિત મિથ્યાદષ્ટિને જે નિર્જરા થાય છે, તેનાથી અસંયતસમ્યક્દષ્ટિને અસંખ્યાત ગણી નિર્જરા થાય છે. તેનાથી દેશવ્રતી શ્રાવકને અસંખ્યાત ગણી થાય છે અને તેનાથી મહાવ્રતી મુનિજનોને અસંખ્યાત ગણી થાય છે.

તેનાથી અનંતાનુબંધીકષાયનું વિસંયોજન કરવાવાળાને એટલે તેને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિરૂપે પરિણમાવનારને અસંખ્યાત ગણી થાય છે, તેનાથી દર્શનમોહનો ક્ષય કરવાવાળાને અસંખ્યાત ગણી થાય છે, તેનાથી ઉપશમશ્રેણીવાળા ત્રણ ગુણસ્થાનવર્તીને અસંખ્યાત ગણી થાય છે અને તેનાથી અગિયારમા ઉપશાંતમોહ ગુણસ્થાનવાળાને અસંખ્યાત ગણી થાય છે.

निर्जरानुप्रेक्षा]

[६१

तेनाथी क्षपकश्रेणीवाणा त्रण गुणस्थानमां असंभ्यात गणी थाय ऐ, तेनाथी भारमा क्षीणमोहगुणस्थानमां असंभ्यात गणी थाय ऐ, तेनाथी सयोगकेवलीने असंभ्यात गणी थाय ऐ, तथा तेनाथी अयोगकेवलीने असंभ्यात गणी थाय ऐ. ऐ प्रमाणे उपर उपर असंभ्यात गुणाकाररूप निर्जरा ऐ तेथी तेने गुणश्रेणी निर्जरा कडीऐ छीऐ.

हवे गुणाकार रहित अधिकरूप निर्जरा जेनाथी थाय ऐ ते अडी कडीऐ छीऐ:-

**जो विसहदि दुव्वयणं साहम्मियहीलणं च उवसग्गं ।
जीणिकुण कसायरिउं तस्स हवे णिज्जरा विउला ॥ १०९ ॥**

यः विषहते दुर्वचनं साधर्मिकहीलनं च उपसर्गम् ।

जित्वा कषायरिपुं तस्य भवेत् निर्जरा विपुला ॥ १०९ ॥

अर्थ:- जे मुनि दुर्वचन सहन करे ऐ, अन्य साधर्मी मुनि आदि द्वारा करायेला अनादरने सहन करे ऐ, देवादिकोऐ करेला उपसर्गने सहन करे ऐ;- ऐ प्रमाणे कषायरूप वैरिओने जते ऐ, तेने विपुल अर्थात् घणी निर्जरा थाय ऐ.

भावार्थ:- कोछ कुवचन कहे तेना प्रत्ये कषाय न करे, पोताने अतिथारादि दोष लागतां आयार्यादिक कठोर वचन कडी प्रायश्चित आपे-निरादर करे तो पण तेने निष्कषायपणे सहन करे तथा कोछ उपसर्ग करे तेनी साथे पण कषाय न करे, तेने घणी निर्जरा थाय ऐ.

रिणमोयणुव्व मण्णइ जो उवसग्गं परीसहं तिव्वं ।

पावफलं मे एदं मया वि जं संचिदं पुव्वं ॥ ११० ॥

ऋणमोचनवत् मन्यते यः उपसर्गं परीषहं तीव्रम् ।

पापफलं मे एतत् मया अपि यत् संचितं पूर्वम् ॥ ११० ॥

૬૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- જે મુનિ ઉપસર્ગ તથા તીવ્ર પરીષદ આવતાં એમ માને છે કે મેં પૂર્વજન્મમાં પાપનો સંચય કર્યો હતો તેનું આ ફળ છે, તેને (શાંતિપૂર્વક) ભોગવવું પણ તેમાં વ્યાકુલ ન થવું. જેમ કે કોઈનાં કરજે નાણાં લીધાં હોય તે જ્યારે પેલો માગે ત્યારે તેને આપી દેવાં, પણ તેથી વ્યાકુલતા શા માટે કરવી? એ પ્રમાણે માનનારને ઘણી નિર્જરા થાય છે.

**જો ચિંતેઙ્ગ સરીરં મમત્તજળયં વિળસ્સરં અસુઙ્ગં ।
દંસળળાળચરિત્તં સુહજળયં ણિમ્મલં ણિચ્ચં ॥ ૧૧૧ ॥
યઃ ચિન્તયતિ શરીરં મમત્વજનકં વિનશ્ચરં અશુચિમ્ ।
દર્શનજ્ઞાનચરિત્રં શુભજનકં નિર્મલં નિત્યમ્ ॥ ૧૧૧ ॥**

અર્થ:- જે મુનિ, આ શરીરને મમત્વ-મોહનું ઉપજાવવાવાળું, વિનાશી તથા અપવિત્ર માને છે અને દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને શુભજનક (સુખ ઉપજાવનાર), નિર્મળ તથા નિત્ય માને છે તેને ઘણી નિર્જરા થાય છે.

ભાવાર્થ:- શરીરને મોહના કારણરૂપ, અસ્થિર અને અશુચિરૂપ માને તો તેનો શોચ ન રહે. અને પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં લાગે ત્યારે નિર્જરા અવશ્ય થાય.

**અપ્પાણં જો ણિંદઙ્ગુ ણુણવંતાણં કરેદિ બહુમાણં ।
મણઙ્ગંદિયાણ વિજર્ઙ્ગ સ સરૂવપરાયણો હોદિ ॥ ૧૧૨ ॥
આત્માનં યઃ નિન્દયતિ ણુણવતાં કરોતિ બહુમાનમ્ ।
મનઙ્ગન્દ્રિયાણાં વિજયી સ સ્વરૂપપરાયણો ભવતિ ॥ ૧૧૨ ॥**

અર્થ:- જે સાધુ પોતાના સ્વરૂપમાં તત્પર થઈ પોતે કરેલાં દુષ્કૃતોની નિંદા કરે છે, ગુણવાન પુરુષોનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ઘણો આદર કરે છે તથા પોતાનાં મન-ઈન્દ્રિયોને જીતે છે-વશ કરે છે તેને ઘણી નિર્જરા થાય છે.

निर्जरानुप्रेक्षा]

[६३

ભાવાર્થ:- મિથ્યાત્વાદિ દોષોનો નિરાદર કરે તો તે મિથ્યાત્વાદિકર્મો ક્યાંથી ટકે! ઝડી જ જાય.

**तस्स य सहलो जम्मो तस्स वि पावस्स णिज्जरा होदि ।
तस्स वि पुण्णं वद्धदि तस्स य सोक्खं परं होदि ॥११३॥
तस्य च सफलं जन्म तस्य अपि पापस्य निर्जरा भवति ।
तस्य अपि पुण्यं वर्धते तस्य च सौख्यं परं भवति ॥११३॥**

અર્થ:- જે સાધુ એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત પ્રકારે નિર્જરાના કારણોમાં પ્રવર્તે છે તેનો જ જન્મ સફળ છે, તેને જ પાપકર્મોની નિર્જરા થાય છે અને પુણ્યકર્મનો અનુભાગ વધે છે, વળી તેને જ ઉત્કૃષ્ટ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:- જે નિર્જરાનાં કારણોમાં પ્રવર્તે છે તેને પાપનો નાશ થાય છે, પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે તથા તે સ્વર્ગાદિનાં સુખ ભોગવી (અનુક્રમે) મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરાના સ્વામીનું સ્વરૂપ કહીને નિર્જરાનું કથન પૂરું કરે છે-

**जो समसोक्खणिलीणो वारंवारं सरेइ अप्पाणं ।
इंदियकसायविजई तस्स हवे णिज्जरा परमा ॥११४॥
यः समसौख्यनिलीनः वारंवारं स्मरति आत्मानम् ।
इन्द्रियकषायविजयी तस्य भवेत् निर्जरा परमा ॥११४॥**

અર્થ:- જે મુનિ, વીતરાગભાવરૂપ સુખ કે જેનું નામ પરમચારિત્ર છે તેમાં લીન અર્થાત્ તન્મય થાય છે, વારંવાર આત્માનું સ્મરણ-ચિંતવન કરે છે તથા ઈન્દ્રિયોને જીતવાવાળા છે તેમને ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરા થાય છે.

૬૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- ઈદ્રિયોનો તેમ જ કષાયોનો નિગ્રહ કરી પરમ વીતરાગભાવરૂપ આત્મધ્યાનમાં જે લીન થાય છે તેને ઉત્કૃષ્ટ નિર્જરા થાય છે.

(દોહરો)

પૂર્વે બાંધ્યાં કર્મ જે, ખરે તપોબલ પાય;
સો નિર્જરા કહાય હૈ, ધારે તે શિવ જાય.

ઈતિ નિર્જરાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

* * *

૧૦. લોકાનુપ્રેક્ષા

હવે લોકાનુપ્રેક્ષાનું વર્ણન કરીએ છીએ. ત્યાં પ્રથમ જ લોકનો આકારાદિ કહીશું. તેમાં કંઈક ગણિતને પ્રયોજનરૂપ જાણીને તેનો સંક્ષેપમાં ભાવાર્થ અન્ય ગ્રંથાનુસાર અહીં લખીએ છીએ. ત્યાં પ્રથમ તો પરિકર્માષ્ટક છે. તેમાં, પહેલું- સંકલન એટલે જોડી દેવું તે- સરવાળો કરવો તે; જેમ કે-આઠ ને સાતનો સરવાળો કરતાં પંદર થાય. બીજું-વ્યવકલન એટલે બાદબાકી કાઢવી તે, જેમ કે આઠમાંથી ત્રણ ઘટાડતાં પાંચ રહે. ત્રીજું-ગુણાકાર; જેમ કે આઠને સાતથી ગુણતાં છપ્પન થાય. ચોથું-ભાગાકાર; જેમ કે આઠને બેનો ભાગ આપતાં ચાર થાય. પાંચમું-વર્ગ એટલે બરાબર સંખ્યાની બે રાશિ ગુણતાં જેટલા થાય તેટલા તેના વર્ગ કહેવાય; જેમ કે આઠનો વર્ગ ચોસઠ. છઠ્ઠું-વર્ગમૂલ એટલે જેમ ચોસઠનું વર્ગમૂળ આઠ. સાતમું-ઘન એટલે ત્રણ રાશિ બરાબર ગુણતાં જે થાય તે; જેમ કે આઠનું ઘન પાંચસો બાર તથા આઠમું-ઘનમૂલ એટલે પાંચસો બારનું ઘનમૂલ આઠ. એ પ્રમાણે પરિકર્માષ્ટક જાણવું.

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૬૫

વળી ત્રૈરાશિક છે, જેમાં એક પ્રમાણરાશિ, એક ફલરાશિ તથા એક ઇચ્છારાશિ; જેમ કે કોઈ વસ્તુ બે રૂપિયાની સોળ શેર આવે તો આઠ રૂપિયાની કેટલી આવે? અહીં પ્રમાણરાશિ બે છે, ફલરાશિ સોળ છે તથા ઇચ્છારાશિ આઠ છે. ત્યાં ફલરાશિને ઇચ્છારાશિ સાથે ગુણતાં એક સો અઠ્ઠાવીસ થાય, તેને પ્રમાણરાશિની બે સંખ્યાથી ભાગ આપતાં ચોસઠ શેર આવે—એમ જાણવું.

વળી ક્ષેત્રફલ—એટલે જ્યાં સમાન ખંડ (ભાગ) કરીએ તેને ક્ષેત્રફલ કહીએ છીએ; જેમ કે ખેતરમાં દોરી માપીએ ત્યારે કચવાંસી, વિસવાંસી, વીઘા કરીએ છીએ તે ક્ષેત્રફલ કહેવાય છે; જેમ કે—એંશી હાથની દોરી હોય, તેના વીસ ગુંઠા કરતાં ચાર હાથનો એક ગુંઠો થાય. એ પ્રમાણે એક દોરી લાંબુ—પહોળું ખેતર હોય તેના ચાર ચાર હાથના લાંબા—પહોળા ખંડ કરીએ તો વીસને વીસે ગુણતાં ચારસો થાય, તેને કચવાંસી કહે છે. તેની વીસ વિસવાંસી થઈ, તેનો એક વીઘો થયો. એ પ્રમાણે ચોરસ, ત્રિકોણ વા ગોળ આદિ ખેતર હોય તેને સમાન ખંડથી માપી ક્ષેત્રફલ લાવવામાં આવે છે; એ જ પ્રમાણે લોકના ક્ષેત્રને યોજનાદિની સંખ્યા વડે જેવું ક્ષેત્ર હોય તેવા વિધાનથી ક્ષેત્રફલ લાવવાનું વિધાન ગણિતશાસ્ત્રથી જાણવું.

અહીં લોકના ક્ષેત્રમાં અને દ્રવ્યોની ગણનામાં અલૌકિક ગણિત એકવીસ છે, તથા ઉપમાગણિત આઠ છે. ત્યાં સંખ્યાતના ત્રણ ભેદ છે—જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. અસંખ્યાતના નવ ભેદ છે—તેમાં જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારે પરીતાસંખ્યાત; જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારે યુક્તાસંખ્યાત; તથા જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારે અસંખ્યાતાસંખ્યાત. એ પ્રમાણે અસંખ્યાતના નવ ભેદ થયા. વળી અનંતના પણ

૬૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

નવ ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે-જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારથી પરીતાનંત; જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારથી યુક્તાનંત; તથા જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ એ ત્રણ પ્રકારથી અનંતાનંત-એ પ્રમાણે અનંતના નવ ભેદ છે. એ પ્રમાણે સંખ્યાતના ત્રણ, અસંખ્યાતના નવ તથા અનંતના નવ મળી અલૌકિક ગણિતના એકવીસ ભેદ થયા.

ત્યાં જઘન્યપરીતાસંખ્યાત (નું માપ) લાવવા માટે જંબૂદ્વીપ જેવડા લાખ લાખ યોજનના વ્યાસવાળા તથા હજાર હજાર યોજન ઊંડા ચાર કુંડ કરીએ. તેમાં એકનું નામ અનવસ્થાકુંડ, બીજાનું નામ શલાકાકુંડ, ત્રીજાનું નામ પ્રતિશલાકાકુંડ તથા ચોથાનું નામ મહાશલાકાકુંડ. તેમાં પ્રથમના અનવસ્થાકુંડને સરસવના દાણાથી પૂરેપૂરો ભરીએ તો તેમાં ઈંતાલીસ અંક પ્રમાણ સરસવ સમાય. તેને સંકલ્પમાત્ર લઈને ચાલીએ; તેમાંથી એક દ્વીપમાં અને એક સમુદ્રમાં એ પ્રમાણે નાખતા જઈએ; ત્યાં જ્યાં એ સરસવ પૂરા થાય તે દ્વીપ વા સમુદ્રના માપ પ્રમાણે અનવસ્થાકુંડ કરી તેમાં સરસવ ભરીએ અને શલાકાકુંડમાં એક સરસવ બીજો લાવીને નાખીએ, હવે એ બીજા અનવસ્થાકુંડમાંથી એક સરસવ એક દ્વીપમાં અને એક સમુદ્રમાં એ પ્રમાણે નાખતા જઈએ. એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં તે અનવસ્થાકુંડના સરસવ જ્યાં પૂરા થાય ત્યાં તે દ્વીપ વા સમુદ્રના માપ પ્રમાણે ત્રીજો અનવસ્થાકુંડ કરી તેને પણ એવી જ રીતે સરસવથી ભરીએ, અને એક સરસવ શલાકાકુંડમાં બીજો લાવીને નાખીએ. એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં ઈંતાલીસ અંકપ્રમાણ અનવસ્થાકુંડ પૂરા થાય ત્યારે એક શલાકાકુંડ ભરાય અને તે વેળા એક સરસવ પ્રતિશલાકાકુંડમાં નાખવો, એ જ પ્રમાણે અનવસ્થાકુંડ થતો જાય તથા શલાકાકુંડ પણ થતો જાય; એ પ્રમાણે કરતાં કરતાં ઈંતાલીસ અંકપ્રમાણ

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૬૭

શલાકાકુંડ ભરાઈ જાય ત્યારે એક પ્રતિશલાકાકુંડ ભરાય. એ પ્રમાણે અનવસ્થાકુંડ થતો જાય, શલાકાકુંડ ભરાતો જાય તથા પ્રતિશલાકાકુંડ પણ ભરાતો જાય. જ્યારે ઈંતાલીશ અંકપ્રમાણ પ્રતિશલાકાકુંડ ભરાઈ જાય ત્યારે એક મહાશલાકાકુંડ ભરાય. એ પ્રમાણે કરતાં ઈંતાલીસ અંકોના ઘનપ્રમાણ અનવસ્થાકુંડ થયા. તેમાં છેલ્લો અનવસ્થાકુંડ જે દ્વીપ વા સમુદ્રના માપ પ્રમાણે બન્યો તેમાં જેટલા સરસવ સમાય તેટલું જઘન્ય પરીતાસંખ્યાતનું પ્રમાણ છે.

તેમાંથી એક સરસવ ઘટાડતાં તે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કહેવાય, તથા બે સરસવ પ્રમાણ જઘન્ય સંખ્યાત કહેવાય, તથા વચ્ચેના બધાય મધ્યમ સંખ્યાતના ભેદ જાણવા.

વળી તે જઘન્ય પરીતાસંખ્યાતના સરસવની રાશિને એક એક વિખેરી એક એક ઉપર તે જ રાશિને સ્થાપિ પરસ્પર ગુણતાં અંતમાં જે રાશિ આવે તેને જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત કહીએ છીએ, તેમાંથી એક રૂપ ઘટાડતાં ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત કહેવાય અને મધ્યના નાના (અનેક) ભેદ જાણવા.

વળી જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતને જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત વડે એક વાર પરસ્પર ગુણતાં જે પ્રમાણ આવે તે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત કહેવાય છે. તેમાંથી એક ઘટાડતાં ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત થાય છે. વચ્ચેના નાના ભેદ મધ્યમ યુક્તાસંખ્યાતના જાણવા.

હવે એ જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાતપ્રમાણ ત્રણ રાશિ કરવી. એક શલાકારાશિ, એક વિરલનરાશિ, એક દેયરાશિ. ત્યાં વિરલનરાશિને વિખેરી એક એક જીદા જીદા કરવા, એક એકના ઉપર એક એક દેયરાશિ મુકવી. તેને પરસ્પર ગુણતાં જ્યારે સર્વ ગુણાકાર થઈ રહે ત્યારે એક રૂપ શલાકારાશિમાંથી ઘટાડવું. વળી ત્યાં જે રાશિ થઈ તે પ્રમાણે વિરલન દેયરાશિ કરવી. ત્યાં એ વિરલનને વિખેરી

૬૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

એક એકને જુદા કરી એક એકના ઉપર દેયરાશિ મૂકવી અને તેનો પરસ્પર ગુણાકાર કરતાં જે રાશિ ઊપજે ત્યારે એક શલાકારાશિમાંથી પાછો ઘટાડવો. વળી જે રાશિ ઉપજી તેના પ્રમાણમાં વિરલન દેયરાશિ કરવી. પછી વિરલનને વિખેરી દેયને એક એકના ઉપર સ્થાપી પરસ્પર ગુણાકાર કરવો અને એક રૂપ શલાકામાંથી ઘટાડવું. એ પ્રમાણે વિરલન રાશિ દેય વડે ગુણાકાર કરતા જવું તથા શલાકામાંથી ઘટાડતા જવું. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે શલાકારાશિ પૂરેપૂરી નિ:શેષ થઈ જાય ત્યારે જે કંઈ પ્રમાણ આવે તે મધ્યમ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ભેદ છે. વળી તેટલા તેટલા પ્રમાણ શલાકા, વિરલન, દેય-એ ત્રણ રાશિ ફરી કરવી. તેને પણ ઉપર પ્રમાણે કરતાં જ્યારે શલાકારાશિ નિ:શેષ થઈ જાય ત્યારે જે મહારાશિ પ્રમાણ આવે તે પણ મધ્યમ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ભેદ છે. વળી તે રાશિ પ્રમાણ ફરીથી શલાકા, વિરલન, દેયરાશિ કરી તેને પૂર્વોક્ત વિધાનથી ગુણતાં જે મહારાશિ થઈ તે પણ મધ્યમ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ભેદ છે. ત્યાં શલાકાત્રયનિષ્ઠાપન એક વાર થયું.

વળી તે રાશિમાં અસંખ્યાતાસંખ્યાત પ્રમાણ છ રાશિ બીજી મેળવવી. તે છ રાશિ આ પ્રમાણે-(૧) લોકપ્રમાણ ધર્મદ્રવ્યના પ્રદેશ, (૨) અધર્મદ્રવ્યના પ્રદેશ, (૩) એક જીવના પ્રદેશ, (૪) લોકાકાશના પ્રદેશ, (૫) તે લોકથી અસંખ્યાત ગણા અપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવોનું પ્રમાણ, તથા (૬) તેનાથી અસંખ્યાત ગણા સપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક વનસ્પતિ જીવોનું પ્રમાણ. એ છ રાશિ મેળવી પૂર્વોક્ત પ્રકારથી શલાકા, વિરલન, દેયરાશિના વિધાનથી શલાકાત્રય નિષ્ઠાપન કરવું. ત્યાં જે મહારાશિ આવે તે પણ મધ્યમ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ભેદ છે. તેમાં ચાર રાશિ બીજી મેળવવી. તે આ પ્રમાણે-(૧) વીસ કોડકોડી સાગરપ્રમાણ

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૬૯

કલ્પકાળના સમય, (૨) સ્થિતિબંધના કારણરૂપ કષાયોનાં સ્થાન, (૩) અનુભાગબંધના કારણરૂપ કષાયોનાં સ્થાન તથા (૪) યોગના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ. એ પ્રમાણે ચાર રાશિ મેળવી પૂર્વોક્ત વિધાનથી શલાકાત્રય નિષ્ઠાપન કરવું. એ પ્રમાણે કરતાં જે પ્રમાણ થયું તે જઘન્ય પરિતાનંતરાશિ થઈ. તેમાંથી એક રૂપ ઘટાડતાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત થાય છે. અને વચ્ચેના જુદાજુદા ભેદ મધ્યમના જાણવા.

વળી જઘન્ય પરીતાનન્ત રાશિનું વિરલન કરી એક એક ઉપર એક એક જઘન્ય પરીતાનન્ત સ્થાપન કરી પરસ્પર ગુણતાં જે પ્રમાણ થાય તે જઘન્ય યુક્તાનંત જાણવું. તેમાંથી એક ઘટાડતાં ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનંત થાય છે. વચ્ચેના જુદા જુદા ભેદ મધ્યમ પરીતાનંતના છે. વળી જઘન્ય યુક્તાનંતને જઘન્ય યુક્તાનંત વડે એક વાર પરસ્પર ગુણતાં જઘન્ય અનંતાનંત થાય છે. તેમાંથી એક ઘટાડતાં ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંત થાય છે, તથા વચ્ચેના જુદા જુદા ભેદ મધ્યમ પરીતાનંતના જાણવા.

હવે ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતને લાવવાનો ઉપાય કહે છે :-

જઘન્ય અનંતાનંત પ્રમાણ શલાકા, વિરલન, દેય-એ ત્રણ રાશિ વડે અનુક્રમે પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે શલાકાત્રય નિષ્ઠાપન કરતાં મધ્યમ અનંતાનંતના ભેદરૂપ રાશિ આવે છે. તેમાં સિદ્ધરાશિ, નિગોદરાશિ, પ્રત્યેક વનસ્પતિ સહિત નિગોદરાશિ, પુદ્ગલરાશિ, કાળના સમય તથા આકાશના પ્રદેશ-એ છ રાશિ મધ્યમ અનંતાનંતના ભેદરૂપે મેળવીને શલાકાત્રય નિષ્ઠાપન પૂર્વવત્ વિધાનથી કરતાં મધ્યમ અનંતાનંતના ભેદરૂપ રાશિ આવે છે. તેમાં ફરી ધર્મદ્રવ્ય-અધર્મદ્રવ્યના અગુરુલઘુ ગુણના અવિભાગપ્રતિચ્છેદ મેળવતાં જે મહારાશિપ્રમાણ રાશિ થઈ તેને ફરી પૂર્વોક્ત વિધાનથી શલાકાત્રય નિષ્ઠાપન કરતાં જે કોઈ મધ્યમ અનંતાનંતના

૭૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભેદરૂપ રાશિ થાય તેને કેવળજ્ઞાનના અવિભાગપ્રતિચ્છેદનો સમૂહ પ્રમાણમાં ઘટાવી ફરી મેળવવી. ત્યારે કેવળજ્ઞાનના અવિભાગપ્રતિચ્છેદરૂપ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતપ્રમાણ રાશિ થાય છે.

ઉપમાપ્રમાણ આઠ પ્રકારથી કહ્યું છે:- પલ્ચ, સાગર, સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ, ઘનાંગુલ, જગત્શ્રેણી, જગત્પ્રતર અને જગત્ધન. તેમાં પલ્ચના ત્રણ પ્રકાર છે-વ્યવહારપલ્ચ, ઉદ્ધારપલ્ચ તથા અદ્વાપલ્ચ. ત્યાં વ્યવહારપલ્ચ તો રોમોની સંખ્યા પ્રમાણ જ છે, ઉદ્ધારપલ્ચ વડે દ્વીપ-સમુદ્રોની સંખ્યા ગણવામાં આવે છે તથા અદ્વાપલ્ચ વડે કર્મોની સ્થિતિ તથા દેવાદિકની આયુસ્થિતિ ગણવામાં આવે છે.

હવે તેમનું પરિણામ જાણવા માટે પરિભાષા કહે છે :-

અનંત પુદ્ગલના પરમાણુઓના સ્કંધને એક અવસન્નાસન્ન કહે છે, તેનાથી આઠ આઠ ગુણા ક્રમથી બાર સ્થાનક જાણવાં. સન્નાસન્ન, તૂટરેણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ, ઉત્તમ ભોગભૂમિના વાળનો અગ્રભાગ, મધ્યમ ભોગભૂમિના વાળનો અગ્રભાગ, જઘન્યભોગભૂમિના વાળનો અગ્રભાગ, કર્મભૂમિના વાળનો અગ્રભાગ, લીખ, સરસવ, જવ અને આંગળ-એ બાર સ્થાનક છે. આ આંગળ છે તે ઉત્સેધઆંગળ છે, એ વડે નારકી, દેવ, તિર્યચ અને મનુષ્યોના શરીરનું પ્રમાણ વર્ણન કરવામાં આવે છે તથા દેવોનાં નગર-મંદિરાદિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. વળી ઉત્સેધઆંગળથી પાંચસો ગણા પ્રમાણાંગુલ છે. એ વડે દ્વીપ, સમુદ્ર અને પર્વતાદિના પરિમાણનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. તથા આત્માંગુલ, જ્યાં જેવા મનુષ્યો હોય ત્યાં તે પ્રમાણે જાણવો. છ આંગળનો પાદ થાય છે, બે પાદનો એક વિલસ્ત (વેંત) થાય છે, બે વિલસ્તનો એક હાથ થાય છે. બે હાથનો એક ભીષ (વાર) થાય છે, બે ભીષનો

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૭૧

એક ધનુષ થાય છે, બે હજાર ધનુષનો એક કોષ થાય છે, ચાર કોષનો એક યોજન થાય છે.

અહીં પ્રમાણાંગુલ વડે ઊપજ્યો એવો, એક યોજન પ્રમાણ ઊંડો અને પહોળો એક ખાડો કરવો અને તેને ઉત્તમ ભોગભૂમિમાં ઊપજેલા, જન્મથી માંડીને સાત દિવસ સુધીના, મેંઢાના વાળના અગ્રભાગ વડે, ભૂમિ સમાન અત્યંત દાબીને ભરવો; એ પ્રમાણે ભરતાં તે ખાડામાં પિસ્તાળીસ અંકો પ્રમાણ રોમ સમાય છે. તેમાંથી દર સો સો વર્ષ વીત્યે એક એક રોમ કાઢવો; એ પ્રમાણે કરતાં એ ખાડો તદ્દન ખાલી થતાં જેટલાં વર્ષ થાય તેટલાં વર્ષને એક વ્યવહારપલ્ય કહે છે. એ વર્ષોના અસંખ્યાત સમય થાય છે.

વળી એક એક રોમના, અસંખ્યાત કરોડ વર્ષના જેટલા સમય થાય, તેટલા તેટલા ખંડ કરવામાં આવે તે ઉદ્ધારપલ્યના રોમખંડ છે અને તેટલા સમય ઉદ્ધારપલ્યના છે.

એ ઉદ્ધારપલ્યના, અસંખ્યાત વર્ષના જેટલા સમય થાય તેટલા, એક એક રોમના ખંડ કરતાં એક અદ્વાપલ્યના રોમખંડ થાય છે, તેના સમય પણ તેટલા જ છે. દશ કોડાકોડી પલ્યનો એક સાગર થાય છે.

વળી એક પ્રમાણાંગુલપ્રમાણ લાંબા અને એક પ્રદેશપ્રમાણ પહોળા ઊંચા ક્ષેત્રને એક સૂર્યંગુલ કહીએ છીએ. તેના પ્રદેશ અદ્વાપલ્યના અર્ધછેદોનું વિરલન કરી એક એક અદ્વાપલ્ય તે ઉપર સ્થાપી પરસ્પર ગુણતાં જે પ્રમાણ આવે તેટલા તેના પ્રદેશ છે. તેના વર્ગને એક પ્રતરાંગુલ કહીએ છીએ. સૂર્યંગુલના ઘનને એક ઘનાંગુલ કહીએ છીએ. એક અંગુલ લાંબા, પહોળા અને ઊંચા ભાગને ઘનાંગુલ કહીએ છીએ. સાત રાજુ લાંબા અને એક પ્રદેશપ્રમાણ પહોળા ઊંચા ક્ષેત્રને એક જગત્ત્રેણિ કહીએ છીએ.

૭૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

તેની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે :- અદ્વાપત્યના અર્દ્ધછેદોના અસંખ્યાતમા ભાગના પ્રમાણનું વિરલન કરી એક એક ઉપર ઘનાંગુલ આપી પરસ્પર ગુણતાં જે રાશિ આવે તે જગત્શ્રેણિ છે, જગત્શ્રેણિનો વર્ગ છે તે જગત્પ્રતર છે અને જગત્શ્રેણિનું ઘન છે તે જગત્ઘન છે. તે જગત્ઘન સાત રાજુ લાંબો, પહોળો, ઉંચો છે. એ પ્રમાણે લોકના પ્રદેશોનું પ્રમાણ છે અને તે પણ મધ્યમ અસંખ્યાતનો ભેદ છે. એ પ્રમાણે અહીં સંક્ષેપમાં ગણિત કહ્યું; વિશેષતાપૂર્વક તો તેનું કથન ગોમ્મટસાર ને ત્રિલોકસારમાંથી જાણવું.

દ્રવ્યમાં સૂક્ષ્મ તો પુદ્ગલપરમાણુ, ક્ષેત્રમાં આકાશનો પ્રદેશ, કાળમાં સમય તથા ભાવમાં અવિભાગપ્રતિચ્છેદ. એ ચારેને પરસ્પર પ્રમાણ સંજ્ઞા છે. અલ્પમાં અલ્પ તો આ પ્રમાણે છે તથા વધારેમાં વધારે દ્રવ્યમાં તો મહાસ્કંધ, ક્ષેત્રમાં આકાશ, કાળમાં ત્રણે કાળ તથા ભાવમાં કેવલજ્ઞાન જાણવું. કાળમાં એક આવલીના જઘન્યયુક્તાસંખ્યાત સમય છે, અસંખ્યાત આવલીનું એક મુહૂર્ત છે, ત્રીસ મુહૂર્તનો એક રાત્રિદિવસ છે, ત્રીસ રાત્રિદિવસનો એક માસ છે અને બાર માસનું એક વર્ષ છે. ઇત્યાદિ જાણવું.

હવે પ્રથમ જ લોકાકાશનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**सव्वायासमणंतं तस्स य बहुमज्झसंद्धिओ लोओ ।
सो केण वि णेव कओ ण य धरिओ हरिहरादीहिं ॥ ११५ ॥**

**सर्वाकाशमनन्तं तस्य च बहुमध्यसंस्थितः लोकः ।
सः केन अपि नैव कृतः न च धृतः हरिहरादिभिः ॥ ११५ ॥**

અર્થ:- આકાશદ્રવ્યનો ક્ષેત્ર-પ્રદેશ અનંત છે. તેના અતિ મધ્યદેશમાં અર્થાત્ વચ્ચોવચ્ચના ક્ષેત્રમાં રહે છે તે લોક છે. તે (લોક) કોઈએ કર્યો નથી તથા કોઈ હરિહરાદિએ ધારેલો વા રાખેલો નથી.

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૭૩

ભાવાર્થ:- અન્યમતમાં ઘણા કહે છે કે—“લોકની રચના બ્રહ્મા કરે છે, નારાયણ રક્ષા કરે છે, શિવ સંહાર કરે છે; કાયબાએ વા શેષનાગે તેને ધારણ કર્યો છે, પ્રલય થાય છે ત્યારે સર્વ શૂન્ય થઈ જાય છે અને બ્રહ્મની સત્તા માત્ર રહી જાય છે તથા એ બ્રહ્મની સત્તામાંથી (ફરીથી) સૃષ્ટિની રચના થાય છે.”— ઇત્યાદિ અનેક કલ્પિત વાતો કહે છે. તે સર્વનો નિષેધ આ સૂત્રથી જાણવો. આ લોક કોઈએ કરેલો નથી, કોઈએ (પોતાના ઉપર) ધારણ કરેલો નથી તથા કોઈથી નાશ પામતો નથી, જેવો છે તેવો જ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠો છે અને તે જ વસ્તુસ્વરૂપ છે.

હવે આ લોકમાં શું છે ? તે કહે છે :-

અપ્પોણ્ણપવેસેણ ય દવ્વાણં અચ્છણં ભવે લોઓ ।

દવ્વાણ ણિચ્ચતો લોયસ્સ વિ મુણહ ણિચ્ચતં ।। ૧૧૬ ।।

અન્યોન્યપ્રવેશેન ચ દ્રવ્યાણાં આસનં ભવેત્ લોકઃ ।

દ્રવ્યાણાં નિત્યત્વાત્ લોકસ્ય અપિ જાનીહિ નિત્યત્વમ્ ।। ૧૧૬ ।।

અર્થ:- જીવાદિ દ્રવ્યોના પરસ્પર એકક્ષેત્રાવગાહરૂપ પ્રવેશ અર્થાત્ મેળાપરૂપ અવસ્થાન છે તે લોક છે. જે દ્રવ્યો છે તે નિત્ય છે તેથી લોક પણ નિત્ય છે એમ જાણો.

ભાવાર્થ:- છ દ્રવ્યોનો સમુદાય છે તે લોક છે, તે (છએ) દ્રવ્યો નિત્ય છે તેથી લોક પણ નિત્ય જ છે.

હવે કોઈ તર્ક કરે કે—જો તે નિત્ય છે તો આ ઊપજે-વિનશે છે તે કોણ છે ? તેના સમાધાનરૂપ સૂત્ર કહે છે :-

પરિણામસહાવાદો પહિસમયં પરિણમંતિ દવ્વાણિ ।

તેસિં પરિણામાદો લોયસ્સ વિ મુણહ પરિણામં ।। ૧૧૭ ।।

૭૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

परिणामस्वभावात् प्रतिसमयं परिणमन्ति द्रव्याणि ।

तेषां परिणामात् लोकस्य अपि जानीहि परिणामम् ॥ ११७ ॥

અર્થ:- આ લોકમાં છએ દ્રવ્યો છે તે પરિણામસ્વભાવી છે તેથી તેઓ સમયે સમયે પરિણમે છે; તેમના પરિણમવાથી લોકના પણ પરિણામ જાણો.

ભાવાર્થ:- દ્રવ્યો છે તે પરિણામી છે અને દ્રવ્યોનો સમુદાય છે તે લોક છે; તેથી દ્રવ્યોના પરિણામ છે તે જ લોકના પણ પરિણામ થયા. અહીં કોઈ પૂછે કે-પરિણામ એટલે શું? તેનો **ઉત્તર :-** પરિણામ નામ પર્યાયનું છે; જે દ્રવ્ય એક અવસ્થારૂપ હતું તે પલટાઈ અન્ય અવસ્થારૂપ થયું (તે જ પરિણામ વા પર્યાય છે). જેમ માટી પિંડ-અવસ્થારૂપ હતી, તે જ પલટાઈને ઘટ બન્યો. એ પ્રમાણે પરિણામનું સ્વરૂપ જાણવું. અહીં લોકનો આકાર તો નિત્ય છે તથા દ્રવ્યોની પર્યાય પલટાય છે; એ અપેક્ષાએ પરિણામ કહીએ છીએ.

હવે લોકનો આકાર તો નિત્ય છે-એમ ધારી તેના વ્યાસાદિ (માપ) કહે છે :-

सत्तेक-पंच-इक्काः मूले मज्जे तहेव बंभंते ।

लयंते रज्जूओ पुष्पावरदो य वित्थारो ॥ ११८ ॥

सप्त-एकः-पंच-एकाः मूले मध्ये तथैव ब्रह्मान्ते ।

लोकान्ते रज्जवः पूर्वापरतः च विस्तारः ॥ ११८ ॥

અર્થ:- લોકનો નીચે મૂળમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ તો સાત રાજી વિસ્તાર છે, મધ્યમાં એક રાજી વિસ્તાર છે, ઉપર બ્રહ્મસ્વર્ગના અંતમાં પાંચ રાજી વિસ્તાર છે તથા લોકના અંતમાં એક રાજીનો વિસ્તાર છે.

ભાવાર્થ:- આ લોક નીચલા ભાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમદિશામાં

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૭૫

સાત રાજી પહોળો છે, ત્યાંથી અનુક્રમે ઘટતો ઘટતો મધ્યલોકમાં એક રાજી રહે છે, પછી ઉપર અનુક્રમે વધતો વધતો બ્રહ્મસ્વર્ગના અંતમાં પાંચ રાજી પહોળો થાય છે, પછી ઘટતો ઘટતો અંતમાં એક રાજી રહે છે, એ પ્રમાણે થતાં દોઢ મૃદંગ ઉભાં મૂકીએ તેવો આકાર થાય છે.

હવે દક્ષિણ-ઉત્તર વિસ્તાર વા ઉંચાઈ કહે છે :-

**દક્ષિણ-ઉત્તરદો પુણ સત્ત વિ રજ્જૂ હવંતિ સવ્વત્થ ।
ઉઢ્ઢો ચઉદસ રજ્જૂ સત્ત વિ રજ્જૂ ઘણો લોઓ ॥ ૧૧૧ ॥**

દક્ષિણોત્તરતઃ પુનઃ સપ્ત અપિ રજ્જવઃ ભવન્તિ સર્વત્ર ।

ઊર્ધ્વ ચતુર્દશ રજ્જવઃ સપ્ત અપિ રજ્જવઃ ઘનઃ લોકઃ ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ:- દક્ષિણ-ઉત્તર દિશામાં સર્વત્ર આ લોકનો વિસ્તાર સાત રાજી છે, ઉંચાઈ ચૌદ રાજી છે તથા સાત રાજીનું ઘનપ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ:- દક્ષિણ-ઉત્તર સર્વત્ર સાત રાજી પહોળો અને ચૌદ રાજી ઉંચાઈમાં છે એવા લોકનું ઘનફળ કરવામાં આવે ત્યારે તે ૩૪૩ ઘનરાજી થાય છે. એક રાજી પહોળાઈ, એક રાજી લંબાઈ તથા એક રાજીની ઉંચાઈવાળા સમાન ક્ષેત્રખંડને ઘનફળ કહેવામાં આવે છે.

હવે ત્રણ લોકની ઉંચાઈના વિભાગ કહે છે :-

**મેરુસ્સ હિઢ્ઢભાણ સત્ત વિ રજ્જૂ હવેઙ્ઙ અહલોઓ ।
ઉઢ્ઢમ્હિ ઉઢ્ઢલોઓ મેરુસમો મજ્ઙ્ઙમો લોઓ ॥ ૧૨૦ ॥**

મેરોઃ અધોભાગે સપ્ત અપિ રજ્જવઃ ભવતિ અધોલોકઃ ।

ઊર્ધ્વે ઊર્ધ્વલોકઃ મેરુસમઃ મધ્યમઃ લોકઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થ:- મેરુના નીચેના ભાગમાં સાત રાજી અધોલોક છે,

૭૬]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

ઉપર સાત રાજુ ઊર્ધ્વલોક છે અને વચ્ચે મેરુ સમાન લાખ યોજનનો મધ્યલોક છે. એ પ્રમાણે ત્રણ લોકનો વિભાગ જાણવો.

હવે 'લોક' શબ્દનો અર્થ કહે છે :-

दीसन्ति जत्थ अत्था जीवादीया स भण्णदे लोओ ।

तस्स सिहरम्मि सिद्धा अंतविहीणा विरायंतें ॥ १२१ ॥

दृश्यन्ते यत्र अर्थाः जीवादिकाः स भण्यते लोकः ।

तस्य शिखरे सिद्धाः अन्तविहीनाः विराजन्ते ॥ १२१ ॥

અર્થ:- જ્યાં જીવાદિક પદાર્થ જોવામાં આવે છે તેને લોક કહે છે; તેના શિખર ઉપર અનંત સિદ્ધો બિરાજે છે.

ભાવાર્થ:- વ્યાકરણમાં દર્શનના અર્થમાં 'લુકૂ' નામનો ધાતુ છે; તેના આશ્રયાર્થમાં અકાર પ્રત્યયથી 'લોક' શબ્દ નીપજે છે. તેથી જેમાં જીવાદિક દ્રવ્યો જોવામાં આવે તેને 'લોક' કહેવામાં આવે છે. તેના ઉપર અંત(ભાગ)માં કર્મરહિત અને અનંત ગુણસહિત અવિનાશી અનંત શુદ્ધ જીવ બિરાજે છે.

હવે, આ લોકમાં જીવાદિક છ દ્રવ્ય છે તેનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ જ જીવદ્રવ્ય વિષે કહે છે :-

एइंदिएहिं भरिदो पंचपयारेहिं सव्वदो लोओ ।

तसणाडीए वि तसा ण बाहिरा^१ होंति सव्वत्थ ॥ १२२ ॥

एकेन्द्रियैः भृतः पंचप्रकारैः सर्वतः लोकः ।

त्रसनाडयां अपि त्रसा न बाह्याः भवन्ति सर्वत्र ॥ १२२ ॥

અર્થ:- આ લોક પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિ-એ પાંચ પ્રકારની ક્રાયાના ધારક એવા જે એકેન્દ્રિય જીવો

૧ 'વાયરા' એવો પણ પાઠ છે. તેનો એવો અર્થ છે કે સર્વ લોકમાં પૃથ્વીક્રાયાદિક સ્થૂલ તથા ત્રસ નથી.

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૭૭

તેનાથી સર્વત્ર ભરેલો છે; વળી ત્રસ જીવો ત્રસનાડીમાં જ છે બહાર નથી.

ભાવાર્થ:- સમાન પરિણામની અપેક્ષાએ ઉપયોગ લક્ષણવાન જીવદ્રવ્ય સામાન્યપણે એક છે તોપણ વસ્તુ (જીવો) ભિન્નપ્રદેશપણાથી પોતપોતાના સ્વરૂપ સહિત જુદી જુદી અનંત છે. તેમાં જે એકેન્દ્રિય છે તે તો સર્વલોકમાં છે તથા બેઈન્દ્રિય, ત્રણઈન્દ્રિય, ચારઈન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય ત્રસજીવો છે તે ત્રસનાડીમાં જ છે.

હવે બાદર-સૂક્ષ્માદિ ભેદ કહે છે :-

**પુણ્ણા વિ અપુણ્ણા વિ ય થૂલા જીવા હવંતિ સાહારા ।
છવિહસુહુમા જીવા લોયાયાસે વિ સવ્વત્થ ॥ ૧૨૩ ॥**

**પૂર્ણાઃ અપિ અપૂર્ણાઃ અપિ ચ સ્થૂલાઃ જીવાઃ ભવન્તિ સાધારાઃ ।
ષડ્વિધસૂક્ષ્માઃ જીવાઃ લોકાકાશે અપિ સર્વત્ર ॥ ૧૨૩ ॥**

અર્થ:- જે જીવ આધાર સહિત છે તે તો સ્થૂલ એટલે બાદર છે, અને તે પર્યાપ્ત છે તથા અપર્યાપ્ત પણ છે; તથા જે લોકાકાશમાં સર્વત્ર અન્ય આધાર સહિત છે તે જીવ સૂક્ષ્મ છે. તેના છ પ્રકાર છે.

હવે બાદર તથા સૂક્ષ્મ કોણ કોણ છે તે કહે છે :-

**પુઢવીજલગ્ગિવાઠુ ચત્તારિ વિ હોંતિ બાયરા સુહુમા ।
સાહારણપત્તેયા વણ્ણપ્ફદી પંચમા દુવિહા ॥ ૧૨૪ ॥**

**પૃથ્વીજલાગ્નિવાયવઃ ચત્તારઃ અપિ ભવન્તિ બાદરાઃ સૂક્ષ્માઃ ।
સાધારણપ્રત્યેકાઃ વનસ્પતયઃ પંચમાઃ દ્વિવિધાઃ ॥ ૧૨૪ ॥**

અર્થ:- પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર તો બાદર પણ છે તથા સૂક્ષ્મ પણ છે, તથા પાંચમી વનસ્પતિ છે તે પ્રત્યેક અને સાધારણ-એવા ભેદથી બે પ્રકારની છે.

૭૮]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

હવે સાધારણ અને પ્રત્યેકના સૂક્ષ્મપણાને કહે છે :-

**સાહારણા વિ દુવિહા અણાઙ્કાલા ય સાઙ્કાલા ય ।
તે વિ ય બાદરસુહુમા સેસા પુણ બાયરા સવ્વે ॥ ૧૨૫ ॥**

**સાધારણાઃ અપિ દ્વિવિધાઃ અનાદિકાલાઃ ચ સાદિકાલાઃ ચ ।
તે અપિ ચ બાદરસૂક્ષ્માઃ શેષાઃ પુનઃ બાદરાઃ સર્વે ॥ ૧૨૫ ॥**

અર્થ:- સાધારણ જીવો બે પ્રકારના છે : અનાદિકાલીન એટલે નિત્યનિગોદ તથા સાદિકાલીન એટલે ઇતરનિગોદ. એ બંને બાદર પણ છે તથા સૂક્ષ્મ પણ છે. બાકીના પ્રત્યેક વનસ્પતિના અને ત્રસના એ બધા બાદર જ છે.

ભાવાર્થ:- પૂર્વે કહેલા જે છ પ્રકારના સૂક્ષ્મ જીવો છે તે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ તો પહેલી ગાથામાં કહ્યા, તથા નિત્યનિગોદ અને ઇતરનિગોદ એ બંને-એ પ્રમાણે છ પ્રકારના તો સૂક્ષ્મ જાણવા. વળી છ પ્રકાર એ કહ્યા, (તે સિવાય) બાકીના રહ્યા તે સર્વ બાદર જાણવા.

હવે સાધારણનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**સાહારણાણિ જેસિં આહારુસ્સાસકાયઆઠ્ઠણિ ।
તે સાહારણજીવા ણતાણંતપ્પમાણાણં ॥ ૧૨૬ ॥**

**સાધારણાણિ યેષાં આહારોચ્છ્વાસકાયઆયુંષિ ।
તે સાધારણજીવાઃ અનન્તાનન્તપ્રમાણાનામ્ ॥ ૧૨૬ ॥**

અર્થ:- જે અનંતાનંત પ્રમાણ જીવોને આહાર, ઉચ્છ્વાસ, કાય અને આયુ સાધારણ એટલે સમાન છે તે બધા સાધારણ જીવ છે.

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૭૯

વળી ગોમ્મટસારમાં કહ્યું છે કે-

**‘ જત્થેક્કુ મરદિ જીવો તત્થ દુ મરણં હવે અણંતાણં ।
ચંકમઙ્ગ જત્થ એક્કો ચંકમણં તત્થ ણંતાણં ।। ’**

(ગોમ્મટો જીવો ગા૦ ૧૯૩)

**યત્ર એકઃ મ્રિયતે જીવઃ તત્ર તુ મરણં ભવેત્ અનન્તાનામ્ ।
ચંક્રમતિ યત્ર એકઃ ચંક્રમણં તત્ર અનન્તાનામ્ ।।**

અર્થઃ- જ્યાં એક સાધારણ નિગોદજીવ ઊપજે ત્યાં તેની સાથે જ અનંતાનંત ઊપજે તથા એક નિગોદજીવ મરે ત્યાં તેની સાથે જ અનંતાનંત સમાનઆયુવાળા મરે છે.

ભાવાર્થઃ- એક જીવ જે આહાર કરે તે જ અનંતાનંત જીવોનો આહાર, એક જીવ શ્વાસોચ્છ્વાસ લે તે જ અનંતાનંત જીવોનો શ્વાસોચ્છ્વાસ, એક જીવનું શરીર તે જ અનંતાનંત જીવોનું શરીર તથા એક જીવનું આયુષ તે જ અનંતાનંત જીવોનું આયુષ. એ પ્રમાણે સર્વ સમાન છે તેથી તેમનું સાધારણ નામ જાણવું.

હવે સૂક્ષ્મ અને બાદરનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**ण य जेसिं पडिखलणं पुढवीतोएहिं अग्गिवाएहिं ।
ते जाण सुहुमकाया इयरा पुण थूलकाया य ।। १२७ ।।
न च येषां प्रतिस्खलनं पृथ्वीतोयाभ्याम् अग्निवाताभ्याम् ।
ते जानीहि सूक्ष्मकायाः इतरे पुनः स्थूलकायाः च ।। १२७ ।।**

અર્થઃ- જે જીવો પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને પવનથી રોકાતા નથી તે જીવોને સૂક્ષ્મ જાણવા તથા જે તેમનાથી રોકાય છે તેઓને બાદર જાણવા.

હવે, પ્રત્યેકનું ને ત્રસનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**पत्तेया वि य दुविहा णिगोदसहिदा तहेव रहिया य ।
दुविहा होति तसा वि य बितिचउरक्खा तहेव पंचक्खा ।। १२८ ।।**

૮૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પ્રત્યેકા: અપિ ચ દ્વિવિધા: નિગોદસહિતા: તથૈવ રહિતા: ચ।

દ્વિવિધા: ભવન્તિ ત્રસા: અપિ ચ દ્વિત્રિચતુરક્ષા: તથૈવ જ્વાક્ષા: ॥ ૧૨૮ ॥

અર્થ:- પ્રત્યેક વનસ્પતિ પણ બે પ્રકારની છે. તે નિગોદ સહિત છે તથા નિગોદ રહિત પણ છે. વળી ત્રસ પણ બે પ્રકારના છે. બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય તથા ચાર ઈન્દ્રિય એ ત્રણ તો વિકલત્રય (ત્રસ) તથા એ જ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય (ત્રસ) છે.

ભાવાર્થ:- જે વનસ્પતિના આશ્રયે નિગોદ હોય તે તો સાધારણ છે તેને સપ્રતિષ્ઠિત પણ કહેવામાં આવે છે; તથા જેના આશ્રયે નિગોદ નથી તેને પ્રત્યેક જ કહેવામાં આવે છે અને એને જ અપ્રતિષ્ઠિત પણ કહેવામાં આવે છે. વળી બેઈન્દ્રિયાદિકને ત્રસ કહેવામાં આવે છે.^૧

ગોમ્મટસારમાં કહ્યું છે કે-

૧ મૂલગ્ગપોરબીજા કંદા તહ ચંદબીજ બીજરુહા।

સમ્મુચ્છિમા ય ભણિયા પત્તેયાણંતકાયા યા।।

ગો. જી. ગા. ૧૮૫

મૂલાગ્રપર્વબીજા: કન્દા: તથા સ્કન્ધબીજા: બીજરુહા:।

સમ્મૂર્ચ્છના ચ ભણિતા: પ્રત્યેકા: અનન્તકાયા: ચા।।

અર્થ:- જે વનસ્પતિ મૂળ, અગ્ર, પર્વ, કંદ, સ્કંધ તથા બીજથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા જે સંમૂર્ચ્છન છે તે વનસ્પતિઓ સપ્રતિષ્ઠિત તથા અપ્રતિષ્ઠિત બંને પ્રકારની હોય છે.

ભાવાર્થ:- ઘણીખરી વનસ્પતિઓ મૂળથી ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ કે અદરક-હળદી વગેરે વગેરે. કોઈ વનસ્પતિ અગ્રભાગથી ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ કે ગુલાબ. કોઈ વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પર્વથી થાય છે; જેમ કે ઈક્ષુ-વેંત આદિ. કોઈ વનસ્પતિ કંદથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ કે સૂરણ વગેરે. કોઈ વનસ્પતિ સ્કંધથી ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ કે ઢાક વગેરે. ઘણીખરી વનસ્પતિ બીજથી ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ કે ચણા-ઘઉં વગેરે. કોઈ વનસ્પતિ પૃથ્વી-જળ આદિના સંબંધથી ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને તે સંમૂર્ચ્છન છે; જેમ કે ઘાસ વગેરે. આ બધી વનસ્પતિ સપ્રતિષ્ઠિત તથા અપ્રતિષ્ઠિત બંને પ્રકારની હોય છે.

હવે પંચેન્દ્રિયોના ભેદ કહે છે :-

**પંચક્ષા વિ ય તિવિહા જલથલઆયાસગામિણો તિરિયા ।
પત્તેયં તે દુવિહા મણેણ જુત્તા અજુત્તા ય ॥૧૨૧॥**

**પચ્ચાક્ષા: અપિ ચ ત્રિવિધા: જલસ્થલઆકાશગામિન: તિર્યઞ્ચ: ।
પ્રત્યેકં તે દ્વિવિધા મનસા યુક્તા: અયુક્તા: ચ ॥૧૨૧॥**

ગૂઢસિરસંધિપવ્વં સમભંગમહીરુહં ચ છિણ્ણરુહં ।
સાહારણં સરીરં તવ્વિવરીયં ચ પત્તેયં ॥
(ગો. જી. ગા. ૧૮૬)

ગૂઢશિરાસન્ધિપર્વં સમભંગમહીરુહં ચ છિન્નરુહં ।
સાધારણં શરીરં તદ્વિપરીતં ચ પ્રત્યેકમ્ ॥

અર્થ:- જે વનસ્પતિઓની શીરા, સંધી, પર્વ પ્રગટ ન હોય, જેનો ભંગ કરતાં સમાન ભંગ થાય, જેમાં તંતુ ઉત્પન્ન ન થયા હોય તથા જેને કાપતાં પાછી વધી જાય તે સપ્રતિષ્ઠિત વનસ્પતિ છે; તેનાથી ઉલટા પ્રકારની હોય તે બધી અપ્રતિષ્ઠિત સમજવી.

મૂલે કંદે છઙ્છી પવાલ સાલદલકુસુમફલબીજે ।
સમભંગે સદિ ણંતા અસમે સદિ હોંતિ પત્તેયા ॥
(ગો. જી. ગા. ૧૮૭)

મૂલે કન્દે ત્વક્પ્રવાલે શાલાદલકુસુમફલબીજે ।
સમભંગે સતિ અનન્તા: અસમે સતિ ભવન્તિ પ્રત્યેકા: ॥

અર્થ:- જે વનસ્પતિઓનાં મૂળ (હળદર-આદુ વગેરે), કંદ (સૂરશાદિ), છાલ, નવી કુંપલ, નસ, ફૂલ, ફળ તથા બીજ તોડતાં બરાબર સમભંગે તૂટી જાય તે સપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક છે તથા જે બરાબર સમભંગે ન તૂટે તે અપ્રતિષ્ઠિત પ્રત્યેક છે.

૮૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- જળચર, થળચર અને નભચર એ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય-તિર્યચના ત્રણ પ્રકાર છે. વળી તેઓમાં કોઈ મન સહિત સંજી પણ છે તથા કોઈ મન રહિત અસંજી પણ છે.

તેના ભેદ કહે છે :-

તે વિ પુનો વિ ય દુવિહા ગભ્બજજમ્મા તહેવ સંમુચ્છા ।

ભોગભુવા ગભ્બભુવા થલચરણહગામિણો સણ્ણી ।। ૧૩૦ ।।

તે અપિ પુનઃ અપિ ચ દ્વિવિધાઃ ગર્ભજજન્માનઃ તથૈવ સંમૂર્ચ્ઠનાઃ ।

ભોગભુવઃ ગર્ભભુવઃ સ્થલચરનભોગામિનઃ સંજ્ઞિનઃ ।। ૧૩૦ ।।

અર્થ:- એ છ પ્રકારના તિર્યચ તે ગર્ભજ પણ છે તથા સમ્મૂર્ચ્ઠન પણ છે. તેમાં જે ભોગભૂમિના તિર્યચ છે તે થલચર તથા નભચર જ છે પણ જળચર નથી; અને તેઓ સંજી જ છે પણ અસંજી નથી.

હવે અઠ્ઠાણું (૮૮) જીવસમાસ તથા તિર્યચોના પંચાશી (૮૫) ભેદો કહે છે :-

અદ્વ વિ ગભ્બજ દુવિહા તિવિહા સંમુચ્છિણો વિ તેવીસા ।

ઇદિ પણસીદી ભેયા સવ્વેસિં હોંતિ તિરિયાણં ।। ૧૩૧ ।।

કંદસ્સ વ મૂલસ્સ વ સાખાખંધસ્સ વા વિ બહુલતરી ।

છહ્ણી સા ણંતજિયા પત્તેયજિયા તુ તણુકદરી ।।

(ગો. જ. ગા. ૧૮૮)

કન્દસ્ય વા મૂલસ્ય વા શાખાસ્કન્ધસ્ય વા અપિ બહુલતરી ।

ત્વક્ સા અનન્તજીવા પ્રત્યેકજીવા તુ તનુકતરી ।।

અર્થ:- જે વનસ્પતિઓનાં કંદ, મૂળ, પાતળી ડાળી તથા સ્કંધની છાલ જાડી હોય તેને સપ્રતિષ્ઠિતપ્રત્યેક (અનંત જીવોનું સ્થાન) સમજવી તથા જેની છાલ પાતળી હોય તેને અપ્રતિષ્ઠિતપ્રત્યેક જાણવી.

Please inform us of any errors on Rajesh@AtmaDharma.com

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૮૩

**અઠૌ અપિ ગર્ભજાઃ દ્વિવિધાઃ ત્રિવિધાઃ સમ્મૂર્છનાઃ અપિ ત્રયોવિંશતિઃ ।
ઇતિ પંચાશીતિઃ ભેદાઃ સર્વેષાં ભવન્તિ તિરશ્ચામ્ ॥ ૧૩૧ ॥**

અર્થઃ- સર્વ તિર્યચોના પંચાશી (૮૫) ભેદ છે. ત્યાં ગર્ભજના આઠ છે, તે પર્યાસ-અપર્યાસથી સોળ (૧૬) ભેદ થયા, અને સમ્મૂર્છનના તેવીસ ભેદ છે તે પર્યાસ, અપર્યાસ અને લબ્ધ્યપર્યાસથી (ગુણતાં) અગણોતેર (૬૮) ભેદ થયા. એ પ્રમાણે સર્વ મળી પંચાશી (૮૫) ભેદ છે.

ભાવાર્થઃ- પૂર્વે કહેલા કર્મભૂમિના ગર્ભજોના જલચર, થલચર અને નભચર (જીવો) છે; તેના સંજી, અસંજી ભેદથી છ ભેદ થયા. વળી ભોગભૂમિના થલચરસંજી તથા નભચરસંજી એ આઠે ભેદ પર્યાસ અને અપર્યાસ ભેદથી સોળ ભેદ થયા; સમ્મૂર્છનના પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, નિત્યનિગોદ, ઇતરનિગોદ અને દરેકના સૂક્ષ્મ તેમજ બાદર મળી બાર (૧૨) ભેદ તથા વનસ્પતિના સપ્રતિષ્ઠિત અને અપ્રતિષ્ઠિત એ બંને મળી ૧૪ ચૌદ તો એકેન્દ્રિયના ભેદ થયા, વિકલત્રયના ત્રણ અને કર્મભૂમિના પંચેન્દ્રિયોના સંજિજલચર, અસંજિજલચર, સંજિથલચર, અસંજિથલચર, સંજિનભચર તથા અસંજિનભચર એ છ ભેદ, એ પ્રમાણે બધા મળી તેવીસ ભેદ થયા, તે બધા પર્યાસ, અપર્યાસ અને લબ્ધ્યપર્યાસ ભેદે કરી ગણતાં (૬૮) અગણોતેર ભેદ થયા. એ પ્રમાણે પ્રથમના સોળ અને આ અગણોતેર મળી પંચાશી (૮૫)-ભેદ થયા.

હવે મનુષ્યના ભેદ કહે છે :-

**અજ્જવમિલેચ્છખંડે ભોગમહીસુ વિ કુભોગભૂમીસુ ।
મણુયા હવંતિ દુવિહા ણિવ્વિત્તિઅપુણ્ણગા પુણ્ણા ॥ ૧૩૨ ॥**

**આર્યમ્લેચ્છખણ્ડેષુ ભોગમહીષુ અપિ કુભોગભૂમિષુ ।
મનુજાઃ ભવન્તિ દ્વિવિધાઃ નિર્વૃત્ત્યપર્યાસાઃ પૂર્ણપર્યાસાશ્ચ ॥ ૧૩૨ ॥**

૮૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- આર્યખંડમાં, મ્લેચ્છખંડમાં, ભોગભૂમિમાં તથા દુભોગભૂમિમાં મનુષ્ય છે. તે ચારે (પ્રકારના) મનુષ્યોના પર્યાસ તથા નિર્વૃત્તિ-અપર્યાસથી આઠ પ્રકાર થયા.

સંમુચ્છિના મણુસ્સા અજ્જવખંડેસુ હોંતિ ણિયમેણ ।

તે પુણ લલ્લિઅપુણ્ણા ણારયદેવા વિ તે દુવિહા ।। ૧૩૩ ।।

સમ્મૂચ્છના: મનુષ્યા: આર્યખંડેષુ ભવન્તિ નિયમેન ।

તે પુન: લલ્લિઅપૂર્ણા: નારકદેવા: અપિ તે દ્વિવિધા: ।। ૧૩૩ ।।

અર્થ:- સમ્મૂચ્છનમનુષ્ય નિયમથી આર્યખંડમાં જ હોય અને તે લબ્ધ્યપર્યાસક જ હોય છે. વળી નારકી તથા દેવના, પર્યાસ અને નિર્વૃત્ત્યપર્યાસના ભેદથી, ચાર પ્રકાર છે. એ પ્રમાણે તિર્થંચના પંચાશી ભેદ, મનુષ્યના નવ ભેદ, નારકી તથા દેવના ચાર ભેદ એમ બધાય મળી અઠાણું ભેદ થયા. ઘણાને સમાનતાથી ભેગા કરી-સંક્ષેપતાથી સંગ્રહ કરી-કહેવામાં આવે તેને સમાસ કહે છે. અહીં ઘણા જીવોનો સંક્ષેપ કરીને કહેવું તેને જીવસમાસ જાણવો. એ પ્રમાણે જીવસમાસ કહ્યા.

હવે પર્યાસિનું વર્ણન કરે છે :-

આહારસરીરિંદિયણિસ્સાસુસ્સાસમાસમણસાણં ।

પરિણ્ણવાવારેસુ ય જાઓ છ ચ્વેવ સત્તીઓ ।। ૧૩૪ ।।

આહારશરીરેન્દ્રિયનિ:શ્વાસોચ્છ્વાસમાષામનસામ્ ।

પરિણતિવ્યાપારેષુ ચ યા: ષડેવ શક્તય: ।। ૧૩૪ ।।

અર્થ:- આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મનના પરિણમનની પ્રવૃત્તિમાં જે સામર્થ્ય છે તેના છ પ્રકાર છે.

ભાવાર્થ:- આત્માને યથાયોગ્ય કર્મનો ઉદય થતાં આહારાદિ ગ્રહણની શક્તિ હોવી તેને શક્તિરૂપ પર્યાસિ કહીએ છીએ. તેના છ પ્રકાર છે.

હવે શક્તિનું કાર્ય કહે છે:-

તસ્સેવ કારણાણં પુગ્ગલખંધાણ જા હુ ણિષ્પત્તિ ।
સા પજ્જત્તી ભણ્ણદિ છભ્ભેયા જિણવરિંદેહિં ॥ ૧૩૫ ॥

તસ્યા: એવ કારણાનાં પુદ્ગલસ્કન્ધાનાં યા સ્ફુટં નિષ્પત્તિ: ।
સા પર્યાસિ: ભણ્યતે ષડ્ભેદા: જિનવરેન્દ્રૈ: ॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ:- એ શક્તિની પ્રવૃત્તિની પૂર્ણતાના કારણરૂપ જે પુદ્ગલસ્કંધ છે તેની પ્રગટપણે નિષ્પત્તિ અર્થાત્ પૂર્ણતા હોવી તેની પર્યાસિ કહે છે એમ જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે.

હવે પર્યાસ અને નિર્વૃત્ત્યપર્યાસનો કાળ કહે છે:-

૧ પજ્જત્તિં ગિહ્ણંતો મણુજ્જત્તિં ણ જાવ સમણોદિ ।
તા ણિવ્વત્તિઅપુણ્ણો મણુપુણ્ણો ભણ્ણદે પુણ્ણો ॥ ૧૩૬ ॥
પર્યાસિં ગૃહ્ણન્ મન:પર્યાસિં ન યાવત્ સમાપ્નોતિ ।
તાવત્ નિર્વૃત્ત્યપર્યાસક: મન:પૂર્ણ: ભણ્યતે પૂર્ણ: ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ:- આ જીવ, પર્યાસિને ગ્રહણ કરતો થકો જ્યાં સુધી મનપર્યાસિને પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી તેને નિર્વૃત્ત્યપર્યાસ કહે છે, અને જ્યારે મનપર્યાસિ પૂર્ણ થાય છે ત્યારે તેને પર્યાસ કહે છે.

૧ ત્તજ્જસ્સ ય ઉદયે ણિયણિયપજ્જત્તિણિહ્હિદો હોદિ ।

જાવ સરીરમપુણ્ણં ણિવ્વત્તિ-અપુણ્ણગો તાવ ॥

(ગો.જી.ગા. ૧૨૦)

પર્યાપ્તસ્સ ચ ઉદયે નિજનિજપર્યાસિનિહ્હિતો ભવતિ ।

યાવત્ શરીરં અપૂર્ણં નિર્વૃત્ત્યપૂર્ણક: તાવત્ ॥

અર્થ:- પર્યાસિ નામના નામકર્મના ઉદયથી જીવ પોતપોતાની પર્યાસિ બનાવે છે. જ્યાં સુધી શરીરપર્યાસિ પૂર્ણ થતી નથી. ત્યાં સુધી તેને નિર્વૃત્ત્યપર્યાસક કહે છે.

૮૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- અહીં સંજીવ્યેન્દ્રિયજીવની અપેક્ષા લક્ષમાં લઈ આ પ્રમાણે કથન કર્યું છે; પરંતુ અન્ય ગ્રંથોમાં જ્યાં સુધી શરીરપર્યાસિ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તે નિર્વૃત્યપર્યાસ છે. એ પ્રમાણે સર્વજીવ-આશ્રિત કથન છે.

હવે લબ્ધ્યપર્યાસનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**उस्सासद्वारसमे भागे जो मरदि ण य समाणेदि ।
एका वि य पज्जती लद्धिअपुण्णो हवे सो दु^१ ॥ १३७ ॥**

ભાવાર્થ:- પર્યાસિકર્મનો ઉદય હોવાથી શક્તિ અપેક્ષાએ તો પર્યાસ છે. પરંતુ નિર્વૃત્તિ (શરીરપર્યાસિ બનવી)ની અપેક્ષાએ પૂર્ણ નથી તેથી તે નિર્વૃત્યપર્યાસ કહેવાય છે.

તિણ્ણસયા છત્તીસા છાવદ્ધિસહસ્સગાણિ મરણાણિ ।

અંતોમુહુત્તકાલે તાવદિયા ચેવ ખુદ્ધભવા ॥

(ગો.જી.ગા. ૧૨૨)

ષદ્ત્રિંશતાધિકષદ્ષષ્ઠિસહસ્સકાણિ મરણાણિ ।

અન્તર્મુહૂર્ત્તકાલે તાવન્તઃ ચ એવ ક્ષુદ્રભવાઃ ॥

અર્થ:- લબ્ધ્યપર્યાસક જીવને એક અંતર્મુહૂર્ત્તમાં ૬૬૩૩૬ ક્ષુદ્રજન્મ થાય છે અને તેટલાં જ ક્ષુદ્રમરણ થાય છે. તે કેવી રીતે તે કહે છે:-

સીદી સદ્ધી તાલં વિયલે ચઠવીસ હોંતિ પંચક્ષે ।

છાવદ્ધિં ચ સહસ્સા સયં ચ બત્તીસમેયક્ષે ॥

(ગો.જી.ગા. ૧૨૩)

અશીતિઃ ષષ્ઠિઃ ચત્વારિંશત્ વિકલે ચતુર્વિંશતિઃ ભવન્તિ પંચાક્ષે ।

ષદ્ષષ્ઠિઃ ચ સહસ્સાણિ શતં ચ દ્વાત્રિંશત્ એકાક્ષે ॥

અર્થ:- એક અંતર્મુહૂર્ત્તકાળમાં બેઈન્દ્રિયલબ્ધ્યપર્યાસના ૮૦, ત્રણઈન્દ્રિયલબ્ધ્ય પર્યાસકના ૬૦, ચારઈન્દ્રિયલબ્ધ્યપર્યાસકના ૪૦ તથા

**उच्छ्वासाष्टदशमे भागे यः म्रियते न च समाप्नोति ।
एकां अपि च पर्यासिं लब्ध्यपर्यासकः भवेत् स तु ॥ १३७ ॥**

અર્થ:- જે જીવ શ્વાસના અઢારમા ભાગમાં મરણ પામે, એક પણ પર્યાસિ પૂર્ણ ન કરે તે જીવને લબ્ધ્યપર્યાસ કહે છે.

હવે એકેન્દ્રિયાદિ જીવોની પર્યાસિની સંખ્યા કહે છે:-

**लद्धिअपुण्णे पुण्णं पज्जती एयक्खवियलसण्णीणं ।
चदु-पण-छक्कं कमसो पज्जतीए वियाणेह ॥ १३८ ॥**

**लब्ध्यपर्यासके पूर्ण पर्यासिः एकाक्षविकलसंज्ञिनाम् ।
चतस्र पञ्च षट् क्रमशः पर्यासयः विजानीहि ॥ १३८ ॥**

અર્થ:- એકેન્દ્રિયની ચાર, વિકલત્રયની પાંચ અને

પંચેન્દ્રિયલબ્ધ્યપર્યાસકના ૨૪ જન્મ-મરણ થાય છે અને એકેન્દ્રિયલબ્ધ્યપર્યાસક જીવ એટલા જ સમયમાં ૬૬૧૩૨ જન્મ-મરણ કરે છે. એ પ્રમાણે એકેન્દ્રિય, વિકલેન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિયના સમસ્ત ભવોનો સરવાળો કરતાં ૬૬૩૩૬ ક્ષુદ્રભવ થાય છે.

पुढविदगागणिमारुदसाहारणथूलसुहुमपत्तेया ।

एदेसु अपुण्णेषु य एक्केके बार खं छक्कं ॥

(ગો. જી. ગા. ૧૨૪)

पृथ्वीदकाग्निमारुतसाधारणस्थूलसूक्ष्मप्रत्येकाः ।

एतेषु अपूर्णेषु च एकैकस्मिन् द्वादश खं षट्कम् ॥

અર્થ:- પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ એ ચારના બાદર અને સૂક્ષ્મ ભેદે ગણતાં આઠ ભેદ થયા તથા વનસ્પતિના બાદરસાધારણ, સૂક્ષ્મસાધારણ અને પ્રત્યેક એમ ત્રણ ભેદ છે. એમ એ અગિયાર પ્રકારના એકેન્દ્રિયજીવોમાં દરેક જીવને એક અંતર્મુહૂર્તમાં ૬૦૧૨ જન્મ-મરણ થાય છે. તેને ૧૧ ગુણતાં બધા એકેન્દ્રિયજીવોના ૬૬૧૩૨ ભવ થાય છે.

૮૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

સંજીવંચેન્દ્રિયની છ એ પ્રમાણે ક્રમથી પર્યાસિ હોય છે; વળી લબ્ધ્યપર્યાસક છે તે અપર્યાસક છે, તેઓને પર્યાસિ નથી.

ભાવાર્થ:- એકેન્દ્રિયાદિકની ઉપર પ્રમાણે ક્રમથી પર્યાસિ કહી. અહીં અસંજીવં નામ લીધું નથી. ત્યાં સંજીવે છ તથા અસંજીવે પાંચ પર્યાસિ જાણવી. વળી નિર્વૃત્તપર્યાસ ગ્રહણ કરતાંની સાથે જ પૂર્ણ થશે તેથી (તેમની) જે સંખ્યા કહી છે તે જ છે અને લબ્ધ્યપર્યાસ જોકે ગ્રહણ કરી છે તોપણ પૂર્ણ થઈ શકી નહિ તેથી તેને અપૂર્ણ કહ્યા એમ સૂચવે છે. એ પ્રમાણે પર્યાસિનું વર્ણન કર્યું.

હવે પ્રાણોનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં પ્રાણનું સ્વરૂપ અને સંખ્યા કહે છે:-

મળવયળકાયઙ્દિયણિસ્સાસુસ્સાસઆઊ-ઊદયાળં ।

જેસિં જોણ જમ્મદિ મરદિ વિઓગમ્મિ તે વિ દહ પાળા ।। ૧૩૧ ।।

મનોવચનકાયેન્દ્રિયણિઃશ્વાસોચ્છ્વાસાયુરુદયાનામ્ ।

યેષાં યોગે જાયતે મ્ણિયતે વિયોગે તે અપિ દશ પ્રાળાઃ ।। ૧૩૧ ।।

અર્થ:- મન, વચન, કાય, ઈન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને આયુનો ઉદય એના સંયોગથી તો ઊપજે- જીવે તથા એના વિયોગથી મરે તેને પ્રાણ કહે છે, અને તે દશ છે.

ભાવાર્થ:- ‘જીવ’ એવો પ્રાણધારણ અર્થ છે. ત્યાં વ્યવહારનયથી દશ પ્રાણ છે. તેમાં, યથાયોગ્ય પ્રાણસહિત જે જીવે તેને ‘જીવ’ સંજ્ઞા છે.

હવે એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનાં પ્રાણની સંખ્યા કહે છે:-

ણ્યક્ષે ચદુ પાળા બિત્તિચઊરિંદિય-અસણ્ણિ- સણ્ણીણં ।

છહ સત્ત અઢ્ઢ ણવયં દહ પુણ્ણાળં કમે પાળા ।। ૧૪૦ ।।

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૮૯

एकाक्षे चत्वारः प्राणा द्वित्रिचतुरिन्द्रियासंज्ञिसंज्ञिनाम् ।

षट् सप्त अष्ट नवकं दश पूर्णानां क्रमेण प्राणाः ॥ ૧૪૦ ॥

અર્થ:- એકેન્દ્રિયને ચાર પ્રાણ છે, બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય, અસંજીપંચેન્દ્રિય તથા સંજીપંચેન્દ્રિય પર્યાસજીવોને અનુક્રમે ૯-સાત-આઠ-નવ-દશ પ્રાણ છે. આ પ્રાણ પર્યાસની અપેક્ષાએ કલા છે.

હવે એ જ જીવોને અપર્યાસદશામાં કેટલા પ્રાણ છે તે કહે છે:-

दुविहाणमपुष्णाणं इगिबितिचउरक्ख-अंतिमदुगाणं ।

तिय चउ पण छह सत्त य कमेण पाणा मुणेयव्वा ॥ ૧૪૧ ॥

द्विविधानां अपूर्णानां एकद्वित्रिचतुरक्षान्तिमद्विकानां ।

त्रयः चत्वारः पञ्च षट् सप्त च क्रमेण प्राणा ज्ञातव्याः ॥ ૧૪૧ ॥

અર્થ:- બંને પ્રકારના અપર્યાસ (નિર્વૃત્યપર્યાસ તથા લબ્ધ્યપર્યાસક) જે એકેન્દ્રિય, બે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય, - અસંજિ તથા સંજિપંચેન્દ્રિયોને ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ, સાત એ પ્રમાણે અનુક્રમે પ્રાણ હોય છે.

ભાવાર્થ:- નિર્વૃત્યપર્યાસ તથા લબ્ધ્યપર્યાસ એકેન્દ્રિયોને ત્રણ, બે ઇન્દ્રિયને ચાર, ત્રણ ઇન્દ્રિયને પાંચ, ચાર ઇન્દ્રિયને છ તથા અસંજી-સંજીપંચેન્દ્રિયને સાત એ પ્રમાણે પ્રાણ હોય છે.

હવે વિકલત્રયજીવોનું સ્થાન દર્શાવે છે:-

बितिचउरक्खा जीवा हवंति णियमेण कम्मभूमीसु ।

चरिमे दीवे अद्धे चरम-समुद्दे बि सव्वेसु ॥ ૧૪૨ ॥

द्वित्रिचतुरक्षाः जीवाः भवन्ति नियमेन कर्मभूमिषु ।

चरमे द्वीपे अद्धे चरमसमुद्रे अपि सर्वेषु ॥ ૧૪૨ ॥

૯૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- બેઈન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય એ ત્રણ વિકલત્રય કહેવાય છે. તે જીવો નિયમથી કર્મભૂમિમાં, અંતના અર્ધા દ્વીપમાં અને અંતના આખા સમુદ્રમાં હોય છે, ભોગભૂમિમાં હોતા નથી.

ભાવાર્થ:- પાંચ ભરત, પાંચ ઐરાવત અને પાંચ વિદેહ એ કર્મભૂમિનાં ક્ષેત્રમાં તથા અંતના સ્વયંપ્રભદ્વીપની વચ્ચે સ્વયંપ્રભ પર્વત છે તે પર્વતની પાછળના અર્ધા સ્વયંપ્રભદ્વીપમાં તથા અંતના સ્વયંભૂરમણ નામના આખા સમુદ્રમાં આ વિકલત્રય જીવો છે, તેથી અન્ય જગ્યાએ નથી.

હવે અઢી દ્વીપની બહાર તિર્યચો છે તેની વ્યવસ્થા હેમવત્-પર્વત માફક છે એમ કહે છે:-

**माणुसखिंतस्स बहिं चरिमे दीवस्स अद्धयं जाव ।
सव्वत्थे वि तिरिच्छा हिमवदतिरिएहिं सारिच्छा ॥ ૧૪૩ ॥**

**मनुष्यक्षेत्रस्य बहिः चरमे द्वीपस्य अर्द्धकं यावत् ।
सर्वत्र अपि तीर्यञ्चः हैमवततिर्यग्भिः सदृशाः ॥ ૧૪૩ ॥**

અર્થ:- મનુષ્યક્ષેત્રની બહાર-માનુષોત્તર પર્વતની પેલી બાજુથી અંતના સ્વયંપ્રભદ્વીપના અર્ધા ભાગની આ બાજુ સુધીના વચ્ચેના સર્વ દ્વીપસમુદ્રનાં તિર્યચો છે તે બધાં હેમવત્-ક્ષેત્રનાં તિર્યચો જેવાં છે.

ભાવાર્થ:- હેમવત્ક્ષેત્રમાં જઘન્યભોગભૂમિ છે. માનુષોત્તર પર્વતથી આગળના અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર તથા અર્ધા સ્વયંપ્રભ નામના છેલ્લા દ્વીપ સુધી સર્વ ઠેકાણે જઘન્યભોગભૂમિ જેવી રચના છે અને ત્યાંના તિર્યચોનાં આયુષ્ય-કાય હેમવત્ક્ષેત્રનાં તિર્યચો જેવાં છે.

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૯૧

હવે જલચરજીવોનાં સ્થાન કહે છે:-

લવણોઽ કાલોઽ અંતિમજલહિમ્નિ જલચરા સંતિ ।

સેસસમુદ્રેસુ પુણો ણ જલચરા સંતિ ણિયમેણ ॥ ૧૪૪ ॥

લવણોદકે કાલોદકે અન્તિમજલધૌ જલચરાઃ સન્તિ ।

શેષસમુદ્રેષુ પુનઃ ન જલચરાઃ સન્તિ નિયમેન ॥ ૧૪૪ ॥

અર્થ:- લવણોદધિ સમુદ્રમાં, કાલોદધિ સમુદ્રમાં તથા અંતના સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં જલચરજીવો છે, બાકીના વચ્ચેના સમુદ્રોમાં નિયમથી જલચરજીવો નથી.

હવે દેવનાં સ્થાન કહે છે. ત્યાં પ્રથમ ભવનવાસી- વ્યંતરનાં સ્થાન કહે છે:-

ખરભાયપંકભાણ ભાવણદેવાણ હોતિ ભવણાણિ ।

વિંતરદેવાણ તહા દુહં પિ ય તિરિયલોણ વિ ॥ ૧૪૫ ॥

ખરભાગપઙ્કભાગયોઃ ભાવનદેવાનાં ભવન્તિ ભવનાનિ ।

વ્યન્તરદેવાનાં તથા દ્વયોરમપિ ચ તિર્યગ્લોકે અપિ ॥ ૧૪૫ ॥

અર્થ:- ખરભાગ અને પંકભાગમાં ભવનવાસીઓનાં ભવન તથા વ્યંતરદેવોના નિવાસ છે. વળી એ બંનેના તિર્યગ્લોકમાં પણ નિવાસ છે.

ભાવાર્થ:- એક લાખ એંશી હજાર યોજન જાડી પહેલી રત્નપ્રભા પૃથ્વી છે; તેના ત્રણ ભાગમાં (પ્રથમના) સોલ હજાર યોજનપ્રમાણ ખરભાગમાં અસુરકુમાર સિવાય બાકીના નવ કુમારભવનવાસીઓનાં ભવન છે, તથા રાક્ષસકુલ વિના સાત કુલ વ્યંતરોના નિવાસ છે; તથા બીજા ચોરાશી હજાર યોજનપ્રમાણ પંકભાગમાં અસુરકુમાર ભવનવાસી તથા રાક્ષસકુલ વ્યંતરો વસે છે. વળી તિર્યગ્લોક અર્થાત્ મધ્યલોક અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્રપ્રમાણ છે; તેમાં પણ ભવનવાસીઓનાં ભવન અને વ્યંતરોનાં નિવાસ છે.

૯૨]

[સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

હવે જ્યોતિષી, કલ્પવાસી તથા નારકીઓના નિવાસ કહે છે-

**જોહસિયાણ વિમાણા રજ્જૂમિત્તે વિ તિરિયલોએ વિ ।
કલ્પસુરા ઉઢ્ઢમ્હિ ય અહલોએ હોંતિ ણેરહયા ॥ ૧૪૬ ॥**

**જ્યોતિષ્કાણાં વિમાનાઃ રજ્જૂમાત્રે અપિ તિર્યગ્લોકે અપિ ।
કલ્પસુરાઃ ઋર્ધ્વં ચ અધોલોકે ભવન્તિ નૈરયિકાઃ ॥ ૧૪૬ ॥**

અર્થ:- એક રાજુ પ્રમાણ તિર્યગ્લોકમાં અસંખ્યાત દ્વીપ-સમુદ્ર છે તેના ઉપર જ્યોતિષીદેવોનાં વિમાન બિરાજે છે; કલ્પવાસી ઊર્ધ્વલોકમાં છે તથા નારકી અધોલોકમાં છે.

હવે જીવોની સંખ્યા કહે છે. ત્યાં પ્રથમ તેજ-વાયુકાયના જીવોની સંખ્યા કહે છે:-

**બાદરપજ્જત્તિજુદા ઘણઆવલિયા- અસંખભાગા દુ ।
કિંચૂળલોયમિત્તા તેઝુ બાઝુ જહાકમસો ॥ ૧૪૭ ॥**

**બાદરપર્યાસિયુતાઃ ઘનાવલિકા-અસંખ્યભાગાઃ તુ ।
કિંઞ્ચિન્ન્યૂનલોકમાત્રાઃ તેજસઃ વાયવઃ યથાક્રમશઃ ॥ ૧૪૭ ॥**

અર્થ:- અગ્નિકાય અને વાયુકાયના બાદરપર્યાસિ સહિત જીવ છે તે યથાનુક્રમ ઘનઆવલીના અસંખ્યાતમા ભાગ તથા કંઈક ન્યૂન લોકપ્રદેશપ્રમાણ જાણવા.

ભાવાર્થ:- અગ્નિકાયના જીવ ઘનઆવલીના અસંખ્યાતમા ભાગ તથા વાયુકાયના કંઈક કમ લોકપ્રદેશપ્રમાણ છે.

હવે પૃથ્વી આદિની સંખ્યા કહે છે:-

**પુઢવીતોયસરીરા પત્તેયા વિ ય પહ્હિયા ઇયરા ।
હોંતિ અસંખા સેઢી પુણ્ણાપુણ્ણા ય તહ ય તસા ॥ ૧૪૮ ॥**

**પૃથ્વીતોયશરીરાઃ પ્રત્યેકાઃ અપિ ચ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ઇતરે ।
ભવન્તિ અસંખ્યાતશ્રેણયઃ પર્યાસાઃ અપર્યાસાઃ ચ તથા ચ સાઃ ॥ ૧૪૮ ॥**

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૯૩

અર્થ:- પૃથ્વીકાયિક, અપકાયિક, પ્રત્યેકવનસ્પતિકાયિક, સપ્રતિષ્ઠિત વા અપ્રતિષ્ઠિત અને ત્રસ એ બધા પર્યાસ-અપર્યાસ જીવો છે તે જુદા જુદા અસંખ્યાત જગત્શ્રેણિપ્રમાણ છે.

બાદરલલ્હિઅપુણ્ણા અસંખલોયા હવંતિ પત્તેયા ।

તહ ય અપુણ્ણા સુહુમા પુણ્ણા વિ ય સંખગુણગુણિયા ॥ ૧૪૯ ॥

બાદરલલ્હ્યપર્યાસકાઃ અસંખ્યાતલોકાઃ ભવન્તિ પ્રત્યેકાઃ ।

તથા ચ અપૂર્ણાઃ સૂક્ષ્માઃ પૂર્ણાઃ અપિ ચ સંખ્યાતગુણગુણિતાઃ ॥ ૧૪૯ ॥

અર્થ:- પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય તથા બાદર લલ્હ્યપર્યાસક જીવ છે તે અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ છે, એ જ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ અપર્યાસક પણ અસંખ્યાતલોકપ્રમાણ છે અને સૂક્ષ્મપર્યાસક જીવ છે તે સંખ્યાતગુણ છે.

સિદ્ધા સંતિ અણંતા સિદ્ધાહિંતો અણંતગુણગુણિયા ।

હૌંતિ ણિગોદા જીવા ભાગમણંતં અભવ્વા ય ॥ ૧૫૦ ॥

સિદ્ધાઃ સન્તિ અનન્તાઃ સિદ્ધેભ્યઃ અનન્તગુણગુણિતાઃ ।

ભવન્તિ નિગોદાઃ જીવાઃ ભાગમનન્તં અભવ્યાઃ ચ ॥ ૧૫૦ ॥

અર્થ:- સિદ્ધજીવ અનંતા છે, સિદ્ધોથી અનંત ગુણા નિગોદજીવ છે તથા સિદ્ધોથી અનંતમા ભાગે અભવ્યજીવો છે.

સમ્મુચ્છિયા હુ મણુયા સેઢિયસંખિજ્જાભાગમિત્તા હુ ।

ગભ્બજમણુયા સવ્વે સંખિજ્જા હૌંતિ ણિયમેણ ॥ ૧૫૧ ॥

સમ્મૂર્ણનાઃ સ્ફુટં મણુજાઃ શ્રેણિઅસંખ્યાતભાગમાત્રાઃ સ્ફુટમ્ ।

ગર્ભજમણુજાઃ સર્વે સંખ્યાતાઃ ભવન્તિ નિયમેણ ॥ ૧૫૧ ॥

અર્થ:- સમ્મૂર્ણનમણુપ્ય, જગત્શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગમાત્ર છે અને સર્વ ગર્ભજમણુપ્ય નિયમથી સંખ્યાતા જ છે.

૯૪]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

હવે સાન્તર અને નિરન્તર (ના નિયમને) કહે છે:-

**દેવા વિ ણારયા વિ ય લક્ષ્મ્યપુષ્ણા હુ સંતરા હૌંતિ ।
સમ્મુછિયા વિ મણુયા સેસા સવ્વે ગિરંતરયા ॥ ૧૫૨ ॥**

**દેવાઃ અપિ નારકાઃ અપિ ચ લબ્ધ્યપર્યાપ્તાઃ સ્ફુટં સાન્તરાઃ ભવન્તિ ।
સમ્મૂર્છનાઃ અપિ મનુજાઃ શેષાઃ સર્વે નિરન્તરકાઃ ॥ ૧૫૨ ॥**

અર્થઃ- દેવ, નારકી, લબ્ધ્યપર્યાપ્તક તથા સમ્મૂર્છનમનુષ્ય એટલા તો સાન્તર એટલે અંતર સહિત છે, બાકીના સર્વ જીવો નિરંતર છે.

ભાવાર્થઃ- એક પર્યાયથી અન્ય પર્યાય પામે, વળી પાછા ફરીથી તે ને તે જ પર્યાય પામે, એટલામાં વચ્ચે જે અન્તર રહે તેને સાન્તર (અંતર સહિત) કહેવામાં આવે છે. અહીં નાના જીવ અપેક્ષાએ અન્તર કહ્યું છે, અર્થાત્ દેવ, નારકી, મનુષ્ય અને લબ્ધ્યપર્યાપ્તજીવોની ઉત્પત્તિ કોઈ કાળમાં ન થાય તેને પણ અંતર કહે છે. તથા અંતર ન પડે તેને નિરંતર કહે છે. ત્યાં વૈક્રિયકમિશ્રકાયયોગી દેવ-નારકીનું તો બાર મૂહૂર્તનું અંતર કહ્યું છે, અર્થાત્ કોઈ ન જ ઊપજે તો બાર મૂહૂર્ત સુધી જ ન ઊપજે. વળી સમ્મૂર્છનમનુષ્ય કોઈ ન જ થાય તો પલ્ચના અસંખ્યાતમા ભાગ કાળ સુધી જ ન થાય એ પ્રમાણે અન્ય ગ્રન્થોમાં કહ્યું છે. બાકીના સર્વ જીવ નિરંતર ઊપજે છે.

હવે જીવોની સંખ્યા દ્વારા અલ્પ-બહુત્વ કહે છે:-

**મણુયાદો ણેરઙ્ગયા ણેરઙ્ગયાદો અસંખગુણગુણિયા ।
સવ્વે હવંતિ દેવા પત્તેયવણ્પ્ફદી તત્તો ॥ ૧૫૩ ॥**

**મનુજાત્ નૈરયિકાઃ નૈરયિકાત્ અસંખ્યાતગુણગુણિતાઃ ।
સર્વે ભવન્તિ દેવાઃ પ્રત્યેકવનસ્પતયઃ તતઃ ॥ ૧૫૩ ॥**

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૯૫

અર્થ:- મનુષ્યોથી નારકી અસંખ્યાતગુણા છે, નારકીઓથી બધા દેવ અસંખ્યાતગુણા છે અને દેવોથી પ્રત્યેકવનસ્પતિજીવ અસંખ્યાતગુણા છે.

**પંચક્ષા ચતુરક્ષા લઘ્વિયપુણ્ણા તહેવ તેયક્ષા ।
વેયક્ષા વિ ય કમસો વિસેસસહિદા હુ સવ્વસંખાए।। ૧૫૪।।**

**પઞ્ચાક્ષા: ચતુરક્ષા: લઘ્વિયપર્યાસા: તથૈવ ત્ર્યક્ષા: ।
દ્વચક્ષા: અપિ ચ ક્રમશ: વિશેષસહિતા: સ્ફુટં સર્વસંખ્યયા।। ૧૫૪।।**

અર્થ:- પંચેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિયથી ત્રીન્દ્રિય અને ત્રીન્દ્રિયથી બેઠન્દ્રિય-એ લઘ્વિયપર્યાસિકજીવ સંખ્યા દ્વારા અનુક્રમે વિશેષ અધિકાર છે. કંઈક અધિકને વિશેષાધિક કહે છે.

**ચતુરક્ષા પંચક્ષા વેયક્ષા તહ ય જાણ તેયક્ષા ।
एदे पञ्चतिजुदा अहिया अहिया कमेणेव।। ૧૫૫।।**

**ચતુરક્ષા: પંચાક્ષા: દ્વચક્ષા: તથા ચ જાનીહિ ત્ર્યક્ષા: ।
एते पर्यासियुता: अधिका: अधिका क्रमेण एव।। ૧૫૫।।**

અર્થ:- ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, બેઠન્દ્રિય તેવી જ રીતે ત્રણ ઇન્દ્રિય-એ પર્યાસિ સહિત જીવો અનુક્રમથી અધિક અધિક છે એમ જાણો.

**परिवञ्जिय सुहुमाणं सेसतिरिक्खाण पुण्णदेहाणं ।
इक्को भागो होदि हु संखातीदा अपुण्णाणं।। ૧૫૬।।**

**परिवर्जयित्वा सूक्ष्माणं शेषतिरश्चां पूर्णदेहानाम् ।
एक: भाग: भवति स्फुटं संख्यातीता: अपूर्णानाम्।। ૧૫૬।।**

અર્થ:- સૂક્ષ્મ જીવોને છોડી બાકીના જે તિર્યચો છે તેમનો એક ભાગ તો પર્યાસિ છે તથા બહુભાગ અસંખ્યાત અપર્યાસિ છે.

૯૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- બાદર જીવોમાં પર્યાસ થોડા છે અને અપર્યાસ ઘણા છે.

**સુહુમાપજ્જતાણં એગો ભાગો હવેઙ્ગિયમેણ ।
સંખિજ્જા ખલુ ભાગા તેસિં પજ્જત્તિદેહાણં ॥ ૧૫૭ ॥**

**સૂક્ષ્મલઙ્ચપર્યાસાનાં એકઃ ભાગઃ ભવતિ નિયમેન ।
સંખ્યાતાઃ ખલુ ભાગાઃ તેષાં પર્યાસદેહાનામ્ ॥ ૧૫૭ ॥**

અર્થ:- સૂક્ષ્મ-પર્યાસ જીવો સંખ્યાતભાગ છે. તેમાં અપર્યાસકજીવો એક ભાગ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ:- સૂક્ષ્મ જીવોમાં પર્યાસ ઘણા છે અને અપર્યાસ થોડા છે.

**સંખિજ્જગુણા દેવા અંતિમપટલાદુ આણદં જાવ ।
તત્તો અસંખગુણિદા સોહમ્મં જાવ પહ્પિપહ્પલં ॥ ૧૫૮ ॥**

**સંખ્યાતગુણાઃ દેવાઃ અન્તિમપટલાત્ આનતં યાવત્ ।
તતઃ અસંખ્યાતગુણાઃ સૌધર્મં યાવત્ પ્રતિપટલમ્ ॥ ૧૫૮ ॥**

અર્થ:- અનુત્તરવિમાન નામના અંતિમ પટલથી માંડીને નીચેના આનતસ્વર્ગના પટલ સુધીમાં દેવ છે તે સંખ્યાતગુણા છે અને તે પછીના નીચે સૌધર્મસ્વર્ગ સુધીમાં પટલ પટલ પ્રતિ અસંખ્યાતગુણા છે.

**સત્તમનારયહિંતો અસંખ્યગુણિદા હવંતિ ણેરઙ્ગયા ।
જાવ ય પઢમં ણરયં બહુદુક્ખા હોંતિ હેઢ્ઢિઢ્ઢા ॥ ૧૫૯ ॥**

**સત્તમનારકેભ્યઃ અસંખ્યગુણિતાઃ ભવન્તિ નૈરયિકાઃ ।
યાવચ્ચ પ્રથમં નરકં બહુદુઃખા ભવન્તિ અધોઢ્ઢઃ ॥ ૧૫૯ ॥**

અર્થ:- સાતમા નરકથી ઉપર ઉપર પહેલા નરક સુધી જીવ અસંખ્યાત અસંખ્યાતગુણા છે અને પ્રથમ નરકથી માંડી નીચે નીચેના નરકમાં ઘણું દુઃખ છે.

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૯૭

કલ્પસુરા ભાવણયા વિંતરદેવા તહેવ જોડસિયા ।
બે હોંતિ અસંખગુણા સંખગુણા હોંતિ જોડસિયા ॥ ૧૬૦ ॥

કલ્પસુરા: ભાવનકા: વ્યન્તરદેવા: તથૈવ જ્યોતિષ્કા: ।
દ્વૌ ભવત: અસંખ્યગુણૌ સંખ્યાતગુણા: ભવન્તિ જ્યોતિષ્કા: ॥ ૧૬૦ ॥

અર્થ:- કલ્પવાસી દેવોથી ભવનવાસી દેવ અને વ્યંતર દેવ એ બંને રાશિ તો અસંખ્યાતગુણા છે તથા જ્યોતિષી દેવ વ્યંતર દેવોથી સંખ્યાતગુણા છે.

હવે એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ ગાથામાં કહે છે:-

પત્તેયાણં આઠ વાસસહસ્સાણિ દહ હવે પરમં ।
અંતોમુહુત્તમાઠ સાહારણસવ્વસુહુમાણં ॥ ૧૬૧ ॥

પ્રત્યેકાનાં આયુ: વર્ષસહસ્ત્રાણિ દશ ભવેત્ પરમમ્ ।
અન્તર્મુહૂર્ત્ત આયુ: સાધારણસર્વસૂક્ષ્માણામ્ ॥ ૧૬૧ ॥

અર્થ:- પ્રત્યેક વનસ્પતિનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ દસ હજાર વર્ષનું છે તથા સાધારણ સૂક્ષ્મ-બાદર, નિત્ય-ઇતરનિગોદ અને બધાય સૂક્ષ્મ પૃથ્વી-અપ-તેજ-વાયુકાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ અંતર્મુહૂર્ત્તનું છે.

હવે બાદર જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ કહે છે:-

બાવીસત્તસહસા પુઢવીતોયાણ આરસં હોદિ ।
અગ્નીણં તિણ્ણિ દિણા તિણ્ણિ સહસ્સાણિ વાઠુણં ॥ ૧૬૨ ॥

દ્વાવિંશતિસપ્તસહસ્ત્રાણિ પૃથ્વીતોયાનાં આયુષ્કં ભવતિ ।
અગ્નીનાં ત્રીણિ દિનાનિ ત્રીણિ સહસ્ત્રાણિ વાયૂનામ્ ॥ ૧૬૨ ॥

અર્થ:- પૃથ્વીકાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ બાવીસ હજાર

૯૮]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

વર્ષનું છે, અપ્કાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ સાત હજાર વર્ષનું છે, અગ્નિકાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ત્રણ દિવસનું છે તથા વાયુકાયિક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ત્રણ હજાર વર્ષનું છે.

હવે બે ઇન્દ્રિય આદિનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ કહે છે:-

બારસવાસ વિચક્ષે એગુણવણ્ણા દિનાણિ તેયક્ષે ।

ચતુરક્ષે છમ્માસા પંચક્ષે તિણ્ણિ પલ્લાણિ ॥ ૧૬૩ ॥

દ્વાદશવર્ષાણિ દ્વચક્ષે એકોનપંચાશત્ દિનાણિ ત્ર્યક્ષે ।

ચતુરક્ષે ષમ્માસાઃ પંચાક્ષે ત્રીણિ પલ્યાણિ ॥ ૧૬૩ ॥

અર્થ:- બેઇન્દ્રિય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ બાર વર્ષનું છે, ત્રણઇન્દ્રિય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ઓગણપચાસ (૪૯) દિવસનું છે, ચારઇન્દ્રિય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ છ મહિનાનું છે તથા પંચેન્દ્રિય જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ભોગભૂમિની અપેક્ષાએ ત્રણ પલ્ચનું છે.

હવે બધાય તિર્યચ અને મનુષ્યોનું જઘન્ય આયુ કહે છે:-

સવ્વજહણ્ણં આરુ લક્ષ્ણિપુણ્ણાણ સવ્વજીવાણં ।

મજ્જિમહીણમુહુત્તં પજ્જતિજુદાણ ણિક્કિહં ॥ ૧૬૪ ॥

સર્વજઘન્યં આયુઃ લબ્ધ્યપર્યાપ્તાનાં સર્વજીવાનામ્ ।

મધ્યમહીનમુહૂર્તં પર્યાસિયુતાનાં નિઃકૃષ્ટમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

અર્થ:- લબ્ધ્યપર્યાપ્તક સર્વ જીવોનું જઘન્ય આયુ મધ્યમ હીનમુહૂર્ત છે અને તે ક્ષુદ્રભવમાત્ર જાણવું અર્થાત્ એક ઉચ્છ્વાસના અઠારમા ભાગમાત્ર છે વળી એકેન્દ્રિયાદિથી માંડીને કર્મભૂમિનાં તિર્યચ-મનુષ્ય એ બધાય પર્યાપ્ત જીવોનું જઘન્ય આયુ પણ મધ્યમ હીનમુહૂર્ત છે અને તે પહેલાનાંથી મોટું મધ્યમ અંતર્મુહૂર્ત છે.

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૯૯

હવે દેવ-નારકીઓનું ઉત્કૃષ્ટ તેમ જ જઘન્ય આયુ કહે છે:-

દેવાણ નારયાણં સાયરસંખા હવંતિ તેત્તીસા ।

ઉક્કિટ્વં ચ જહણ્ણં વાસાણં દસ સહસ્સાણિ ॥ ૧૬૫ ॥

દેવાનાં નારકાણાં સાગરસંખ્યા ભવન્તિ ત્રયચ્ચિંશત્ ।

ઉત્કૃષ્ટં ચ જઘન્યં વર્ષાણાં દશસહસ્રાણિ ॥ ૧૬૫ ॥

અર્થ:- દેવોનું તથા નારકી જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ તેત્રીસ સાગરનું છે તથા તેમનું જઘન્ય આયુ દસ હજાર વર્ષનું છે.

ભાવાર્થ:- આ (આયુ) સામાન્ય દેવોની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. વિશેષ ત્રિલોકસાર આદિ ત્રિન્થોથી જાણવું.

હવે એકેન્દ્રિય આદિ જીવોનાં શરીરની ઉત્કૃષ્ટ-જઘન્ય અવગાહના દસ ગાથામાં કહે છે:-

અંગુલઅસંખભાગો એયક્ષચત્ક્રદેહપરિમાણં ।

જોયણસહસ્સમહિયં પઠમં ઉક્કસ્સયં જાણ ॥ ૧૬૬ ॥

અઙ્ગુલાસંખ્યાતભાગઃ એકાક્ષચતુષ્કદેહપરિમાણમ્ ।

યોજનસહસ્રં અધિકં પદ્મં ઉત્કૃષ્ટકં જાનીહિ ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:- એકેન્દ્રિયચતુષ્ક અર્થાત્ પૃથ્વી-અપ-તેજ-વાયુકાયના જીવોની અવગાહના જઘન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટ ઘનઅંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ છે, ત્યાં સૂક્ષ્મ અને બાદર પર્યાપ્ત-અપર્યાપ્તનું શરીર નાનું-મોટું છે તોપણ ઘનઅંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ જ સામાન્યણે કહ્યું છે. વિશેષ શ્રી ગોમ્મટસારથી જાણવું. વળી અંગુલ (નું માપ) ઉત્સેઘ અંગુલ-આઠ યવપ્રમાણ લેવું પણ પ્રમાણઅંગુલ ન લેવું. પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયમાં ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાયુક્ત કમળ છે. તેની અવગાહના કંઈક અધિક એક હજાર યોજન છે.

૧૦૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

બારસજોયણ સંખો કોસતિયં ગોભિયા સમુદ્દિઢા ।

ભમરો જોયણમેગં સહસ્સ સમ્મુચ્છિમો મચ્છો ॥૧૬૭॥

દ્વાદશયોજનાયામઃ સંખઃ ક્રોશત્રિકં ગૈષ્મિકા સમુદ્દિષ્ટા ।

ભ્રમરઃ યોજનં એકં સહસ્રં સમ્મૂર્ચ્છિમઃ મત્સ્યઃ ॥૧૬૭॥

અર્થઃ- બે ઇન્દ્રિયા શંખ મોટો છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના બાર યોજન લાંબી છે; ત્રણઇન્દ્રિયમાં ગોભિકા અર્થાત્ કાનખજૂરો મોટો છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ કોશ લાંબી છે; ચારઇન્દ્રિયમાં ભ્રમર મોટો છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક યોજન લાંબી છે; તથા પંચેન્દ્રિયમાં સંમૂર્ચ્છન મચ્છ મોટો છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના હજાર યોજન લાંબી છે. આ જીવો છેલ્લા સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ તથા સમુદ્રમાં જાણવા.

હવે નારકીની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહે છેઃ-

પંચસયાધનુછેહા સત્તમણરણ હવંતિ ણારહ્યા ।

તત્તો ઉસ્સેહેણ ય અદ્ધદ્ધા હૌંતિ ઉવરુવરિં ॥૧૬૮॥

પશ્ચશતધનૂત્સેધાઃ સપ્તમનરકો ભવન્તિ નારકાઃ ।

તતઃ ઉત્સેધેન ચ અર્ધાર્ધાઃ ભવન્તિ ઉપર્યુપરિ ॥૧૬૮॥

અર્થઃ- સાતમા નરકમાં નારકી જીવોનો દેહ પાંચસો ધનુષ ઊંચો છે; તેના ઉપર દેહની ઊંચાઈ અડધી અડધી છે અર્થાત્ છલામાં બસો પચાસ ધનુષ, પાંચમામાં એકસો પચ્ચીસ ધનુષ, ચોથામાં સાડાબાસઠ ધનુષ, ત્રીજામાં સવાએકત્રીસ ધનુષ; બીજામાં પંદર ધનુષ દશ આની, અને પહેલામાં સાત ધનુષ તેર આની-એ પ્રમાણે જાણવું. તેમાં ઓગણપચાસ પટલ છે અને તે બધાંમાં જુદી જુદી વિશેષ અવગાહના શ્રી ત્રિલોકસારમાંથી જાણવી.

હવે દેવોની અવગાહના કહે છે:-

**અસુરાણં પળવીસં સેસં ણવભાવણા ય દહદંડં ।
વિતરદેવાણ તહા જોઙ્ગસિયા સત્તધ્વનુદેહા ॥ ૧૬૧ ॥**

**અસુરાણાં પશ્ચવિંશતિઃ શેષાઃ નવભાવનાશ્ચ દશદળ્ડાઃ ।
વ્યન્તરદેવાનાં તથા જ્યોતિષ્કાઃ સપ્તધ્વનુર્દેહાઃ ॥ ૧૬૧ ॥**

અર્થ:- ભવનવાસીઓમાં અસુરકુમારોના દેહની ઉંચાઈ પચ્ચીસ ધનુષ અને તેના બાકીના નવે કુમારદેવોની દસ ધનુષ, વ્યંતરોના દેહની ઉંચાઈ દસ ધનુષ તથા જ્યોતિષી દેવોના દેહની ઉંચાઈ સાત ધનુષ છે.

હવે સ્વર્ગના દેવોના દેહની ઉંચાઈ કહે છે:-

**દુગદુગચદુચદુદુગદુગકપ્પસુરાણં સરીરપરિમાણં ।
સત્તછહપંચહત્થા ચરો અદ્વદ્વ હીણા ય ॥ ૧૭૦ ॥**

**હિદ્દિમમઙ્ગિમત્તવરિમગેવજ્ઞે તહ વિમાણચત્તદસે ।
અદ્વજુદા બે હત્થા હીણં અદ્વદ્વયં ઉવરિં ॥ ૧૭૧ ॥**

**દ્વિકદ્વિચતુશ્ચતુર્દ્વિકદ્વિકલ્પસુરાણાં શરીરપરિમાણમ્ ।
સપ્તષટ્પઞ્ચહસ્તાઃ ચત્ત્વારઃ અર્ધાર્ધહીનાઃ ચ ॥ ૧૭૦ ॥**

**અધસ્તનમધ્યમોપરિમગ્રૈવેયકેષુ તથા વિમાનચતુર્દશસુ ।
અર્ધયુતૌ દ્વૌ હસ્તૌ હીનં અર્ધાર્ધકં ઉપરિ ॥ ૧૭૧ ॥**

અર્થ:- સૌ ધર્મ-ઐશાન યુગલના દેવોનો દેહ સાત હાથ ઊંચો છે, સનકુમાર-માહેન્દ્રયુગલના દેવોનો દેહ છ હાથ ઊંચો છે, બ્રહ્મ-બ્રહ્મોત્તર-લાન્તવ- કાપિષ્ઠ એ ચાર સ્વર્ગના દેવોનો દેહ પાંચ હાથ ઊંચો છે, શુક્ર-મહાશુક્ર-સતાર- સહસ્રાર એ ચાર સ્વર્ગના દેવોનો દેહ ચાર હાથ ઊંચો છે, આનત-પ્રાણતયુગલના દેવોનો દેહ સાડાત્રણ હાથ ઊંચો છે, આરણ-અચ્યુતયુગલના

૧૦૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

દેવોનો દેહ ત્રણ હાથ ઊંચો છે, અઘો ત્રૈવેયકના દેવોનો દેહ અઢી હાથ ઊંચો છે, મધ્યમ ત્રૈવેયકના દેવોનો દેહ બે હાથ ઊંચો છે, ઉપરીમ ત્રૈવેયકના દેવોનો દેહ દોઢ હાથ ઊંચો છે તથા નવ અનુદિશ અને પંચ અનુત્તરના દેવોનો દેહ એક હાથ ઊંચો છે.

હવે ભરત-ઐરાવતક્ષેત્રમાં કાળની અપેક્ષાએ મનુષ્યોના શરીરની ઊંચાઈ કહે છે:-

અવસપ્ષિણિણ પઢમે કાલે મણુયા તિકોસઉચ્છેહા ।

છઢ્વસ્સવિ અવસાણે હત્થપમાણા વિવત્થા યા ॥૧૭૨॥

અવસર્પિણ્યાઃ પ્રથમે કાલે મનુજાઃ ત્રિકોશોત્સેઘાઃ ।

ષઠ્ઠસ્ય અપિ અવસાને હસ્તપ્રમાણાઃ વિવસ્ત્રાઃ ચ ॥૧૭૨॥

અર્થ:- અવસર્પિણીના પહેલા કાળમાં મનુષ્યોનો દેહ ત્રણ કોશ ઊંચો છે તથા છઠ્ઠા કાળના અંતમાં મનુષ્યોનો દેહ એક હાથ ઊંચો છે. વળી છઠ્ઠા કાળના મનુષ્યો વસ્ત્રાદિથી રહિત હોય છે.

હવે એકેન્દ્રિય જીવોનો જઘન્ય દેહ કહે છે:-

સવ્વજહણ્ણો દેહો લઢ્ઢિયપુણ્ણાણ સવ્વજીવાણં ।

અંગુલઅસંખભાગો અણેયભેઓ હવે સો વિ ॥૧૭૩॥

સર્વજઘન્યઃ દેહઃ લઢ્ઢ્યપર્યાપ્તાનાં સર્વજીવાનામ્ ।

અઙ્ગુલાઽસંખ્યાતભાગઃ અનેકભેદઃ ભવેત્ સઃ અપિ ॥૧૭૩॥

અર્થ:- લઢ્ઢ્યપર્યાપ્તક સર્વ જીવોનો દેહ ઘનઅંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ છે અને તે સર્વ જઘન્ય છે તથા તેમાં પણ અનેક ભેદ છે.

ભાવાર્થ:- એકેન્દ્રિય જીવોનો જઘન્ય દેહ પણ નાનો-મોટો હોય છે અને તે ઘનાંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાં પણ અનેક

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૦૩

ભેદ છે. ગોમ્મટસારમાં અવગાહનાના ચોસઠ ભેદોનું વર્ણન છે, ત્યાંથી તે જાણવું.

હવે બેઈન્દ્રિય આદિની જઘન્ય અવગાહના કહે છે:-

**વિતિચત્પંચક્ષાણં જહણ્ણદેહો હવેઙ્ પુણ્ણાણં ।
અંગુલઅસંખ્યાભાગો સંખ્યાગુણો સો વિ ઉવરુવરિં ॥ ૧૭૪ ॥**

**દ્વિત્રિચતુઃપચ્ચાક્ષાણાં જઘન્યદેહઃ ભવતિ પર્યાપ્તાનામ્ ।
અંડગુલાઽસંખ્યાતભાગઃ સંખ્યાતગુણઃ સઃ અપિ ઉપર્યુપરિ ॥ ૧૭૪ ॥**

અર્થ:- બેઈન્દ્રિય, ત્રણઈન્દ્રિય, ચારઈન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત જીવોનો જઘન્યદેહ ઘનાંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ છે અને તે પણ ઉપર ઉપર સંખ્યાત ગણો છે.

ભાવાર્થ:- બેઈન્દ્રિયના દેહથી સંખ્યાતગણો ત્રણઈન્દ્રિયનો દેહ છે, ત્રણ ઈન્દ્રિયના દેહથી સંખ્યાતગણો ચારઈન્દ્રિયનો દેહ છે અને તેનાથી સંખ્યાતગણો પંચેન્દ્રિયનો દેહ છે.

હવે જઘન્ય અવગાહનાના ધારક બેઈન્દ્રિયાદિ જીવ કોણ કોણ છે તે કહે છે:-

**અણુદ્ધરીયં કુથો મચ્છીકાણા ય શાલિસિત્થો ય ।
પણ્ણુત્તાણ તસાણં જહણ્ણદેહો વિણિહિદ્ધોઃ ॥ ૧૭૫ ॥**

**અણુદ્ધરીયકઃ કુન્થુઃ કાયમક્ષિકા ચ શાલિસિત્થઃ ચ ।
પર્યાપ્તાનાં ત્રસાનાં જઘન્યદેહઃ વિનિર્દિષ્ટઃ ॥ ૧૭૫ ॥**

અર્થ:- બેઈન્દ્રિય તો અણુદ્ધરીજીવ, ત્રણઈન્દ્રિયમાં કુંથુજીવ, ચારઈન્દ્રિયમાં કાણ-મક્ષિકા અને પંચેન્દ્રિયમાં શાલીસિત્થ નામનો મચ્છ-એ ત્રસપર્યાપ્ત જીવોનો જઘન્ય દેહ કહ્યો છે.

૧૦૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

હવે જીવનું લોકપ્રમાણપણું અને દેહપ્રમાણપણું કહે છે:-

લોચપમાણો જીવો દેહપમાણો વિ અચ્છદે ચેત્તે ।

અગ્ગાહણસત્તીદો સંહરણવિસપ્પધમ્માદો ॥ ૧૭૬ ॥

લોકપ્રમાણઃ જીવઃ દેહપ્રમાણઃ અપિ આસ્તે ક્ષેત્રે ।

અવગાહનશક્તિઃ સંહરણવિસર્પધર્માત્ ॥ ૧૭૬ ॥

અર્થઃ- જીવ લોકપ્રમાણ છે. વળી દેહપ્રમાણ પણ છે; કારણ કે તેમાં સંકોચ-વિસ્તારધર્મ હોવાથી એવી અવગાહનશક્તિ તેમાં છે.

ભાવાર્થઃ- લોકાકાશના અસંખ્યાતપ્રદેશ છે તેથી જીવના પણ તેટલા જ પ્રદેશ છે. કેવલસમુદ્ઘાત કરે તે વેળા તે લોકપૂરણ થાય છે. વળી સંકોચ-વિસ્તારશક્તિ તેમાં છે તેથી જેવો દેહ પામે તેટલા જ પ્રમાણ તે રહે છે અને સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે તેના પ્રદેશ દેહથી બહાર પણ નીકળે છે.

હવે કોઈ અન્યમતી જીવને સર્વથા સર્વગત જ કહે છે તેનો નિષેધ કરે છે:-

સવ્વગઓ જદિ જીવો સવ્વત્થ વિ દુક્ખસુક્ખસંપત્તી ।

જાહ્ણુ ણ સા દિટ્ઠી ણિયતણુમાણો તદો જીવો ॥ ૧૭૭ ॥

સર્વગતઃ યદિ જીવઃ સર્વત્ર અપિ દુઃખસુખસમ્પ્રાપ્તિઃ ।

જાયતે ન સા દષ્ટિઃ નિજતનુમાનઃ તતઃ જીવઃ ॥ ૧૭૭ ॥

અર્થઃ- જો જીવ સર્વગત જ હોય તો સર્વ ક્ષેત્રસંબંધી સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ તેને હોય પણ એમ તો જોવામાં આવતું નથી. પોતાના શરીરમાં જ સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિ જોઈએ છીએ; તેથી પોતાના શરીરપ્રમાણ જ જીવ છે.

**जीवो णाणसहावो जह अग्गी उण्हओ सहावेण ।
अत्थंतरभूदेण हि णाणेण ण सो हवे णाणी ॥ १७८ ॥**

**जीवः ज्ञानस्वभावः यथा अग्निः उष्णः स्वभावेन ।
अर्थान्तरभूतेन हि ज्ञानेन न सः भवेत् ज्ञानी ॥ १७८ ॥**

અર્થ:- જેમ અગ્નિ સ્વભાવથી જ ઉષ્ણ છે તેમ જીવ છે તે જ્ઞાનસ્વભાવ છે; તેથી અર્થાન્તરભૂત એટલે પોતાથી જુદા પ્રદેશરૂપ જ્ઞાનથી જ્ઞાની નથી.

ભાવાર્થ:- નૈયાયિક આદિ છે તેઓ જીવનો અને જ્ઞાનનો પ્રદેશભેદ માની કહે છે કે “ આત્માથી જ્ઞાન ભિન્ન છે અને તે સમવાય તથા સંસર્ગથી એક થયું છે તેથી તેને જ્ઞાની કહીએ છીએ; જેમ ધનથી ધનવાન કહીએ છીએ તેમ. ” પણ આમ માનવું તે અસત્ય છે. આત્મા અને જ્ઞાનને, અગ્નિ અને ઉષ્ણતામાં જેવો અભેદભાવ છે તેવો, તાદાત્મ્યભાવ છે.

હવે (ગુણ- ગુણીને) ભિન્ન માનવામાં દૂષણ દર્શાવે છે:-

**जदि जीवादो भिण्ण सव्वपयारेण हवदि तं णाणं ।
गुणगुणिभावो य तदा दूरेण पणस्सदे दुण्हं ॥ १७९ ॥**

**यदि जीवतः भिन्नं सर्वप्रकारेण भवति तत् ज्ञानं ।
गुणगुणिभावः च तदा दूरेण प्रणश्यते द्वयोः ॥ १७९ ॥**

અર્થ:- જો જીવથી જ્ઞાન સર્વથા ભિન્ન જ માનીએ તો તે બંનેમાં ગુણગુણીભાવ દૂરથી જ (અત્યંત) નાશ પામે, અર્થાત્ આ જીવદ્રવ્ય (ગુણી) છે અને જ્ઞાન તેનો ગુણ છે એવો ભાવ ઠરશે નહિ.

૧૦૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

હવે કોઈ પૂછે કે ‘ગુણ અને ગુણીના ભેદ વિના બે નામ કેમ કહેવાય ?’ તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે:-

**जीवस्स वि णाणस्स वि गुणगुणिभावेण कीरए भेओ ।
जं जाणदि तं णाणं एवं भेओ कहं होदि ॥१८०॥**

**जीवस्य अपि ज्ञानस्य अपि गुणगुणिभावेन क्रियते भेदः ।
यत् जानाति तत् ज्ञानं एवं भेदः कथं भवति ॥१८०॥**

અર્થ:- જીવ અને જ્ઞાનમાં ગુણગુણીભાવથી કથંચિત્ ભેદ કરવામાં આવે છે. જો એમ ન હોય તો ‘જે જાણે તે જ આત્માનું જ્ઞાન છે’ એવો ભેદ કેમ હોય ?

ભાવાર્થ:- જો સર્વથા ભેદ હોય તો ‘જાણે તે જ્ઞાન છે’ એવો અભેદ કેમ કહેવાય ? માટે કથંચિત્ ગુણગુણીભાવથી ભેદ કહેવામાં આવે છે પરંતુ તેમાં પ્રદેશભેદ નથી. એ પ્રમાણે કોઈ અન્યમતી ગુણ-ગુણીમાં સર્વથા ભેદ માની જીવ અને જ્ઞાનને સર્વથા અર્થાન્તરભેદ (પદાર્થભિન્નતારૂપ ભેદ) માને છે તેના મતને નિષેધ્યો.

હવે, ચાર્વાકમતી જ્ઞાનને પૃથ્વી આદિનો વિકાર માને છે તેને નિષેધે છે:-

**णाणं भूयवियारं जो मण्णदि सो वि भूदगहिदव्वो ।
जीवेण विणा णाणं किं केणवि दीसदे कत्थ ? ॥१८१॥**

**ज्ञानं भूतविकारं यः मन्यते सः अपि भूतगृहीतव्यः ।
जीवेन विना ज्ञानं किं केनापि दृश्यते कुत्र ? ॥१८१॥**

અર્થ:- જ્ઞાનને પૃથ્વી આદિ પાંચ ભૂતોનો વિકાર માને છે તે ચાર્વાક ભૂતથી અર્થાત્ પિશાચથી ગ્રહાયો છે-વેલો છે; કારણ કે

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૦૭

જીવ વિના જ્ઞાન ક્યાંય કોઈને કોઈ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે? ક્યાંય પણ જોવામાં આવતું નથી.

હવે, એમાં દૂષણ દર્શાવે છે:-

सच्चैयणपच्चक्खं जो जीवं णेव मण्णदे मूढो ।

सो जीवं ण मुणंतो जीवाभावं कहां कुणदि ॥ १८२ ॥

सच्चैतनप्रत्यक्षं यः जीवं नैव मन्यते मूढः ।

सः जीवं न जानन् जीवाभावं कथं करोति ॥ १८२ ॥

અર્થ:- આ જીવ, સત્રૂપ અને ચૈતન્યરૂપ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે તેને ચાર્વાક માનતો નથી, પણ તે મૂર્ખ છે. જો જીવને જાણતો-માનતો નથી તો તે જીવનો અભાવ કેવી રીતે કરે છે ?

ભાવાર્થ:- જે જીવને જાણતો જ નથી તે તેનો અભાવ પણ કહી શકે નહીં. અભાવને કહેવાવાળો પણ જીવ છે, કેમ કે સદ્ભાવ વિના અભાવ પણ કહ્યો જાય નહિ.

હવે તેને જ યુક્તિપૂર્વક જીવનો સદ્ભાવ દર્શાવે છે:-

जदि ण य हवेदि जीओ तो को वेदेदि सुखदुक्खाणि ।

इंदियविसया सव्वे को वा जाणदि विसेसेण ॥ १८३ ॥

यदि न च भवति जीवः तत् कः वेत्ति सुखदुःखानि ।

इन्द्रियविषयान् सर्वान् कः वा जानाति विशेषेण ॥ १८३ ॥

અર્થ:- જો જીવ ન હોય તો પોતનો થતાં સુખ-દુઃખને કોણ જાણે? તથા ઇન્દ્રિયના સ્પર્શાદિક વિષયો છે તે બધાને વિશેષતાથી કોણ જાણે ?

ભાવાર્થ:- ચાર્વાક (માત્ર એક) પ્રત્યક્ષપ્રમાણને માને છે. ત્યાં, પોતાને થતાં સુખ-દુઃખને તથા ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જાણે

૧૦૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

છે તે પ્રત્યક્ષ છે. હવે જીવ વિના પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કોને હોય ? માટે જીવનો સદ્ભાવ (અસ્તિત્વ) અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

હવે આત્માનો સદ્ભાવ જેમ સિદ્ધ થાય તેમ કહે છે:-

**સંકલ્પમઓ જીવો સુહદુઃખમયં હવેઙ્ સંકલ્પો ।
તં ચિય વેદદિ જીવો દેહે મિલિદો વિ સવ્વત્થ ॥ ૧૮૪ ॥**

**સંકલ્પમયઃ જીવઃ સુખદુઃખમયઃ ભવતિ સંકલ્પઃ ।
તદેવ વેત્તિ જીવઃ દેહે મિલિતઃ અપિ સર્વત્ર ॥ ૧૮૪ ॥**

અર્થ:- જીવ છે તે સંકલ્પમય છે, અને સંકલ્પ છે તે સુખ-દુઃખમય છે. તે સુખ-દુઃખમય સંકલ્પને જે જાણે છે તે જ જીવ છે. જે દેહ સાથે સર્વત્ર મળી રહ્યો છે તોપણ, જાણવાવાળો છે તે જ જીવ છે.

હવે જીવ, દેહ સાથે મળ્યો થકો, સર્વ કાર્યોને કરે છે તે કહે છે:-

**દેહમિલિદો વિ જીવો સવ્વકમ્માણિ કુવ્વદે જમ્હા ।
તમ્હા પયટ્ટમાણો એયત્તં બુજ્જદે દોહ્મં ॥ ૧૮૫ ॥**

**દેહમિલિતઃ અપિ જીવઃ સર્વકર્માણિ કરોત્તિ યસ્માત્ ।
તસ્માત્ પ્રવર્તમાનઃ એકત્વં બુદ્ધ્યતે દ્વયોઃ ॥ ૧૮૫ ॥**

અર્થ:- કારણ કે જીવ છે તે દેહથી મળ્યો થકો જ સર્વ કર્મ-નોકર્મરૂપ બધાંય કાર્યોને કરે છે; તેથી તે કાર્યોમાં પ્રવર્તતો થકો જે લોક તેને દેહ અને જીવનું એકપણું ભાસે છે.

ભાવાર્થ:- લોકોને દેહ અને જીવ જુદા તો દેખાતા નથી પણ બંને મળેલા જ દેખાય છે-સંયોગથી કાર્યોની પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તેથી તે બંનેને એક જ માને છે.

હવે જીવને દેહથી ભિન્ન જાણવાનું લક્ષણ દર્શાવે છે:-

દેહમિલિદો વિ પિચ્છદિ દેહમિલિદો વિ ણિસુણ્ણદે સદ્દ ।
દેહમિલિદો વિ ભુંજદિ દેહમિલિદો વિ ગચ્છેદિ ॥ ૧૮૬ ॥

દેહમિલિતઃ અપિ પશ્યતિ દેહમિલિતઃ અપિ નિશૃણોતિ શબ્દમ્ ।
દેહમિલિતઃ અપિ ભુંકતે દેહમિલિતઃ અપિ ગચ્છતિ ॥ ૧૮૬ ॥

અર્થ:- જીવ દેહથી મળ્યો થકો જ નેત્રોથી પદાર્થોને દેખે છે, દેહથી મળ્યો થકો જ કાનોથી શબ્દોને સાંભળે છે, દેહથી મળ્યો થકો જ મુખથી ખાય છે, જીભથી સ્વાદ લે છે તથા દેહથી મળ્યો થકો જ પગથી ગમન કરે છે.

ભાવાર્થ:- દેહમાં જીવ ન હોય તો જડરૂપ એવા માત્ર દેહને જ દેખવું, સ્વાદ લેવો, સાંભળવું અને ગમન કરવું ઇત્યાદિ ક્રિયા ન હોય; તેથી જાણવામાં આવે છે કે દેહમાં (દેહથી) જુદો જીવ છે અને તે જ આ ક્રિયાઓ કરે છે.

હવે એ પ્રમાણે જીવને (દેહથી) મળેલો જ માનવાવાળા લોકો તેના ભેદને જાણતા નથી એમ કહે છે:-

રાઓ હં મિચ્છો હં સિટ્ઠી હં ચેવ દુબ્બલો બલિઓ ।
ઈદિ એયત્તાવિહ્વો દોહં મેયં ણ બુજ્જેદિ ॥ ૧૮૭ ॥

રાજા અહં મૃત્યઃ અહં શ્રેષ્ઠી અહં ચૈવ દુર્બલઃ બલી ।
ઈતિ એકત્વાવિષ્ટઃ દ્વયોઃ મેદં ન બુદ્ધ્યતિ ॥ ૧૮૭ ॥

અર્થ:- દેહ અને જીવના એકપણાની માન્યતા સહિત લોક છે તે આ પ્રમાણે માને છે કે-હું રાજા છું, હું નોકર છું, હું શેઠ છું, હું દરિદ્ર છું, હું દુર્બલ છું, હું બળવાન છું. એ પ્રમાણે માનતા થકા દેહ અને જીવ બંનેના તફાવતને જાણતા નથી.

૧૧૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

હવે જીવના કર્તાપણાદિ સંબંધી ચાર ગાથાઓ કહે છે:-

**जीवो इवेइ कत्ता सव्वं कम्माणि कुव्वदे जम्हा ।
कालाइलद्धिंजुत्तो संसारं कुणदि मोक्खं च ॥ १८८ ॥**

**जीवः भवति कर्ता सर्वाणि कर्माणि कुर्वते यस्मात् ।
कालादिलब्धियुक्त संसारं करोति मोक्षं च ॥ १८८ ॥**

અર્થ:- આ જીવ સર્વ કર્મ-નોકર્મને કરતો થકો તેને પોતાનું કર્તવ્ય માને છે માટે તે કર્તા પણ છે, અને તે પોતાને સંસારરૂપ કરે છે; વળી કાળાદિ લબ્ધિથી યુક્ત થતો થકો પોતાને મોક્ષરૂપ પણ પોતે જ કરે છે.

ભાવાર્થ:- કોઈ જાણે કે આ જીવનાં સુખ-દુઃખ આદિ કાર્યોને ઈશ્વર આદિ અન્ય કરે છે પણ એમ નથી. પોતે જ કર્તા છે-સર્વ કાર્યો પોતે જ કરે છે, સંસાર પણ પોતે જ કરે છે, તથા કાળલબ્ધિ આવતાં મોક્ષ પણ પોતે જ કરે છે, અને એ બધાં કાર્યો પ્રત્યે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવરૂપ સામગ્રી નિમિત્ત છે જ.

**जीवो वि हवइ भुत्ता कम्मफलं सो वि भुंजदे जम्हा ।
कम्मविवायं विविहं सो चिय भुंजेदि संसारे ॥ १८९ ॥**

**जीवः अपि भवति भोक्ता कर्मफलं सः अपि भुङ्क्ते यस्मात् ।
कर्मविपाकं विविधं सः च एव भुनक्ति संसारे ॥ १८९ ॥**

અર્થ:- કારણ કે જીવ કર્મનું ફળ આ સંસારમાં ભોગવે છે માટે ભોક્તા પણ તે જ છે; વળી સંસારમાં સુખ-દુઃખરૂપ અનેક પ્રકારના કર્મના વિપાકોને પણ તે જ ભોગવે છે.

**जीवो वि हवइ पावं अइतिव्वकसायपरिणदो णिच्चं ।
जीवो हवेइ पुण्णं उवसमभावेण संजुत्तो ॥ १९० ॥**

જીવ: અપિ ભવતિ પાપં અતિતીવ્રકષાયપરિણતઃ નિત્યમ્ ।

જીવઃ ભવતિ પુણ્યં ઉપશમભાવેન સંયુક્તઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ:- આ જીવ, અતિ તીવ્ર કષાયયુક્ત થાય ત્યારે તે પોતે જ પાપરૂપ થાય છે તથા ઉપશમભાવ-મંદ કષાય-યુક્ત થાય ત્યારે તે પોતે જ પુણ્યરૂપ થાય છે.

ભાવાર્થ:- ક્રોધ-માન-માયા-લોભના અતિ તીવ્રપણાથી તો પાપપરિણામ થાય છે તથા તેના મંદપણાથી પુણ્યપરિણામ થાય છે; તે પરિણામ સહિત (જીવને) પુણ્યજીવ તથા પાપજીવ કહીએ છીએ. વળી એક જ જીવ બંને પરિણામયુક્ત થતાં પુણ્યજીવ-પાપજીવ પણ કહીએ છીએ. સિદ્ધાંતની અપેક્ષાએ તો એમ જ છે. કારણ કે સમ્યક્ત્વ સહિત જીવને તો તીવ્ર કષાયની જડ (મિથ્યાશ્રદ્ધાન) કપાવાથી પુણ્યજીવ કહીએ છીએ તથા મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવને ભેદજ્ઞાન વિના કષાયોની જડ કપાતી નથી તેથી બહારથી કદાચિત્ ઉપશમપરિણામ દેખાય તોપણ તેને પાપજીવ જ કહીએ છીએ^૧ એમ જાણવું.

૧. આ સંબંધમાં શ્રીગોમ્મટસારમાં પણ કહ્યું છે કે:-

જીવદુગં ઉત્તદ્વં જીવા પુણ્ણા હુ સમ્મગુણસહિદા ।

વદસહિદાવિ ય પાવા તવિવરીયા હવંતિત્તિ ॥ ૬૨૨ ॥

મિચ્છાઈટ્ટી પાવા ણંતાણંતા ય સાસણગુણાવિ ।

પહ્લાસંખેજ્જુદિમા અણઅણ્ણદરુદયમિચ્છગુણા ॥ ૬૨૩ ॥

અર્થ:- જીવ અને અજીવ પદાર્થો તો પૂર્વે જીવસમાસ અધિકારમાં વા અહીં છ દ્રવ્ય અધિકારમાં કહ્યા છે. વળી જે સમ્યક્ત્વગુણ સહિત હોય તથા જે વ્રતયુક્ત હોય તેને પુણ્યજીવ કહીએ છીએ, તેથી વિપરીત એટલે સમ્યક્ત્વ અને વ્રત સહિત જીવ નિયમથી પાપજીવ જાણવા. વળી મિથ્યાદ્રષ્ટિ પાપજીવ છે તે અનંતાનંત છે, સર્વ સંસારરાશિમાંથી અન્ય ગુણસ્થાનવાળાનું પ્રમાણ બાદ

૧૧૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

**રયણત્તયસંજુતો જીવો વિ હવેઙ્ ઉત્તમં તિત્થં ।
સંસારં તરઙ્ જદો રયણત્તયદિવ્વણાવાણ્ ॥ ૧૧૧ ॥**

**રત્નત્રયસંયુક્તઃ જીવઃ અપિ ભવતિ ઉત્તમં તીર્થં ।
સંસારં તરતિ યતઃ રત્નત્રયદિવ્યનાવા ॥ ૧૧૧ ॥**

અર્થ:- આ જીવ, રત્નત્રયરૂપ દિવ્ય નાવ વડે, સંસારથી તરે છે-પાર પામે છે માટે આ જીવ જ રત્નત્રયથી યુક્ત થતો થકો ઉત્તમ તીર્થ છે.

ભાવાર્થ:- જે તરે તે તીર્થ વા જેનાથી તરીએ તે તીર્થ છે. સમ્યક્દર્શન- જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયનાવ (નૌકા) વડે આ જીવ તરે છે તથા અન્યને તરવા માટે નિમિત્ત થાય છે, તેથી આ જીવ જ તીર્થ છે.

હવે અન્ય પ્રકારથી જીવના ભેદ કહે છે:-

**જીવા હવંતિ તિવિહા બહિરપ્પા તહ ય અંતરપ્પા ય ।
પરમપ્પા વિ ય દુવિહા અરહંતા તહ ય સિદ્ધા ય ॥ ૧૧૨ ॥**

**જીવાઃ ભવન્તિ ત્રિવિધાઃ બહિરાત્મા તથા ચ અન્તરાત્મા ચ ।
પરમાત્માનઃ અપિ ચ દ્વિવિધાઃ અર્હતઃ તથા ચ સિદ્ધાઃ ચ ॥ ૧૧૨ ॥**

અર્થ:- બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એવા ત્રણ પ્રકારના જીવો છે; વળી પરમાત્મા પણ અરહંત તથા સિદ્ધ એમ બે પ્રકારથી છે.

હવે તેમનું સ્વરૂપ કહે છે, ત્યાં બહિરાત્મા કેવા છે તે કહે છે:-

કરતાં મિથ્યાદ્દષ્ટિ જીવોનું પ્રમાણ આવે છે. બીજું સાસાદનગુણસ્થાનવાળા જીવો પણ પાપજીવ છે કારણ કે તેઓ અનંતાનુબંધી ચોકડીમાંથી કોઈ એક પ્રકૃતિનો ઉદય થતાં મિથ્યાત્વ સદૃશ ગુણને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેઓ પલ્ચના અસંખ્યાતભાગ પ્રમાણ છે.

ગોમ્મટસાર-જીવકાંડ

**મિચ્છત્તપરિણદપ્પા તિવ્વકસાણ સુદ્દત્તુ આવિહ્વો ।
જીવં દેહં એકં મણ્ણંતો હોદિ બહિરપ્પા ॥ ૧૧૩ ॥**

**મિથ્યાત્વપરિણતાત્મા તીવ્રકષાયેણ સુષ્ટુ આવિષ્ટઃ ।
જીવં દેહં એકં મન્યમાનઃ ભવતિ બહિરાત્મા ॥ ૧૧૩ ॥**

અર્થ:- જે જીવ મિથ્યાત્વકર્મના ઉદયરૂપે પરિણમ્યો હોય, તીવ્ર કષાય (અનંતાનુબંધી) થી સુષ્ટુ એટલે અતિશય યુક્ત હોય અને એ નિમિત્તથી જીવને તથા દેહને એક માનતો હોય તે જીવને બહિરાત્મા કહીએ છીએ.

ભાવાર્થ:- બાહ્ય પરદ્રવ્યને જે આત્મા (સ્વરૂપ) માને તે બહિરાત્મા છે અને એમ માનવું મિથ્યાત્વ-અનંતાનુબંધીકષાયના ઉદયથી થાય છે. માટે ભેદવિજ્ઞાન રહિત થતો થકો દેહાદિથી માંડી સમસ્ત પરદ્રવ્યમાં અહંકાર-મમકાર યુક્ત બનેલો (જીવ) બહિરાત્મા કહેવાય છે.

હવે અંતરાત્માનું સ્વરૂપ ત્રણ ગાથાથી કહે છે :-

**જે જિણવયણે કુસલા ભેદં જાણંતિ જીવદેહાણં ।
ણિજ્જિયદુવ્વહ્મમયા અંતરઅપ્પા ય તે તિવિહા ॥ ૧૧૪ ॥**

**યે જિનવચને કુશલાઃ ભેદં જાનન્તિ જીવદેહયોઃ ।
નિર્જિતદુષ્ણમ્મદાઃ અન્તરાત્માનઃ ચ તે ત્રિવિધાઃ ॥ ૧૧૪ ॥**

અર્થ:- જેઓ જિનવચનમાં પ્રવીણ છે, જીવ અને દેહમાં ભેદ (ભિન્નતા) જાણે છે અને જેમણે આઠ દુષ્ટ મદ જીત્યા છે તે અંતરાત્મા છે; અને તે ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ તથા જઘન્ય ભેદથી ત્રણ પ્રકારના છે.

ભાવાર્થ:- જે જીવ જિનવાણીનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી જીવ અને દેહના સ્વરૂપને ભિન્નભિન્ન જાણે છે તે

૧૧૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અંતરાત્મા છે; તેને જાતિ, લાભ, કુળ, રૂપ, તપ, બળ, વિદ્યા અને ઐશ્વર્ય એ આઠ મદનાં કારણો છે તેમાં અહંકાર-મમકાર ઊપજતા નથી કારણ કે એ બધા પરદ્રવ્યના સંયોગજનિત છે; તેથી તેમાં ગર્વ કરતા નથી. એ અંતરાત્મા ત્રણ પ્રકારના છે.

હવે એ ત્રણે પ્રકારોમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**પંચમહવ્વયજુતા ધમ્મે સુક્કે વિ સંઠિદા ણિચ્ચં ।
ણિજ્જિયસયલપમાયા ઉક્કિદ્ધા અંતરા હોંતિ ॥ ૧૧૫ ॥**

**પञ्चमहाव्रतयुक्ताः धर्मे शुक्ले अपि संस्थिताः नित्यम् ।
निर्जितसकलप्रमादाः उत्कृष्टाः अन्तराः भवन्ति ॥ ૧૧૫ ॥**

અર્થ:- જે જીવ પંચમહાવ્રતથી યુક્ત હોય, નિત્ય ધર્મ-ધ્યાન-શુકલધ્યાનમાં રમતો હોય અને જીત્યા છે નિદ્રા આદિ પ્રમાદો જેણે તે ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા છે.

હવે મધ્યમ અંતરાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**સાવયગુણેહિં જુતા પમત્તવિરદા ય મજ્ઝિમા હોંતિ ।
જિણવયણે અણુરત્તા ઉવસમસીલા મહાસત્તા ॥ ૧૧૬ ॥**

**श्रावकगुणैः युक्ताः प्रमत्तविरताः च मध्यमाः भवन्ति ।
जिनवचने अनुरक्ताः उपशमशीलाः महासत्त्वाः ॥ ૧૧૬ ॥**

અર્થ:- જે જીવ શ્રાવકના વ્રતોથી સંયુક્ત હોય વા પ્રમત્તગુણસ્થાન યુક્ત જે મુનિ હોય તે મધ્યમ અંતરાત્મા છે. કેવા છે તેઓ ? શ્રી જિનેંદ્રવચનમાં અનુરક્ત-લીન છે, આજ્ઞા સિવાય પ્રવર્તન કરતા નથી, મંદકષાય-ઉપશમભાવરૂપ છે સ્વભાવ જેમનો, મહા પરાક્રમી છે, પરિષદ્વાદિ સહન કરવામાં દૃઢ છે અને ઉપસર્ગ આવતાં પ્રતિજ્ઞાથી જે ચલિત થતા નથી.

હવે જઘન્ય અંતરાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**અવિરયસમ્માદિટ્ટી હોંતિ જહણ્ણા જિણિંદપયમત્તા ।
અપ્પાણં ણિંદંતા ગુણગહણે સુદ્દુ અણુરત્તા ॥ ૧૧૭ ॥**

અવિરતસમ્યગ્દષ્ટયઃ ભવન્તિ જઘન્યાઃ જિનેન્દ્રપદમક્તાઃ ।

આત્માનં નિન્દન્તઃ ગુણગ્રહણે સુષ્ટુ અનુરક્તાઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અર્થ:- જે જીવ અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ છે અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન તો જેમને છે પણ ચારિત્રમોહના ઉદયથી વ્રત ધારણ કરી શકતા નથી તે જઘન્ય અંતરાત્મા છે. તે કેવા છે? જિનેન્દ્રનાં ચરણોના ઉપાસક છે અર્થાત્ જિનેન્દ્ર, તેમની વાણી તથા તેમને અનુસરનારા નિર્ગ્રંથગુરુની ભક્તિમાં તત્પર છે, પોતાના આત્માને સદાય નિંદતા રહે છે, ચારિત્રમોહના ઉદયથી વ્રત ધાર્યાં જતાં નથી અને તેની ભાવના નિરંતર રહે છે તેથી પોતાના વિભાવભાવોની નિંદા કરતા જ રહે છે, ગુણોના ગ્રહણમાં સમ્યક્ પ્રકારથી અનુરાગી છે, જેમનામાં સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણ દેખે તેમના પ્રત્યે અત્યંત અનુરાગરૂપ પ્રવર્તે છે, ગુણો વડે પોતાનું અને પરનું હિત જાણ્યું છે તેથી ગુણો પ્રત્યે અનુરાગ જ થાય છે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના અંતરાત્મા કહ્યા તે ગુણસ્થાન અપેક્ષાએ જાણવા.

ભાવાર્થ:- ચોથા ગુણસ્થાનવતી જઘન્ય અંતરાત્મા છે, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનવર્તી મધ્યમ અંતરાત્મા છે તથા સાતમાથી માંડીને બારમા ગુણસ્થાન સુધીના (સાધકો) ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા જાણવા.

હવે પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**સસરીરા અરહંતા કેવલણાણેણ મુણિયસયલત્થા ।
ણાણસરીરા સિદ્ધા સવ્વુત્તમસુક્ખસંપત્તા ॥ ૧૧૮ ॥**

સશરીરાઃ અર્હન્તઃ કેવલજ્ઞાનેન જ્ઞાતસકલાર્થઃ ।

જ્ઞાનશરીરાઃ સિદ્ધાઃ સર્વોત્તમસૌખ્યસંપ્રાપ્તાઃ ॥ ૧૧૮ ॥

અર્થઃ- શરીર સહિત અરહંત છે; તે કેવા છે? કેવલજ્ઞાન દ્વારા જેઓ સકલ પદાર્થોને જાણે છે તે પરમાત્મા છે; તથા શરીર સહિત અર્થાત્ જ્ઞાન જ છે શરીર જેઓને તે સિદ્ધ છે. કેવા છે તે? તે શરીર સહિત પરમાત્મા સર્વ ઉત્તમ સુખોને પ્રાપ્ત થયા છે.

ભાવાર્થઃ- તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અર્હંત શરીર સહિત પરમાત્મા છે તથા સિદ્ધપરમેષ્ઠી શરીરસહિત પરમાત્મા છે.

હવે 'પરા' શબ્દનો અર્થ કહે છે :-

ગિસ્સેસકમ્મણાસે અપ્પસહાવેણ જા સમુપ્પત્તી ।

કમ્મજભાવખણ વિ ય સા વિ ય પત્તી પરા હોદિ ॥ ૧૧૯ ॥

નિઃશેષકર્મનાશો આત્મસ્વભાવેન યા સમુત્પત્તિઃ ।

કર્મજભાવક્ષયે અપિ ચ સા અપિ ચ પ્રાપ્તિઃ પરા ભવતિ ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થઃ- જે સમસ્ત કર્મનો નાશ થતાં પોતાના સ્વભાવથી ઊપજે તેને 'પરા' કહીએ છીએ. વળી કર્મથી ઊપજતા ઔદયિકાદિ ભાવોનો નાશ થતાં જે ઊપજે તેને પણ 'પરા' કહીએ છીએ.

ભાવાર્થઃ- પરમાત્મા શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: 'પરા' એટલે ઉત્કૃષ્ટ તથા 'મા' એટલે લક્ષ્મી; તે જેને હોય એવા આત્માને પરમાત્મા કહીએ છીએ. જે સમસ્ત કર્મોનો નાશ કરી સ્વભાવરૂપ લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત થયા છે એવા સિદ્ધ, તે પરમાત્મા છે. વળી ઘાતિકર્મોના નાશથી અનંતચતુષ્ટયરૂપ લક્ષ્મીને જેઓ પ્રાપ્ત થયા છે એવા અરહંત, તે પણ પરમાત્મા છે. વળી

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૧૭

તેઓને જ ‘ઔદયિકાદિ ભાવોનો નાશ કરી પરમાત્મા થયા’ એમ પણ કહીએ છીએ.

હવે કોઈ ‘જીવને સર્વથા શુદ્ધ જ’ કહે છે તેના મતને નિષેધે છે :-

**जइ पुण सुद्धसहावा सव्वे जीवा अणाइकाले वि ।
तो तवचरणविहाणं सव्वेसिं णिप्फलं होदि ॥ २०० ॥**

**यदि पुनः शुद्धस्वभावाः सर्वे जीवाः अनादिकाले अपि ।
तत् तपश्चरणविधानं सर्वेषां निष्फलं भवति ॥ २०० ॥**

અર્થ:- જો બધાય જીવો અનાદિકાળથી પણ શુદ્ધસ્વભાવરૂપ છે તો બધાયને તપશ્ચરણાદિ વિધાન છે તે નિષ્ફળ થાય છે.

**ता किह गिह्णदि देहं णाणाकम्माणि ता कहं कुणदि ।
सुहिदा वि य दुहिदा वि य णाणारूवा कहं हौति ॥ २०१ ॥**

**तत् कथं गृह्णति देहं नानाकर्माणि तत् कथं करोति ।
सुखिताः अपि च दुःखिताः अपि च नानारूपाः कथं भवन्ति ॥ २०१ ॥**

અર્થ:- જો જીવ સર્વથા શુદ્ધ જ છે તો દેહને કેમ ગ્રહણ કરે છે? નાના પ્રકારનાં કર્મોને કેમ કરે છે? તથા ‘કોઈ સુખી છે-કોઈ દુઃખી છે’ એવા નાના પ્રકારના તફાવતો કેમ હોય છે? માટે તે સર્વથા શુદ્ધ નથી.

હવે અશુદ્ધતા અને શુદ્ધતાનું કારણ કહે છે :-

**सव्वे कम्मणिबद्धा संसरमाणा अणाइकालमिह ।
पच्छा तोडिय बंधं सिद्धा सुद्धा धुवा हौति ॥ २०२ ॥**

**सर्वे कर्मनिबद्धाः संसरमाणाः अनादिकाले ।
पश्चात् त्रोटयित्वा बन्धं सिद्धः शुद्धाः ध्रुवाः भवन्ति ॥ २०२ ॥**

અર્થ:- બધાય જીવો અનાદિકાળથી કર્મોથી બંધાયેલા છે

૧૧૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

તેથી તેઓ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે અને પછી એ કર્મોના બંધનોને તોડી સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તેઓ શુદ્ધ અને નિશ્ચળ થાય છે.

હવે જે બંધનથી જીવ બંધાયેલો છે તે બંધનનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**જો અણ્ણોણ્ણપવેસો જીવપણ્ણસાણ કમ્મખંધાણં ।
સવ્વબંધાણ વિ લઓ સો બંધો હોદિ જીવસ્સ ॥ ૨૦૩ ॥**

**યઃ અન્યોન્યપ્રવેશઃ જીવપ્રદેશાનાં કર્મસ્કન્ધાનામ્ ।
સર્વબન્ધાનાં અપિ લયઃ સઃ બન્ધઃ ભવતિ જીવસ્ય ॥ ૨૦૩ ॥**

અર્થ:- જીવના પ્રદેશોનો અને કર્મોના સ્કંધોનો પરસ્પર પ્રવેશ થવો અર્થાત્ એકક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ થવો તે જીવને પ્રદેશબંધ છે અને તે જ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ તથા અનુભાગરૂપ સર્વ બંધનું પણ લય અર્થાત્ એકરૂપ હોવું છે.

હવે સર્વ દ્રવ્યોમાં જીવ દ્રવ્ય જ ઉત્તમ-પરમ તત્ત્વ છે એમ કહે છે :-

**ઉત્તમગુણાણ ધામં સવ્વદવ્વાણ ઉત્તમં દવ્વં ।
તદ્ધાણ પરમતત્ત્વં જીવં જાણેહ ણિચ્છયદો ॥ ૨૦૪ ॥**

**ઉત્તમગુણાનાં ધામ સર્વદ્રવ્યાણં ઉત્તમં દ્રવ્યં ।
તત્ત્વાનાં પરમતત્ત્વં જીવં જાનીહિ નિશ્ચયતઃ ॥ ૨૦૪ ॥**

અર્થ:- જીવદ્રવ્ય ઉત્તમ ગુણોનું ધામ છે-જ્ઞાનાદિ ઉત્તમ ગુણો એમાં જ છે, સર્વ દ્રવ્યોમાં એક આ જ દ્રવ્ય પ્રધાન છે કારણ કે સર્વ દ્રવ્યોને જીવ જ પ્રકાશે છે, સર્વ તત્ત્વોમાં પરમતત્ત્વ જીવ જ છે અને અનંતજ્ઞાન-સુખાદિનો ભોક્તા પણ જીવ જ છે-એમ હે ભવ્ય! તું નિશ્ચયથી જાણ.

હવે જીવને જ ઉત્તમ તત્ત્વપણું શાથી છે? તે કહે છે :-

Please inform us of any errors on Rajesh@AtmaDharma.com

**અંતરતત્ત્વં જીવો બાહિરતત્ત્વં હવંતિ સેસાણિ ।
પાણવિહીણં દલ્લં હિયાહિયં ણેવ જાણાદિ ॥ ૨૦૫ ॥**

**અન્તસ્તત્ત્વં જીવઃ બાહ્યતત્ત્વં ભવન્તિ શેષાણિ ।
જ્ઞાનવિહીનં દ્રવ્યં હિતાહિતં નૈવ જાનાતિ ॥ ૨૦૫ ॥**

અર્થ:- જીવ છે તે અંતસ્તત્ત્વ છે તથા બાકીનાં બધાંય દ્રવ્યો બાહ્યતત્ત્વ છે-જ્ઞાનાદિ રહિત છે, અને જ્ઞાનરહિત જે દ્રવ્ય છે તે હિત-અહિત અર્થાત્ હેય-ઉપાદેય વસ્તુને કેમ જાણે ?

ભાવાર્થ:- જીવતત્ત્વ વિના બધું શૂન્ય છે માટે સર્વને જાણવાવાળો તથા હિત-અહિતને એટલે કે હેય-ઉપાદેયને સમજવાવાળો એક જીવ જ પરમ તત્ત્વ છે :-

હવે પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**સલ્લો લોયાયાસો પુદ્ગલદલ્લેહિં સલ્લદો ભરિદો ।
સુહમેહિં બાયરેહિં ય ણાણાવિહસત્તિજુત્તેહિં ॥ ૨૦૬ ॥**

**સર્વઃ લોકાકાશઃ પુદ્ગલદ્રવ્યૈઃ સર્વતઃ ભૂતઃ ।
સૂક્ષ્મૈઃ બાદરૈઃ ચ નાનાવિધશક્તિયુક્તૈઃ ॥ ૨૦૬ ॥**

અર્થ:- સર્વ લોકાકાશ સૂક્ષ્મ-બાદર પુદ્ગલદ્રવ્યોથી સર્વ પ્રદેશોમાં ભરેલું છે. કેવાં છે તે પુદ્ગલદ્રવ્યો ? નાના પ્રકારની શક્તિઓ સહિત છે.

ભાવાર્થ:- શરીરાદિ અનેક પ્રકારની પરિણમનશક્તિથી યુક્ત સૂક્ષ્મ-બાદર પુદ્ગલોથી સર્વ લોકાકાશ ભરેલો છે.

**જં ઙ્દિદિહિં ગિજ્ઞં રૂવરસગંધફાસપરિણામં ।
તં ચિય પુદ્ગલદલ્લં અણંતગુણં જીવરાસીદો ॥ ૨૦૭ ॥**

**યત્ ઙ્દિદિયૈઃ ગ્રાહ્યં રૂપરસગન્ધસ્પર્શપરિણામમ્ ।
તત્ત એવ પુદ્ગલદ્રવ્યં અનન્તગુણં જીવરાશિતઃ ॥ ૨૦૭ ॥**

૧૨૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શાદિ પરિણામસ્વરૂપે, જે ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે તે, સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે અને તે સંખ્યા અપેક્ષાએ જીવરાશિથી અનંત ગણાં દ્રવ્ય છે.

હવે પુદ્ગલદ્રવ્યને જીવનું ઉપકારીપણું કહે છે :-

**जीवस्स बहुपयारं उवयारं कुणदि पुग्गलं दव्वं ।
देहं च इंदियाणि य वाणी उस्सासणिस्सासं ॥ २०८ ॥**

**जीवस्य बहुप्रकारं उपकारं करोति पुद्गलं द्रव्यं ।
देहं च इन्द्रियाणि च वाणी उच्छ्वासनिःश्वासम् ॥ २०८ ॥**

અર્થ:- પુદ્ગલદ્રવ્ય જીવને ઘણા પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે; દેહ કરે છે, ઈન્દ્રિયો કરે છે, વચન કરે છે તથા ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ કરે છે.

ભાવાર્થ:- સંસારી જીવોના દેહાદિક, પુદ્ગલદ્રવ્યોથી રચાયેલા છે અને એ વડે જીવનું જીવિતવ્ય છે એ ઉપકાર છે.

**अण्णं पि एवमाई उवयारं कुणदि जाव संसारं ।
मोह-अणाणमयं पि य परिणामं कुणदि जीवस्स ॥ २०९ ॥**

**अन्यमपि एवमादि उपकारं करोति यावत् संसारम् ।
मोहज्ञानमयं अपि च परिणामं करोति जीवस्य ॥ २०९ ॥**

અર્થ:- ઉપર કહ્યા ઉપરાંત પુદ્ગલ દ્રવ્ય જીવને અન્ય પણ ઉપકાર કરે છે. જ્યાં સુધી આ જીવને સંસાર છે ત્યાં સુધી ઘણા પરિણામ કરે છે. જેમ કે-મોહપરિણામ, પરદ્રવ્ય સાથે મમત્વપરિણામ, અજ્ઞાનમય પરિણામ તથા એ જ પ્રમાણે સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ આદિ અનેક પ્રકારના (પરિણામ) કરે છે. અહીં ‘ઉપકાર’ શબ્દનો અર્થ ‘જ્યારે ઉપાદાન કાર્ય કરે ત્યારે નિમિત્તકારણમાં કર્તાપણાનો આરોપ કરવામાં આવે છે.’ એવો અર્થ સર્વત્ર સમજવો.

હવે ‘જીવ પણ જીવને ઉપકાર કરે છે’ એમ કહે છે :-

**जीवा वि दु जीवाणं उवयारं कुणदि सव्वपच्चक्खं ।
तत्थ वि पहाणहेऊ पुण्णं पावं च णियमेण ॥ २१० ॥**

**जीवाः अपि तु जीवानां उपकारं कुर्वन्ति सर्वप्रत्यक्षम् ।
तत्र अपि प्रधानहेतुः पुण्यं पापं च नियमेन ॥ २१० ॥**

અર્થ:- જીવો પણ જીવોને પરસ્પર ઉપકાર કરે છે અને તે સર્વને પ્રત્યક્ષ જ છે. સરદાર ચાકરને-ચાકર સરદારને, આચાર્ય શિષ્યને-શિષ્ય આચાર્યને, માતપિતા પુત્રને-પુત્ર માતપિતાને, મિત્ર મિત્રને, સ્ત્રી ભરથારને ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ત્યાં એ પરસ્પર ઉપકારમાં પુણ્ય-પાપકર્મ નિયમથી પ્રધાન કારણ છે.

હવે ‘પુદ્ગલની પણ મોટી શક્તિ છે’ એમ કહે છે :-

**का वि अपुव्वा दीसदि पुग्गलदव्वस्स एरिसी सत्ती ।
केवलणाणसहाओ विणासिदो जाइ जीवस्स ॥ २११ ॥**

**का अपि अपूर्वा दृश्यते पुद्गलद्रव्यस्य ईदृशी शक्तिः ।
केवलज्ञानस्वभावः विनाशितः याति जीवस्य ॥ २११ ॥**

અર્થ:- પુદ્ગલદ્રવ્યની પણ કોઈ એવી અપૂર્વ શક્તિ જોવામાં આવે છે કે જીવનો કેવળજ્ઞાન સ્વભાવ છે તે પણ જે શક્તિથી વિણશી જાય છે.

ભાવાર્થ:- જીવની અનંત શક્તિ છે તેમાં કેવળજ્ઞાન શક્તિ એવી છે કે જેની વ્યક્તિ (પ્રકાશ-પ્રગટતા) થતાં સર્વ પદાર્થોને તે એક કાળમાં જાણે છે. એવી વ્યક્તિ (પ્રગટતા)ને પુદ્ગલ નષ્ટ કરે છે-પ્રગટ થવા દેતું નથી. એ અપૂર્વ શક્તિ છે. એ પ્રમાણે પુદ્ગલદ્રવ્યનું નિરૂપણ કર્યું.

૧૨૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

હવે ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**ધમ્મમધમ્મં દવ્વં ગમણઢ્ઢાણાણ કારણં કમસો ।
જીવાણ પુગ્ગલાણં બિણ્ણિ વિ લોગપ્પમાણાણિ ॥ ૨૧૨ ॥**

**ધર્મ અધર્મ દ્રવ્યં ગમનસ્થાનયોઃ કારણં ક્રમશઃ ।
જીવાનાં પુદ્ગલાનાં ઢ્ઢે અપિ લોકપ્રમાણે ॥ ૨૧૨ ॥**

અર્થ:- જીવ અને પુદ્ગલ એ બંને દ્રવ્યોને જે અનુક્રમે ગમન અને સ્થિતિનાં સહકારીકારણ છે તે ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્ય છે, અને તે બંનેય લોકાકાશપ્રમાણ પ્રદેશને ધારણ કરે છે.

ભાવાર્થ:- જીવ-પુદ્ગલોને ગમનમાં સહકારીકારણ તો ધર્મદ્રવ્ય છે તથા સ્થિતિમાં સહકારીકારણ અધર્મદ્રવ્ય છે; અને તે બંને લોકાકાશપ્રમાણ છે.

હવે આકાશદ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે :-

**સયલાણં દવ્વાણં જં દાદું સક્કદે હિ અવગાસં ।
તં આયાસં દુવિહં લોયાલોયાણ ભેણ ॥ ૨૧૩ ॥
સકલાનાં દ્રવ્યાણાં યત્ દાતું શક્નોતિ હિ અવકાશમ્ ।
તત્ આકાશં ઢ્ઢિવિઢ્ઢં લોકાલોકયોઃ ભેદેન ॥ ૨૧૩ ॥**

અર્થ:- જે સમસ્ત દ્રવ્યોને અવકાશ આપવામાં સમર્થ છે આકાશદ્રવ્ય છે અને તે લોક તથા અલોકના ભેદથી બે પ્રકારનું છે.

ભાવાર્થ:- જેમાં સર્વ દ્રવ્યો રહે એવા અવગાહનગુણને જે ધારે છે તે આકાશદ્રવ્ય છે, જેમાં (પોતાસહિત બીજાં) પાંચ દ્રવ્યો રહે છે તે તો લોકાકાશ છે તથા જેમાં (આકાશ સિવાય બીજાં) અન્ય દ્રવ્યો નથી તે અલોકાકાશ છે. એ પ્રમાણે આકાશદ્રવ્યના બે ભેદ છે.

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૨૩

હવે ‘આકાશમાં જેમ સર્વ દ્રવ્યોને અવગાહ આપવાની શક્તિ છે તેવી અવગાહ આપવાની શક્તિ બધાંય દ્રવ્યોમાં છે’ એમ કહે છે :-

સવ્યાણં દવ્યાણં અવગાહનશક્તિ અત્થિ પરમત્થં ।

જહ ભસમપાણિયાણં જીવપણસાણ જાણ બહુઆણં ॥ ૨૧૪ ॥

સર્વેષાં દ્રવ્યાણાં અવગાહનશક્તિઃ અસ્તિ પરમાર્થતઃ ।

યથા ભસ્મપાનીયયોઃ જીવપ્રદેશાનાં જાનીહિ બહુકાનામ્ ॥ ૨૧૪ ॥

અર્થ:- બધાંય દ્રવ્યોમાં પરસ્પર અવગાહ આપવાની શક્તિ છે એમ નિશ્ચયથી તમે જાણો. જેમ ભસ્મ અને જલમાં (પરસ્પર) અવગાહનશક્તિ છે તેમ જીવના અસંખ્યાતપ્રદેશોને પણ જાણો.

ભાવાર્થ:- જેમ પાત્રમાં જલ ભરી તેમાં ભસ્મ નાખીએ તો તે તેમાં સમાય છે, વળી તેમાં સાકર નાખીએ તો તે પણ સમાય છે, અને તેમાં સોંય ચાંપીએ તો તે પણ તેમાં સમાય છે, -એમ અવગાહનશક્તિ સમજવી. અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-બધાંય દ્રવ્યોમાં અવગાહનશક્તિ છે તો એ (અવગાહનશક્તિ) આકાશનો અસાધારણ ધર્મ કેવી રીતે ઠર્યો? તેનું સમાધાન-જોકે પરસ્પર અવગાહ તો બધાંય દ્રવ્યો આપે છે તથાપિ આકાશદ્રવ્ય સર્વથી મોટું છે તેથી તેમાં બધાંય દ્રવ્યો સમાય છે એ જ તેની અસાધારણતા છે.

જદિ ણ હવદિ સા સત્તી સહાવભૂદા હિ સવ્વદવ્યાણં ।

એકકેકાસ-પણસે કહ તા સવ્યાણિ વહ્ણંતિ ॥ ૨૧૫ ॥

યદિ ન ભવતિ સા શક્તિઃ સ્વભાવભૂતા હિ સર્વદ્રવ્યાણામ્ ।

એકકેકાકાશપ્રદેશે કથં તત્ સર્વાણિ વર્તન્તે ॥ ૨૧૫ ॥

અર્થ:- જો સર્વ દ્રવ્યોને સ્વભાવભૂત અગાહનશક્તિ ન હોય

૧૨૪]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

તો એક એક આકાશના પ્રદેશમાં સર્વ દ્રવ્ય કેવી રીતે વર્તે ?

ભાવાર્થ:- એક આકાશપ્રદેશમાં પુદ્ગલનાં અનંત પરમાણુ દ્રવ્યો, એક જીવનો પ્રદેશ, એક ધર્મદ્રવ્યનો પ્રદેશ, એક અધર્મદ્રવ્યનો પ્રદેશ અને એક કાલાણુદ્રવ્ય એ પ્રમાણે સર્વ રહે છે. હવે એ આકાશનો પ્રદેશ એક પુદ્ગલપરમાણુ બરાબર છે. જો અવગાહનશક્તિ ન હોય તો (એ પ્રમાણે) શી રીતે રહે ?

હવે કાળદ્રવ્યનું સ્વરૂપ કહે છે :-

सव्वाणं दव्वाणं परिणामं जो करेदि सो कालो ।

एकैकासपएसे सो वट्टदि एक्किको चेव ।। ૨૧૬ ।।

सर्वेषां द्रव्याणां परिणामं यः करोति सः कालः ।

एकैकाकाशप्रदेशे स वर्तते एकैकः च एव ।। ૨૧૬ ।।

અર્થ:- જે સર્વ દ્રવ્યોને પરિણામ કરે છે તે કાળદ્રવ્ય છે અને તે એક એક આકાશના પ્રદેશમાં એક એક કાલાણુદ્રવ્ય વર્તે છે.

ભાવાર્થ:- સર્વ દ્રવ્યોને પ્રતિસમય પર્યાય ઉપજે છે અને વિણ્ણશે છે; એવા પરિણમનને નિમિત્તમાત્ર કાળદ્રવ્ય છે. લોકાકાશના એક એક પ્રદેશમાં એક એક કાલાણુ રહે છે અને તે નિશ્ચયકાળ છે.

હવે કહે છે કે-પરિણમવાની સ્વભાવભૂત શક્તિ તો સર્વ દ્રવ્યોમાં છે, ત્યાં અન્ય દ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર છે :-

णियणियपरिणामाणं णियणियदव्वं पि कारणं होदि ।

अण्णं बाहिरदव्वं णिमित्तमित्तं वियाणेह ।। ૨૧૭ ।।

निजनिजपरिणामानां निजनिजद्रव्यं अपि कारणं भवति ।

अन्यत् बाह्यद्रव्यं निमित्तमात्रं विजानीत ।। ૨૧૭ ।।

અર્થ:- સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના પરિણામોનાં ઉપાદાન-

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૨૫

કારણ છે અને અન્ય બાહ્ય દ્રવ્ય છે તે અન્યને નિમિત્તમાત્ર જાણો.

ભાવાર્થ:- જેમ ઘટ આદિને માટી ઉપાદાનકારણ છે અને ચાક-દંડાદિ નિમિત્તકારણ છે, તેમ સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના પરિણામનાં ઉપાદાનકારણ છે અને કાળદ્રવ્ય નિમિત્તકારણ છે.

હવે કહે છે કે-બધાં દ્રવ્યોને જે પરસ્પર ઉપકાર છે તે સહકારીકારણભાવથી છે:-

सव्वाणं दव्वाणं जो उवयारो हवेइ अण्णोण्णं ।

सो चिय कारणभावो हवदि हु सहयारिभावेण ॥ २१८ ॥

सर्वेषां द्रव्याणां यः उपकारः भवति अन्योन्यम् ।

सः च एव कारणभावः भवति स्फुटं सहकारिभावेन ॥ २१८ ॥

અર્થ:- બધાંય દ્રવ્યોને જે પરસ્પર ઉપકાર છે તે સહકારીભાવથી કારણભાવ થાય છે અને તે પ્રગટ છે.

હવે દ્રવ્યોમાં સ્વભાવભૂત નાના (પ્રકારની) શક્તિ છે તેને કોણ નિષેધી શકે છે? તે કહે છે :-

कालाइलद्धिजुत्ता णाणासत्तीहिं संजुदा अत्था ।

परिणममाणा हि सयं ण सक्कदे को वि वारेदुं ॥ २१९ ॥

कालादिलब्धियुक्ताः नानाशक्तिभिः संयुताः अर्थाः ।

परिणममानाः हि स्वयं न शक्यते कः अपि वारयितुं ॥ २१९ ॥

અર્થ:- નાના શક્તિયુક્ત બધાય પદાર્થો કાળાદિ લબ્ધિ સહિત થતાં સ્વયં પરિણમે છે. તેમને તેમ પરિણમતાં કોઈ અટકાવવા સમર્થ નથી.

ભાવાર્થ:- સર્વ દ્રવ્યો, પોતપોતાના પરિણામરૂપ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ સામગ્રીને પામી પોતે જ ભાવરૂપ પરિણમે છે; તેમને કોઈ અટકાવી શકતું નથી.

૧૨૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

હવે વ્યવહારકાળનું નિરૂપણ કરે છે :-

**जीवाण पुग्गलाणं जे सुहुमा बादरा य पज्जाया ।
तीदाणागदभूदा सो ववहारो हवे कालो ॥ २२० ॥**

**जीवानां पुद्गलानां ये सूक्ष्माः बादराः च पर्यायाः ।
अतीतानागतभूताः सः व्यवहारः भवेत् कालः ॥ २२० ॥**

અર્થ:- જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલદ્રવ્યના સૂક્ષ્મ તથા બાદર પર્યાય છે તે અતીત (ભૂતકાળના) થયા, અનાગત અર્થાત્ આગામી થશે તથા વર્તમાન છે; એ પ્રમાણે વ્યવહારકાળ હોય છે.

ભાવાર્થ:- જીવ-પુદ્ગલના જે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ પર્યાય ભૂતકાળના થઈ ગયા તેમને અતીત નામથી કહ્યા, ભવિષ્યકાળના થશે તેમને અનાગત નામથી કહ્યા તથા જે વર્તે છે તેમને વર્તમાન નામથી કહ્યા. તેમને જેટલી વાર લાગે છે તેને જ વ્યવહારકાળ નામથી કહીએ છીએ. હવે જઘન્યપણે તો પર્યાયની સ્થિતિ એક સમય માત્ર છે અને મધ્યમ-ઉત્કૃષ્ટના અનેક પ્રકાર છે. ત્યાં, આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશ સુધી પુદ્ગલનો પરમાણુ મંદ ગતિએ જાય તેટલા કાળને એક સમય કહે છે. એ પ્રમાણે જઘન્યયુક્તા સંખ્યાતસમયને એક આવલી કહે છે, સંખ્યાત આવલીના સમૂહને એક ઉશ્વાસ કહે છે, સાત ઉશ્વાસનો એક સ્તોક કહે છે, સાત સ્તોકનો એક લવ કહે છે, સાડા આડત્રીસ લવની એક ઘડી કહે છે, બે ઘડીનું એક મુહૂર્ત કહે છે, ત્રીસ મુહૂર્તનો એક રાત્રિદિવસ કહે છે, પંદર રાત્રિદિવસનું એક પક્ષ કહે છે, બે પક્ષનો એક માસ કહે છે, બે માસની એક ઋતુ કહે છે, ત્રણ ઋતુનું એક અયન કહે છે અને બે અયનનું એક વર્ષ કહે છે, ઇત્યાદિ પલ્લ-સાગર-કલ્પ આદિ વ્યવહારકાળના અનેક પ્રકાર છે.

હવે અતીત, અનાગત, વર્તમાન પર્યાયોની સંખ્યા કહે છે :-

Please inform us of any errors on Rajesh@AtmaDharma.com

તેસુ અતીદા ણંતા અણંતગુણિદા ય ભાવિપજ્ઞાયા ।
એકો વિ વટ્ટમાણો એત્તિયમિત્તો વિ સો કાલો ॥ ૨૨૧ ॥

તેષુ અતીતાઃ અનન્તાઃ અનન્તગુણિતાઃ ચ ભાવિપર્યાયાઃ ।
એકઃ અપિ વર્તમાનઃ એતાવન્માત્રઃ અપિ સઃ કાલઃ ॥ ૨૨૧ ॥

અર્થ:- તે દ્રવ્યોના પર્યાયોમાં અતીત પર્યાય અનંત છે, અનાગત પર્યાય તેમનાથી અનંતગણી છે તથા વર્તમાન પર્યાય એક જ છે.^૧ એ જેટલા પર્યાય છે તેટલો જ તે વ્યવહાર કાળ છે.

એ પ્રમાણે દ્રવ્યોનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે દ્રવ્યોના કારણ-કાર્યભાવનું નિરૂપણ કરે છે:-

પુલ્વપરિણામજુત્તં કારણભાવેણ વટ્ટદે દલ્લં ।
ઉત્તરપરિણામજુદં તં ચિય કજ્ઞં હે ણિયમા ॥ ૨૨૨ ॥

પૂર્વપરિણામયુક્તં કારણભાવેન વર્તતે દ્રવ્યમ્ ।
ઉત્તરપરિણામયુક્તં તત્ એવ કાર્યં ભવેત્ નિયમાત્ ॥ ૨૨૨ ॥

અર્થ:- નિયમથી પૂર્વપરિણામ સહિત દ્રવ્ય છે તે કારણરૂપ છે તથા ઉત્તરપરિણામ સહિત દ્રવ્ય છે તે કાર્યરૂપ છે.

હવે વસ્તુના ત્રણેય કાળ વિષે કાર્ય-કારણભાવો નિશ્ચય કરે છે:-

કારણકજ્ઞવિસેસા તીસુ વિ કાલેસુ હોંતિ વત્થૂણં ।
એકેક્કમ્મિ ય સમએ પુલ્વુત્તરભાવમાસિજ્ઞ ॥ ૨૨૩ ॥

કારણકાર્યવિશેષાઃ ત્રિષુ અપિ કાલેષુ ભવન્તિ વસ્તૂનામ્ ।
એકૈકસ્મિન્ ચ સમયે પૂર્વોત્તરભાવં આસાદ્ય ॥ ૨૨૩ ॥

અર્થ:- પૂર્વ તથા ઉત્તર પરિણામને પ્રાપ્ત થઈને ત્રણે

૧. જુઓ આગળ ગાથા ૩૦૨ની ટીકા.

૧૨૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

કાળમાં એકે એક સમયમાં વસ્તુના કારણ-કાર્યના વિશેષ (ભેદ) હોય છે.

ભાવાર્થ:- વર્તમાનસમયમાં જે પર્યાય છે તે પૂર્વસમય સહિત વસ્તુનું કાર્ય છે. એ જ પ્રમાણે સર્વ પર્યાય જાણવી. એ રીતે પ્રત્યેક સમય કાર્ય-કારણભાવરૂપ છે.

હવે વસ્તુ અનંતધર્મ સ્વરૂપ છે એવો નિર્ણય કરે છે:-

**સંતિ અણંતાણંતા તીસુ વિ કાલેસુ સવ્વદવ્વાણિ ।
સવ્વં પિ અણેયંતં તત્તો ભણિદં જિણિદેહિં ॥ ૨૨૪ ॥**

**સન્તિ અનન્તાનન્તાઃ ત્રિષુ અપિ કાલેષુ સર્વદ્રવ્યાણિ ।
સર્વં અપિ અનેકાન્તં તતઃ ભણિતં જિનેન્દ્રૈઃ ॥ ૨૨૪ ॥**

અર્થ:- સર્વ દ્રવ્ય છે તે ત્રણે કાળમાં અનંતાનંત છે-અનંત પર્યાયો સહિત છે; તેથી શ્રી જિનેન્દ્રદેવે સર્વ વસ્તુને અનેકાન્ત અર્થાત્ અનંતધર્મસ્વરૂપ કહી છે.

હવે કહે છે કે અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ જ અર્થક્રિયાકારી છે:-

**જં વત્થુ અણેયંતં તં ચિય કજ્જું કરેદિ ણિયમેણ ।
બહુધમ્મજુદં અત્થં કજ્જુકરં દીસદે લોણ ॥ ૨૨૫ ॥**

**યત્ વસ્તુ અનેકાન્તં તત્ એવ કાર્યં કરોતિ નિયમેન ।
બહુધર્મયુતઃ અર્થઃ કાર્યકરઃ દશ્યતે લોકે ॥ ૨૨૫ ॥**

અર્થ:- જે વસ્તુ અનેકાન્ત છે-અનેકધર્મસ્વરૂપ છે તે જ નિયમથી કાર્ય કરે છે. લોકમાં પણ બહુધર્મયુક્ત પદાર્થ છે તે જ કાર્ય કરવાવાળો દેખાય છે.

ભાવાર્થ:- લોકમાં નિત્ય-અનિત્ય, એક-અનેક ઈત્યાદિ અનેકધર્મયુક્ત વસ્તુ છે તે જ કાર્યકારી દેખાય છે. જેમ માટીનાં ઘટ આદિ અનેક કાર્ય બને છે તે જો માટી સર્વથા એકરૂપ-

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૨૮

નિત્યરૂપ વા અનેકરૂપ-અનિત્યરૂપ જ હોય તો તેમાં ઘટ આદિ કાર્ય બને નહિ. એ જ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુ જાણવી.

હવે સર્વથા એકાન્તરૂપ વસ્તુ કાર્યકારી નથી એમ કહે છે:-

एयंतं पुणु दव्वं कज्जं ण करेदि लेसमेत्तं पि ।

जं पुणु ण करदि कज्जं तं वुच्चदि केरिसं दव्वं ॥ २२६ ॥

एकान्तं पुनः द्रव्यं कार्यं न करोति लेशमात्रं अपि ।

तत् पुनः न करोति कार्यं तत् उच्यते कीदृशं द्रव्यम् ॥ २२६ ॥

અર્થ:- વળી એકાન્તસ્વરૂપ દ્રવ્ય છે તે લેશમાત્ર પણ કાર્ય કરતું નથી તથા જે કાર્ય જ ન કરે તે દ્રવ્ય જ કેવું? તે તો શૂન્યરૂપ જેવું છે.

ભાવાર્થ:- જે અર્થક્રિયારૂપ હોય તેને જ પરમાર્થરૂપ વસ્તુ કહી છે પણ જે અર્થક્રિયારૂપ નથી તે તો આકાશના ફૂલની માફક શૂન્યરૂપ છે.

હવે સર્વથા નિત્ય-એકાન્તમાં અર્થક્રિયાકારીપણાનો અભાવ દર્શાવે છે:-

परिणामेण विहीणं णिच्चं दव्वं विणस्सदे णेव ।

णो उप्पज्जदि य सया एवं कज्जं कहं कुणदि ॥ २२७ ॥

परिणामेन विहीनं नित्यं द्रव्यं विनश्यति नैव ।

न उत्पद्यते च सदा एवं कार्यं कथं कुरुते ॥ २२७ ॥

અર્થ:- પરિણામ રહિત જે નિત્ય દ્રવ્ય છે તે કદી વિણશે- ઊપજે નહિ, તો તે કાર્ય શી રીતે કરે? એ પ્રમાણે જે કાર્ય ન કરે તે વસ્તુ જ નથી. જો તે ઊપજે- વિણશે તો સર્વથા નિત્યપણું ઠરતું નથી.

૧૩૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

હવે ક્ષણસ્થાયી (સર્વથા અનિત્ય-બૌદ્ધ)ને કાર્યનો અભાવ દર્શાવે છે:-

પુચ્ચયમિત્તં તદ્દં વિણસ્સરં ય્વં ય્વં વિ અણ્ણણ્ણં ।

અણ્ણદ્વવિહીણં ણ ય કચ્ચં કિં પિ સાહેદિ ॥ ૨૨૮ ॥

પર્યાયમાત્રં તત્ત્વં વિનશ્વરં ક્ષણે ક્ષણે અપિ અન્યત્ અન્યત્ ।

અન્વયિદ્રવ્યવિહીનં ન ચ કાર્યં કિમપિ સાધયતિ ॥ ૨૨૮ ॥

અર્થ:- જો ક્ષણસ્થાયી-પર્યાયમાત્ર તત્ત્વ ક્ષણ-ક્ષણમાં અન્ય અન્ય થાય એવું વિનશ્વર માનીએ તો તે અન્વયી દ્રવ્યથી રહિત થતું થકુ કાંઈ પણ કાર્ય સાધતું નથી. ક્ષણસ્થાયી-વિનશ્વરને વળી કાર્ય શાનું? (ન જ હોય.)

હવે અનેકાન્ત વસ્તુમાં જ કાર્યકારણભાવ બને છે એમ દર્શાવે છે:-

ણવણવકચ્ચવિસેસા તીસુ વિ કાલેસુ હોંતિ વત્થૂણ ।

એક્કેક્કમ્મિ ય સમયે પુવ્વુત્તરભવમાસિચ્ચ ॥ ૨૨૯ ॥

નવનવકાર્યવિશેષાઃ ત્રિપુ અપિ કાલેષુ ભવન્તિ વસ્તૂનામ્ ।

એકૈકસ્મિન્ ચ સમયે પૂર્વોત્તરભાવં આસાદ્ય ॥ ૨૨૯ ॥

અર્થ:- ત્રણે કાળમાં એક એક સમયમાં પૂર્વ-ઉત્તર પરિણામનો આશ્રય કરી જીવાદિક વસ્તુઓમાં નવા નવા કાર્યવિશેષ થાય છે અર્થાત્ નવા નવા પર્યાય ઊપજે છે.

હવે પૂર્વ-ઉત્તરભાવમાં કારણ-કાર્યભાવ દઢ કરે છે:-

પુવ્વપરિણામયુક્તં કારણભાવેણ વદ્દદે દવ્વં ।

ઉત્તરપરિણામયુક્તં તં ચિય કચ્ચં હવે ણિયમા ॥ ૨૩૦ ॥

પૂર્વપરિણામયુક્તં કારણભાવેન વર્તતે દ્રવ્યં ।

ઉત્તરપરિણામયુક્તં તત્ એવ કાર્યં ભવેત્ નિયમાત્ ॥ ૨૩૦ ॥

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૩૧

અર્થ:- પૂર્વ પરિણામયુક્ત દ્રવ્ય છે તે તો કારણભાવથી વર્તે છે તથા તે જ દ્રવ્ય ઉત્તરપરિણામથી યુક્ત થાય ત્યારે કાર્ય થાય છે એમ તમે નિયમથી જાણો.

ભાવાર્થ:- જેમ પિંડરૂપે પરિણામેલ માટી તો કારણ છે અને તેનું, ઘટરૂપે પરિણામેલ માટી તે કાર્ય છે તેમ. પૂર્વપર્યાય (પ્રથમના પર્યાય)નું સ્વરૂપ કહી હવે જીવ ઉત્તરપર્યાયયુક્ત થયો ત્યારે તે જ કાર્યરૂપ થયો; એવો નિયમ છે. એ પ્રમાણે વસ્તુનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

હવે જીવદ્રવ્યને પણ એ જ પ્રમાણે અનાદિનિધન કાર્યકારણભાવ સાથે છે:-

**जीवो अणाङ्गिहणो परिणममाणो हु णवणवं भावं ।
सामग्गीसु पवट्टदि कज्जाणि समासदे पच्छा ॥ २३१ ॥**

**जीवः अनादिनिधनः परिणममानः स्फुटं नवं नवं भावम् ।
सामग्रीषु प्रवर्तते कार्याणि समाश्रयते पश्चात् ॥ २३१ ॥**

અર્થ:- જીવદ્રવ્ય છે તે અનાદિનિધન છે અને તે નવા નવા પર્યાયોરૂપે પ્રગટ પરિણમે છે; તે પ્રથમ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની સામગ્રીમાં વર્તે છે પછી કાર્યને- પર્યાયને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:- જેમ કોઈ જીવ પહેલાં શુભપરિણામરૂપે પ્રવર્તે છે પછી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે તથા (કોઈ જીવ) પહેલાં અશુભ-પરિણામરૂપે પ્રવર્તે છે પછી નરકાદિ પર્યાયને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સમજવું.

હવે ‘જીવદ્રવ્ય પોતાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવમાં રહીને જ નવીન પર્યાયરૂપ કાર્યને કરે છે’ એમ કહે છે:-

**ससरूवत्थो जीवो कज्जं साहेदि वट्टमाणं पि ।
खेत्ते एकम्मि ठिदो णियदव्वे संठिदो चेव ॥ २३२ ॥**

૧૩૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

સ્વસ્વરૂપસ્થઃ જીવઃ કાર્યં સાધયતિ વર્તમાનં અપિ ।

ક્ષેત્રે એકસ્મિન્ સ્થિતઃ નિજદ્રવ્યે સંસ્થિતઃ ચૈવ ॥ ૨૩૨ ॥

અર્થઃ- જીવદ્રવ્ય છે તે પોતાના ચેતનાસ્વરૂપમાં (ભાવમાં) પોતાના જ ક્ષેત્રમાં, પોતાના જ દ્રવ્યમાં તથા પોતાના પરિણમનરૂપ સમયમાં રહીને જ પોતાના પર્યાયસ્વરૂપ કાર્યને સાધે છે.

ભાવાર્થઃ- પરમાર્થથી વિચારીએ તો પોતાનાં જ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવસ્વરૂપ થતો થકો જીવ, પર્યાયસ્વરૂપ કાર્યરૂપે પરિણમે છે અને પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ છે તે તો નિમિત્તમાત્ર છે.

હવે અન્યરૂપ થઈને કાર્ય કરે તો તેમાં દૂષણ દર્શાવે છે:-

સસરૂવત્થો જીવો અણ્ણસરૂવમ્મિ ગચ્છદે જદિ હિ ।

અણ્ણોણ્ણમેલણાદો એકસરૂવં હવે સવ્વં ॥ ૨૩૩ ॥

સ્વસ્વરૂપસ્થઃ જીવઃ અન્યસ્વરૂપે ગચ્છેત્ યદિ હિ ।

અન્યોન્યમેલનાત્ એકસ્વરૂપં ભવેત્ સર્વં ॥ ૨૩૩ ॥

અર્થઃ- જો જીવ પોતાના સ્વરૂપમાં રહીને પણ પરસ્વરૂપમાં જાય તો પરસ્પર મળવાથી બધાંય દ્રવ્યો એકરૂપ બની જાય; એ મહાન દોષ આવે. પરંતુ એમ એકરૂપ કદી પણ થતો નથી એ પ્રગટ છે.

હવે સર્વથા એકરૂપ માનવામાં દૂષણ દર્શાવે છે:-

અહવા બંભસરૂવં એકં સવ્વં પિ મણ્ણદે જદિ હિ ।

ચંડાલબંભણાણં તો ણ વિસેસો હવે કોવિ ॥ ૨૩૪ ॥

અથવા બ્રહ્મસ્વરૂપં એકં સર્વં અપિ મન્યતે યદિ હિ ।

ચાણ્ડાલબ્રાહ્મણાનાં તત્ ન વિશેષઃ ભવેત્ કઃ અપિ ॥ ૨૩૪ ॥

અર્થઃ- જો સર્વથા એક જ વસ્તુ માની બધુંય બ્રહ્મનું સ્વરૂપ

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૩૩

માનીએ તો બ્રાહ્મણ અને ચાંડાલનો કાંઈ પણ ભેદ રહેતો નથી.

ભાવાર્થ:- સર્વ જગતને એક બ્રહ્મસ્વરૂપ માનીએ તો નાનાં રૂપ (ભિન્નભિન્ન રૂપ) ઠરતાં નથી. વળી ‘અવિદ્યાથી નાનાં રૂપ દેખાય છે’ એમ માનીએ તો એ અવિદ્યા કોનાથી ઉત્પન્ન થઈ તે કહો? જો ‘બ્રહ્મથી થઈ’ એમ કહો તો તે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? અથવા સત્રૂપ છે કે અસત્રૂપ છે? અથવા તે એકરૂપ છે કે અનેકરૂપ છે? એ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એમાંનું કાંઈ ઠરતું નથી. માટે વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્ત જ સિદ્ધ થાય છે અને એ જ સત્યાર્થ છે.

હવે તત્ત્વને અણુમાત્ર માનવામાં દૂષણ દર્શાવે છે:-

**अणुपरिमाणं तच्च अंसविहीणं च मण्णदे जदि हि ।
तो संबंधाभावो ततो वि ण कज्जसंसिद्धि ॥ २३५ ॥**

**अणुपरिमाणं तत्त्वं अंशविहीनं च मन्यते यदि हि ।
तत् सम्बन्धाभावः ततः अपि न कार्यसंसिद्धिः ॥ २३५ ॥**

અર્થ:- જો એક વસ્તુ સર્વગત-વ્યાપક ન માનવામાં આવે પણ અંશરહિત, અણુપરિમાણ તત્ત્વ માનવામાં આવે તો બે અંશના તથા પૂર્વ-ઉત્તર અંશના સંબંધના અભાવથી એવી અણુમાત્ર વસ્તુથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

ભાવાર્થ:- નિરંશ, ક્ષણિક અને નિરન્વયી વસ્તુમાં અર્થક્રિયા થાય નહિ; માટે વસ્તુને કંથયિત્ અંશરહિત, નિત્ય તથા અન્વયી માનવા યોગ્ય છે.

હવે દ્રવ્યમાં એકત્વપણાનો નિશ્ચય કરે છે:-

**सव्वाणं दव्वाणं दव्वसरूवेण होदि एयत्तं ।
णियणियगुणभेएण हि सव्वाणि वि होंति भिण्णाणि ॥ २३६ ॥**

૧૩૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

सर्वेषां द्रव्याणां द्रव्यस्वरूपेण भवति एकत्वम्।

निजनिजगुणभेदेन हि सर्वाणि अपि भवन्ति भिन्नानि ॥ २३६ ॥

અર્થ:- બધાંય દ્રવ્યોને દ્રવ્યસ્વરૂપથી તો એકત્વપણું છે તથા પોતપોતાના ગુણોના ભેદથી સર્વ દ્રવ્યો ભિન્નભિન્ન છે.

ભાવાર્થ:- દ્રવ્યનું લક્ષણ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યસ્વરૂપ સત્ છે. હવે એ સ્વરૂપથી તો સર્વને એકપણું છે. તથા ચેતનતા-અચેતનતા આદિ પોતપોતાના ગુણથી ભેદરૂપ છે માટે ગુણના ભેદથી બધાં દ્રવ્યો ન્યારાં ન્યારાં છે. વળી એક દ્રવ્યને ત્રિકાળવર્તી અનંત પર્યાય છે, તે બધા પર્યાયોમાં દ્રવ્યસ્વરૂપથી તો એકતા જ છે; જેમ ચેતનના પર્યાય બધા ચેતનસ્વરૂપ છે. તથા પ્રત્યેક પર્યાય પોતપોતાના સ્વરૂપથી ભિન્નભિન્ન પણ છે, ભિન્નભિન્નકાળવર્તી છે તેથી ભિન્નભિન્ન કહીએ છીએ; પરંતુ તેમને પ્રદેશભેદ નથી. તેથી એક જ દ્રવ્યના અનેક પર્યાય હોય છે તેમાં વિરોધ નથી.

હવે દ્રવ્યને ગુણ-પર્યાયસ્વભાવપણું દર્શાવે છે:-

जो अत्थो पडिसमयं उत्पादव्ययध्रुवत्वसम्भावो ।

गुणपञ्चयपरिणामो सो संतो भण्णदे समये ॥ २३७ ॥

यः अर्थः प्रतिसमयं उत्पादव्ययध्रुवत्वसद्भावः ।

गुणपर्यायपरिणामः सः सत् भण्यते समये ॥ २३७ ॥

અર્થ:- અર્થ એટલે વસ્તુ છે; તે સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યપણાના સ્વભાવરૂપ છે; અને તેને ગુણ-પર્યાય પરિણામસ્વરૂપ સત્ત્વ સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:- જીવાદિ વસ્તુ છે તે ઊપજવું, વિણસવું અને સ્થિર રહેવું એ ત્રણે ભાવમય છે, અને જે વસ્તુ ગુણ-પર્યાય પરિણામસ્વરૂપ છે તે જ સત્ છે. જેમ જીવદ્રવ્યનો ચેતના ગુણ

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૩૫

છે, તેનું સ્વભાવ-વિભાવરૂપ પરિણમન છે તથા સમયે સમયે પરિણમે છે તે પર્યાય છે. એ જ પ્રમાણે પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, ગુણ છે; તે સમયે સમયે સ્વભાવ કે વિભાવરૂપે પરિણમે છે તે પર્યાય છે. એ પ્રમાણે બધાં દ્રવ્યો ગુણ-પર્યાય પરિણામસ્વરૂપ પ્રગટ છે.

હવે દ્રવ્યોના ઉત્પાદ-વ્યય તે શું છે? તે કહે છે:-

પહિસમયં પરિણામો પુલ્વો ણસ્સેદિ જાયદે અણ્ણો ।

વત્થુવિનાસો પઢમો ઉવવાદો ભણ્ણદે બિદિઓ ॥ ૨૩૮ ॥

પ્રતિસમયં પરિણામઃ પૂર્વઃ નશ્યતિ જાયતે અન્યઃ ।

વસ્તુવિનાશઃ પ્રથમઃ ઉપપાદઃ ભણ્યતે દ્વિતીયઃ ॥ ૨૩૮ ॥

અર્થ:- વસ્તુનો પરિણામ સમયે સમયે પ્રથમનો તો વિણશે છે અને અન્ય ઊપજે છે; ત્યાં પહેલા પરિણામરૂપ વસ્તુનો તો નાશ-વ્યય છે તથા અન્ય બીજો પરિણામ ઊપજ્યો તેને ઉત્પાદ કહીએ છીએ. એ પ્રમાણે ઉત્પાદ-વ્યય થાય છે.

હવે દ્રવ્યના ધ્રુવપણાનો નિશ્ચય કહે છે:-

ણો ઉપ્પજ્જુદિ જીવો દવ્વસરુવેણ ણેવ ણસ્સેદિ ।

તં ચેવ દવ્વમિત્તં ણિચ્છત્તં જાણ જીવસ્સ ॥ ૨૩૯ ॥

નો ઉત્પદ્યતે જીવઃ દ્રવ્યસ્વરુપેણ નૈવ નશ્યતિ ।

તત્ ચ એવ દ્રવ્યમાત્રં નિત્યત્વં જાનીહિ જીવસ્ય ॥ ૨૩૯ ॥

અર્થ:- જીવદ્રવ્ય, દ્રવ્યસ્વરૂપથી તો નથી નાશને પ્રાપ્ત થતું કે નથી ઊપજતું; તેથી દ્રવ્યમાત્રથી જીવને નિત્યપણું સમજવું.

ભાવાર્થ:- એ જ ધ્રુવપણું છે કે જીવ, સત્તા અને ચેતનતાથી તો ઊપજતો- વિણસતો નથી અર્થાત્ જીવ, કોઈ નવો ઊપજતો કે વિણસતો નથી.

૧૩૬]

[સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

હવે દ્રવ્યપર્યાયનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**અણ્ણરૂવં દવ્વં વિસેસરૂવો હવેઙ્ પજ્ઞાઓ ।
દવ્વં પિ બિસેસેણ હિ ઉપ્પજ્ઞુદિ ણસ્સદે સદદં ॥ ૨૪૦ ॥**

**અન્વયિરૂપં દ્રવ્યં વિશેષરૂપઃ ભવતિ પર્યાયઃ ।
દ્રવ્યં અપિ વિશેષેણ હિ ઉત્પદ્યતે નશ્યતિ સતતમ્ ॥ ૨૪૦ ॥**

અર્થ:- જીવાદિ વસ્તુ અન્વયરૂપ (સામાન્યરૂપ)થી દ્રવ્ય છે અને તે જ વિશેષરૂપથી પર્યાય છે. વળી વિશેષરૂપથી દ્રવ્ય પણ નિરંતર ઊપજે-વિણસે છે.

ભાવાર્થ:- અન્વયરૂપ પર્યાયોમાં સામાન્યભાવને દ્રવ્ય કહે છે તથા વિશેષભાવ છે તે પર્યાય છે. તેથી વિશેષરૂપથી દ્રવ્યને પણ ઉત્પાદ-વ્યયસ્વરૂપ કહે છે. પરંતુ એમ નથી કે પર્યાય, દ્રવ્યથી જુદો જ ઊપજે-વિણસે છે. અભેદવિવક્ષાથી દ્રવ્ય જ ઊપજે- વિણસે છે તથા ભેદવિવક્ષાથી (દ્રવ્ય અને પર્યાયને) જુદા પણ કહીએ છીએ.

હવે ગુણનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**સરિસો જો પરિણામો અણાઙ્ગિહણો હવે ગુણો સો હિ ।
સો સામણ્ણસરૂવો ઉપ્પજ્ઞુદિ ણસ્સદે ણેય ॥ ૨૪૧ ॥**

**સદ્દશઃ યઃ પરિણામઃ અનાદિનિધનઃ ભવેત્ ગુણઃ સઃ હિ ।
સઃ સામાન્યસ્વરૂપઃ ઉત્પદ્યતે નશ્યતિ નૈવ ॥ ૨૪૧ ॥**

અર્થ:- દ્રવ્યનો જે પરિણામ (ભાવ) સદ્દશ અર્થાત્ પૂર્વ-ઉત્તર બધીય પર્યાયોમાં સમાન હોય-અનાદિનિધન હોય તે જ ગુણ છે. અને તે સામાન્યસ્વરૂપથી ઊપજતો-વિણસતો નથી.

ભાવાર્થ:- જેમ જીવદ્રવ્યનો ચેતનગુણ તેની સર્વ પર્યાયોમાં મોજૂદ છે- અનાદિનિધન છે, તે સામાન્યસ્વરૂપથી ઊપજતો-વિણસતો નથી પણ વિશેષરૂપથી પર્યાયમાં વ્યક્તરૂપ (પ્રગટરૂપ)

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૩૭

થાય જ છે, એવો ગુણ છે. તેવી રીતે બધાંય દ્રવ્યોમાં પોતપોતાના સાધારણ (સામાન્ય) તથા અસાધારણ (વિશેષ) ગુણો સમજવા.

હવે કહે છે કે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયોનું એકપણું છે તે જ પરમાર્થ વસ્તુ છે:-

**સો વિ વિણસ્સદિ જાયદિ વિસેસરુવેણ સવ્વદવ્વેસુ ।
દવ્વગુણપજ્જયાણં એયત્તં વત્થુ પરમત્થં ॥ ૨૪૨ ॥**

**સઃ અપિ વિનશ્યતિ જાયતે વિશેષરુપેણ સર્વદ્રવ્યેષુ ।
દ્રવ્યગુણપર્યાયાણાં એકત્વં વસ્તુ પરમાર્થં ॥ ૨૪૨ ॥**

અર્થ:- સર્વ દ્રવ્યોમાં જે ગુણ છે તે પણ વિશેષરૂપથી ઊપજે-વિણસે છે. એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોનું એકપણું છે અને તે જ પરમાર્થભૂત વસ્તુ છે.

ભાવાર્થ:- ગુણનું સ્વરૂપ એવું નથી કે જે વસ્તુથી ભિન્ન જ હોય-નિત્યરૂપ સદા રહે છે. ગુણ-ગુણીને કથંચિત્ અભેદપણું છે તેથી જે પર્યાય ઊપજે-વિણસે છે તે ગુણ-ગુણીનો વિકાર છે (વિશેષ આકાર છે). એટલા માટે ગુણને પણ ઊપજતા-વિણસતા કહીએ છીએ. એવું જ નિત્યાનિત્યાત્મક વસ્તુનું સ્વરૂપ છે. એ પ્રમાણે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોની એકતા એ જ પરમાર્થભૂત વસ્તુ છે.

હવે આશંકા થાય છે કે-દ્રવ્યોમાં પર્યાય વિદ્યમાન ઊપજે છે કે અવિદ્યમાન ઊપજે છે? એવી આશંકાનું સમાધાન કરે છે:-

**જદિ દવ્વે પજ્જાયા વિ વિજ્જમાણા તિરોહિદા સંતિ ।
તા ઉપ્પત્તિ વિહલા પહ્પિહિદે દેવદત્તિવ્વ ॥ ૨૪૩ ॥**

૧૩૮]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

यदि द्रव्ये पर्यायाः अपि विद्यमानाः तिरोहिताः सन्ति ।

तत् उत्पत्तिः विफला पटपिहिते देवदत्ते इव ॥ ૨૪૩ ॥

અર્થ:- જો ‘દ્રવ્યમાં પર્યાયો છે તે પણ વિદ્યમાન છે અને તિરોહિત એટલે ઢંકાયલા છે’ એમ માનીએ તો ઉત્પત્તિ કહેવી જ વિફલ (વ્યર્થ) છે. જેમ દેવદત્ત કપડાથી ઢંકાયલો હતો તેને ઉઘાડ્યો એટલે કહે છે કે ‘આ ઊપજ્યો’, પણ એમ ઊપજવું કહેવું તે વાસ્તવિક નથી-વ્યર્થ છે; તેમ દ્રવ્યમાં પર્યાય ઢાંકી-ઊઘડીને ઊપજતી કહેવી તે પરમાર્થ નથી. માટે દ્રવ્યમાં અવિદ્યમાન પર્યાયની જ ઉત્પત્તિ કહીએ છીએ.

सव्वाण पञ्जयाणं अविज्जुमाणाण होदि उप्पत्ती ।

કાલાઈલક્ષ્મી અણાઈણિહણમ્મિ દવ્વમ્મિ ॥ ૨૪૪ ॥

सर्वेषां पर्यायाणां अविद्यमानानां भवति उत्पत्तिः ।

કાલાદિલક્ષ્યા અનાદિનિઘને દ્રવ્યે ॥ ૨૪૪ ॥

અર્થ:- અનાદિનિઘન દ્રવ્યમાં કાળાદિ લબ્ધિથી સર્વ પર્યાયોની અવિદ્યમાન જ ઉત્પત્તિ છે.

ભાવાર્થ:- અનાદિનિઘન દ્રવ્યમાં કાળાદિ લબ્ધિથી અવિદ્યમાન અર્થાત્ અણછતી પર્યાય જ ઊપજે છે. પણ એમ નથી કે ‘બધી પર્યાયો એક જ સમયમાં વિદ્યમાન છે તે ઢંકાતી-ઊઘડતી જાય છે.’ પરંતુ સમયે સમયે ક્રમપૂર્વક નવીન નવીન જ પર્યાયો ઊપજે છે. દ્રવ્ય તો ત્રિકાળવર્તી સર્વ પર્યાયોનો સમુદાય છે અને કાળભેદથી પર્યાયો ક્રમે થાય છે.

હવે દ્રવ્ય અને પર્યાયોને કથંચિત્ ભેદ-અભેદપણું દર્શાવે છે:-

दव्वाण पञ्जयाणं धम्मविवक्खाए कीरण भेओ ।

વત્થુસરુવેણ પુણો ણ હિ ભેદો સક્કદે કાણં ॥ ૨૪૫ ॥

द्रव्याणां पर्यायाणां धर्मविवक्षया क्रियते भेदः ।

वस्तुस्वरूपेण पुनः न हि भेदः शक्यते कर्तुम् ॥ २४५ ॥

અર્થ:- દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં ધર્મ-ધર્મીની વિવક્ષાથી ભેદ કરવામાં આવે છે; પરંતુ વસ્તુસ્વરૂપથી ભેદ થઈ શકતો નથી.

ભાવાર્થ:- દ્રવ્ય એ પર્યાયમાં ધર્મ-ધર્મીની વિવક્ષાથી ભેદ કરવામાં આવે છે અર્થાત્ દ્રવ્ય ધર્મી છે અને પર્યાય ધર્મ છે. વસ્તુપણે એ બંને અભેદ જ છે. કોઈ નૈયાયિકાદિક ધર્મ-ધર્મીમાં સર્વથા ભેદ માને છે; તેમનો મત પ્રમાણબાધિત છે.

હવે દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં સર્વથા ભેદ માને છે તેમના મતમાં દૂષણ દર્શાવે છે:-

जदि वत्थुदो विभेदो पञ्जयदव्वाण मण्णसे मूढ ।

तो गिरवेक्खा सिद्धी दोहं पि य पावदे णियमा ॥ २४६ ॥

यदि वस्तुतः विभेदः पर्यायद्रव्ययोः मन्यसे मूढ ।

ततः निरपेक्षा सिद्धिः द्वयोः अपि च प्राप्नोति नियमात् ॥ २४६ ॥

અર્થ:- દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં (સર્વથા) ભેદ માને છે તેને કહે છે કે-હે મૂઢ! જો તું દ્રવ્ય અને પર્યાયમાં વસ્તુપણાથી પણ ભેદ માને છે તો દ્રવ્ય અને પર્યાય બંનેની નિરપેક્ષ સિદ્ધિ નિયમથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:- (એમ માનતાં) દ્રવ્ય અને પર્યાય જુદી જુદી વસ્તુ ઠરે છે પણ તેમાં ધર્મ-ધર્મીપણું ઠરતું નથી.

હવે જેઓ વિજ્ઞાનને જ અદ્વૈત કહે છે અને બાહ્ય પદાર્થ માનતા નથી તેમના મતમાં દૂષણ દર્શાવે છે:-

जदि सव्वमेव णाणं णाणारूवेहिं संठिदं एक्कं ।

तो ण वि किं पि विणेयं जेयेण विणा क्हं णाणं ॥ २४७ ॥

૧૪૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

यदि सर्व एव ज्ञानं नानारूपैः संस्थितं एकम् ।

तत् न अपि किमपि विज्ञेयं ज्ञेयेन बिना कथं ज्ञानम् ॥ ૨૪૭ ॥

અર્થ:- જો બધીય વસ્તુ એક જ્ઞાન જ છે અને તે જ નાનારૂપથી સ્થિત છે- રહે છે તો એમ માનતાં જ્ઞેય કાંઈ પણ ન ઈર્થ્યું, અને જ્ઞેય વિના જ્ઞાન જ કેવી રીતે ઠરશે ?

ભાવાર્થ:- વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી-બૌદ્ધમતી કહે છે કે-‘જ્ઞાનમાત્ર જ તત્ત્વ છે અને તે જ નાનારૂપથી બિરાજે છે.’ તેને કહે છે કે-જો જ્ઞાનમાત્ર જ છે તો જ્ઞેય કાંઈ પણ ન રહ્યું અને જ્ઞેય નથી તો જ્ઞાન કેવી રીતે કહો છો ? કારણ કે જ્ઞેયને જાણે તે જ જ્ઞાન કહેવાય છે પણ જ્ઞેય વિના જ્ઞાન નથી.

घटपडजडदव्याणि हि ज्ञेयस्वरूपाणि सुप्सिद्धानि ।

णाणं जाणेदि जदो अप्पादो भिण्णरूपाणि ॥ ૨૪૮ ॥

घटपटजडद्रव्याणि हि ज्ञेयस्वरूपाणि सुप्सिद्धानि ।

ज्ञानं जानाति यतः आत्मनः भिन्नरूपाणि ॥ ૨૪૮ ॥

અર્થ:- ઘટ, પટ આદિ સમસ્ત જડ દ્રવ્યો જ્ઞેયસ્વરૂપથી ભલા પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે અને તેમને જ્ઞાન જાણે છે તેથી તેઓ આત્માથી-જ્ઞાનથી ભિન્નરૂપ જુદાં ઠરે છે.

ભાવાર્થ:- જડદ્રવ્ય એવા જ્ઞેયપદાર્થો આત્માથી ભિન્નરૂપ જુદા જુદા પ્રસિદ્ધ છે તેનો લોપ શી રીતે કરી શકાય ? જો તેને ન માનવામાં આવે તો જ્ઞાન પણ ન ઠરે, કારણ કે જાણ્યા વિના જ્ઞાન શાનું ?

जं सव्वलोकसिद्धं देहं गेहादिबाहिरं अत्थं ।

जो तं पि णाण मण्णदि ण मुणदि सो णाणणामं पि ॥ ૨૪૯ ॥

यत् सर्वलोकसिद्धं देहं गेहादिबाह्यं अर्थं ।

यः तदपि ज्ञानं मन्यते न जानाति सः ज्ञाननाम अपि ॥ ૨૪૯ ॥

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૪૧

અર્થ:- દેહ-મકાન આદિ બાહ્ય પદાર્થો સર્વલોકપ્રસિદ્ધ છે તેમને પણ જો જ્ઞાન જ માનશો, તો તે વાદી જ્ઞાનનું નામ પણ જાણતો નથી.

ભાવાર્થ:- બાહ્ય પદાર્થને પણ જ્ઞાન જ માનવાવાળો જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ જાણતો નથી એ તો દૂર રહો, પણ જ્ઞાનનું નામ પણ જાણતો નથી.

હવે નાસ્તિવાદી પ્રત્યે કહે છે:-

**अच्छीहिं पिच्छमाणो जीवाजीवादि- बहुविहं अत्थं ।
जो भणदि णत्थि किंचि वि सो झुट्ठाणं महाझुट्ठो ॥ २५० ॥**

अक्षिभ्यां प्रेक्षमाणः जीवाजीवादि- बहुविधं अर्थम् ।

यः भणति नास्ति किञ्चिदपि सः जुष्टानां महाजुष्टः ॥ २५० ॥

અર્થ:- જે નાસ્તિકવાદી જીવ-અજીવાદિ ઘણા પ્રકારના પદાર્થોને આંખો વડે પ્રત્યક્ષ દેખતો હોવા છતાં પણ કહે છે કે-‘ કાંઈ પણ નથી ’ તે અસત્યવાદીઓમાં પણ મહા અસત્યવાદી છે.

ભાવાર્થ:- પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુને પણ ‘ નથી ’ એમ કહેનારો મહા જૂઠો છે.

**जं सत्त्वं पि य संतं ता सो वि असंतओ कहां होदि ।
णत्थि त्ति किंचि तत्तो अहवा सुण्णं कहां मुणदि ॥ २५१ ॥**

**यत् सर्वं अपि च सत् तत् सः अपि असत्कः कथं भवति ।
नास्ति इति किञ्चित् ततः अथवा शून्यं कथं जानाति ॥ २५१ ॥**

અર્થ:- સર્વ વસ્તુ સત્રૂપ છે-વિદ્યમાન છે, તે વસ્તુ અસત્રૂપ-અવિદ્યમાન કેમ થાય? અથવા ‘ કાંઈ પણ નથી ’ એવું તો શૂન્ય છે, એમ પણ કેવી રીતે જાણે ?

ભાવાર્થ:- છતી (વિદ્યમાન-પ્રગટ-મોજૂદ) વસ્તુ અછતી

૧૪૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

(અવિદ્યમાન) કેમ થાય? તથા 'કાંઈ પણ નથી' તો એવું કહેવાવાળો- જાણવાવાળો પણ ન રહ્યો, પછી 'શૂન્ય છે' એમ કોણે જાણ્યું?

હવે આ જ ગાથા પાઠાન્તરરૂપે આ પ્રમાણે છે:-

जदि सव्वं पि असंतं ता सो वि य संतओ कहं भणदि ।
णत्थि त्ति किं पि तच्चं अहवा सुण्णं कहं मुणदि ।।
यदि सर्वं अपि असत् तत् सः अपि च सत्कः कथं भणति ।
नास्ति इति किमपि तत्त्वं अथवा शून्यं कथं जानाति ।।

અર્થ:- જો બધીય વસ્તુ અસત્ છે તો (અસત્ છે) એમ કહેવાવાળો નાસ્તિકવાદી પણ અસત્રૂપ ઠર્યો, તો પછી 'કોઈપણ તત્ત્વ નથી' એમ તે કેવી રીતે કહે છે? અથવા 'કહેવાવાળો પણ નથી,' તો શૂન્ય છે એમ શી રીતે જાણે છે?

ભાવાર્થ:- પોતે પ્રગટ વિદ્યમાન છે અને કહે છે કે 'કાંઈ પણ નથી' પણ એમ કહેવું એ મોટું અજ્ઞાન છે; તથા શૂન્યતત્ત્વ કહેવું એ તો માત્ર પ્રલાપ (ફોગટ બકવાદ) જ છે, કારણ કે કહેવાવાળો જ નથી તો આ કહે છે કોણ? તેથી નાસ્તિકવાદી માત્ર પ્રલાપી (મિથ્યા બકવાદી) છે.

किं बहुणा उक्तेण य जेतियमेत्ताणि संति णामाणि ।
तेत्तियमेत्ता अत्था संति ते णियमेण परमत्था ।। २५२ ।।

किं बहुना उक्तेन च यावन्मात्राणि सन्ति नामानि ।
तावन्मात्राः अर्थाः सन्ति च नियेन परमार्थाः ।। २५२ ।।

અર્થ:- ઘણું કહેવાથી શું? જેટલાં નામ છે તેટલા જ નિયમથી પદાર્થો પરમાર્થરૂપે છે.

ભાવાર્થ:- જેટલાં નામ છે તેટલા સત્યાર્થરૂપ પદાર્થો છે.

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૪૩

ઘણું કહેવાથી બસ થાઓ ! એ પ્રમાણે પદાર્થોનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે, એ પદાર્થોને જાણવાવાળું જ્ઞાન છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે:-

गाणाधम्महिं जुदं अप्पाणं तह परं पि णिच्छयदो ।

जं जाणेदि सजोगं तं णाणं भण्णदे समए ॥ २५३ ॥

नानाधर्मैः युतं आत्मानं तथा परं अपि निश्चयतः ।

यत् जानाति स्वयोग्यं तत् ज्ञानं भण्यते समये ॥ २५३ ॥

અર્થ:- જે નાના ધર્મો સહિત આત્માને તથા પરદ્રવ્યોને પોતાની યોગ્યતાનુસાર જાણે છે તેને સિદ્ધાન્તમાં નિશ્ચયથી જ્ઞાન કહે છે.

ભાવાર્થ:- પોતાના આવરણના ક્ષયોપશમ કે ક્ષય અનુસાર જાણવાયોગ્ય પદાર્થ જે પોતે તથા પર, તેને જે જાણે છે તે જ્ઞાન છે. એ સામાન્યજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે સર્વપ્રત્યક્ષ એવા કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહે છે:-

जं सव्वं पि पयासदि दव्वपञ्जायसंजुदं लोयं ।

तह य अलोयं सव्वं तं णाणं सव्वपच्चक्खं ॥ २५४ ॥

यत् सर्वं अपि प्रकाशयति द्रव्यपर्यायसंयुतं लोकम् ।

तथा च अलोकं सर्वं तत् ज्ञानं सर्वप्रत्यक्षम् ॥ २५४ ॥

અર્થ:- જે જ્ઞાન, દ્રવ્ય-પર્યાયસહિત સર્વ લોક તથા સર્વ અલોકને પ્રકાશે છે- જાણે છે તે સર્વપ્રત્યક્ષ કેવળજ્ઞાન છે.

હવે જ્ઞાનને સર્વગત કહે છે:-

सव्वं जाणदि जम्हा सव्वगयं तं पि वुच्चदे तम्हा ।

ण य पुण विसरदि णाणं जीवं चइऊण अण्णत्थ ॥ २५५ ॥

सर्वं जानाति यस्मात् सर्वगतं तदपि उच्यते तस्मात् ।

न च पुनः विसरति ज्ञानं जीवं त्यक्त्वा अन्यत्र ॥ २५५ ॥

૧૪૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- જ્ઞાન સર્વ લોક-અલોકને જાણે છે તેથી જ્ઞાનને સર્વગત પણ કહીએ છીએ, વળી જ્ઞાન છે તે જીવને છોડી અન્ય જ્ઞેયપદાર્થોમાં જતું નથી.

ભાવાર્થ:- જ્ઞાન સર્વ લોકાલોકને જાણે છે તેથી તેને સર્વગત વા સર્વવ્યાપક કહીએ છીએ. પરંતુ તે જીવદ્રવ્યનો ગુણ છે માટે જીવને છોડી અન્ય પદાર્થોમાં જતું નથી.

હવે 'જ્ઞાન જીવના પ્રદેશોમાં રહીને જ સર્વને જાણે છે' એમ કહે છે:-

**णाणं ण जादि णेयं णेयं पि ण जादि णाणदेसम्मि ।
णियणियदेसठियाणं ववहारो णाणणेयाणं ॥ २५६ ॥**

**ज्ञानं न याति ज्ञेयं ज्ञेयं अपि न याति ज्ञानदेशे ।
निजनिजदेशस्थितानां व्यवहारः ज्ञानज्ञेयानाम् ॥ २५६ ॥**

અર્થ:- જ્ઞાન છે તે જ્ઞેયમાં જતું નથી તથા જ્ઞેય પણ જ્ઞાનના પ્રદેશોમાં આવતાં નથી; પોતપોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે, તોપણ જ્ઞાન તથા જ્ઞેયમાં જ્ઞેય-જ્ઞાયક વ્યવહાર છે.

ભાવાર્થ:- જેમ દર્પણ પોતાના ઠેકાણે છે અને ઘટાદિક વસ્તુ પોતાના ઠેકાણે છે, છતાં દર્પણની સ્વચ્છતા એવી છે કે જાણે ઘટ દર્પણમાં આવીને જ બેઠો હોય! એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન-જ્ઞેયનો વ્યવહાર જાણવો.

હવે મન:પર્યય-અવધિજ્ઞાન તથા મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનું સામર્થ્ય કહે છે:-

**मणपञ्जयविष्णाणं ओहीणाणं च देसपच्चक्खं ।
मइसुयणाणं कमसो विसदपरोक्खं परोक्खं च ॥ २५७ ॥**

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૪૫

મનઃપર્યયવિજ્ઞાનં અવધિજ્ઞાનં ચ દેશપ્રત્યક્ષમ્ ।

મતિશ્રુતજ્ઞાનં ક્રમશઃ વિશદપરોક્ષં પરોક્ષં ચ ॥ ૨૫૭ ॥

અર્થ:- મનઃપર્યયજ્ઞાન તથા અવધિજ્ઞાન એ બંને તો દેશ-પ્રત્યક્ષ છે; મતિજ્ઞાન છે તે વિશદ એટલે પ્રત્યક્ષ પણ છે તથા પરોક્ષ પણ છે, તથા શ્રુતજ્ઞાન છે તે પરોક્ષ જ છે.

ભાવાર્થ:- મનઃપર્યયજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન છે તે એકદેશપ્રત્યક્ષ છે કારણ કે જેટલો પોતાનો વિષય છે તેટલાને તો વિશદ-સ્પષ્ટ જાણે છે; સર્વને જાણતું નથી માટે તેને એકદેશ કહીએ છીએ. મતિજ્ઞાન છે તે ઇન્દ્રિય-મનથી ઊપજે છે માટે વ્યવહારથી ઇન્દ્રિયના સંબંધથી તેને વિશદ પણ કહીએ છીએ; એ પ્રમાણે તે પ્રત્યક્ષ પણ છે; પરંતુ પરમાર્થથી તો તે પરોક્ષ જ છે. તથા શ્રુતજ્ઞાન છે તે પરોક્ષ જ છે કારણ કે તે વિશદ-સ્પષ્ટ જાણતું નથી.

હવે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન યોગ્ય વિષયને જાણે છે એમ કહે છે:-

ઈન્દ્રિયજં મદિનાણં જોગ્ગં જાણેદિ પુગ્ગલં દવ્વં ।

માણસણાણં ચ પુણો સુયવિસયં અક્ખવિસયં ચ ॥ ૨૫૮ ॥

ઈન્દ્રિયજં મતિજ્ઞાનં યોગ્યં જાનાતિ પુદ્ગલં દ્રવ્યમ્ ।

માનસજ્ઞાનં ચ પુનઃ શ્રુતવિષયં અક્ષવિષયં ચ ॥ ૨૫૯ ॥

અર્થ:- ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન જે મતિજ્ઞાન છે તે પોતાને યોગ્ય વિષય જે પુદ્ગલદ્રવ્ય તેને જાણે છે. જે ઇન્દ્રિયનો જેવો વિષય છે તેવો જ જાણે છે. મનસંબંધી જ્ઞાન છે તે શ્રુતવિષય (અર્થાત્ શાસ્ત્ર-વચનને સાંભળે છે, તેના અર્થને જાણે છે) તથા ઇન્દ્રિયથી જાણવામાં આવે તેને પણ જાણે છે.

હવે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનના ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ અનુક્રમથી છે એમ કહે છે:-

૧૪૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પંચેદિયનાણાણં મજ્ઞે એગં હોદિ ઉવજુત્તં ।

મળનાણે ઉવજુત્તે ઙ્દિયનાણ ણ જાણદિ ।। ૨૫૧ ।।

પજ્જેન્દ્રિયજ્ઞાનાનાં મધ્યે એકં ચ ભવતિ ઉપયુક્તમ્ ।

મનોજ્ઞાને ઉપયુક્તે ઙ્દ્રિયજ્ઞાનં ન જાયતે ।। ૨૫૧ ।।

અર્થ:- પાંચે ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થાય છે પણ તેમાંથી કોઈ એક ઇન્દ્રિયદ્વારથી જ્ઞાન ઉપયુક્ત (જોડાવું) થાય છે પરંતુ પાંચે એકસાથ- એકકાળે ઉપયુક્ત થતાં નથી. વળી મનોજ્ઞાનથી ઉપયુક્ત થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ઊપજતું નથી.

ભાવાર્થ:- ઇન્દ્રિય-મન સંબંધી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ યુગપત્ (એકસાથ) થતી નથી પણ એક કાળમાં એક જ જ્ઞાનથી ઉપયુક્ત થાય છે. જ્યારે આ જીવ ઘટને જાણતો હોય ત્યારે તે કાળમાં પટને જાણતો નથી. એ પ્રમાણે એ જ્ઞાન ક્રમરૂપ છે.

હવે, ઇન્દ્રિય-મનસંબંધી જ્ઞાનની ક્રમથી પ્રવૃત્તિ કહી તો ત્યાં આશંકા થાય છે કે-ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન એક કાળમાં છે કે નહિ? એ આશંકાને દૂર કરવા કહે છે:-

એક્રે કાલે એગં નાણં જીવસ્સ હોદિ ઉવજુત્તં ।

નાનાનાનાણિ પુણો લલ્લિસહાવેળ વુલ્લંતિ ।। ૨૬૦ ।।

એકસ્મિન્ કાલે એકં જ્ઞાનં જીવસ્ય ભવતિ ઉપયુક્તમ્ ।

નાનાજ્ઞાનાનાિ પુનઃ લલ્લિસ્વભાવેન ઉલ્લંતે ।। ૨૬૦ ।।

અર્થ:- જીવને એક કાળમાં એક જ જ્ઞાન ઉપયુક્ત અર્થાત્ ઉપયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે; અને લલ્લિસ્વભાવથી એક કાળમાં નાનાં જ્ઞાન કહ્યાં છે.

ભાવાર્થ:- ભાવઇન્દ્રિય બે પ્રકારની કહી છે: એક લલ્લિરૂપ તથા બીજી ઉપયોગરૂપ. ત્યાં જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મામાં જાણવાની શક્તિ થાય તેને લલ્લિ કહે છે અને તે તો પાંચ ઇન્દ્રિય

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૪૭

તથા મન દ્વારા-જાણવાની શક્તિ એક કાળમાં જ રહે છે, પરંતુ તેમાં ઉપયોગની વ્યક્તિરૂપ પ્રવૃત્તિ છે તે જ્ઞેય પ્રત્યે ઉપયુક્ત થાય છે ત્યારે એક કાળમાં એકથી જ થાય છે. એવી જ ક્ષયોપશમજ્ઞાનની યોગ્યતા છે.

હવે, વસ્તુને અનેકાત્મપણું છે તો પણ અપેક્ષાથી એકાત્મપણું પણ છે એમ કહે છે:-

**જં વત્થુ અણેયંતં એયંતં તં પિ હોદિ સવિપેક્ખં ।
સુયણાણેણ ણેહિં ય ણિરવેક્ખં દીસદે ણેવ ॥ ૨૬૧ ॥**

**યત્ વસ્તુ અનેકાન્તં એકાન્તં તદપિ ભવતિ સવ્યપેક્ષમ્ ।
શ્રુતજ્ઞાનેન નયૈઃ ચ નિરપેક્ષં દૃશ્યતે નૈવ ॥ ૨૬૧ ॥**

અર્થ:- જે વસ્તુ અનેકાન્ત છે તે અપેક્ષારહિત એકાન્ત પણ છે. ત્યાં શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણથી સાધવામાં આવે તો વસ્તુ અનેકાન્ત જ છે તથા શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણના અંશરૂપ નયથી સાધવામાં આવે તો વસ્તુ એકાન્ત પણ છે અને તે અપેક્ષારહિત નથી કારણ કે નિરપેક્ષ નય મિથ્યા છે અર્થાત્ નિરપેક્ષતાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જોવામાં આવતું નથી.

ભાવાર્થ:- વસ્તુના સર્વ ધર્મોને એક કાળમાં સાધે તે પ્રમાણ છે તથા તેના એક એક ધર્મોને જ ગ્રહણ કરે તે નય છે. તેથી એક નય બીજા નયની સાપેક્ષતા હોય તો વસ્તુ સાધી શકાય પણ અપેક્ષારહિત નય વસ્તુને સાધતો નથી. એટલા માટે અપેક્ષાથી વસ્તુ અનેકાન્ત પણ છે એમ જાણવું એ જ સમ્યક્જ્ઞાન છે.

હવે ‘શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષપણે સર્વ વસ્તુને પ્રકાશે છે’ એમ કહે છે:-

૧૪૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

सर्वं पि अणयंतं परोक्खरूवेण जं पयासेदि ।
तं सुयणाणं भण्णदि संसयपहुदीहिं परिचत्तं ॥ २६२ ॥

सर्वं अपि अनेकान्तं परोक्षरूपेण यत् प्रकाशयति ।
तत् श्रुतज्ञानं भण्यते संशयप्रभृतिभिः परित्यक्तम् ॥ २६२ ॥

અર્થ:- જે જ્ઞાન સર્વ વસ્તુને અનેકાન્તસ્વરૂપ પરોક્ષરૂપે પ્રકાશે-જાણે-કહે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. તે શ્રુતજ્ઞાન સંશય, વિપરીતતા અને અનધ્યવસાયથી રહિત છે એમ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:- જે સર્વ વસ્તુને અનેકાન્તરૂપ પરોક્ષરૂપે પ્રકાશે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. શાસ્ત્રનાં વચન સાંભળવાથી અર્થને જાણે તે પરોક્ષ જ જાણે છે; તથા શાસ્ત્રમાં બધીય વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્તાત્મક કહ્યું છે એમ સર્વ વસ્તુને જાણે વા ગુરુજનોના ઉપદેશપૂર્વક જાણે તો સંશયાદિક પણ રહે નહિ.

इये श्रुतज्ञानना विकल्प (भेद) છે તે નય છે. તેમનું સ્વરૂપ કહે છે:-

लोयाणं व्यवहारं धम्मविवक्खाइ जो पसाहेदि ।
सुयणाणस्स वियप्पो सो वि णओ लिंगसंभूदो ॥ २६३ ॥

लोकानां व्यवहारं धर्मविवक्षया यः प्रसाधयति ।
श्रुतज्ञानस्य विकल्पः सः अपि नयः लिङ्गसम्भूतः ॥ २६३ ॥

અર્થ:- વસ્તુના એક ધર્મની વિવક્ષાથી જે લોકોના વ્યવહારને સાધે તે નય છે અને તે શ્રુતજ્ઞાનનો વિકલ્પ (ભેદ) છે. વળી તે, લિંગ (ચિહ્ન) થી ઊપજ્યો છે.

ભાવાર્થ:- વસ્તુના એક ધર્મની વિવક્ષા લઈ જે લોકવ્યવહારને સાધે તે શ્રુતજ્ઞાનનો અંશ નય છે, અને તે સાધ્યધર્મને હેતુપૂર્વક સાધે છે. જેમ વસ્તુના ‘સત્’ ધર્મને ગ્રહણ કરી તેને

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૪૯

હેતુથી સાધવામાં આવે કે 'પોતાનાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી વસ્તુ સત્રૂપ છે'. એ પ્રમાણે નય, હેતુથી ઉપજે છે.

હવે, એક ધર્મને નય કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે તે કહે છે:-

णाणाधम्मजुदं पि य एयं धम्मं पि वुच्चदे अत्थं ।

तस्सेयविवक्खादो णत्थि विवक्खा हु सेसाणं ॥ २६४ ॥

नानाधर्मयुतः अपि च एकं धर्मं अपि उच्यते अर्थः ।

तस्यैकविवक्षातः नास्ति विवक्षा स्फुटं शेषाणाम् ॥ २६४ ॥

અર્થ:- પદાર્થ નાના ધર્મથી યુક્ત છે તોપણ તેને કોઈ એક ધર્મરૂપ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે એક ધર્મની જ્યાં વિવક્ષા કરવામાં આવે ત્યાં તે જ ધર્મને કહેવામાં આવે છે પણ બાકીના સર્વ ધર્મની વિવક્ષા કરવામાં આવતી નથી.

ભાવાર્થ:- જેમ જીવવસ્તુમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ, ચેતનત્વ, અમૂર્તત્વ આદિ અનેક ધર્મ છે; તે બધામાંથી કોઈ એક ધર્મની વિવક્ષાથી કહેવામાં આવે કે 'જીવ ચેતનસ્વરૂપ જ છે' ઈત્યાદિ. ત્યાં અન્ય ધર્મની વિવક્ષા નથી કરી પણ તેથી એમ ન જાણવું કે અન્ય ધર્મોનો અભાવ છે. પરંતુ અહીં તો પ્રયોજનના આશ્રયથી તેના કોઈ એક ધર્મને મુખ્ય કરી કહે છે- અન્યની અહીં વિવક્ષા નથી (એમ સમજવું).

હવે વસ્તુના ધર્મને, તેના વાચક શબ્દને તથા તેના જ્ઞાનને નય કહે છે:-

सो चिय एक्को धम्मो वाचयसदो वि तस्स धम्मस्स ।

तं जाणदि तं णाणं ते तिण्णि व णयविसेसा य ॥ २६५ ॥

सः एव एकः धर्मः वाचकशब्दः अपि तस्य धर्मस्य ।

तम् जानाति तत् ज्ञानं ते त्रयो अपि नयविशेषाः च ॥ २६५ ॥

૧૫૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- વસ્તુનો (કોઈ) એક ધર્મ, તે ધર્મનો વાચક શબ્દ તથા તે ધર્મને જાણવાવાળું જ્ઞાન એ ત્રણેય નયના વિશેષ (ભેદ) છે.

ભાવાર્થ:- વસ્તુનું ગ્રહણ કરવાવાળું જ્ઞાન, તેનો વાચક શબ્દ તથા વસ્તુ, એને (એ ત્રણેને) જેમ પ્રમાણસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે તેમ નય પણ કહેવામાં આવે છે.

હવે વસ્તુના એક જ ધર્મને ગ્રહણ કરે એવા એક નય (જ્ઞાન)ને મિથ્યાત્વ શા માટે કહેવામાં આવે છે? તેનો ઉત્તર કહે છે:-

**તે સાવેક્ષ્યા સુણયા ગિરવેક્ષ્યા તે વિ દુણ્ણયા હૉંતિ ।
સયલવવહારસિદ્ધી સુણયાદો હોદિ ગિયમેણ ॥ ૨૬૬ ॥**

**તે સાપેક્ષાઃ સુનયાઃ નિરપેક્ષાઃ તે અપિ દુર્ણયાઃ ભવન્તિ ।
સકલવ્યવહારસિદ્ધિઃ સુનયાત્ ભવતિ નિયમેન ॥ ૨૬૬ ॥**

અર્થ:- પ્રથમ કહેલા ત્રણ પ્રકારના નય તે જો પરસ્પર અપેક્ષાસહિત હોય તો તે સુનય છે; પરંતુ એ જ જ્યારે અપેક્ષા રહિત સર્વથા એક એક ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે તે દુર્નય (મિથ્યાનય) છે. સુનયોથી સર્વ વ્યવહારની (વસ્તુના સ્વરૂપની) સિદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ:- નય છે તે બધાય સાપેક્ષ હોય તો સુનય છે અને નિરપેક્ષ હોય તો દુનય છે. સાપેક્ષતાથી સર્વ વસ્તુવ્યવહારની સિદ્ધિ છે-સમ્યક્જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તથા દુનયોથી સર્વ લોકવ્યવહારનો લોપ થાય છે-મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે.

હવે, પરોક્ષજ્ઞાનમાં અનુમાનપ્રમાણ પણ છે, તેનું દષ્ટાન્તપૂર્વક સ્વરૂપ કહે છે:-

**જં જાણિજ્જઈ જીવો ઙ્દિયવાવારકાયચિદ્દાહિં ।
તં અણુમાણં ભણ્ણદિ તં પિ ણયં બહુવિહં જાણ ॥ ૨૬૭ ॥**

**यत् जानाति जीवः इन्द्रियव्यापारकायचेष्टाभिः।
तत् अनुमानं भण्यते तमपि नयं बहुविधं जानीहि ॥ २६७ ॥**

અર્થ:- ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર અને કાયની ચેષ્ટાઓથી શરીરમાં જીવને જે જાણે છે તેને અનુમાનપ્રમાણ કહે છે. તે અનુમાનજ્ઞાન પણ નય છે અને તે અનેક પ્રકારના છે.

ભાવાર્થ:- પહેલાં શ્રુતજ્ઞાનના વિકલ્પોને નય કહ્યા હતા, અહીં અનુમાનનું સ્વરૂપ કહ્યું કે શરીરમાં રહેલો જીવ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણમાં આવતો નથી તેથી સ્પર્શન, સ્વાદન, વાણી, સૂંઘવું, સાંભળવું, દેખવું વગેરે (ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર) તથા ગમન- આગમનાદિ કાયાની ચેષ્ટાઓથી જાણવામાં આવે છે કે ‘શરીરમાં જીવ છે’. આ અનુમાનજ્ઞાન છે, કારણ કે સાધનથી સાધ્યનું જ્ઞાન થાય તેને અનુમાન કહે છે અને તે પણ નય જ છે. તેને પરોક્ષપ્રમાણના ભેદોમાં કહ્યું છે પણ તે પરમાર્થથી નય જ છે. તે અનુમાન સ્વાર્થ-પરાર્થના ભેદથી તથા હેતુ-ચિહ્નોના ભેદથી અનેક પ્રકારનું કહ્યું છે.

હવે નયોના ભેદોને કહે છે:-

**सो संगहेण एको दुविहो वि य दव्वपञ्जएहितो।
तेसिं च विसेसादो णइगमपहुदी हवे णाणं ॥ २६८ ॥**

**सः संग्रहेन एकः द्विविधः अपि च द्रव्यपर्यायाभ्याम्।
तयोः च विशेषात् नैगमप्रभृतिः भवेत् ज्ञानं ॥ २६८ ॥**

અર્થ:- તે નય સંગ્રહપણાથી અર્થાત્ સામાન્યપણે તો એક છે. દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક ભેદથી બે પ્રકારના છે. તથા વિશેષતાથી એ બંનેના ભેદોથી નૈગમનય આદિથી લઈને છે તે નય છે, અને તે જ્ઞાન જ છે.

હવે દ્રવ્યાર્થિકનયનું સ્વરૂપ કહે છે:-

૧૫૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

**જો સાહદિ સામણ્ણ અવિણાભૂદં વિસેસરૂવેહિં ।
ણાણાજુત્તિબલાદો દવ્વત્થો સો ણઓ હોદિ ॥ ૨૬૧ ॥**

**યઃ સાધયતિ સામાન્યં અવિનાભૂતં વિશેષરૂપૈઃ ।
નાનાયુક્તિબલાત્ દ્રવ્યાર્થઃ સઃ નયઃ ભવતિ ॥ ૨૬૧ ॥**

અર્થઃ- જે નય વસ્તુને તેના વિશેષરૂપથી અવિનાભૂત સામાન્યસ્વરૂપને નાના પ્રકારની યુક્તિના બળથી સાધે તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે.

ભાવાર્થઃ- વસ્તુનું સ્વરૂપ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. વિશેષ વિના સામાન્ય હોતું નથી. એ પ્રમાણે યુક્તિના બળથી સામાન્યને સાધે તે દ્રવ્યાર્થિકનય છે.

હવે પર્યાયાર્થિકનયનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**જો સાહેદિ વિસેસે બહુવિહસામણ્ણસંજુદે સવ્વે ।
સાહણલિંગવસાદો પજ્જયવિસઓ ણઓ હોદિ ॥ ૨૭૦ ॥**

**યઃ સાધયતિ વિશેષાન્ બહુવિધસામાન્યસંયુતાન્ સર્વાન્ ।
સાધનલિઙ્ગવશાત્ પર્યાયવિષયઃ નયઃ ભવતિ ॥ ૨૭૦ ॥**

અર્થઃ- જે નય અનેક પ્રકારે સામાન્યસહિત સર્વ વિશેષને તેના સાધનનું જે લિંગ (ચિહ્ન) તેના વશથી સાધે તે પર્યાયાર્થિકનય છે.

ભાવાર્થઃ- સામાન્ય સહિત તેના વિશેષોને હેતુપૂર્વક સાધે તે પર્યાયાર્થિકનય છે. જેમ સત્ સામાન્યપણા સહિત ચેતન-અચેતનપણું તેનું વિશેષ છે, ચિત્ સામાન્યપણા સહિત સંસારી-સિદ્ધ જીવપણું તેનું વિશેષ છે, સંસારીપણા સામાન્ય સહિત ત્રસ-સ્થાવર જીવપણું તેનું વિશેષ છે, ઈત્યાદિ. વળી અચેતન સામાન્યપણા સહિત પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્ય તેનાં વિશેષ છે તથા પુદ્ગલ સામાન્ય-

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૫૩

પણ સહિત અણુ-સ્કંધ-ઘટ-પટ આદિ તેનાં વિશેષ છે, ઇત્યાદિ પર્યાયાર્થિકનય હેતુપૂર્વક સાધવામાં આવે છે.

હવે દ્રવ્યાર્થિકનયના ભેદો કહે છે; ત્યાં પહેલાં નૈગમનય કહે છે:-

**જો સાહેદિ અદીદં વીયપ્પરૂવં ભવિસ્સમટ્ઠં ચ ।
સંપહિકાલાવિટ્ઠં સો હુ ણયો ણેગમો ણેઓ ॥ ૨૭૧ ॥**

**યઃ સાધયતિ અતીતં વિકલ્પરૂપં ભવિષ્યં અર્થં ચ ।
સમ્પ્રતિકાલાવિટ્ઠં સઃ સ્ફુટં નયઃ નૈગમઃ જ્ઞેયઃ ॥ ૨૭૧ ॥**

અર્થ:- જે નય ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનરૂપ વિકલ્પથી સંકલ્પમાત્ર (પદાર્થને) સાધે તે નૈગમનય છે.

ભાવાર્થ:- ત્રણ કાળના પર્યાયોમાં અન્વયરૂપ છે તે દ્રવ્ય છે. તેને પોતાના વિષયથી ભૂતકાળની પર્યાયને પણ વર્તમાનવત્ સંકલ્પમાં લે, ભાવિકાળની પર્યાયને પણ વર્તમાનવત્ સંકલ્પમાં લે તથા વર્તમાનકાળની પર્યાયને તે કિંચિત્ નિષ્પન્ન^૧ હોય વા અનિષ્પન્ન^૨ હોય તોપણ નિષ્પન્નરૂપ સંકલ્પમાં લે એવા જ્ઞાન તથા વચનને નૈગમનય કહે છે. તેના અનેક ભેદ છે. સર્વ નયના વિષયને મુખ્યતા-ગૌણતાથી પોતાના સંકલ્પરૂપે વિષય કરે છે. જેમ કે-મનુષ્ય નામના જીવદ્રવ્યને સંસારપર્યાય છે, સિદ્ધપર્યાય છે તથા આ મનુષ્યપર્યાય છે એમ કહે તો ત્યાં સંસારપર્યાય તો અતીત- અનાગત-વર્તમાન ત્રણ કાળ સંબંધી પણ છે, સિદ્ધપણું અનાગત જ છે તથા મનુષ્યપણું વર્તમાન જ છે છતાં આ નયના વચનથી અભિપ્રાયમાં વર્તમાન- વિદ્યમાનવત્ સંકલ્પથી પરોક્ષરૂપ અનુભવમાં લઈને કહે કે 'આ દ્રવ્યમાં, મારા જ્ઞાનમાં, હાલ આ પર્યાય

૧. નિષ્પન્ન = પ્રાપ્ત વા પ્રગટ ૨. અનિષ્પન્ન = અપ્રાપ્ત વા અપ્રગટ.

૧૫૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાસે છે' એવા સંકલ્પને નૈગમન્યનો વિષય કહે છે. એમાંથી કોઈને મુખ્ય તથા કોઈને ગૌણરૂપ કહે છે.

હવે સંગ્રહનય કહે છે:-

**જો સંગહેદિ સવ્વં દેસં વા વિવિહદવ્વપજ્ઞાયં ।
અણુગમલિંગવિસિદ્ધં સો વિ ણઓ સંગહો હોદિ ॥ ૨૭૨ ॥**

**યઃ સંગૃહ્ણતિ સર્વં દેશં વા વિવિધદ્રવ્યપર્યાયમ્ ।
અનુગમલિજ્ઞવિશિષ્ટં સઃ અપિ નયઃ સંગ્રહઃ ભવતિ ॥ ૨૭૨ ॥**

અર્થ:- જે નય સર્વ વસ્તુને વા તેના દેશને અર્થાત્ એક વસ્તુના સર્વ ભેદોને અનેક પ્રકાર દ્રવ્ય-પર્યાયસહિત અન્વયલિંગ-વિશિષ્ટ સંગ્રહ કરે-એકરૂપ કહે તે સંગ્રહનય છે.

ભાવાર્થ:- સર્વ વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-દ્વીવ્યલક્ષણ સત્ત્વી-દ્રવ્ય-પર્યાયોથી અન્વયરૂપ 'એક સત્માત્ર છે' એમ કહે, વા સામાન્ય સત્સ્વરૂપ દ્રવ્યમાત્ર છે વા વિશેષ સત્રૂપ પર્યાયમાત્ર છે, વા જીવવસ્તુ ચિત્સામાન્યથી એક છે વા સિદ્ધત્વસામાન્યથી સર્વ સિદ્ધો એક છે, વા સંસારીત્વસામાન્યથી સર્વ સંસારીજીવ એક છે, ઈત્યાદિ. તથા અજીવસામાન્યથી પુદ્ગલાદિ પાંચે દ્રવ્ય એક અજીવદ્રવ્ય છે વા પુદ્ગલત્વસામાન્યથી અણુ-સ્કંધ-ઘટ-પટાદિ એક પુદ્ગલદ્રવ્ય છે, ઈત્યાદિ સંગ્રહરૂપ કહે તે સંગ્રહનય છે.

આગળ વ્યવહારનય કહે છે:-

**જો સંગહેણ ગહિદં વિસેસરહિદં પિ ભેદદે સદદં ।
પરમાણુપજ્ઞંતં વવહારણઓ હવે સો હુ ॥ ૨૭૩ ॥**

**યત્ સંગ્રહેણ ગૃહીતં વિશેષરહિતં અપિ ભેદયતિ સતતમ્ ।
પરમાણુપર્યન્તં વ્યવહારનયઃ ભવેત્ સઃ ખલુ ॥ ૨૭૩ ॥**

અર્થ:- સંગ્રહનય દ્વારા વસ્તુને વિશેષરહિત ગ્રહણ કરી હતી

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૫૫

તેને પરમાણુ પર્યંત નિરંતર જે નય ભેદે તે વ્યવહારનય છે.

ભાવાર્થ:- સંગ્રહનયે સર્વને સત્ કહ્યું, ત્યાં વ્યવહારનય ભેદ કરે છે કે- દ્રવ્યસત્ છે પર્યાયસત્ છે. સંગ્રહનય દ્રવ્યસામાન્યને ગ્રહે છે ત્યાં વ્યવહારનય ભેદ કરે છે કે દ્રવ્ય જીવ-અજીવ બે ભેદરૂપ છે. સંગ્રહનય જીવસામાન્યને ગ્રહે છે ત્યાં વ્યવહારનય ભેદ કરે છે કે-જીવ સંસારી ને સિદ્ધ બે ભેદરૂપ છે; ઈત્યાદિ. વળી સંગ્રહનય પર્યાયસામાન્યને સંગ્રહણ કરે છે, ત્યાં વ્યવહારનય ભેદ કરે છે કે પર્યાય અર્થપર્યાય તથા વ્યંજનપર્યાયરૂપ બે ભેદથી છે. એ જ પ્રમાણે સંગ્રહનય અજીવસામાન્યને ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં વ્યવહારનય ભેદ કરી અજીવ એવાં પુદ્ગલાદિ પાંચે દ્રવ્યો ભેદરૂપ છે. સંગ્રહનય પુદ્ગલસામાન્યને ગ્રહણ કરે છે, ત્યાં વ્યવહારનય અણુ-સ્કંધ-ઘટ-પટાદિ ભેદરૂપ કહે છે. એ પ્રમાણે જેને સંગ્રહનય ગ્રહણ કરે તેમાં વ્યવહારનય ભેદ કરતો જાય છે અને તે ત્યાં સુધી કે ફરી બીજો ભેદ થઈ શકે નહિ. ત્યાં સુધી સંગ્રહ-વ્યવહારનયનો વિષય છે. એ પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિકનયના ત્રણ ભેદ કહ્યા.

હવે પર્યાયાર્થિકનયના ભેદ કહે છે. ત્યાં પ્રથમ ઋજુસૂત્રનય કહે છે:-

**જો વદ્દમાણકાલે અત્થપજ્ઞાયપરિણદં અત્થં ।
સંતં સાહદિ સવ્વં તં પિ ણયં રિજુણયં જાણ ॥ ૨૭૪ ॥**

**યઃ વર્તમાનકાલે અર્થપર્યાયપરિણતં અર્થમ્ ।
સન્તં સાધયતિ સર્વં તમપિ નયંઃ ઋજુનયં જાનીહિ ॥ ૨૭૪ ॥**

અર્થ:- વર્તમાનકાળમાં અર્થપર્યાયરૂપ પરિણમેલા અર્થને સર્વને સતરૂપ સાધે (ગ્રહણ કરે) તે ઋજુસૂત્રનય છે.

ભાવાર્થ:- વસ્તુ સમયે સમયે પરિણમે છે. વર્તમાન એક સમયની પર્યાયને અર્થપર્યાય કહે છે અને તે ઋજુસૂત્રનયનો વિષય

૧૫૬]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

છે; તે વસ્તુને પર્યાયમાત્ર જ કહે છે. વળી ઘડી, મુહૂર્ત આદિ કાળને પણ વ્યવહારમાં વર્તમાન કહીએ છીએ. તે વર્તમાનકાળસ્થાયી પર્યાયને પણ ઋજુસૂત્રનય સાધે છે તેથી તેની સ્થૂલ ઋજુસૂત્ર સંજ્ઞા છે. એ પ્રમાણે પ્રથમ કહેલા દ્રવ્યાર્થિક ત્રણ નય અને એક આ ઋજુસૂત્રનય મળી ચારે નયોને અર્થનય કહેવામાં આવે છે.

હવે ત્રણ પ્રકારના શબ્દનયો કહે છે. ત્યાં પહેલાં શબ્દનય કહે છે:-

**सव्वेसिं वत्थूणं संखालिं गाद-बहुपयारेहिं ।
जो साहदि णाणत्तं सद्वणयं तं वियाणेह ॥ २७५ ॥**

**सर्वेषां वस्तूनां संख्यालिङ्गादिबहुप्रकारैः ।
यः साधयति नानात्वं शब्दनयं तं विजानीहि ॥ २७५ ॥**

અર્થ:- જે નય સર્વ વસ્તુઓના, સંખ્યા-લિંગ આદિ ઘણા પ્રકારે, નાનાપણને સાધે તેને શબ્દનય જાણો.

ભાવાર્થ:-સંખ્યા-એકવચન-દ્વિવચન-બહુવચન, લિંગ-સ્ત્રી-પુરુષ-નપુંસકદર્શક વચન, આદિ શબ્દથી કાળ, કારક, પુરુષ, ઉપસર્ગ લેવો. એ વડે વ્યાકરણના પ્રયોજિત પદાર્થને ભેદરૂપથી કહે તે શબ્દનય છે. જેમકે-પુષ્ય-તારકા-નક્ષત્રરૂપ એક જ્યોતિષીના વિમાનના ત્રણે લિંગ કહે, ત્યાં વ્યવહારમાં તો વિરોધ જણાય છે, કારણ કે એ જ પુરુષ, એ જ સ્ત્રી- નપુંસક શી રીતે હોય ? તોપણ શબ્દનયનો આ જ વિષય છે કે જેવો શબ્દ કહે તેવો જ અર્થને ભેદરૂપ માનવો.

હવે સમભિરૂઢનયને કહે છે:-

**जो एगेगं अत्थं परिणदिभेदेण साहदे णाणं ।
मुक्खत्थं वा भासदि अहिरूढं तं णयं जाण ॥ २७६ ॥**

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૫૭

**યઃ એકૈકં અર્થં પરિણતિભેદેન સાધયતિ જ્ઞાનમ્ ।
મુખ્યાર્થં વા ભાષતે અભિરૂઢં તત્ નયં જાનીહિ ॥ ૨૭૬ ॥**

અર્થ:- જે નય વસ્તુને પરિણામના ભેદથી એક એક જુદા જુદા ભેદરૂપ સાધે અથવા તેમાંના મુખ્ય અર્થને વ્રહ્મણ કરી સાધે તે સમભિરૂઢનય જાણવો.

ભાવાર્થ:- શબ્દનય વસ્તુના પર્યાયનામથી ભેદ કરતો નથી, ત્યારે આ સમભિરૂઢનય છે તે એક વસ્તુનાં પર્યાયનામ છે તેને ભેદરૂપ જુદા જુદા પદાર્થપણે વ્રહ્મણ કરે છે; ત્યાં જેને મુખ્ય કરી પકડે તેને સદા તેવો જ કહે છે. જેમ-‘ગૌ’ શબ્દના ઘણા અર્થ છે તથા ‘ગૌ’ પદાર્થના ઘણાં નામ છે તેને આ નય જુદા જુદા પદાર્થ માને છે. તેમાંથી મુખ્યપણે ‘ગૌ’ પદાર્થ પકડયો તેને ચાલતાં-ભેસતાં-સુતાં ‘ગૌ’ જ કહ્યા કરે છે તે સમભિરૂઢનય છે.

હવે એવંભૂતનય કહે છે:-

**જેણ સહાવેણ જદા પરિણદરૂવમ્મિ તમ્મયત્તાદો ।
તં પરિણામં સાહદિ જો વિ ણઓ સો હુ પરમત્થો ॥ ૨૭૭ ॥**

**યેન સ્વભાવેન યદા પરિણતરૂપે તમ્મયત્વાત્ ।
તં પરિણામં સાધયતિ યઃ અપિ નયઃ સઃ ખલુ પરમાર્થઃ ॥ ૨૭૭ ॥**

અર્થ:- વસ્તુ જે કાળે જે સ્વભાવે પરિણમનરૂપ હોય છે તે કાળે તે પરિણામથી તમ્મય હોય છે; તેથી તે જ પરિણામરૂપ (વસ્તુને) સાધે-કહે તે એવંભૂતનય છે. આ નય પરમાર્થરૂપ છે.

ભાવાર્થ:- જે ધર્મની મુખ્યતાથી વસ્તુનું જે નામ હોય તે જ અર્થના પરિણમનરૂપ જે કાળે (વસ્તુ) પરિણમે તેને તે જ નામથી કહે તે એવંભૂતનય છે, તેને નિશ્ચય (નય) પણ કહેવામાં આવે છે. જેમ ‘ગૌ’ને ચાલે ત્યારે જ ગાય કહે પણ અન્ય કાળે ન કહે.

૧૫૮]

[સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

હવે નયોના કથનને સંકોચે છે:-

एवं विविहणएहिं जो वत्थुं ववहरेदि लोयम्हि ।
दंसणणाणचरित्तं सो साहदि सग्गमोक्खं च ॥ २७८ ॥

एवं विविधनयैः यः वस्तु व्यवहरति लोके ।
दर्शनज्ञानचरित्रं सः साधयति स्वर्गमोक्षौ च ॥ २७८ ॥

અર્થ:- જે પુરુષ આ પ્રમાણે નયોથી વસ્તુને વ્યવહારરૂપ કહે છે-સાથે છે- પ્રવર્તવે છે તે પુરુષ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને સાથે છે તથા સ્વર્ગ-મોક્ષને સાથે છે.

ભાવાર્થ:- પ્રમાણ-નયથી વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ સધાય છે. જે પુરુષ પ્રમાણ- નયોનું સ્વરૂપ જાણી વસ્તુને યથાર્થ વ્યવહારરૂપ પ્રવર્તવે છે તેને સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન- ચારિત્રની તથા તેના ફળરૂપ સ્વર્ગ-મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે.

હવે કહે છે કે તત્ત્વાર્થનું શ્રવણ, જ્ઞાન, ધારણ અને ભાવના કરવાવાળા વિરલા છે:-

विरला णिसुणहि तच्चं विरला जाणंति तच्चदो तच्चं ।
विरला भावहि तच्चं विरलाणं धारणा होदि ॥ २७९ ॥

विरलाः निशृण्वन्ति तत्त्वं विरलाः जानन्ति तत्त्वतः तत्त्वम् ।
विरलाः भावयन्ति तत्त्वं विरलानां धारणा भवति ॥ २७९ ॥

અર્થ:- જગતમાં તત્ત્વને કોઈ વિરલા પુરુષ સાંભળે છે, સાંભળીને પણ તત્ત્વને યથાર્થરૂપે વિરલા જ જાણે છે, જાણીને પણ તત્ત્વની ભાવના અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ વિરલા જ કરે છે તથા અભ્યાસ કરીને પણ તત્ત્વની ધારણા તો વિરલાઓને જ હોય છે.

ભાવાર્થ:- તત્ત્વાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ સાંભળવું, જાણવું,

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૫૯

ભાવવું અને ધારવું ઉત્તરોત્તર દુર્લભ છે. આ પંચમ કાળમાં તત્ત્વના યથાર્થ વક્તા દુર્લભ છે તથા તેને ધારણ કરવાવાળા પણ દુર્લભ છે.

હવે કહે છે કે ઉપર કહેલા તત્ત્વને સાંભળી તેને નિશ્ચલભાવથી જે ભાવે છે તે તત્ત્વને જાણે છે:-

**તच्चं कहिञ्जुमाणं णिच्चलभावेण गिह्मदे जो हि ।
तं चिय भावेदि सया सो वि य तच्चं वियाणेइ ॥ २८० ॥**

**तत्त्वं कथ्यमानं निश्चलभावेन गृह्णाति यः हि ।
तत् एव भावयति सदा सः अपि च तत्त्वं विंजानाति ॥ २८० ॥**

અર્થ:- જે પુરુષ ગુરુજનો દ્વારા કહેલું જે તત્ત્વનું સ્વરૂપ તેને નિશ્ચલભાવથી ગ્રહણ કરે છે-તેને અન્ય ભાવના છોડી નિરંતર ભાવે છે તે પુરુષ તત્ત્વને જાણે છે.

હવે કહે છે કે તત્ત્વની ભાવના નથી કરતો એવો કયો પુરુષ છે કે જે સ્ત્રી આદિને વશ નથી? અર્થાત્ સર્વ લોક છે:-

**को ण वसो इत्थिजणे कस्स ण मयणेण खंडियं माणं ।
को इंदिएहिं ण जिओ को ण कसाएहिं संतत्तो ॥ २८१ ॥**

**कः न वशः स्त्रीजने कस्य न मदनेन खण्डितः मानः ।
कः इन्द्रियैः न जितः कः न कषायैः संतप्तः ॥ २८१ ॥**

અર્થ:- આ લોકમાં સ્ત્રીજનને વશ કોણ નથી? કામથી જેનું અંતઃકરણ ખંડિત નથી થયું એવો કોણ છે? ઇન્દ્રિયોથી જે નથી જિતાઈ ગયો એવો કોણ છે? તથા કષાયોથી જે નથી તપ્સાયમાન થયો એવો કોણ છે?

ભાવાર્થ:- વિષય-કષાયને વશ સર્વ લોક છે પણ તત્ત્વની ભાવના કરવાવાળા કોઈ વિરલા છે.

૧૬૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

હવે કહે છે કે-જે તત્ત્વજ્ઞાની સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગી થાય છે તે સ્ત્રી આદિને વશ થતો નથી:-

સો ણ વસો ઇત્થિજણે સો ણ જિઓ ઇંદિણ્હિં મોહેણ ।

જો ણ ય ગિહ્હિદિ ગંથં અબ્બંતર- બાહિરં સવ્વં ॥ ૨૮૨ ॥

સઃ ન વશઃ સ્ત્રીજને સઃ ન જિતઃ ઇન્દ્રિયૈઃ મોહેન ।

યઃ ન ચ ગૃહ્ણતિ ગ્રન્થં આભ્યન્તરબાહ્યં સર્વમ્ ॥ ૨૮૨ ॥

અર્થ:- જે પુરુષ તત્ત્વનું સ્વરૂપ જાણી બાહ્ય-અભ્યંતર સર્વ પરિગ્રહને ગ્રહણ કરતો નથી તે પુરુષ સ્ત્રીજનને વશ થતો નથી, તે જ પુરુષ ઇન્દ્રિયોથી જિતાઈ જતો નથી તથા તે જ પુરુષ મોહકર્મ જે મિથ્યાત્વકર્મ તેનાથી જિતાતો નથી.

ભાવાર્થ:- સંસારનું બંધન પરિગ્રહ છે. જે સર્વ પરિગ્રહને છોડે તે જ સ્ત્રી- ઇન્દ્રિય-કષાયાદિને વશીભૂત થતો નથી. સર્વત્યાગી થઈ શરીરનું પણ મમત્વ ન રાખે તો તે નિજસ્વરૂપમાં જ લીન થાય છે.

હવે લોકાનુપ્રેક્ષાના ચિંતવનનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરે છે:-

એવં લોયસહાવં જો જ્ઞાયદિ ઉવસમેક્કસબ્ભાવો ।

સો ખવિય કમ્મપુંજં તસ્સેવ સિહામણી હોદિ ॥ ૨૮૩ ॥

એવં લોકસ્વભાવં યઃ ધ્યાયતિ ઉપશમૈકસદ્ભાવઃ ।

સઃ ક્ષપયિત્વા કર્મપુજ્જં તસ્ય એવ શિખામણિઃ ભવતિ ॥ ૨૮૩ ॥

અર્થ:- જે પુરુષ ઉપશમ કરી એક સ્વભાવરૂપ થયો થકો આ પ્રમાણે લોકસ્વરૂપને ધ્યાવે છે-ચિંતવન કરે છે તે પુરુષ ક્ષપિત-નાશ કર્યો છે કર્મપુંજ જેણે એવો, એ લોકનો જ શિખામણિ (યુગામણિ) થાય છે.

ભાવાર્થ:- એ પ્રમાણે (જે પુરુષ) સામ્યભાવ કરી લોકાનુપ્રેક્ષાનું ચિંતવન કરે છે તે પુરુષ કર્મનો નાશ કરી લોકના શિખરે

લોકાનુપ્રેક્ષા]

[૧૬૧

જઈ વિરાજમાન થાય છે. અને ત્યાં અનંત, અનુપમ, બાધારહિત, સ્વાધીન, જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ સુખને અનુભવે છે. અહીં લોકભાવનાનું કથન વિસ્તારપૂર્વક કરવાનો આશય એવો છે કે અન્યમતી લોકનું સ્વરૂપ, જીવનું સ્વરૂપ તથા હિતાહિતનું સ્વરૂપ અનેક પ્રકારથી અન્યથા, અસત્યાર્થ અને પ્રમાણવિરુદ્ધ કહે છે. તે સાંભળી કોઈ જીવ તો વિપરીત શ્રદ્ધાન કરે છે, કોઈ સંશયરૂપ થાય છે તથા કોઈ અનધ્યવસાયરૂપ થાય છે. અને એવા વિપરીતાદિ શ્રદ્ધાનથી ચિત્ત સ્થિરતા પામતું નથી, ચિત્ત સ્થિર થયા વિના યથાર્થ ધ્યાનની સિદ્ધિ થતી નથી અને ધ્યાન વિના કર્મોનો નાશ થતો નથી. તેથી એ વિપરીતાદિ શ્રદ્ધાન દૂર થવા માટે લોકનું અને જીવાદિ પદાર્થોનું યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવા અર્થે અહીં વિસ્તારપૂર્વક કથન કર્યું છે. તેને જાણી જીવાદિનું સ્વરૂપ ઓળખી પોતાના સ્વરૂપમાં ચિત્તને નિશ્ચલ સ્થિર કરી, કર્મકલંક નાશ કરી, ભવ્યજીવ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાઓ! એવો શ્રીગુરુઓનો ઉપદેશ છે.

લોકાકાર વિચારીને, સિદ્ધસ્વરૂપ ચિતાર;
રાગવિરોધ વિહારીને, આતમરૂપ સંભાળ.
આતમરૂપ સંભાળ, મોક્ષપુર વસો સદાહી;
આધિવ્યાધિજરમરણ, આદિ દુઃખ હૃદયે ન કદા હી.
શ્રીગુરુ શિક્ષા ધારી, ટળી અભિમાન કુશોક;
મનસ્થિર કારણ આ વિચાર, 'નિજરૂપ સુલોક'.

ઈતિ લોકાનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

*

૧૧. બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા

जीवो अणंतकालं वसइ णिगोएसु ^१आइपरिहीणो ।
ततो णीसरिदूणं पुढवीकायादिओ होदि ॥ २८४ ॥

जीवः अनन्तकालं वसति निगोदेषु आदिपरिहीनः ।
ततः निःसृत्य पृथ्वीकायादिकः भवति ॥ २८४ ॥

અર્થ:- આ જીવ, સંસારમાં અનાદિકાળથી માંડી અનંતકાળ તો નિગોદમાં રહે છે અને ત્યાંથી નીકળી પૃથ્વીકાયાદિ પર્યાયને ધારણ કરે છે. અનાદિથી અનંતકાળ સુધી નિત્યનિગોદમાં જીવનો વાસ છે. ત્યાં એક શરીરમાં અનંતાનંત જીવોના આહાર, શ્વાસોશ્વાસ, જીવન-મરણ સમાન છે. એક શ્વાસના અઢારમા ભાગ જેટલું આયુષ્ય છે. ત્યાંથી નીકળી કદાચિત્ પૃથ્વી-અપ-તેજ-વાયુકાયપર્યાય પામે છે. એ પર્યાયો પામવી દુર્લભ છે.

હવે કહે છે કે-ત્યાંથી નીકળી ત્રસપર્યાય પામવી દુર્લભ છે:-

तत्थ वि असंखकालं बायरसुहुमेसु कुणइ परियत्तं ।
चिंतामणि व्व दुलहं तसत्तण लहदि कट्टेण ॥ २८५ ॥

तत्र अपि असंख्यकालं बादरसूक्ष्मेसु करोति परिवर्तनम् ।
चिंतामणिवत् दुर्लभं त्रसत्वं लभते कष्टेन ॥ २८५ ॥

અર્થ:- ત્યાં પૃથ્વીકાય આદિ સૂક્ષ્મ તથા બાદરકાયોમાં અસંખ્યાત કાળ ભ્રમણ કરે છે. ત્યાંથી નીકળી ત્રણપણું પામવું ઘણા કષ્ટે પણ દુર્લભ છે; જેમ ચિંતામણિ પામવો દુર્લભ છે તેમ.

૧ ‘આડ પરિહીણો’ એવો પણ પાઠ છે તેનો એવો અર્થ છે કે આયુથી પરિહીન શ્વાસના અઢારમાભાગે જેનું આયુ છે.

બોધિદુર્લભાનુપ્રેક્ષા]

[૧૬૩

ભાવાર્થ:- પૃથ્વી આદિ સ્થાવરકાયથી નીકળી ચિંતામણિરત્નની માફક ત્રસપર્યાય પામવી દુર્લભ છે.

હવે કહે છે કે-ત્રણપણું પણ પામે તો ત્યાં પંચેન્દ્રિયપણું પામવું દુર્લભ છે:-

**વિયલિંદિણ્ણુ જાયદિ તત્થ વિ અચ્છેદિ પુવ્વકોડીઓ ।
તત્તો ણીસરિદૂળં કહમવિ પંચિંદિઓ હોદિ ॥ ૨૮૬ ॥**

વિકલેન્દ્રિયેષુ જાયતે તત્ર અપિ આસ્તે પૂર્વકોટ્થઃ ।

તતઃ નિઃસૂત્ય કથમપિ પઞ્ચેન્દ્રિયઃ ભવતિ ॥ ૨૮૬ ॥

અર્થ:- સ્થાવરમાંથી નીકળી ત્રસ થાય ત્યાં પણ બેઠ્ઠેન્દ્રિય, ત્રણઠ્ઠેન્દ્રિય, ચારઠ્ઠેન્દ્રિયરૂપ વિકલત્રયપણાને પામે. ત્યાં (ઉત્કૃષ્ટ) કરોડો પૂર્વ રહે છે. ત્યાંથી નીકળી મહાકષ્ટેથી પંચેન્દ્રિયપણું પામે છે.

ભાવાર્થ:- વિકલત્રયમાંથી નીકળી પંચેન્દ્રિયપણું પામવું દુર્લભ છે. જો વિકલત્રયમાંથી ફરી સ્થાવરકાયમાં જઈ ઉત્પન્ન થાય તો ત્યાં ફરી ઘણો કાળ ભોગવે; એટલા માટે પંચેન્દ્રિયપણું પામવું અતિશય દુર્લભ છે.

**સો વિ મણેણ વિહીણો ણ ય અપ્પાણં પરં પિ જાણેદિ ।
અહ મણસહિદો હોદિ હુ તહ વિ તિરિક્ખો હવે દ્ધો ॥ ૨૮૭ ॥**

સઃ અપિ મનસા વિહીનઃ ન ચ આત્માનં પરં અપિ જાનાતિ ।

અથ મનઃ સહિતઃ ભવતિ સ્ફુટં તથા અપિ તિર્યક્ ભવેત્ રુદ્રઃ ॥ ૨૮૭ ॥

અર્થ:- વિકલત્રયમાંથી નીકળી પંચેન્દ્રિય કદી થાય તો અસંજી-મનરહિત થાય છે. ત્યાં સ્વ તથા પરનો ભેદ જાણતો નથી. કદાચિત્ મનસહિત સંજી પણ થાય તો રુદ્ર તિર્યચ થાય છે અર્થાત્ બિલ્લી, ઘુવડ, સર્પ, સિંહ અને મચ્છાદિ કૂર તિર્યચ થાય છે.

૧૬૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- કદાચિત્ પંચેન્દ્રિય થાય તો અસંજી થાય છે પણ સંજીપણું દુર્લભ છે. વળી સંજી પણ થાય તો ત્યાં કૂર તિર્યચ થાય કે જેના પરિણામ નિરંતર પાપરૂપ જ રહે છે.

હવે કૂર પરિણામીઓનો નરકવાસ થાય છે એમ કહે છે:-

**સો તિવ્વઅસુહલેસો ણરયે ણિવહેઙ્ગ દુક્ખદે ભીમે ।
તત્થ વિ દુક્ખં ભુંજદિ સારીરં માણસં પહરં ॥ ૨૮૮ ॥**

**સઃ તીવ્રાશુભલેશ્યઃ નરકે નિપતતિ દુઃખદે ભીમે ।
તત્ર અપિ દુઃખં ભુક્તે શારીરં માનસં પ્રચુરમ્ ॥ ૨૮૮ ॥**

અર્થ:- કૂર તિર્યચ થાય તો તે તીવ્ર અશુભપરિણામથી અશુભ લેશ્યા સહિત મરી નરકમાં પડે છે. કેવું છે નરક? મહાદુઃખદાયક અને ભયાનક છે. ત્યાં શરીરસંબંધી તથા મનસંબંધી પ્રચુર (ઘણાં તીવ્ર-આકરાં) દુઃખ ભોગવે છે.

હવે કહે છે કે-એ નરકમાંથી નીકળી તિર્યચ થાય તો ત્યાં પણ દુઃખ સહે છે:-

**તત્તો ણીસરિદૂણં પુણરવિ તિરિણ્ણુ જાયદે પાવં ।
તત્થ વિ દુક્ખમણંતં વિસહદિ જીવો અણેયવિહં ॥ ૨૮૯ ॥**

**તતઃ નિઃસૃત્ય પુનરપિ તિર્યક્ષુ જાયતે પાપં ।
તત્ર અપિ દુઃખં અનન્તં વિષહતે જીવઃ અનેકવિધમ્ ॥ ૨૮૯ ॥**

અર્થ:- એ નરકમાંથી નીકળી ફરી તિર્યચગતિમાં ઊપજે છે; ત્યાં પણ જેમ પાપરૂપ થાય તેમ આ જીવ અનેક પ્રકારનાં અનંત દુઃખ વિશેષતા પૂર્વક સહે છે.

હવે કહે છે કે-મનુષ્યપણું પામવું મહાદુર્લભ છે. ત્યાં પણ મિથ્યાદૃષ્ટિ બની પાપ ઉપજાવે છે:-

બોધિદુર્લભાનુપ્રેક્ષા]

[૧૬૫

રયણં ચતુષ્પહે પિવ મણુયત્તં સુદતુ દુઙ્ગહં લહિય ।
મિચ્છો હવેઙ્ગ જીવો તત્થ વિ પાવં સમજ્ઞેદિ ॥૨૧૦॥

રત્નં ચતુષ્પથે ઇવ મનુજત્વં સુષ્ટુ દુર્લભં લઘ્વા ।
મ્લેચ્છઃ ભવતિ જીવઃ તત્ર અપિ પાપં સમર્જયતિ ॥૨૧૦॥

અર્થ:- તિર્યચમાંથી નીકળી મનુષ્યગતિ પામવી અતિ દુર્લભ છે. જેમ ચાર પંથ વચ્ચે રત્ન પડી ગયું હોય તો તે મહાભાગ્ય હોય તો જ હાથમાં આવે છે તેમ (માનવપણું) દુર્લભ છે. વળી આવો દુર્લભ મનુષ્યદેહ પામીને પણ જીવ મિથ્યાદષ્ટિ બની પાપ ઉપજાવે છે.

ભાવાર્થ:- મનુષ્ય પણ કદાચિત્ થાય તો ત્યાં મ્લેચ્છખંડ આદિમાં વા મિથ્યાદષ્ટિઓની સંગતિમાં ઊપજી પાપ જ ઉપજાવે છે.

હવે કહે છે કે-મનુષ્ય પણ થાય અને તે આર્યખંડમાં પણ ઊપજે તોપણ ત્યાં ઉત્તમ કુળાદિ પામવાં અતિ દુર્લભ છે:-

અહ લહદિ અજ્ઞવત્તં તહ ણ વિ પાવેઙ્ગ ઉત્તમં ગોત્તં ।
ઉત્તમ કુલે વિ પત્તે ધણહીણો જાયદે જીવો ॥૨૧૧॥

અથ લભતે આર્યાવર્તં તથા ન અપિ પ્રાપ્નોતિ ઉત્તમં ગોત્રમ્ ।
ઉત્તમકુલે અપિ પ્રાપ્તે ધનહીનઃ જાયતે જીવઃ ॥૨૧૧॥

અર્થ:- મનુષ્યપર્યાય પામી કદાચિત્ આર્યખંડમાં પણ જન્મ પામે તો ત્યાં ઉચ્ચ કુળ પામવું દુર્લભ છે. કદાચિત્ ઉચ્ચ કુળમાં પણ જન્મ પામે તો ત્યાં ધનહીન દરિદ્રી થાય અને તેનાથી કાંઈ સુકૃત્ય નહિ બનતાં પાપમાં જ લીન રહે છે.

અહ ધણસહિદો હોદિ હુ ઙ્ગદિયપરિપુણ્ણદા તદો દુલહા ।
અહ ઙ્ગદિયસંપુણ્ણો તહ વિ સરોઓ હવે દેહો ॥૨૧૨॥

૧૬૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અથ ધનસહિતઃ ભવતિ સ્ફુટં ઇન્દ્રિયપરિપૂર્ણતા તતઃ દુર્લભા ।

અથ ઇન્દ્રિયસમ્પૂર્ણઃ તથાપિ સરોગઃ ભવેત્ દેહઃ ॥ ૨૧૨ ॥

અર્થઃ- વળી જો ધનવાનપણું પણ પામે તો ત્યાં ઇન્દ્રિયોની પરિપૂર્ણતા પામવી અતિ દુર્લભ છે. કદાચિત્ ઇન્દ્રિયોની સંપૂર્ણતા પણ પામે તો ત્યાં રોગસહિત દેહ પામે, પણ નીરોગ હોવું દુર્લભ છે.

અહ ણીરોઓ હોદિ હુ તહ વિ ણ પાવેદિ જીવિયં સુઙ્ગં ।

અહ ચિરકાલં જીવદિ તો સીલં ણેવ પાવેદિ ॥ ૨૧૩ ॥

અથ નીરોગઃ ભવતિ સ્ફુટં તથાપિ ન પ્રાપ્નોતિ જીવિતં સુચિરમ્ ।

અથ ચિરકાલં જીવતિ તત્ શીલં નૈવ પ્રાપ્નોતિ ॥ ૨૧૩ ॥

અર્થઃ- અથવા કદાચિત્ નીરોગ પણ થાય તો ત્યાં દીર્ઘ જીવન અર્થાત્ દીર્ઘાયુ ન પામે; એ પામવું દુર્લભ છે; અથવા કદાચિત્ દીર્ઘ આયુ પણ પામે તો ત્યાં શીલ અર્થાત્ ઉત્તમ પ્રકૃતિ-ભદ્ર પરિણામ ન પામે; તેથી સુષ્ટુ (ઉત્તમ-ભદ્ર-સરળ) સ્વભાવ પામવો દુર્લભ છે.

અહ હોદિ સીલજુત્તો તહ વિ ણ પાવેઙ્ સાધુસંસર્ગં ।

અહ તં પિ કહ વિ પાવદિ સમ્મત્તં તહ વિ અઙ્ગુલહં ॥ ૨૧૪ ॥

અથ ભવતિ શીલયુક્તઃ તથાપિ ન પ્રાપ્નોતિ સાધુસંસર્ગમ્ ।

અથ તમપિ કથં અપિ પ્રાપ્નોતિ સમ્યક્ત્વં તથા અપિ અતિદુર્લભમ્ ॥ ૨૧૪ ॥

અર્થઃ- કદાચિત્ ઉત્તમસ્વભાવ પણ પામે તો ત્યાં સાધુ-પુરુષોની સંગતિ પામે નહિ, અને તે પણ કદાચિત્ પામે તો ત્યાં સમ્યગ્દર્શન પામવું-સત્ શ્રદ્ધાન થવું અતિ દુર્લભ છે.

સમ્મત્તે વિ ય લઢ્ધે ચારિત્તં ણેવ ગિહ્લદે જીવો ।

અહ કહ વિ તં પિ ગિહ્લદિ તો પાલેદું ણ સક્કેદિ ॥ ૨૧૫ ॥

બોધિદુર્લભાનુપ્રેક્ષા]

[૧૬૭

સમ્યક્ત્વે અપિ ચ લબ્ધે ચારિત્રં નૈવ ગૃહ્ણાતિ જીવઃ।

અથ કથમપિ તત્ અપિ ગૃહ્ણાતિ તત્ પાલયિત્તું ન શક્નોતિ ॥ ૨૧૫ ॥

અર્થ:- કદાચિત્ સમ્યક્ત્વ પછ પામે તો ત્યાં આ જીવ ચારિત્ર ગ્રહણ કરે નહીં, કદાચિત્ ચારિત્ર પછ ગ્રહણ કરે તો તેને નિર્દોષપણે પાલન કરી શકે નહિ.

રયણત્તયે વિ લબ્ધે તિવ્વકસાયં કરેદિ જહ્ જીવો।

તો દુર્ગર્હસુ ગચ્છદિ પળદ્વરયણત્તઓ હોઁ ॥ ૨૧૬ ॥

રત્નત્રયે અપિ લબ્ધે તીવ્રકષાયં કરોતિ યદિ જીવઃ।

તર્હિ દુર્ગતિષુ ગચ્છતિ પ્રણટ્ઠરત્નત્રયઃ ભૂત્વા ॥ ૨૧૬ ॥

અર્થ:- આ જીવ કદાચિત્ રત્નત્રય પછ પામે અને ત્યાં તીવ્ર કષાય કરે તો, નાશને પ્રાપ્ત થયું છે રત્નત્રય જેનું એવો બની, દુર્ગતિમાં ગમન કરે છે.

એવું મનુષ્યપણું દુર્લભ છે એટલા માટે (જીવને) રત્નત્રયની પ્રાપ્તિ થાઓ! એમ કહે છે:-

રયણુ વ્વ જલહિપહિયં મણુયત્તં તં પિ હોદિ અહ્દુલહં।

એવં સુણિચ્છહ્તા મિચ્છકસાએ ય વજ્જેહ ॥ ૨૧૭ ॥

રત્નં ઇવ જલધિપતિતં મનુજત્વં તત્ અપિ ભવતિ અતિદુર્લભમ્।

એવં સુનિશ્ચિત્ય મિથ્યાત્વકષાયાન્ ચ વર્જયત ॥ ૨૧૭ ॥

અર્થ:- જેમ મહાન સમુદ્રમાં પડી ગયેલું રત્ન ફરી પામવું દુર્લભ છે તેમ આ મનુષ્યપણું પામવું દુર્લભ છે.-એવો નિશ્ચય કરી હે ભવ્યજીવો! આ મિથ્યાત્વ અને કષાયને છોડો. એવો શ્રીગુરુઓનો ઉપદેશ છે.

હવે કહે છે કે-જો કદાચિત્ એવું દુર્લભ મનુષ્યપણું પામી જીવ શુભભાવોથી દેવપણું પામે તો ત્યાં ચારિત્ર પામતો નથી:-

૧૬૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

अहवा देवो होदि हु तत्थ वि पावेदि कह वि सम्मत्तं ।
तो तवचरणं ण लहदि देसजमं सीललेसं पि ॥ २९८ ॥

अथवा देवः भवति स्फुटं तत्र अपि प्राप्नोति कथमपि सम्यक्त्वम् ।
ततः तपश्चरणं न लभते देशयमं शीललेशं अपि ॥ २९८ ॥

અર્થ:- અથવા મનુષ્યપણામાં કદાચિત્ શુભપરિણામોથી દેવ પણ થાય અને કદાચિત્ ત્યાં સમ્યક્ત્વ પણ પામે તો ત્યાં તપશ્ચરણચારિત્ર પામતો નથી. દેશવ્રત- શ્રાવકવ્રત તથા શીલવ્રત એટલે બ્રહ્મચર્ય અથવા સત્શીલનો લવલેશ પણ પામતો નથી.

હવે કહે છે કે-આ મનુષ્યગતિમાં જ તપશ્ચરણાદિક છે એવો નિયમ છે:-

मणुवगईए वि तओ मणुवगईए महव्वदं सयलं ।
मणुवगदीए ज्ञाणं मणुवगदीए वि णिव्वाणं ॥ २९९ ॥

मनुजगतौ अपि^१ तपः मनुजगतौ महाव्रतं सकलम् ।
मनुजगतौ ध्यानं मनुजगतौ अपि^२ निर्वाणम् ॥ २९९ ॥

અર્થ:- હે ભવ્યજીવ! આ મનુષ્યગતિમાં જ તપનું આચરણ હોય છે. આ મનુષ્યગતિમાં જ સકલ મહાવ્રત હોય છે, આ મનુષ્યગતિમાં જ ધર્મ-શુક્લધ્યાન હોય છે તથા આ મનુષ્યગતિમાં જ નિર્વાણ અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ હોય છે.

इय दुलहं मणुयत्तं लहिऊणं जे रमंति विसएसु ।
ते लहिय दिव्वरयणं भूइणिमित्तं पजालंति ॥ ३०० ॥

इति दुर्लभं मनुजत्वं लब्ध्वा ये रमन्ते विषयेषु ।
ते लब्ध्वा दिव्वरत्नं भूतिनिमित्तं प्रज्वालयन्ति ॥ ३०० ॥

૧-૨ અહીં 'અપિ' શબ્દ નિશ્ચયાર્થ માટે છે.

બોધિદુર્લભાનુપ્રેક્ષા]

[૧૬૯

અર્થ:- એવું આ મનુષ્યપણું પામી જે ઇન્દ્રિયવિષયોમાં રમે છે તે દિવ્ય અમૂલ્ય રત્નને પામી, તેને ભસ્મને માટે દગ્ધ કરે છે.

ભાવાર્થ:- અતિ કઠણતાથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય એવો આ મનુષ્યપર્યાય એક અમૂલ્ય રત્ન તુલ્ય છે; તેને વિષય-કષાયોમાં રમી વૃથા ગુમાવવો યોગ્ય નથી.

હવે કહે છે કે-આ મનુષ્યપણામાં રત્નત્રયને પામી તેનો મહાન આદર કરો:-

**इय सव्वदुलहदुलहं दंसणणाणं तहा चरित्तं च ।
मुणिरुण य संसारे महायरं कुणह तिहं पि ।। ३०१ ।।
इति सर्वदुर्लभदुर्लभं दर्शनज्ञानं तथा चारित्रं च ।
ज्ञात्वा च संसारे महादरं कुरुत त्रयाणां अपि ।। ३०१ ।।**

અર્થ:- આ બધું દુર્લભમાં પણ દુર્લભ જાણી તથા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર સંસારમાં દુર્લભથી પણ દુર્લભ જાણી, એ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો હે ભવ્યજીવો! તમે મહાન આદર કરો!

ભાવાર્થ:- નિગોદમાંથી નીકળી ઉપર કહ્યા અનુક્રમથી સર્વ દુર્લભથી પણ દુર્લભ જાણો! વળી તેમાં પણ સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાનચારિત્રની પ્રાપ્તિ તો અત્યંત દુર્લભ સમજો! તેને પામીને ભવ્યજીવોએ તેનો મહાન આદર કરવો યોગ્ય છે.

ઇતિ બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

૧૨. ધર્મનુપ્રેક્ષા

હવે ધર્મનુપ્રેક્ષાનું નિરૂપણ કરે છે. ત્યાં 'ધર્મનું મૂળ સર્વજ્ઞદેવ છે'—એમ પ્રગટ કરે છે:—

**જો જાણદિ પદ્મકલ્પં તિયાલગુણપદ્મણ્ણિ સંજુતં ।
લોયાલોયં સયલં સો સવ્વહ્મ હવે દેવો ॥૩૦૨॥**

**યઃ જાનાતિ પ્રત્યક્ષં ત્રિકાલગુણપર્યયૈઃ સંયુક્તમ્ ।
લોકાલોકં સકલં સઃ સર્વજ્ઞઃ ભવેત્ દેવઃ ॥૩૦૨॥**

અર્થ:- ત્રિકાલ ગોચર સમસ્ત ગુણ-પર્યાયો સહિત સંપૂર્ણ લોક-અલોકને જે પ્રત્યક્ષ જાણે છે તે સર્વજ્ઞદેવ છે.

ભાવાર્થ:- આ લોકમાં જીવદ્રવ્ય અનંતાનંત છે, તેનાથી અનંતાનંત ગણાં પુદ્ગલદ્રવ્યો છે, આકાશ, ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્ય એક-એક છે તથા અસંખ્યાત કાલાણુદ્રવ્યો છે, લોકાકાશની પાર (આસપાસ) અનંતપ્રદેશી આકાશદ્રવ્ય છે તે અલોક છે. તે સર્વ દ્રવ્યોનો અનંત સમયરૂપ ભૂતકાળ તથા તેનાથી અનંતગણા સમયરૂપ ભવિષ્યકાળ છે.^૧ તે કાળના સમયસમયવર્તી એક દ્રવ્યના અનંત અનંત પર્યાય છે. તે બધાંય દ્રવ્યપર્યાયોને, યુગપત્ (એકસાથ) એક સમયમાં પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટ ભિન્ન ભિન્ન જેમ છે તેમ, જેનું જ્ઞાન જાણે છે તે સર્વજ્ઞદેવ છે. એ જ દેવ છે, બાકી બીજાને દેવ કહેવામાં આવે છે તે કહેવામાત્ર છે. અહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ધર્મનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવશે. તે ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ ઇન્દ્રિયગોચર નથી પણ અતીન્દ્રિય છે અને તેનું ફળ સ્વર્ગ-મોક્ષ છે તે પણ અતીન્દ્રિય છે. ઇશ્વરસ્થને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન છે તે પરોક્ષ

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૭૧

તેને જ્ઞાનગોચર નથી. જે સર્વ પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ દેખે તે ધર્મનું સ્વરૂપ પણ પ્રત્યક્ષ દેખે. એટલા માટે એ ધર્મનું સ્વરૂપ શ્રીસર્વજ્ઞ-દેવનાં વચનથી જ પ્રમાણ છે, અન્ય ઇત્થસ્થનું કહેલું પ્રમાણ નથી, પરંતુ સર્વજ્ઞના વચનની પરંપરાપૂર્વક ઇત્થસ્થ કહે તે પ્રમાણ છે. તેથી ધર્મના સ્વરૂપકથનમાં મૂળકારણરૂપ સર્વજ્ઞનું અહીં સ્થાપન કર્યું.

હવે જે સર્વજ્ઞને માનતો નથી તેને કહે છે:-

**जदि ण हवदि सव्वहू ता को जाणदि अदिंदियं अत्थं ।
इन्द्रियणाणं ण मुणदि थूलं पि असेसपञ्चायं ॥ ३०३ ॥**

**यदि न भवति सर्वज्ञः ततः कः जानाति अतीन्द्रियं अर्थम् ।
इन्द्रियज्ञानं न जानाति स्थूलं अपि अशेषपर्यायम् ॥ ३०३ ॥**

અર્થ:- હે સર્વજ્ઞના અભાવવાદી? જો સર્વજ્ઞ ન હોય તો અતીન્દ્રિય પદાર્થો- ઇન્દ્રિયગોચર નથી એવા પદાર્થોને-કોણ જાણે? ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તો ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં આવેલા વર્તમાન સ્થૂલ પદાર્થોને જાણે છે. તેના પણ સમસ્ત પર્યાયોને તે જાણતું નથી.

ભાવાર્થ:- સર્વજ્ઞનો અભાવ મીમાંસક તથા નાસ્તિક કહે છે. તેમને અહીં નિષેધ્યા છે કે જો સર્વજ્ઞ ન હોય તો અતીન્દ્રિય-પદાર્થોને કોણ જાણે? કારણ કે ધર્મ-અધર્મનું ફળ તો અતીન્દ્રિય છે, તેને સર્વજ્ઞ વિના (યથાર્થ-પૂર્ણ) કોઈ જાણી શકતું નથી. એટલા માટે ધર્મ-અધર્મના ફળને યાદતો જે પુરુષ છે તે તો સર્વજ્ઞને માન્ય કરી તેમના વચનાનુસાર ધર્મના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરી અંગીકાર કરો!

**तेणुवइद्ध धम्मो संगसत्ताण तह असंगाणं ।
पढमो बारहभेओ दहभेओ भासिओ विदिओ ॥ ३०४ ॥**

૧૭૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

તેન ઉપદિષ્ટઃ ધર્મઃ સજ્ઞાસક્તાનાં તથા અસજ્ઞાનાં ।

પ્રથમઃ દ્વાદશભેદઃ દશભેદઃ ભાષિતઃ દ્વિતીયઃ ॥ ૩૦૪ ॥

અર્થઃ- એ સર્વજ્ઞદેવથી ઉપદેશિત ધર્મ બે પ્રકારથી છેઃ એક તો સંગથી આસક્ત ગૃહસ્થનો અને બીજો અસંગ મુનિનો. ત્યાં પ્રથમ ગૃહસ્થનો ધર્મ તો બાર ભેદરૂપ છે તથા બીજો મુનિનો ધર્મ દશ ભેદરૂપ છે.

હવે ગૃહસ્થધર્મના બાર ભેદોનાં નામ બે ગાથામાં કહે છેઃ-

સમ્મદંસણસુદ્ધો રહિઓ મજ્ઞાઇથૂલદોસેહિં ।

વયધારી સામાહુ પવ્વવર્ઈ પાસુયાહારી ॥ ૩૦૫ ॥

રાઈભોયણવિરઓ મેહુણસારંભસંગચત્તો ય ।

કજ્ઞાણુમોયવિરઓ ઉદ્દિષ્ટાહારવિરદો ય ॥ ૩૦૬ ॥

સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધઃ રહિતઃ મદ્યાદિસ્થૂલદોષૈઃ ।

વ્રતધારી સામાયિકઃ પર્વવ્રતી પ્રાસુકાહારી ॥ ૩૦૫ ॥

રાત્રિભોજનવિરતઃ મૈથુનસારમ્ભસજ્ઞત્યક્તઃ ચ ।

કાર્યાનુમોદવિરતઃ ઉદ્દિષ્ટાહારવિરતઃ ચ ॥ ૩૦૬ ॥

અર્થઃ- સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ છે જેને એવા (૧) મદ્યાદિક સ્થૂલ દોષોથી રહિત દર્શનપ્રતિમા ધારક, (૨) પાંચ અશુવ્રત-ત્રણ ગુણવ્રત-ચાર શિક્ષાવ્રત એવા બાર વ્રતો સહિત વ્રતપ્રતિમાધારી, (૩) સામાયિક પ્રતિમાધારી, (૪) પર્વવ્રતી (પૌષઠોપવાસ પ્રતિમાધારી), (૫) પ્રાસુક-આહારી, (૬) રાત્રીભોજનત્યાગી (૭) મૈથુનત્યાગી, (૮) આરંભત્યાગી, (૯) પરિવ્રહત્યાગી, (૧૦) કાર્યાનુમોદનારહિત, (૧૧) ઉદ્દિષ્ટાહારવિરત. એ પ્રમાણે (અગિયાર પ્રતિમા અને એક શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન મૂળ મળી) શ્રાવકધર્મના બાર ભેદ છે. તેમાં પ્રથમ ભેદ તો પચ્ચીસ મળદોષરહિત શુદ્ધ અવિરતસમ્યગ્દર્શન

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૭૩

છે તથા બાકીના અગિયાર ભેદ પ્રતિમાઓના વ્રતો સહિત હોય તે વ્રતી શ્રાવક છે.

હવે એ બારે ધર્મોનાં સ્વરૂપ વગેરેનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ જ અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિનું સ્વરૂપ કહે છે. તેમાં પણ પહેલાં સમ્યક્ત્વ ઉત્પત્તિની યોગ્યતાનું નિરૂપણ કરે છે:-

चदुग्दिभव्यो सण्णी सुविसुद्धो जग्गमाणपञ्चत्तो ।

संसारतडे णियडो णाणी पावेइ सम्मत्तं ॥ ૩૦૭ ॥

चतुर्गतिभव्यः संज्ञी सुविशुद्धः जाग्रत्पर्याप्तः ।

संसारतटे निकटः ज्ञानी प्राप्नोति सम्यक्त्वम् ॥ ૩૦૭ ॥

અર્થ:- આવો જીવ સમ્યક્ત્વને પામે છે કે જે પ્રથમ તો ભવ્યજીવ હોય, કારણ કે અભવ્યને સમ્યક્ત્વ થાય નહિ. વળી ચારે ગતિમાં સમ્યક્ત્વ ઊપજે છે; ત્યાં પણ મન સહિત સંજ્ઞીને ઊપજે છે પણ અસંજ્ઞીને ઊપજતું નથી; તેમાં પણ વિશુદ્ધ (શુભ) પરિણામી અને શુભ લેશ્યા સહિત હોય; અશુભ લેશ્યામાં પણ શુભ લેશ્યા સમાન કષાયસ્થાનકોમાં હોય તેને પણ ઉપચારથી વિશુદ્ધ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ સંકલેશ પરિણામોમાં સમ્યક્ત્વ ઊપજતું નથી; જાત્રતાવસ્થામાં થાય પણ નિદ્રાવસ્થામાં થાય નહિ. પૂર્ણ પર્યાપ્તિવાળાને થાય પણ અપર્યાપ્તિવસ્થામાં થાય નહિ; સંસારકિનારો જેને નજીક વર્તતો હોય અર્થાત્ નિકટભવ્ય હોય, કારણ-અર્ધપુદ્ગલપરાવર્તન કાળ પહેલાં સમ્યક્ત્વ ઊપજતું નથી; તથા જ્ઞાની હોય એટલે સાકાર ઉપયોગવાન હોય, કારણ કે નિરાકાર દર્શનોપયોગમાં સમ્યક્ત્વ ઊપજતું નથી. આવા જીવને સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ થાય છે.

હવે સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકાર છે તેમાં, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે:-

૧૭૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

સત્ત્વં પયડીણં ઉવસમદો હોદિ ઉવસમં સમ્મં ।

ખયદો ય હોદિ ખઇયં કેવલિમૂલે મણૂસસ્સ ॥ ૩૦૮ ॥

સસાનાં પ્રકૃતીનાં ઉપશમતઃ ભવતિ ઉપશમં સમ્યક્ત્વમ્ ।

ક્ષયતઃ ચ ભવતિ ક્ષાયિકં કેવલિમૂલે મનુષ્યસ્ય ॥ ૩૦૮ ॥

અર્થ:- મિથ્યાત્વ, સમ્યગ્મિથ્યાત્વ, સમ્યક્પ્રકૃતિમિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ સાત મોહકર્મની પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થતાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે તથા એ સાતે મોહકર્મની પ્રકૃતિઓનો ક્ષય થતાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કેવળજ્ઞાની વા શ્રુતકેવળીના નિકટપણામાં કર્મભૂમિના મનુષ્યને જ ઊપજે છે.

ભાવાર્થ:- અહીં એમ-જાણવું કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો પ્રારંભ તો કેવલી-શ્રુતકેવલીની નિકટતામાં કર્મભૂમિના મનુષ્યને જ થાય છે તથા તેની નિષ્ઠાપના (પૂર્ણતા) અન્ય ગતિમાં (ચારે ગતિમાંથી કોઈ એકમાં) પણ થાય છે.^૧

હવે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે થાય છે તે કહે છે :-

અણુદયાદો છહ્મં સજાઙ્ગરૂવેણ ઉદયમાણાણં ।

સમ્મત્તકમ્મઉદદે યયઉવસમિયં હવે સમ્મં ॥ ૩૦૯ ॥

અનુદયાત્ ષણ્ણાં સ્વજાતિરૂપેણ ઉદયમાનાનામ્ ।

સમ્યક્ત્વકર્મોદયે ક્ષાયોપશમિકં ભવેત્ સમ્યક્ત્વમ્ ॥ ૩૦૯ ॥

અર્થ:- પૂર્વોક્ત સાત પ્રકૃતિઓમાંથી છ પ્રકૃતિઓનો ઉદય ન હોય તથા સજાતિરૂપે એટલે સમાનજાતીય પ્રકૃતિરૂપે ઉદય હોય તથા સમ્યક્કર્મપ્રકૃતિનો ઉદય થતાં ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ થાય છે.

ભાવાર્થ:- મિથ્યાત્વ અને સમ્યગ્મિથ્યાત્વના ઉદયનો અભાવ

ધર્માનુપ્રેક્ષા]

[૧૭૫

હોય, સમ્યક્પ્રકૃતિનો ઉદય હોય, અનંતાનુબંધી ક્રોધ-માન-માયા-લોભના ઉદયનો અભાવ હોય તથા વિસંયોજન^૧ કરી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિરૂપથી ઉદયમાન હોય, તે વેળા ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ઊપજે છે. આ ત્રણે સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિનું વિશેષ કથન શ્રી ગોમ્મટસાર-લબ્ધિસારથી જાણવું.

હવે ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, અનંતાનુબંધીનું વિસંયોજન તથા દેશવ્રત-એ ત્રણેનું પ્રાપ્ત થવું તથા છૂટી જવું ઉત્કૃષ્ટતાથી કહે છે :-

ગિહ્વદિ મુંચદિ જીવો બે સમ્મત્તે અસંખવારાઓ ।

પઠમકસાયવિનાસં દેસવયં કુણ્ઙ ઉક્કિહ્વં ॥૩૧૦॥

ગૃહ્વાતિ મુચ્ચતિ જીવઃ દ્વે સમ્યક્ત્વે અસંખ્યવારાન્ ।

પ્રથમકષાયવિનાશં દેશવ્રતં કરોતિ ઉત્કૃષ્ટમ્ ॥૩૧૦॥

અર્થ:- ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક એ બંને સમ્યક્ત્વ તથા અનંતાનુબંધીનો વિનાશ અર્થાત્ વિસંયોજન (એટલે તેને અપ્રત્યાખ્યાનાદિરૂપ પરિણમાવવું) અને દેશવ્રત એ ચારેને આ જીવ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત વાર ગ્રહણ કરે છે તથા છોડે છે.

ભાવાર્થ:- પલ્યના અસંખ્યાતમા ભાગપ્રમાણ જે અસંખ્યાત છે તેટલી વાર ઉત્કૃષ્ટપણે (ઉપરનાં ચારેને) આ જીવ ગ્રહણ કરે તથા છોડે, તે પછી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

એ પ્રમાણે સાત પ્રકૃતિના ઉપશમ, ક્ષય અને ક્ષાયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલું સમ્યક્ત્વ જેનાથી જાણી શકાય એવા તત્ત્વાર્થ-

૧ જે ત્રણ કરણ વડે અનંતાનુબંધીના પરમાણુઓને અન્ય ચારિત્રમોહનીયની પ્રકૃતિરૂપ પરિણમાવી તેની (અનંતાનુબંધીની) સત્તાનો નાશ કરવામાં આવે તેનું નામ વિસંયોજન છે.

(જુઓ ગુજરાતી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક અ૦ ૯ પૃષ્ઠ ૩૩૬)

૧૭૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

શ્રદ્ધાનને નવ ગાથાસૂત્રો દ્વારા કહે છે :-

જો તદ્દમણેયંતં ણિયમા સદ્દહદિ સત્તભંગેહિં ।

લોયાણ પહ્લવસદો વવહારપવત્તળદ્દં ચ ॥૩૧૧॥

જો આયરેણ મણ્ણદિ જીવાજીવાદિ ણવવિહં અત્થં ।

સુદણાણેય ણણ્ણેહિં ય સો સદ્દિટ્ઠી હવે સુદ્ધો ॥૩૧૨॥

યઃ તત્ત્વં અનેકાન્તં નિયમાત્ શ્રદ્ધાતિ સસભજ્ઞૈઃ ।

લોકાનાં પ્રશ્નવશતઃ વ્યવહારપ્રવર્તનાર્થં ચ ॥૩૧૩॥

યઃ આદરેણ મન્યતે જીવાજીવાદિ નવવિધં અર્થમ્ ।

શ્રુતજ્ઞાનેન નયૈઃ ચ સઃ સદ્દૃષ્ટિઃ ભવેત્ શુદ્ધઃ ॥૩૧૪॥

અર્થ:- જે પુરુષ સસ ભંગો દ્વારા અનેકાન્તતત્ત્વોનું નિયમથી શ્રદ્ધાન કરે છે, [કારણ કે લોકોના પ્રશ્નવશ વિધિ-નિષેધથી વચનના સાત જ ભંગ થાય છે. (યથા પ્રશ્નવશાદેકસ્મિન્વસ્તુન્યવિરોધેન વિધિપ્રતિષેધવિકલ્પના સસભંગીઃ શ્રી રાજવાર્તિક-સૂત્ર ૫, કારિકા ૫, પૃષ્ઠ ૨૪) તેથી વ્યવહારપ્રવર્તના અર્થે પણ સાત ભંગોથી વચનની પ્રવૃત્તિ થાય છે.] વળી જે જીવ-અજીવાદિ નવ પ્રકારના પદાર્થોને શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણથી અને તેના ભેદ જે નય તેનાથી પોતાના આદર યત્ન-ઉદ્ધમથી માને-શ્રદ્ધાન કરે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ:- વસ્તુનું સ્વરૂપ અનેકાન્ત છે. જેમાં અનેક અંત અર્થાત્ ધર્મ હોય તેને અનેકાન્ત કહે છે. તે ધર્મ અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ, નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, ભેદત્વ, અભેદત્વ, અપેક્ષાત્વ, દૈવસાધ્યત્વ, પૌરુષસાધ્યત્વ, હેતુસાધ્યત્વ, આગમસાધ્યત્વ, અંતરંગત્વ, બહિરંગત્વ ઇત્યાદિ તો સામાન્યધર્મ છે તથા દ્રવ્યત્વ, પર્યાયત્વ, જીવત્વ, અજીવત્વ, સ્પર્શત્વ, રસત્વ, ગન્ધત્વ, વર્ણત્વ, શબ્દત્વ, શુદ્ધત્વ, અશુદ્ધત્વ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ, સંસારિત્વ, સિદ્ધત્વ,

ધર્માનુપ્રેક્ષા]

[૧૭૭

અવગાહત્વ, ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, વર્તનાહેતુત્વ ઇત્યાદિ વિશેષ ધર્મ છે.

હવે પ્રશ્નકારના પ્રશ્નવશાત્ વિધિ-નિષેધરૂપ વચનના સાત ભંગ થાય છે. તેને 'સ્યાત્' એ પદ લગાવવું. સ્યાત્ એટલે 'કંથયિત્'-'કોઈ પ્રકારથી' એવા અર્થમાં છે. એ વડે વસ્તુને અનેકાન્તરૂપ સાધવી. ત્યાં (૧) 'વસ્તુ સ્યાત્ અસ્તિરૂપ છે' એ પ્રમાણે કોઈ પ્રકારથી-પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી-વસ્તુને અસ્તિત્વરૂપ કહે છે, (૨) 'વસ્તુ સ્યાત્ નાસ્તિત્વરૂપ છે' એ પ્રમાણે પર વસ્તુના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી નાસ્તિત્વરૂપ કહે છે, (૩) 'વસ્તુ સ્યાત્ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વરૂપ છે' એ પ્રમાણે વસ્તુમાં બંને ધર્મ હોય છે અને વચન દ્વારા ક્રમથી કહેવામાં આવે છે, (૪) 'વસ્તુ સ્યાત્-અવક્તવ્ય છે' એ પ્રમાણે વસ્તુમાં બંને ધર્મ એક કાળમાં હોય છે તોપણ વચન દ્વારા એક કાળમાં તે કહ્યા જતા નથી તેથી તે કોઈ પ્રકારથી અવક્તવ્ય છે, (૫) 'વસ્તુ સ્યાત્ અસ્તિઅવક્તવ્ય છે' એ પ્રમાણે અસ્તિત્વથી કહી જાય છે અને બંને ધર્મ એક કાળમાં છે તેથી કહી જતી નથી એ રીતે વક્તવ્ય પણ છે તથા અવક્તવ્ય પણ છે, તેથી સ્યાત્ અસ્તિઅવક્તવ્ય' છે. (૬) એ જ પ્રમાણે 'વસ્તુ સ્યાત્ નાસ્તિ-અવક્તવ્ય છે' એમ કહેવી, તથા (૭) બંને ધર્મ ક્રમપૂર્વક કહ્યા જાય પણ એક સાથે કહ્યા ન જાય માટે 'વસ્તુ સ્યાત્ અસ્તિનાસ્તિ-અવક્તવ્ય છે' એ પ્રમાણે સાત જ ભંગ કોઈ પ્રકારથી સંભવે છે. અને એ જ રીતે એકત્વ, અનેકત્વ આદિ સામાન્ય ધર્મો ઉપર સાત ભંગ વિધિ-નિષેધપૂર્વક લગાવવા. જ્યાં જેવી અપેક્ષા સંભવિત હોય ત્યાં તેવી લગાવવી.

વળી એ જ પ્રમાણે જીવત્વ આદિ વિશેષ ધર્મોમાં પણ (સાત

૧૭૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

સાત ભંગ) લગાવવા. જેમ જીવ નામની વસ્તુ ઉપર 'સ્યાત્ જીવત્વ, સ્યાત્ અજીવત્વ' ઇત્યાદિ પ્રકારે લગાવવા. ત્યાં અપેક્ષા આ પ્રમાણે છે કે-પોતાનો જીવત્વધર્મ પોતાનામાં છે માટે જીવત્વ છે, પણ પર અજીવનો અજીવત્વ ધર્મ તેમાં નથી, તથા અન્ય ધર્મોને મુખ્ય કરી કહીએ તો તેની અપેક્ષાએ અજીવત્વ છે ઇત્યાદિ પ્રકારથી લગાવવા. તથા જીવ અનંત છે એની અપેક્ષાએ પોતાનું જીવત્વ પોતાનામાં છે અને પરનું જીવત્વ તેમાં નથી તેથી એ અપેક્ષાએ અજીવત્વ છે એમ પણ સાધી શકાય છે. ઇત્યાદિ અનાદિનિધન અનંત જીવ-અજીવ વસ્તુ છે, તે સર્વમાં પોતપોતાના દ્રવ્યત્વ-પર્યાયત્વ આદિ અનંત ધર્મ છે, તે સર્વ સહિત સત્ભંગ સાધવા. વળી તેના સ્થૂલપર્યાય છે તે પણ ચિરકાળસ્થાયી અનેક ધર્મરૂપ હોય છે, જેમ કે જીવ સંસારી-સિદ્ધ. સંસારીમાં ત્રસ અને સ્થાવર, તેમાં મનુષ્ય-તિર્યચ આદિ, પુદ્ગલમાં પણ અણુસ્કંધ, ઘટ-પટ આદિ. હવે તેમાં પણ કથંચિત્ વસ્તુપણું સંભવે છે; એ પણ ઉપર પ્રમાણે સત્ભંગથી સાધવા. વળી એ જ પ્રમાણે જીવ-પુદ્ગલના સંયોગથી થયેલા આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, પુણ્ય, પાપ અને મોક્ષ આદિ ભાવમાં પણ બહુધર્મપણાની અપેક્ષાએ તથા પરસ્પર વિધિ-નિષેધથી અનેક ધર્મરૂપ કથંચિત્ વસ્તુપણું સંભવે છે. એ સર્વ પણ સત્ભંગથી સાધવા.

જેમ એક પુરુષમાં પિતાપણું, પુત્રપણું, મામાપણું, ભાણેજપણું, કાકાપણું અને ભત્રિજાપણું આદિ ધર્મ હોય છે તે પોતપોતાની અપેક્ષાએ વિધિ-નિષેધપૂર્વક સાત ભંગ દ્વારા જાણવા. આ નિયમથી જાણવું કે-વસ્તુમાત્ર અનેક ધર્મસ્વરૂપ છે. તે સર્વને જે અનેકાન્ત જાણી શ્રદ્ધાન કરે તથા એ જ પ્રમાણે લોકમાં વ્યવહાર પ્રવર્તાવે તે સમ્યગ્દષ્ટિ છે. જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, પુણ્ય, પાપ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ નવ પદાર્થ છે, તેમને

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૭૯

ઉપર પ્રમાણે જ સાત ભંગથી સાધવા. તેનું સાધન શ્રુતજ્ઞાનપ્રમાણ છે, તેના ભેદ દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિક છે અને તેના પણ ભેદ નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નય છે. વળી તેના પણ ઉત્તરોત્તર જેટલા વચનના પ્રકાર છે તેટલા ભેદ છે. તેને પ્રમાણસતભંગી તથા નયસતભંગીના વિધાન દ્વારા સાધી શકાય છે. એનું કથન પ્રથમ લોકભાવનામાં કર્યું છે, તથા તેનું વિશેષ કથન શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રની ટીકાથી જાણવું. એ પ્રમાણે પ્રમાણ-નય દ્વારા જીવાદિ પદાર્થોને જાણીને જે શ્રદ્ધાન કરે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે.

અહીં આ વિશેષ જાણવું કે-નય, વસ્તુના એક એક ધર્મનો ગ્રાહક છે અને તે પોતપોતાના વિષયરૂપ ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં સમાન છે, તોપણ પુરુષ પોતાના પ્રયોજનવશ તેને મુખ્ય-ગૌણ કરીને કહે છે. જેમ જીવ નામની વસ્તુમાં અનેક ધર્મ છે તોપણ ચેતનપણું આદિ પ્રાણધારણપણું અજીવોથી અસાધારણ જોઈએ અજીવોથી (જીવને) જુદો બતાવવા માટે પ્રયોજનવશ મુખ્ય કરી ચેતનવસ્તુનું ‘જીવ’ નામ રાખ્યું. એ જ પ્રમાણે સર્વ ધર્મોને પ્રયોજનવશ મુખ્ય-ગૌણ કરવાની વિધિ જાણવી.

અહીં એ જ આશયથી અધ્યાત્મ કથનીમાં મુખ્યને તો નિશ્ચય કહ્યો છે તથા ગૌણને વ્યવહાર કહ્યો છે. ત્યાં અભેદધર્મને તો પ્રધાનપણે નિશ્ચયનો વિષય કહ્યો અને ભેદ-નયને ગૌણ કરી વ્યવહાર કહ્યો. વળી દ્રવ્ય તો અભેદ છે તેથી નિશ્ચયનો આશ્રય દ્રવ્ય છે, તથા પર્યાય ભેદરૂપ છે તેથી વ્યવહારનો આશ્રય પર્યાય છે. ત્યાં પ્રયોજન આ છે કે-વસ્તુને ભેદરૂપ તો સર્વ લોક જાણે છે-અને જે જાણે છે તે જ પ્રસિદ્ધ છે, તેનાથી તો લોક પર્યાયબુદ્ધિ છે. જીવને નરનારકાદિક પર્યાય છે, રાગ-દ્વેષ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભાદિ પર્યાય છે તથા જ્ઞાનના ભેદરૂપ મતિજ્ઞાનાદિ પણ

૧૮૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પર્યાય છે, એ સર્વ પર્યાયોને જ લોક જીવ માને છે, તેથી એ પર્યાયોમાં અભેદરૂપ અનાદિ અનંત એકભાવરૂપ ચેતનાધર્મને ગ્રહણ કરી તેને નિશ્ચયનયનો વિષય કહી જીવદ્રવ્યનું જ્ઞાન કરાવ્યું, અને પર્યાયાશ્રિત ભેદનયને ગૌણ કર્યો. અભેદદષ્ટિમાં તે (ભેદનય) દેખાતો નથી તેથી અભેદનયનું દૃઢશ્રદ્ધાન કરાવવા માટે કહ્યું કે- પર્યાયનય છે તે વ્યવહાર છે-અભૂતાર્થ છે-અસત્યાર્થ છે. ભેદબુદ્ધિના એકાન્તનું નિરાકરણ કરવા માટે આમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ ત્યાં એમ નથી કે આ ભેદ છે તેને અસત્યાર્થ કહ્યો છે-વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી. જો એ પ્રમાણે કોઈ સર્વથારૂપ માને તો તે અનેકાન્તમાં સમજ્યો નથી પણ સર્વથા એકાન્તશ્રદ્ધાનથી મિથ્યાદષ્ટિ જ રહે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં જ્યાં નિશ્ચય-વ્યવહારનય કહ્યા છે ત્યાં પણ એ બંનેના પરસ્પર વિધિ-નિષેધપૂર્વક સત્સભંગથી વસ્તુને સાધવી. જો એકને સર્વથા સત્યાર્થ માનવામાં આવે અને એકને સર્વથા અસત્યાર્થ માનવામાં આવે તો ત્યાં મિથ્યાશ્રદ્ધાન થાય છે માટે ત્યાં પણ ‘કથંચિત્’ સમજવું.

વળી અન્ય વસ્તુને અન્યમાં આરોપણ કરી પ્રયોજન સાધવામાં આવે છે તેને ઉપચારનય કહેવામાં આવે છે અને તે પણ વ્યવહારનયમાં ગર્ભિત છે એમ કહ્યું છે. જ્યાં પ્રયોજન કે નિમિત્ત હોય ત્યાં ઉપચાર પ્રવર્તે છે. જેમ ‘ઘીનો ઘડો’ કહીએ ત્યાં માટીના ઘડાના આશ્રયે ઘી ભર્યું હોય ત્યાં વ્યવહારીજનોને આધાર-આધેયભાવ દેખાય છે તેને પ્રધાન કરીને કહેવામાં આવે છે કે ‘ઘીનો ઘડો છે’. લોક પણ એમ જ કહેવાથી સમજે અને ઘીનો ઘડો મંગાવે તો તેને લાવે. તેથી ઉપચારમાં પણ પ્રયોજન સંભવે છે. એ જ પ્રમાણે અભેદનયને મુખ્ય કરવામાં આવે ત્યાં અભેદદષ્ટિમાં ભેદ દેખાતો નથી ત્યારે તેમાં જ ભેદ કહે તે અસત્યાર્થ છે એટલે ત્યાં પણ ઉપચાર સિદ્ધ થાય છે. આ મુખ્ય-

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૮૧

ગૌણના ભેદને (રહસ્યને) સમ્યગ્દષ્ટિ જાણે છે.

મિથ્યાદષ્ટિ અનેકાન્તવસ્તુને જાણતો નથી પણ સર્વથા એક ધર્મ ઉપર દષ્ટિ પડતાં તેને જ સર્વથારૂપ વસ્તુ માની અન્ય ધર્મોને કાં તો સર્વથા ગૌણ કરી અસત્યાર્થ માને છે અને કાં તો અન્ય ધર્મોનો સર્વથા અભાવ જ માને છે-મિથ્યાશ્રદ્ધાનને દૃઢ કરે છે. અને તે મિથ્યાત્વ નામની કર્મ-પ્રકૃતિના ઉદયથી યથાર્થ શ્રદ્ધા થતી નથી તેથી એ પ્રકૃતિના કાર્યને પણ મિથ્યાત્વ જ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રકૃતિનો અભાવ થતાં તત્ત્વાર્થોનું યથાર્થ શ્રદ્ધાન થાય છે તે આ અનેકાન્તવસ્તુમાં પ્રમાણ નયથી સાતભંગ દ્વારા સાધવામાં આવે તે સમ્યક્ત્વનું કાર્ય છે. તેથી તેને પણ સમ્યક્ત્વ જ કહેવામાં આવે છે એમ જાણવું.

જૈનદર્શનની કથની અનેક પ્રકારથી છે તેને અનેકાન્તરૂપ સમજવી અને તેનું ફળ અજ્ઞાનનો નાશ થઈ ઉપાદેયની બુદ્ધિ તથા વીતરાગતાની પ્રાપ્તિ છે. આ કથનનો મર્મ (રહસ્ય) પામવો મહાભાગ્યથી બને છે. આ પંચમ કાળમાં હાલ આ કથનીના વક્તા ગુરુનું નિમિત્ત સુલભ નથી. તેથી શાસ્ત્રને સમજવાનો નિરંતર ઉદ્ધમ રાખી (શાસ્ત્રને યથાર્થ) સમજવું યોગ્ય છે; કારણ કે મુખ્યપણે તેના આશ્રયે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. જોકે જિનેદ્ર-પ્રતિમાનાં દર્શન તથા પ્રભાવના અંગનું દેખવું ઇત્યાદિ સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનાં કારણો છે તોપણ શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું, ભણવું, તેનું ચિંતવન કરવું, ધારણ કરવું તથા હેતુ-યુક્તિપૂર્વક સ્વમત-પરમતના ભેદને (તફાવતને) જાણી, નયવિવક્ષા સમજી, વસ્તુના અનેકાન્તસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો એ મુખ્ય કારણ છે. તેથી ભવ્યજીવોએ તેનો (આગમના અભ્યાસનો) ઉપાય નિરંતર રાખવો યોગ્ય છે.

હવે સમ્યગ્દષ્ટિ થતાં અનંતાનુબંધીકષાયનો અભાવ થઈ તેના

૧૮૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

કેવા પરિણામ થાય છે તે કહે છે :-

**જો ણ ય કુલ્લદિ ગલ્લં પુત્તકલત્તાઇસલ્લઅલ્લેસુ।
ઉવસમભાવે ભાવદિ અપ્પાણં મુણદિ તિણમેત્તં ॥૩૧૩॥**

**યઃ ન ચ કુર્વતે ગર્વં પુત્રકલત્રાદિસર્વાર્થેષુ।
ઉપશમભાવાન્ ભાવયતિ આત્માનં મન્યતે તૃણમાત્રમ્ ॥૩૧૩॥**

અર્થ:- જે સમ્યક્દષ્ટિ છે તે પુત્ર-કલત્ર આદિ સર્વ પરદ્રવ્યો તથા પરદ્રવ્યોના ભાવોમાં ગર્વ કરતો નથી, (જો પરદ્રવ્યોથી પોતાને મોટો માને તો તેને સમ્યક્ત્વ શાનું?) ઉપશમભાવોને ચિંતવે છે. અનંતાનુબંધી સંબંધી તીવ્ર રાગ-દ્વેષ પરિણામોના અભાવથી ઉપશમભાવોની નિરંતર ભાવના રાખે છે તથા પોતાના આત્માને તૃણસમાન હલકો માને છે, કારણ કે પોતાનું સ્વરૂપ તો અનંત જ્ઞાનાદિરૂપ છે એટલે જ્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી તે પોતાને તૃણ બરાબર માને છે, કોઈ પદાર્થમાં ગર્વ કરતો નથી.

**વિસયાસત્તો વિ સયા સલ્લારંભેસુ વહ્નમાણો વિ।
મોહવિલાસો એસો ઇદિ સલ્લં મણ્ણદે હેયં ॥૩૧૪॥**

**વિષયાસક્તઃ અપિ સદા સર્વારમ્બેષુ વર્તમાનઃ અપિ।
મોહવિલાસઃ એષઃ ઇતિ સર્વં મન્યતે હેયમ્ ॥૩૧૪॥**

અર્થ:- જો કે અવિરતસમ્યક્દષ્ટિ ઇન્દ્રિયવિષયોમાં આસક્ત છે, ત્રસ-સ્થાવરજીવોનો ઘાત જેમાં થાય એવા સર્વ આરંભમાં વર્તી રહ્યો છે, તથા અપ્રત્યાખ્યાનાવરણાદિ કષાયોના તીવ્ર ઉદયોથી વિરક્ત થયો નથી તોપણ તે એમ જાણે છે કે આ મોહકર્મના ઉદયનો વિલાસ છે, મારા સ્વભાવમાં તે નથી, ઉપાધિ છે-રોગવત્ છે-તજવા યોગ્ય છે. વર્તમાન કષાયોની પીડા સહન થતી નથી તેથી અસમર્થ બની આ વિષયોનું સેવન તથા ઘણા આરંભમાં

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૮૩

પ્રવર્તવું થાય છે એમ તે માને છે.^૧

**उत्तमगुणग्रहणरओ उत्तमसाहूण विणयसंजुत्तो ।
साहम्मियअणुराई सो सद्धिटी हवे परमो ॥ ३१५ ॥**

**उत्तमगुणग्रहणरतः उत्तमसाधूनां विनयसंयुक्तः ।
साधर्मिकानुरागी स सद्धिः भवेत् परमः ॥ ३१५ ॥**

અર્થ:- વળી કેવો છે તે સમ્યઁદ્દષ્ટિ? ઉત્તમ ગુણો જે સમ્યઁદ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ આદિનું ગ્રહણ કરવામાં તો અનુરાગી (ભાવનાવંત) હોય છે, એ ગુણો ધારક ઉત્તમ સાધુજનોના વિનયથી યુક્ત હોય છે તથા પોતા સમાન સમ્યઁદ્દષ્ટિ સાધર્મી જનોમાં

१ णो इन्दियेसु विरदो णो जीवे थावरे तसे वापि ।
जो सद्धदि जिणुत्तं सम्माइट्ठी अविरदो सो ॥

(ગોમ્મટસાર જી ૦ ગા ૦ ૨૮)

जीवा चोद्दसभेया इंदियविसया तहव्ववीसं तु ।
जे तेसु णेव विरया असंजदा ते मुणेदव्वा ॥

(ગોમ્મટસાર જી ૦ ગા ૦ ૪૭૭)

અર્થ:- જે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી તથા ત્રસ-રુથાવરજીવોની હિંસાથી વિરક્ત નથી પરંતુ જિનેદ્રેવ દ્વારા કથિત પ્રવચનનું શ્રદ્ધાન કરે છે તે અવિરતસમ્યઁદ્દષ્ટિ છે. સંયમ બે પ્રકારનો છે : એક ઇન્દ્રિયસંયમ તથા બીજો પ્રાણસંયમ. ઇન્દ્રિય-વિષયોથી વિરક્ત થવાને ઇન્દ્રિયસંયમ કહે છે તથા સ્વ-પરજીવના પ્રાણોની રક્ષાને પ્રાણસંયમ કહે છે. આ (ચોથા) ગુણસ્થાનમાં એ બંને સંયમોમાંથી કોઈ પણ સંયમ હોતો નથી તેથી તેને અવિરતસમ્યઁદ્દષ્ટિ કહે છે. હા એટલું ખરું કે-પ્રયોજન વિના કોઈ પણ હિંસામાં તે પ્રવૃત્ત પણ થતો નથી.

અર્થ:- ચૌદ પ્રકારના જીવસમાસમાં અને અઠ્ઠાવીસ પ્રકારના ઇન્દ્રિયવિષયોમાં જે વિરક્ત ન થવું તેને અસંયમ કહે છે. (ગા ૦ ૪૭૭). પાંચ રસ, પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, આઠ સ્પર્શ, સાત સ્વર અને એક મન એ ઇન્દ્રિયોના અઠ્ઠાવીસ વિષય છે. (જુઓ-ગો ૦ જી ૦ ગા ૦ ૪૭૮)

૧૮૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અનુરાગી-વાત્સલ્યગુણ સહિત હોય એવો તે ઉત્તમ સમ્યગ્દષ્ટિ હોય છે. એ ત્રણે ભાવ ન હોય તો જાણવું કે તેનામાં સમ્યક્ત્વનું યથાર્થપણું નથી.^૧

देहमिलियं पि जीवं गियणाणगुणेण मुणदि जो भिण्णं ।

जीवमिलियं पि देहं कंचुवसरिसं वियाणेइ ॥ ३१६ ॥

देहमिलितं अपि जीवं निजज्ञानगुणेन जानाति यः भिन्नम् ।

जीवमिलितं अपि देहं कञ्चुकसदृशं विजानाति ॥ ३१६ ॥

અર્થ:- આ જીવ, દેહની સાથે મળી રહ્યો છે તોપણ, પોતાના જ્ઞાનગુણ વડે પોતાને દેહથી જુદો જ જાણે છે. વળી દેહ જીવની સાથે મળી રહ્યો છે તોપણ, તેને (દેહને) તે કંચુક એટલે કપડાના જામા જેવો જાણે છે. જેમ દેહથી જામો જુદો છે તેમ જીવથી દેહ જુદો છે એમ તે જાણે છે.

णिज्जियदोसं देवं सव्वजिवाणं दयावरं धम्मं ।

वज्जियगंथं च गुरुं जो मण्णदि सो हु सद्विट्ठी ॥ ३१७ ॥

निर्जितदोषं देवं सर्वजीवानां दयापरं धर्मम् ।

वर्जितग्रन्थं च गुरुं यः मन्यते सः स्फुटं सददृष्टिः ॥ ३१७ ॥

અર્થ:- જે જીવ દોષરહિતને દેવ માને છે, સર્વ જીવોની દયાને શ્રેષ્ઠ ધર્મ માને છે તથા નિર્ગ્રંથગુરુને ગુરુ માને છે તે પ્રગટપણે સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ:- સર્વજ્ઞ વીતરાગ અદ્વાર દોષોથી રહિત દેવને દેવ માને છે પણ અન્ય દોષસહિત દેવ છે તેને ‘આ સંસારી છે, પણ મોક્ષમાર્ગી નથી’ એમ જાણી વંદતો-પૂજતો નથી, અહિંસામય

૧ સાધર્મીથી અધિક જસ, પરિજન ઉપર પ્રેમ;

તાસ ન સમકિત માનીએ, આગમ નીતિ એમ.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૮૫

ધર્મને ધર્મ જાણે છે. પણ દેવતાઓને અર્થે યજ્ઞાદિમાં પશુને ઘાત કરી ચઢાવવામાં (લોકો) ધર્મ માને છે પણ તેમાં પાપ જ જાણી પોતે તેમાં પ્રવર્તતો નથી તથા ગ્રંથી (બાહ્ય-અંતરંગ પરિગ્રહની મૂર્છા-પકડ) સહિત અનેક અન્યમતી વેષધારીઓ છે વા કાળદોષથી જૈનમતમાં પણ વેષધારી નિપજ્યા છે તે સર્વને વેષધારી-પાખંડી જાણે પણ તેને વંદે-પૂજે નહિ, પરંતુ સર્વ પરિગ્રહરહિત હોય તેમને જ ગુરુ માની વંદન-પૂજન કરે; કારણ કે દેવ-ગુરુ-ધર્મના આશ્રયથી તો મિથ્યા કે સમ્યક્ ઉપદેશ પ્રવર્તે છે. એ કુદેવ-કુગુરુ-કુધર્મનું વંદન-પૂજન તો દૂર રહ્યો તેના સંસર્ગમાત્રથી પણ શ્રદ્ધાન બગડી જાય છે માટે સમ્યક્દષ્ટિ તો તેઓની સંગતિ પણ કરતો નથી. સ્વામી સમંતભદ્રઆચાર્યે રત્નકરંડશ્રાવકાચારમાં એમ કહ્યું છે કે-ભયથી, આશાથી, સ્નેહથી કે લોભથી એ કુદેવ, કુઆગમ તથા કુલિંગી-વેષધારીને પ્રણામ કે તેમનો વિનય જે સમ્યક્દષ્ટિ છે તે કરતો નથી^૧, તેઓના સંસર્ગથી પણ શ્રદ્ધાન બગડે છે-ધર્મની પ્રાપ્તિ તો દૂર જ રહી એમ જાણવું.

હવે મિથ્યાદષ્ટિ કેવો હોય છે તે કહે છે :-

દોસસહિયં પિ દેવં જીવહિંસાઇસંજુદં ધમ્મં ।

ગંથાસત્તં ચ ગુરું જો મણ્ણદિ સો હુ કુદ્ધિટ્ઠી ॥ ૩૧૮ ॥

દોષસહિતં અપિ દેવં જીવહિંસાદિસંયુતં ધર્મમ્ ।

ગ્રંથાસત્તં ચ ગુરું યઃ મન્યતે સઃ સ્ફુટં કુદ્ધિટ્ઠિઃ ॥ ૩૧૮ ॥

અર્થ:- જે જીવ દોષોસહિત દેવોને તો દેવ માને છે, જીવ-હિંસાસહિતમાં ધર્મ માને છે તથા પરિગ્રહાસક્તને ગુરુ માને છે

૧ મયાશાસ્નેહલોભાચ્ચ કુદેવાગમલિંગિનામ્ ।

પ્રણામં વિનયં ચૈવ ન કુર્યુઃ શુદ્ધદષ્ટયઃ ॥

(શ્લોક ૩૦)

૧૮૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

તે પ્રગટપણે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

ભાવાર્થ:- ભાવમિથ્યાદષ્ટિ તો અદષ્ટ-છુપો મિથ્યાદષ્ટિ છે પરંતુ જે રાગ-દ્વેષ-મોહ આદિ અઢાર દોષોસહિત કુદેવોને દેવ માની વંદે-પૂજે છે, હિંસા-જીવઘાતાદિમાં ધર્મ માને છે તથા પરિગ્રહમાં આસક્ત એવા વેષધારીને ગુરુ માને છે તે તો પ્રગટ-પ્રસિદ્ધ મિથ્યાદષ્ટિ છે.

હવે કોઈ કહે કે “વ્યંતરાદિ દેવ લક્ષ્મી આપે છે-ઉપકાર કરે છે તો તેઓનું પૂજન-વંદન કરવું કે નહિ?” તેને કહે છે :-

**ण य को वि देदि लच्छी ण को वि जीवस्स कुणदि उवयारं ।
उवयारं अवयारं कम्मं पि सुहासुहं कुणदि ॥ ३१९ ॥**

**न च कोऽपि ददाति लक्ष्मीं न कः अपि जीवस्य करोति उपकारम् ।
उपकारं अपकारं कर्म अपि शुभाशुभं करोति ॥ ३१९ ॥**

અર્થ:- આ જીવને કોઈ વ્યંતરાદિ દેવ લક્ષ્મી આપતો નથી, કોઈ અન્ય ઉપકાર પણ કરતો નથી, પરંતુ માત્ર જીવનાં પૂર્વસંચિત શુભાશુભ કર્મો જ ઉપકાર કે અપકાર કરે છે.

ભાવાર્થ:- કોઈ એમ માને છે કે-“વ્યંતરાદિ દેવ અમને લક્ષ્મી આપે છે-અમારો ઉપકાર કરે છે તેથી તેઓનું અમે પૂજન વંદન કરીએ છીએ,” પણ એ જ મિથ્યાબુદ્ધિ છે. પ્રથમ તો આ કાળમાં ‘કોઈ વ્યંતરાદિ આપતો હોય’ એવું પ્રત્યક્ષ પોતે દેખ્યું નથી-ઉપકાર કરતો દેખાતો નથી. જો એમ હોય તો તેને પૂજવાવાળા જ દરિદ્રી-દુઃખી-રોગી શા માટે રહે? માટે તે વ્યર્થ કલ્પના કરે છે. વળી પરોક્ષરૂપ પણ એવો નિયમરૂપ સંબંધ દેખાતો નથી કે જે પૂજે તેમને અવશ્ય ઉપકારાદિ થાય જ છે; માત્ર આ મોહી જીવ નિરર્થક જ વિકલ્પ ઉપજાવે છે. પૂર્વસંચિત શુભાશુભકર્મો છે તે જ આ જીવને સુખ, દુઃખ, ઘન, દરિદ્રતા, જીવન, મરણ કરે છે.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૮૭

ભત્તીએ પુજ્જમાણો વિંતરદેવો વિ દેદિ જદિ લચ્છી ।
તો કિં ધમ્મં કીરદિ એવં ચિંતેઙ્ગ સદ્દિટ્ઠી ॥૩૨૦॥

ભક્ત્યા પૂજ્યમાનઃ વ્યન્તરદેવઃ અપિ દદાતિ યદિ લક્ષ્મીમ્ ।
તત્ કિં ધર્મઃ ક્રિયતે એવં ચિન્તયતિ સદ્દષ્ટિઃ ॥૩૨૦॥

અર્થ:- વ્યંતરદેવને જ ભક્તિપૂર્વક પૂજતાં જો તે લક્ષ્મી આપે છે તો ધર્મ કરવાનું પ્રયોજન શું? એમ સમ્યઙ્ગદષ્ટિ વિચારે છે.

ભાવાર્થ:- પ્રયોજન તો લક્ષ્મીનું છે. વ્યંતરદેવને જ પૂજતાં તે લક્ષ્મી આપે છે તો ધર્મ શા માટે સેવવો? વળી મોક્ષમાર્ગના પ્રકરણમાં સંસારની લક્ષ્મીનો અધિકાર પણ નથી અને સમ્યઙ્ગદષ્ટિ તો મોક્ષમાર્ગી છે-સંસારની લક્ષ્મીને હેય (છોડવા યોગ્ય) જાણે છે, તેની તે વાંચ્છ જ કરતો નથી. જો પુણ્યોદયથી મળે તો ભલે મળો, ન મળે તો ન મળો! તે તો માત્ર મોક્ષ સાધવાની જ ભાવના ભાવે છે. તેથી તે સંસારીદેવાદિને શા માટે પૂજે-વંદે? કદી પણ તેમને વંદે-પૂજે નહિ.

હવે સમ્યઙ્ગદષ્ટિનો વિચાર કહે છે :-

જં જસ્સ જમ્મિ દેસે જેણ વિહાણેણ જમ્મિ કાલમ્મિ ।
ણાદં જિણેણ ણિયદં જમ્મં વા અહવ મરણં વા ॥૩૨૧॥

તં તસ્સ તમ્મિ દેસે તેણ વિહાણેણ તમ્મિ કાલમ્મિ ।
કો સક્કદિ વારેદુંં ઇંદો વા તહ જિણિંદો વા ॥૩૨૨॥

યત્ યસ્ય યસ્મિન્ દેશે યેન વિધાનેન યસ્મિન્ કાલે ।
જ્ઞાતં જિનેન નિયતં જન્મ વા અથવા મરણં વા ॥૩૨૧॥

તત્ તસ્ય તસ્મિન્ દેશે તેન વિધાનેન તસ્મિન્ કાલે ।
કઃ શક્નોતિ વારયિતુંં ઇન્દ્રઃ વા તથા જિનેન્દ્રઃ વા ॥૩૨૨॥

અર્થ:- જે જીવને જે દેશમાં, જે કાળમાં, જે વિધાનથી જે

૧૮૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

જન્મ-મરણ ઉપલક્ષણથી દુઃખ-સુખ-રોગ-દરિદ્રતા આદિ થવું સર્વજ્ઞ-દેવે જાણ્યું છે તે એ જ પ્રમાણે નિયમથી થવાનું છે અને તે જે પ્રમાણે થવા યોગ્ય છે તે પ્રાણીને તે જ દેશમાં, તે જ કાળમાં, તે જ વિધાનથી નિયમથી થાય છે, તેને ઇંદ્ર કે જિનેંદ્ર-તીર્થંકરદેવ કોઈ પણ અટકાવી શકતા નથી.

ભાવાર્થ:- સર્વજ્ઞદેવ સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અવસ્થાને જાણે છે અને સર્વજ્ઞના જ્ઞાનમાં જે પ્રતિભાસ્યું છે તે જ નિયમથી થાય છે પણ તેમાં હીનાધિક કાંઈ થતું નથી એમ સમ્યગ્દષ્ટિ વિચારે છે.

હવે ‘એવો તો સમ્યગ્દષ્ટિ છે પણ તેમાં સંશય કરે છે તે મિથ્યાદષ્ટિ છે’ એમ કહે છે :-

**एवं जो णिच्छयदो जाणदि दव्वाणि सव्वपज्जाए ।
सो सद्विद्वी सुद्धो जो संकदि सो हु कुद्विद्वी ॥ ३२३ ॥**

**एवं यः निश्चयतः जानाति द्रव्याणि सर्वपर्यायान् ।
सः सद्वृष्टिः शुद्धः यः शंकते सः स्फुटं कुद्वष्टिः ॥ ३२३ ॥**

અર્થ:- એ પ્રમાણે નિશ્ચયથી સર્વ જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ છ દ્રવ્યોને તથા તે દ્રવ્યોની સર્વ પર્યાયોને સર્વજ્ઞના આગમ અનુસાર જે જાણે છે-શ્રદ્ધાન કરે છે તે શુદ્ધ સમ્યગ્દષ્ટિ છે તથા જે એ પ્રમાણે શ્રદ્ધાન નથી કરતો પણ તેમાં શંકા-સંદેહ કરે છે તે સર્વજ્ઞના આગમથી પ્રતિકૂલ છે-પ્રગટપણે મિથ્યાદષ્ટિ છે.

હવે કહે છે કે જે વિશેષ તત્ત્વને ન જાણતો હોય પણ જિનવચનમાં આજ્ઞામાત્ર શ્રદ્ધાન કરે છે તેને પણ શ્રદ્ધાવાન કહીએ છીએ :-

ધર્મ[નુપ્રેક્ષા]

[૧૮૯

જો ણ વિ જાણદિ તત્ત્વં સો જિણવયણે કરેદિ સદ્દહણં ।

જં જિણવરેહિં ભણિયં તં સવ્વમહં સમિચ્છામિ ॥ ૩૨૪ ॥

યઃ ન અપિ જાનાતિ તત્ત્વં સઃ જિનવચને કરોતિ શ્રદ્ધાનમ્ ।

યત્ જિનવરૈઃ ભણિતં તત્ સર્વં અહં સમિચ્છામિ ॥ ૩૨૪ ॥

અર્થ:- જે જીવ જ્ઞાનાવરણના વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વિના તથા વિશિષ્ટ ગુરુના સંયોગ વિના તત્ત્વાર્થને જાણી શકતો નથી તે જીવ જિનવચનમાં આ પ્રમાણે શ્રદ્ધાન કરે છે કે- ‘જિનેંદ્રદેવે જે તત્ત્વ કહ્યું છે તે બધુંય ભલા પ્રકારથી હું ઇષ્ટ કરું છું’. એ પ્રમાણે પણ તે શ્રદ્ધાવાન થાય છે.

ભાવાર્થ:- જે જિનેશ્વરના વચનોની શ્રદ્ધા કરે છે કે ‘સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું છે તે સર્વ મને ઇષ્ટ છે’, એવી સામાન્ય શ્રદ્ધાથી પણ તેને આજ્ઞાસમ્યક્ત્વી કહ્યો છે.

હવે ત્રણ ગાથામાં સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય કહે છે:-

રયણાણ મહારયણં સવ્વજોયાણં ઉત્તમં જોયં ।

રિદ્ધીણ મહારિદ્ધી સમ્મત્તં સવ્વસિદ્ધિયરં ॥ ૩૨૫ ॥

રત્નાનાં મહારત્નં સર્વ્યયોગાનાં ઉત્તમઃ યોગઃ ।

ઋદ્ધીનાં મહર્દ્ધિં સમ્યક્ત્વં સર્વસિદ્ધિકરમ્ ॥ ૩૨૫ ॥

અર્થ:- સર્વ રત્નોમાં પણ મહારત્ન સમ્યક્ત્વ છે, વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાના ઉપાયરૂપ સર્વ યોગ, મંત્ર, ધ્યાન આદિમાં (સમ્યક્ત્વ) ઉત્તમ યોગ છે; કારણ કે- સમ્યક્ત્વથી મોક્ષ સધાય છે. અણિમાદિ ઋદ્ધિઓમાં પણ (સમ્યક્ત્વ) મહાન ઋદ્ધિ છે. ઘણું શું કહીએ? સર્વ સિદ્ધિ કરવાવાળું આ સમ્યક્ત્વ જ છે.

સમ્મત્તગુણપહાણો દેવિંદણરિંદવંદિઓ હોદિ ।

ચત્તવઓ વિ ય પાવદિ સગ્ગસુહં ઉત્તમં વિવિહં ॥ ૩૨૬ ॥

૧૯૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

સમ્યક્ત્વગુણપ્રધાનઃ દેવેન્દ્રનરેન્દ્રવન્દિતઃ ભવતિ ।

ત્યક્ત્વતઃ અપિ ચ પ્રાપ્નોતિ સ્વર્ગસુખં ઉત્તમં વિવિધમ્ ॥ ૩૨૬ ॥

અર્થઃ- સમ્યક્ત્વગુણ સહિત જે પુરુષ પ્રધાન (શ્રેષ્ઠ) છે તે દેવોના ઈંદ્રોથી, મનુષ્યોના ઈન્દ્ર ચક્રવર્તી આદિથી વંદનીય થાય છે, અને વ્રતરહિત હોય તોપણ નાના પ્રકારનાં ઉત્તમ સ્વર્ગાદિકનાં સુખ પામે છે.

ભાવાર્થઃ- જેનામાં સમ્યગ્દર્શન ગુણ છે તે પ્રધાનપુરુષ છે. તે ઈન્દ્રાદિ દેવોથી પૂજ્ય થાય છે. સમ્યક્ત્વસહિત (જીવ) દેવનું જ આયુ બાંધે છે, તેથી વ્રતરહિતને પણ સ્વર્ગગતિમાં જવું મુખ્ય કલ્પું છે. વળી સમ્યક્ત્વગુણપ્રધાનનો આવો પણ અર્થ થાય છે કે-પચ્ચીસ મળદોષ રહિત હોય, પોતાના નિઃશંકિતાદિ અને સંવેગાદિ ગુણો સહિત હોય એવા સમ્યક્ત્વના ગુણોથી જે પ્રધાનપુરુષ હોય તે દેવેન્દ્રાદિ દ્વારા પૂજનીય થાય છે-સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે.

સમ્માહૃદ્ધી જીવો દુર્ગતિહેતું ન બંધદે કમ્મં ।

જં बहुभवेसु बद्धं दुक्कम्मं तं पि णासेदि ॥ ૩૨૭ ॥

સમ્યગ્દષ્ટિર્જીવઃ દુર્ગતિહેતું ન બધ્નાતિ કર્મ ।

યત્ बहुभवेषु बद्धं दुष्कर्म तत् अपि नाशयति ॥ ૩૨૭ ॥

અર્થઃ- સમ્યગ્દષ્ટિજીવ દુર્ગતિના કારણરૂપ અશુભકર્મોને બાંધતો નથી પરંતુ પૂર્વે ઘણા ભવોમાં બાંધેલાં પાપકર્મોનો પણ નાશ કરે છે.

ભાવાર્થઃ- સમ્યગ્દષ્ટિ મરણ કરીને પ્રથમ નરક વિનાનાં બાકીનાં નરકોમાં જતો નથી. જ્યોતિષ, વ્યંતર અને ભવનવાસીદેવ થતો નથી, સ્ત્રીપર્યાયમાં ઊપજતો નથી, પાંચ સ્થાવર, ત્રણ વિકલેન્દ્રિય (બે-ત્રણ-ચાર ઈન્દ્રિયધારી), અસંજી, નિગોદ, મ્લેચ્છ તથા

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૯૧

કુભોગભૂમિમાં ઊપજતો નથી; કારણ કે તેને અનંતાનુબંધીકપાયના ઉદયના અભાવથી દુર્ગતિના કારણરૂપ કપાયોના સ્થાનકરૂપ પરિણામો થતા નથી. અહીં તાત્પર્ય એ જાણવું કે-ત્રણ કાળ અને ત્રણ લોકમાં સમ્યગ્દર્શન સમાન કલ્યાણરૂપ અન્ય કોઈ પદાર્થ નથી અને મિથ્યાદર્શન સમાન કોઈ શત્રુ નથી, એટલા માટે શ્રીગુરુનો ઉપદેશ છે કે પોતાના સર્વસ્વ ઉપાય-ઉદમ-યત્નથી પણ એક મિથ્યાત્વનો નાશ કરી સમ્યક્ત્વ અંગીકાર કરવું. એ પ્રમાણે ગૃહસ્થ-ધર્મના બાર ભેદોમાં સમ્યક્ત્વ-સહિતપણારૂપ પ્રથમ ભેદનું નિરૂપણ કર્યું.

હવે પ્રતિમાના અગિયાર ભેદ છે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. ત્યાં પ્રથમ જ દાર્શનિક શ્રાવકનું સ્વરૂપ કહે છે:-

बहुतससमण्डिदं जं मज्जं मंसादि णिदिदं दव्वं ।

जो ण य सेवदि णियमा सो दंसणसावओ होदि ॥ ३२८ ॥

बहुत्रससमन्वितं यत् मद्यं मांसादि निन्दितं द्रव्यम् ।

यः न च सेवते नियमात् सः दर्शनश्रावकः भवति ॥ ३२८ ॥

અર્થ:- ઘણા ત્રસજીવોના ઘાતથી ઉત્પન્ન તથા એ સહિત મદિરાને તથા અતિનિંદ્ય એવાં માંસાદિ પદાર્થો છે તેને જે નિયમથી સેવતો નથી-ભક્ષણ કરતો નથી તે દાર્શનિક શ્રાવક છે.

ભાવાર્થ:- મદિરા-માંસ તથા આદિ શબ્દથી મધુ અને પાંચ ઉદંબરફળ કે જે ત્રસજીવોના ઘાત સહિત છે તે વસ્તુઓને પણ જે દાર્શનિક શ્રાવક છે તે ભક્ષણ કરતો નથી. મધ તો મનને મૂર્ચિછત કરે છે-ધર્મને ભુલાવે છે. માંસ ત્રસઘાત વિના થતું જ નથી. મધુની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ ત્રસઘાતનું સ્થાન જ છે. પીપળ-વડ-પીલુ આદિ ફળોમાં ત્રસજીવો ઊડતા પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. અન્ય ગ્રંથોમાં પણ કહ્યું છે કે તેમનો ત્યાગ એ શ્રાવકના આઠ

૧૯૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

મૂળગુણો છે. વળી એમને ત્રણહિંસાનાં ઉપલક્ષણ કહ્યા છે. એટલા માટે જે વસ્તુઓમાં ત્રણહિંસા ઘણી હોય તે, શ્રાવકને અભક્ષ્ય છે-ભક્ષણ યોગ્ય નથી. વળી અન્યાયપ્રવૃત્તિના મૂળરૂપ છે એવાં સાત વ્યસનનો ત્યાગ પણ અહીં કહ્યો છે. જુગાર, માંસ, મદ્ય, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી અને પરસ્ત્રી એ સાત વ્યસન છે, 'વ્યસન' નામ આપદા વા કષ્ટનું છે. એનું સેવન કરનારને આપદા આવે છે, રાજા વા પંચોના દંડને યોગ્ય થાય છે તથા એનું સેવન પણ આપદા વા કષ્ટરૂપ છે. તેથી શ્રાવક એવાં અન્યાયરૂપ કાર્યો કરતો નથી. અહીં 'દર્શન' નામ સમ્યક્ત્વનું છે તથા જે વડે 'ઘર્મની મૂર્તિ છે' એમ સર્વના જોવામાં આવે તેનું નામ પણ દર્શન છે. જે સમ્યક્દષ્ટિ હોય-જિનમતને સેવતો હોય અને અભક્ષભક્ષણ-અન્યાય અંગીકાર કરે તો સમ્યક્ત્વને મલિન કરે તથા જિનમતને લજાવે; માટે એને નિયમથી છોડતાં જ દર્શનપ્રતિમાધારી શ્રાવક થાય છે.

દિઢચિત્તો જો કુલ્લદિ એવં પિ વયં ણિયાણપરિહીણો ।

વૈરાગ્યભાવિયમણો સો વિ ય દંસણગુણો હોદિ ।। ૩૨૧ ।।

દઢચિત્તઃ યઃ કરોતિ એવં અપિ વ્રતં નિદાનપરિહીનઃ ।

વૈરાગ્યભાવિતમનાઃ સઃ અપિ ચ દર્શનગુણઃ ભવતિ ।। ૩૨૧ ।।

અર્થઃ- નિદાન અર્થાત્ આલોક-પરલોકના ભોગોની વાંચ્છણ રહિત બની ઉપર પ્રમાણે (વ્રતમાં) દઢચિત્ત થયો થકો વૈરાગ્યથી ભાવિત (આર્દ્ર-ક્રોમળ) થયું છે ચિત્ત જેનું એવો થયો થકો જે સમ્યક્દષ્ટિપુરુષ વ્રત કરે છે તેને દાર્શનિકશ્રાવક કહે છે.

ભાવાર્થઃ- પ્રથમની ગાથામાં શ્રાવક કહ્યા તેનાં આ ત્રણ વિશેષ વિશેષણ જાણવાં. પ્રથમ તો દઢચિત્ત હોય અર્થાત્ પરિષદ્દાદિ કષ્ટ આવવા છતાં પણ વ્રતની પ્રતિજ્ઞાથી ડગે નહિ, બીજું નિદાનરહિત હોય અર્થાત્ આ લોકસંબંધી યશ-સુખ- સંપત્તિ વા

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૯૩

પરલોકસંબંધી શુભગતિ આદિની વાંચ્છા રહિત હોય તથા ત્રીજું વૈરાગ્યભાવનાથી જેનું ચિત્ત આર્દ્ર અર્થાત્ સિંચાયલું હોય. અભક્ષ અને અન્યાયને અત્યંત અનર્થરૂપ જાણી ત્યાગ કરે છે પણ એમ જાણીને નહિ કે 'શાસ્ત્રમાં તેને ત્યાગવા યોગ્ય કહ્યાં છે માટે ત્યાગવાં', પણ પરિણામમાં તો રાગ મટયો નથી. (ત્યાં શું ત્યાગ્યું?) ત્યાગના અનેક આશય હોય છે. આ દાર્શનિકશ્રાવકને તો અન્ય કોઈ આશય નથી, માત્ર તીવ્રકષાયના નિમિત્તરૂપ મહાપાપ જાણી ત્યાગે છે અને એને ત્યાગવાથી જ આગળથી (વ્રતાદિ) પ્રતિમાઓના ઉપદેશને લાયક થાય છે. નિઃશલ્યને વ્રતી કહ્યો છે તેથી શલ્યરહિત ત્યાગ હોય છે. એ પ્રમાણે દર્શનપ્રતિમાધારી શ્રાવકનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે બીજી વ્રતપ્રતિમાનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**પંચાણુવ્યધારી ગુણવયસિલ્લાવર્ણિ સંજુતો ।
દિઢચિત્તો સમજુતો ણાણી વયસાવઓ હોદિ ॥ ૩૩૦ ॥**

**પઞ્ચાણુવ્રતધારી ગુણવ્રતશિક્ષાવ્રતૈઃ સંયુક્તઃ ।
દઢચિત્તઃ શમયુક્તઃ જ્ઞાની વ્રતશ્રાવકઃ ભવતિ ॥ ૩૩૦ ॥**

અર્થ:- જે પાંચ અણુવ્રતનો ધારક હોય, ત્રણ ગુણવ્રત તથા ચાર શિક્ષાવ્રત સહિત હોય, દઢચિત્તવાન હોય, શમભાવથી યુક્ત હોય તથા જ્ઞાનવાન હોય તે વ્રતપ્રતિમાધારક શ્રાવક છે.

ભાવાર્થ:- અહીં 'અણુ' શબ્દ અલ્પતા વાચક છે. પાંચ પાપમાં અહીં સ્થૂલ પાપોનો ત્યાગ છે તેથી તેની 'અણુવ્રત' સંજ્ઞા છે. ગુણવ્રત-શિક્ષાવ્રત છે તે આ અણુવ્રતોની રક્ષા કરવાવાળાં છે તેથી અણુવ્રતી તેમને પણ ધારણ કરે છે. આ જીવ વ્રતની પ્રતિજ્ઞામાં દઢચિત્ત છે. કષ્ટ-ઉપસર્ગ-પરિષદ આવવા છતાં પણ શિથિલ થતો નથી. અપ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયના અભાવથી તથા

૧૯૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયના મંદઉદયથી આ વ્રત થાય છે, તેથી ‘ઉપશમભાવસહિતપણું’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. જોકે દર્શન-પ્રતિમાધારીને પણ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણનો અભાવ તો થયો છે પરંતુ પ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયના તીવ્ર સ્થાનકોના ઉદયથી તેને અતિચારરહિત પાંચ અણુવ્રત હોતાં નથી તેથી ત્યાં ‘અણુવ્રત’ સંજ્ઞા નથી પણ સ્થૂલ અપેક્ષાએ તેને પણ ત્રસઘાત ને અભક્ષ-ભક્ષણના ત્યાગથી અણુવ્રત-અણુત્વ છે. વ્યસનોમાં ચોરીનો ત્યાગ છે એટલે અસત્ય પણ તેમાં ગર્ભિત છે, પરસ્ત્રીનો ત્યાગ છે, અને વૈરાગ્યભાવના છે એટલે પરિવ્રહની મૂર્છાનાં સ્થાનક પણ ઘટતાં છે-તેમાં પ્રમાણ પણ તે કરે છે, પરંતુ નિરતિચાર બનતું નથી તેથી તે ‘વ્રતપ્રતિમા’ નામ પામતું નથી. વળી ‘જ્ઞાની’ વિશેષણ છે તે પણ યોગ્ય જ છે કારણ કે-સમ્યગ્દષ્ટિ બની વ્રતનું સ્વરૂપ જાણી શ્રીગુરુની આપેલી પ્રતિજ્ઞાને ધારણ કરે છે માટે તે જ્ઞાની જ કહેવાય છે એમ જાણવું.

હવે પાંચ અણુવ્રતોમાં પ્રથમ અણુવ્રત કહે છે:-

જો વાવરેઙ્ સદઓ અપ્પાણ-સમં પરં પિ મણ્ણંતો ।

ણિંદણગરહણજુત્તો પરિહરમાણો મહારંભે ॥ ૩૩૧ ॥

તસઘાદં જો ણ કરદિ મણવયકાણ્હિં ણેવ કારયદિ ।

કુવ્વંતં પિ ણ ઇચ્છદિ પઠમવયં જાયદે તસ્સ ॥ ૩૩૨ ॥

યઃ વ્યાપારયતિ સદયઃ આત્મના સમં પરં અપિ મન્યમાનઃ ।

નિન્દનગર્હણયુક્તઃ પરિહરમાણઃ મહારમ્માન ॥ ૩૩૧ ॥

ત્રસઘાતં યઃ ન કરોતિ મનોવચનકાયૈઃ નૈવ કારયતિ ।

કુર્વન્તં અપિ ન ઇચ્છતિ પ્રથમવ્રતં જાયતે તસ્ય ॥ ૩૩૨ ॥

અર્થઃ- જે શ્રાવક બેઇન્દ્રિય, ત્રણઇન્દ્રિય, ચારઇન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયરૂપ ત્રસજીવોનો મન-વચન-કાયા દ્વારા પોતે ઘાત કરે

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૯૫

નહિ, બીજાની પાસે કરાવે નહિ તથા કોઈ બીજો કરતો હોય તો તેને ભલો માને નહિ તેને પ્રથમ અહિંસાશુભ્રત હોય છે. તે શ્રાવક કેવો છે? વ્યાપારાદિ કાર્યોમાં દયા સહિત પ્રવર્તે છે, પ્રાણીમાત્રને પોતા સમાન માને છે, વ્યાપારાદિ કાર્યોમાં હિંસા થાય છે તે બદલ પોતાના દિલમાં પોતાની નિંદા કરે છે, ગર્હાપૂર્વક ગુરુની આગળ પોતાનું પાપ કહે છે; જે પાપ લાગે છે તેનું ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે આલોચન, પ્રતિક્રમણ અને પ્રાયશ્ચિત્તાદિક લે છે તથા જેમાં ઘણી ત્રસહિંસા થતી હોય એવાં મહાઆરંભયુક્ત મોટા વ્યાપારાદિ કાર્યોને છોડતો થકો પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ:- ત્રસજીવનો ઘાત પોતે કરે નહિ. બીજા પાસે કરાવે નહિ અને કરનારને ભલો જાણે નહિ. પરજીવોને પોતા સમાન જાણે એટલે પરઘાત કરતો નથી. જેમાં ત્રસજીવોનો ઘાત ઘણો થાય એવા મોટા આરંભને છોડે અને અલ્પ આરંભમાં ત્રસઘાત થાય તેમાં પણ પોતાની નિંદા-ગર્હાપૂર્વક આલોચન-પ્રતિક્રમણ-પ્રાયશ્ચિત્તાદિ કરે. અન્ય ગ્રંથોમાં તેના અતિયારો કહ્યા છે તે ટાળે. અહીં ગાથામાં અન્ય જીવોને પોતાસમાન કહ્યા છે તેમાં અતિયાર ટાળવાના પણ આવી ગયા, કારણ કે પરજીવને વધ, બંધન, અતિભારઆરોહણ, અન્નપાનનિરોધનમાં દુઃખ થાય છે, હવે પરજીવોને જો પોતાસમાન જાણે તો તે એમ શા માટે કરે? (ન જ કરે).

હવે બીજું સત્યાશુભ્રત કહે છે:-

**હિંસાવયણં ન વયદિ કક્કસવયણં પિ જો ન ભાસેદિ ।
ગિદ્ધુરવયણં પિ તહા ન ભાસદે ગુજ્ઞવયણં પિ ॥ ૩૩૩ ॥
હિદમિદવયણં ભાસદિ સંતોસકરં તુ સવ્વજીવાણં ।
ધમ્મપયાસણવયણં અણુવ્વદી હવદિ સો બિદિઓ ॥ ૩૩૪ ॥**

૧૯૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

હિંસાવચનં ન વદતિ કર્કશવચનં અપિ યઃ ન ભાષતે ।

નિષ્કુરવચનં અપિ તથા ન ભાષતે ગુહ્યવચનં અપિ ॥ ૩૩૩ ॥

હિતમિતવચનં ભાષતે સન્તોષકરં તુ સર્વજીવાનામ્ ।

ધર્મપ્રકાશનવચનં અણુવ્રતી ભવતિ સઃ દ્વિતીયઃ ॥ ૩૩૪ ॥

અર્થ:- જે હિંસાનું વચન ન કહે, કર્કશવાક્ય ન કહે, નિષ્કુરવચન ન કહે તથા પરનાં ગુહ્યવચન ન કહે; (તો કેવાં વચન કહે?) સ્વ-પરને હિતરૂપ, પ્રમાણરૂપ, સર્વ જીવોને સંતોષદાયક અને સદ્ધર્મને પ્રકાશવાવાળાં વચન કહે તે પુરુષ બીજા સત્યાણુવ્રતનો ધારક થાય છે.

ભાવાર્થ:- અસત્યવચન અનેક પ્રકારનાં છે. તેમનો સર્વથા ત્યાગ તો સકલચારિત્રધારક મુનિને હોય છે અને અણુવ્રતમાં તો સ્થૂલ (અસત્ય)નો જ ત્યાગ હોય છે. જે વચનથી બીજા જીવોનો ઘાત થાય એવાં હિંસાનાં વચન ન કહે, જે વચન બીજાને કડવું લાગે- સાંભળતાં જ ક્રોધાદિ ઉત્પન્ન થાય એવાં કર્કશવચન ન કહે, બીજાને ઉદ્દેગ, ભય, શોક અને કલહ ઊપજી આવે એવાં નિષ્કુરવચન ન કહે, અન્યના ગુણમર્મના પ્રકાશક વચન ન કહે તથા ઉપલક્ષણથી અન્ય પણ એવાં કે જેમાં અન્યનું અહિંત થાય એવાં વચન ન કહે. ત્યારે કેવાં વચન કહે? કહે તો હિંત- મિત વચન કહે, સર્વ જીવોને સંતોષ ઊપજે, તથા જેનાથી સદ્ધર્મનો પ્રકાશ થાય એવાં કહે. વળી મિથ્યાઉપદેશ, રહોભ્યાખ્યાન, કુટલેખક્રિયા, ન્યાસાપહાર અને સાકારમંત્રભેદ એ પાંચે અતિચારો ગાથામાં વિશેષણ કહ્યાં તેમાં આવી જાય છે.* અહીં તાત્પર્ય

* ૧. સ્વર્ગમોક્ષના સાધક ક્રિયાવિશેષમાં અન્ય જીવોને અન્યથા પ્રવર્તન કરાવવું, એ સંબંધી જૂઠો ઉપદેશ આપવો તે મિથ્યોપદેશ નામનો અતિચાર છે.

૨. સ્ત્રી-પુરુષના એકાંતમાં થયેલા ક્રિયા-આચરણનો બહાર પ્રકાશ કરવો તે રહોભ્યાખ્યાન અતિચાર છે.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૯૭

આ છે કે-જેથી અન્ય જીવોનું બુરુ થાય, પોતાના ઉપર આપદા આવી પડે તથા વૃથા પ્રલાપવાક્યોથી પોતાને પણ પ્રમાદ વધે એવાં સ્થૂલ અસત્યવચન અણુવ્રતી શ્રાવક કહે નહિ, બીજા પાસે કહેવરાવે નહિ તથા કહેવાવાળાને ભલો જાણે નહિ. તેને આ બીજું અણુવ્રત હોય છે.

હવે ત્રીજું અયૌર્યાણુવ્રત કહે છે:-

**જો बहुमुञ्जं वत्थुं अप्पयमुञ्जेण णेव गिह्हेदि ।
वीसरियं पि ण गिह्हेदि लाहे थोवे वि तूसेदि ॥ ३३५ ॥**

**જો પરદવ્યં ણ હરદિ માયાલોહેણ કોહમાણેણ ।
દિઢચિત્તો સુદ્ધમઈ અણુવ્વઈ સો હવે તિદિઓ ॥ ૩૩૬ ॥**

**ય: बहुमूल्यं वस्तु अल्पमूल्येन नैव गृह्णाति ।
विस्मृतं अपि न गृह्णाति लाभे स्तोके अपि तुष्यति ॥ ३३५ ॥**

**ય: परद्रव्यं न हरति मायालोभेन क्रोधमानेन ।
दृढचित्तः शुद्धमतिः अणुव्रती सः भवेत् तृतीयः ॥ ३३६ ॥**

અર્થ:- જે શ્રાવક બહુમૂલ્ય વસ્તુ અલ્પમૂલ્યમાં ન લે. કપટથી-લોભથી-ક્રોધથી-માનથી પરનું દ્રવ્ય ન લે, તે ત્રીજા અણુવ્રતધારી શ્રાવક છે. કેવો છે તે? દઢ છે ચિત્ત જેનું, કારણ પામવા છતાં

-
૩. પરને ઠગવા માટે અછતા-જૂઠા લેખ લખવા, એવો એવો બધો, કુટલેખક્રિયા નામનો અતિયાર છે.
 ૪. કોઈ રૂપિઆ-મહોર-આભરણાદિ પોતાને સોંપી ગયો હોય અને પાછળથી તેની ગણતરી ભૂલી અલ્પ પ્રમાણમાં માગવા લાગ્યો તેને 'હા કીક છે તમારું આ છે તે લઈ જાઓ' એમ કહેવું તે ન્યાસાપહાર-અતિયાર છે.
 ૫. અંગવિકાર ભૂકુટીક્ષેપાદિકથી અન્યનો અભિપ્રાય જાણી ઈર્ષાભાવથી લોકમાં પ્રગટ કરવો તે સાકારમંત્રભેદ નામનો અતિયાર છે. આ સત્યાણુવ્રતના પાંચ અતિયારદોષ છે તે છોડવા યોગ્ય છે. (અર્થપ્રકાશિકા ટીકા, પા. ૨૮૫)

૧૯૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પ્રતિજ્ઞા બગાડતો નથી તથા શુદ્ધ છે- ઉજ્જવલ છે બુદ્ધિ જેની (એવો છે).

ભાવાર્થ:- સાત વ્યસનના ત્યાગમાં ચોરીનો ત્યાગ તો કર્યો જ છે. તેમાં આ વિશેષ છે કે-બહુમૂલ્યની વસ્તુ અલ્પમૂલ્યમાં લેવાથી ઝગડો ઉત્પન્ન થાય છે. કોણ જાણે શું કારણથી સામો માણસ અલ્પ મૂલ્યમાં આપે છે? વળી પરની ભૂલી ગયેલી વસ્તુ તથા માર્ગમાં પડેલી વસ્તુ પણ ન લે, એમ ન જાણે કે પેલો નથી જાણતો પછી તેનો ડર શો? વ્યાપારમાં થોડા જ નફાથી સંતોષ ધારણ કરે, કારણ ઘણાં લાલચ-લોભથી અનર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, કપટ-પ્રપંચથી કોઈનું ધન લે નહિ, કોઈએ પોતાની પાસે (જમા) ધર્યું હોય તો તેને ન આપવાના ભાવ રાખે નહિ, લોભથી- ક્રોધથી પરનું ધન ખૂંચવી લે નહિ, માનથી કહે કે ‘અમે મોટા જોરાવર છીએ, લીધું તો શું થઈ ગયું?’ એ પ્રમાણે પરનું ધન લે નહિ. એ જ પ્રમાણે પરની પાસે લેવરાવે નહિ તથા કોઈ લેનારને ભલો જાણે નહિ. વળી અન્ય ગ્રંથોમાં તેના પાંચ અતિચાર કહ્યા છે તે આ પ્રમાણે : (૧) ચોરને ચોરી માટે પ્રેરણા કરવી, (૨) તેનું લાવેલું ધન લેવું, (૩) રાજ્યવિરુદ્ધ કાર્ય કરવું, (૪) વેપારમાં તોલ-બાટ ઓછાં અધિકાં રાખવા, (૫) અલ્પમૂલ્યની વસ્તુ બહુમૂલ્યવાન બતાવી તેનો વ્યવહાર કરવો. એ પાંચ અતિચાર છે. એ ગાથામાં કહેલાં વિશેષણોમાં આવી જાય છે. એ પ્રમાણે નિરતિચારરૂપે સ્તેય (ચોરી)-ત્યાગવ્રતને જે પાળે છે તે ત્રીજા અણુવ્રતધારી શ્રાવક હોય છે.

હવે બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરે છે:-

અસુદ્મયં દુગ્ગંધં મહિલાદેહં વિરચ્ચમાણો જો ।

રૂવં લાવણ્ણં પિ ય મળમોહણકારણં મુણ્ણ ।। ૩૩૭ ।।

૧. વિરજ્જમાણો એવો પણ પાઠ છે.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૧૯૯

જો મળ્ણદિ પરમહિલં જળ્ણીબહિળ્ણીસુઆઙ્સારિચ્છં ।
મળ્ણવયળ્ણે કાળ્ણ વિ બંભવઙ્ સો હવે થૂલો ॥ ૩૩૮ ॥

અશુચિમયં દુર્ગન્ધં મહિલાદેહં વિરજ્યમાનઃ યઃ ।
રૂપં લાવળ્ણ્યં અપિ ચ મનોમોહનકારણં જાનાતિ ॥ ૩૩૭ ॥

યઃ મન્યતે પરમહિલાં જનનીભગિનીસુતાદિસદ્દશામ્ ।
મનસા વચનેન કાયેન અપિ બ્રહ્મવ્રતી સઃ ભવેત્ સ્થૂલઃ ॥ ૩૩૮ ॥

અર્થ:- જે શ્રાવક સ્ત્રીના દેહને અશુચિમય-દુર્ગંધ જાણતો થકો તેના રૂપ- લાવણ્યને પણ (માત્ર) મનને મોહ ઉપજાવવાના કારણરૂપ જાણે છે અને તેથી તેનાથી વિરક્ત થઈ પ્રવર્તે છે, જે પરસ્ત્રી મોટી હોય તેને માતા બરાબર, બરાબર ઉંમરવાળી હોય તેને બહેન બરાબર તથા નાની હોય તેને દીકરી તુલ્ય મન-વચન- કાયથી જાણે છે તે સ્થૂલ બ્રહ્મચર્યાશુવ્રતધારી શ્રાવક છે. પરસ્ત્રીને તો મન-વચન- કાય, કૃત-કારતિ-અનુમોદનાથી ત્યાગ કરે, સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ ધરે, તીવ્રકામવશ વિનોદ-ક્રિડારૂપ ન પ્રવર્તે, સ્ત્રીના શરીરને અપવિત્ર-દુર્ગંધ જાણી વૈરાગ્યભાવનારૂપ ભાવ રાખે તથા કામની તીવ્રવેદના આ સ્ત્રીના નિમિત્તથી થાય છે તેથી તેની રૂપ- લાવણ્યાદિ ચેષ્ટાને મનને મોહિત કરવામાં, જ્ઞાનને ભુલાવવામાં અને કામને ઉપજાવવામાં કારણરૂપ જાણી તેનાથી વિરક્ત રહે તે ચોથા અશુવ્રતધારી હોય છે. (૧) પરના વિવાહ કરવા, (૨-૩) પરની પરિણીત-અપરિણીત સ્ત્રીનો સંસર્ગ રાખવો, ૪. કામક્રીડા, ૫. કામનો તીવ્ર અભિપ્રાય-એ તેના પાંચ અતિચાર* છે. તે, 'સ્ત્રીના દેહથી વિરક્ત રહેવું' એ વિશેષણમાં આવી જાય છે. પરસ્ત્રીનો ત્યાગ તો

* પરવિવાહકરણ, અપરિગૃહિતઈત્વરિકાગમન, પરિગૃહિતઈત્વરિકાગમન, અનંગક્રીડા, અને કામતીવ્રતા-એ બ્રહ્મચર્યાશુવ્રતના પાંચ અતિચાર છે.

૨૦૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પહેલી પ્રતિમામાં સાત વ્યસનના ત્યાગમાં આવી ગયો છે, અહીં તો અતિ તીવ્ર કામવાસનાનો પણ ત્યાગ છે, તેથી અતિચાર રહિત વ્રત પળાય છે, પોતાની સ્ત્રીમાં પણ તીવ્રપણું હોતું નથી. એ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યાણુવ્રતનું કથન કર્યું.

હવે પરિગ્રહપરિમાણ નામના પાંચમા અણુવ્રતનું કથન કરે છે:-

**જો લોહં ણિહણિત્તા સંતોસરસાયણેણ સંતુહો ।
ણિહણદિ તિહ્ણા દુહ્ણા મણ્ણંતો વિણસ્સરં સવ્વં ॥ ૩૩૧ ॥**

**જો પરિમાણં કુવ્વદિ ધણધણ્ણસુવણ્ણચિત્તમાઈણં ।
ઉવઓગં જાણિત્તા અણુવ્વદં પંચમં તસ્સ ॥ ૩૪૦ ॥**

**યઃ લોભં નિહત્ય સન્તોષરસાયણેણ સન્તુષ્ઠઃ ।
નિહન્તિ તૃષ્ણા દુષ્ટા મન્યમાનઃ વિનશ્વરં સર્વમ્ ॥ ૩૩૧ ॥**

**યઃ પરિમાણં કુર્વતે ધનધાન્યસુવર્ણક્ષેત્રાદીનામ્ ।
ઉપયોગં જ્ઞાત્વા અણુવ્રતં પઞ્ચમં તસ્ય ॥ ૩૪૦ ॥**

અર્થ:- જે પુરુષ લોભકષાયને અલ્પ કરી સંતોષરૂપ રસાયણથી સંતુષ્ટ થતો થકો સર્વ ધન-ધાન્યાદિક પરિગ્રહને વિનાશી માની દુષ્ટ તૃષ્ણાને અતિશય હણે છે તથા ધન-ધાન્ય-સુવર્ણ-ક્ષેત્રાદિ પરિગ્રહનું, પોતાના ઉપયોગસામર્થ્યને અને કાર્યવિશેષને જાણી તેના અનુસાર, પરિમાણ કરે છે તેને આ પાંચમું અણુવ્રત હોય છે. અંતરંગપરિગ્રહ તો લોભ-તૃષ્ણા છે તેને ક્ષીણ કરે છે તથા બાહ્યપરિગ્રહનું પરિમાણ કરે છે. દૃઢચિત્તથી પ્રતિજ્ઞાભંગ ન કરે તે અતિચાર^૧ રહિત પંચમઅણુવ્રતી છે. એ પ્રમાણે પાંચ અણુવ્રત

૧. ક્ષેત્રવાસ્તુ, દ્વિરણ્યસુવર્ણ, ધનધાન્ય, દાસીદાસ અને કુપ્યભાંડ આ વસ્તુઓના પરિમાણનું ઉલ્લંઘન કરવું તે પરિગ્રહત્યાગઅણુવ્રતના પાંચ અતિચાર છે.

(જુઓ અર્થપ્રકાશિકાટીકા, પૃષ્ઠ-૨૮૭)

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૦૧

નિરતિયાર પાલન કરે છે તે વ્રતપ્રતિમાધારી શ્રાવક છે. એ પ્રમાણે પાંચ અણુવ્રતનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે તે વ્રતોની રક્ષા કરવાવાળાં સાત શીલ છે. તેનું વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પ્રથમ ત્રણ ગુણવ્રતમાં પહેલું ગુણવ્રત કહે છે:-

જહ લોહણાસણદ્વં સંગપમાણં હવેઙ્ગી જીવસ્સ ।
સવ્વ-દિસાણ પમાણં તહ લોહં ણાસણ ણિયમા ॥ ૩૪૧ ॥

જં પરિમાણં કીરદિ દિસાણ સવ્વાણ સુપ્પસિદ્ધાણં ।
ઉવઓગં જાણિત્તા ગુણવ્વદં જાણ તં પઢમં ॥ ૩૪૨ ॥

યથા લોભનાશનાર્થં સજ્જપ્રમાણં ભવતિ જીવસ્ય ।
સર્વદિશાનાં પ્રમાણં તથા લોભં નાશયતિ નિયમાત્ ॥ ૩૪૩ ॥

યત્ પરિમાણં ક્રિયતે દિશાનાં સર્વાસાં સુપ્રસિદ્ધાનામ્ ।
ઉપયોગં જ્ઞાત્વા ગુણવ્રતં જાનીહિ તત્ પ્રથમમ્ ॥ ૩૪૪ ॥

અર્થ:- લોભનો નાશ કરવા અર્થે જીવને પરિવ્રહ્નું પરિમાણ હોય છે; તેમાં પણ સર્વ દિશાઓમાં પરિમાણ કરીને પણ નિયમથી લોભનો નાશ કરે છે. તેથી પૂર્વ વગેરે પ્રસિદ્ધ દશ દિશાઓ છે તેમનું પોતાના પ્રયોજનભૂત કાર્યથી જરૂરિયાત જાણી, પ્રમાણ કરે તે પહેલું ગુણવ્રત છે. પહેલાં કહેલાં પાંચે અણુવ્રતનું ઉપકારી આ ગુણવ્રત છે. અહીં 'ગુણ' શબ્દ ઉપકારવાચક સમજવો. જેમ લોભનો નાશ કરવા માટે પરિવ્રહ્નું પરિમાણ કરે છે તેમ લોભનો નાશ કરવા માટે દિશાઓનું પણ પરિમાણ કરે છે. જ્યાં સુધીનું પરમાણ કર્યું હોય તે ઉપરાંતની પેલી બાજુ દ્રવ્યાદિની પ્રાપ્તિ થતી હોય તોપણ ત્યાં જાય નહિ. એ પ્રમાણે લોભને ઘટાડવો, તથા પરિમાણથી પેલી બાજુ ન જવાથી એ બાજુ સંબંધીનું

૨૦૨]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

હિંસાનું પાપ પણ લાગતું નથી તેથી એ બાજુ સંબંધી (ગુણવ્રત પણ) મહાવ્રત બરાબર થયાં.

હવે બીજું અનર્થદંડવિરતિ ગુણવ્રત કહે છે:-

कज्जं किं पि ण साहदि णिच्चं पावं करेदि जो अत्थो ।

सो खलु हवे अणत्थो पंचपयारो वि सो विविहो ॥ ૩૪૩ ॥

कार्यं किमपि न साधयति नित्यं पापं करोति यः अर्थः ।

सः खलु भवेत् अनर्थः पञ्चप्रकारः अपि सः विविधः ॥ ૩૪૩ ॥

અર્થ:- જે કાર્યથી પોતાનું પ્રયોજન તો કાંઈ સધાય નહિ પણ માત્ર પાપ જ ઉત્પન્ન કરે એવું હોય તેને અનર્થ કહે છે. તે પાંચ વા અનેક પ્રકારના પણ છે.

ભાવાર્થ:- પ્રયોજન વિના પાપ ઉપજાવે તે અનર્થદંડ છે. તેના અપધ્યાન, પાપોપદેશ, પ્રમાદ્યર્યા, હિંસાપ્રદાન તથા દુઃશ્રુતિ-શ્રવણ એ પાંચ પ્રકાર વા અનેક પ્રકાર પણ છે.

તેમાં પ્રથમ ભેદ કહે છે:-

परदोसाणं ग्रहणं परलच्छीणं समीहणं जं च ।

परइत्थीअवलोक्य परकलहालयणं पढमं ॥ ૩૪૪ ॥

परदोषाणां ग्रहणं परलक्ष्मीनां समीहनं यत् च ।

परस्त्री-अवलोकः परकलहालोकनम् प्रथमम् ॥ ૩૪૪ ॥

અર્થ:- બીજાના દોષ ગ્રહણ કરવા, અન્યની લક્ષ્મી-ધન-સંપદાની વાંચ્છા કરવી, પરની સ્ત્રીને રાગ સહિત નિરખવી (તાડી તાડીને જોવી) તથા પરના કલહ જોવા ઇત્યાદિ કાર્યો કરવાં તે પ્રથમ અનર્થદંડ છે.

ભાવાર્થ:- પરના દોષ ગ્રહણ કરવામાં પોતાના ભાવ તો બગડે છે પણ પોતાનું પ્રયોજન કાંઈ પણ સિદ્ધ થતું નથી, પરનું

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૦૩

બૂરું થાય અને પોતાનું દુષ્ટપણું માત્ર ઠરે છે. બીજાની સંપદા દેખી પોતે તેની વાંચ્છા કરે તો તેથી કાંઈ પોતાની પાસે તે આવી જતી નથી એટલે એથી પણ નિષ્પ્રયોજન ભાવ જ બગડે છે. બીજાની સ્ત્રીને રાગ સહિત (તાકી તાકીને) જોવામાં પણ પોતે ત્યાગી થઈને નિષ્પ્રયોજન ભાવ શા માટે બગાડે? વળી પરના કલહ જોવામાં પણ કાંઈ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી પરંતુ ઊલટી કદાચિત્ પોતાના ઉપર આફત આવી પડે છે. એ પ્રમાણે એ આદિથી માંડી જે જે કાર્યોમાં પોતાના ભાવ બગાડે તે તે બધો અપધ્યાન નામનો પ્રથમ અનર્થદંડ છે અને તે અણુવ્રતભંગના કારણરૂપ છે. તેને છોડતાં જ વ્રત દઢ ટકે છે.

હવે બીજો પાપોપદેશ નામનો અનર્થદંડ કહે છે:-

**જો ઉવણસો દિહ્ણુદિ કિસિપસુપાલનવણિહ્ણુપમુહેસુ ।
પુરિસિત્થીસંજોણ અણત્થદંડો હવે બિદિઓ ॥ ૩૪૫ ॥**

યઃ ઉપદેશઃ દીયતે કૃષિપશુપાલનવાણિજ્યપ્રમુખેષુ ।

પુરુષસ્ત્રીસંયોગે અનર્થદણ્ડઃ ભવેત્ દ્વિતીયઃ ॥ ૩૪૫ ॥

અર્થ:- ખેતી કરવી, પશુપાલન, વાણિજ્ય કરવું તથા સ્ત્રી-પુરુષનો સંયોગ જેમ થાય તેમ બતાવવો ઇત્યાદિ પાપસહિત કાર્યોનો બીજાને ઉપદેશ આપવો, તેનું વિધાન (રીત) બતાવવું કે જેમાં પોતાનું પ્રયોજન તો કાંઈ સઘાય નહિ પણ માત્ર પાપ જ ઉત્પન્ન થાય તે બીજો પાપોપદેશ નામનો અનર્થદંડ છે. બીજાને પાપનો ઉપદેશ કરવામાં પોતાને કેવળ પાપબંધ જ થાય છે અને તેથી વ્રતભંગ થાય છે, એને છોડતાં વ્રતની રક્ષા થાય છે. વ્રત ઉપર ગુણ કરે છે-ઉપકાર કરે છે તેથી તેનું નામ ગુણવ્રત છે.

હવે ત્રીજો પ્રમાદ્યર્થ નામનો અનર્થદંડ કહે છે:-

૨૦૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

**વિહલો જો વાવારો પુઢવીતોયાણ અગ્નિપવણાણ ।
તહ વિ વણપ્ફદિછેદો અણત્થદંડો હવે તિદિઓ ॥ ૩૪૬ ॥**

**વિફલઃ યઃ વ્યાપારઃ પૃથ્વીતોયાનાં અગ્નિપવનાનાં ।
તથા અપિ વનસ્પતિચ્છેદઃ અનર્થદણ્ડઃ ભવેત્ તૃતીયઃ ॥ ૩૪૬ ॥**

અર્થઃ- અફળ-નિષ્પ્રયોજન એવા પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ અને પવનના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તથા નિષ્પ્રયોજન હરિત (લીલોતરી) વનસ્પતિકાયનું છેદન-ભેદન કરવું તે ત્રીજો પ્રમાદયર્થા નામનો અનર્થદંડ છે.

ભાવાર્થઃ- પ્રમાદવશ બની પૃથ્વી-જળ-અગ્નિ-વાયુ અને હરિતકાયની વિના પ્રયોજન વિરાધના કરે ત્યાં ત્રસ-સ્થાવરજીવોનો ઘાત તો થાય છે જ અને પોતાનું કાર્ય કાંઈ પણ સધાતું નથી તેથી એ કરવામાં વ્રતભંગ થાય છે; એને છોડતાં જ વ્રતની રક્ષા થાય છે.

હવે હિંસાદાન નામનો ચોથો અનર્થદંડ કહે છે:-

**મજ્જારપહુદિધરણં આરહલોહાદિવિક્કણં જં ચ ।
લક્ષાખલાદિગ્રહણં અણત્થદંડો હવે તુરિઓ ॥ ૩૪૭ ॥**

**માજ્જારપ્રભૃતિધરણં આયુધલોહાદિવિક્રયઃ યઃ ચ ।
લાક્ષાખલાદિગ્રહણં અનર્થદણ્ડઃ ભવેત્ તુરીયઃ ॥ ૩૪૭ ॥**

અર્થઃ- બિલાડાં વગેરે હિંસક જીવોને પાલન કરવા, લોખંડનો વા લોખંડ આદિના આયુધોનો વ્યાપાર કરવો-લેણ દેણ કરવી. લાખ-ખલા આદિ શબ્દથી ઝેરી વસ્તુ આદિની લેણ-દેણ, વણજ-વ્યાપાર કરવો, એ હિંસાદાન નામનો ચોથો અનર્થદંડ છે.

ભાવાર્થઃ- હિંસક જીવોનું પાલન તો નિષ્પ્રયોજન અને પાપરૂપ પ્રગટ જ છે તથા હિંસાના કારણરૂપ શસ્ત્ર-લોહ-લાખ

ધર્મનુપ્રેક્ષા]

[૨૦૫

આદિનો વણજવ્યાપાર-લેણદેણ કરવાં; તેમાં પણ ફળ તો અલ્પ છે-
પાપ ઘણું છે માટે તે પણ અનર્થદંડ જ છે. એમાં પ્રવર્તતાં વ્રતભંગ
થાય છે અને એને છોડતાં વ્રતની રક્ષા થાય છે.

હવે દુઃશ્રુતિ નામનો પાંચમો અનર્થદંડ કહે છે:-

જં સવળં સત્થાળં મ્હળવસિયરળકામસત્થાળં ।

પરદોસાળં ચ તહા અળત્થદંડો હવે ચરિમો ॥ ૩૪૮ ॥

યત્ શ્રવળં શાસ્ત્રાળાં મ્હળવશીકરળકામશાસ્ત્રાળામ્ ।

પરદોષાળાં ચ તથા અનર્થદળ્ડઃ મ્હેત્ ચરમઃ ॥ ૩૪૮ ॥

અર્થ:- જે સર્વથા એકાન્તવાદીઓનાં કહેલાં શાસ્ત્રો કે જે શાસ્ત્ર જેવાં દેખાય છે એવાં કુશાસ્ત્રો, ભાંડક્રિયા-હાસ્ય-કુતૂહલ-કથનનાં શાસ્ત્રો, વશીકરણ-મંત્રપ્રયોગનાં શાસ્ત્રો. સ્ત્રીઓની ચેષ્ટાના વર્ણનરૂપ કામશાસ્ત્રો એ બધાનું સાંભળવું ઉપલક્ષણથી વાંચવું-શીખવું-સંભળાવવું તથા પરના દોષોની કથા કરવી-સાંભળવી તે દુઃશ્રુતિશ્રવણ નામનો છેલ્લો પાંચમો અનર્થદંડ છે.

ભાવાર્થ:- ખોટાં શાસ્ત્રો સાંભળવા-વાંચવાં-સંભળાવવાં-રચવાં એમાં આપણું કાંઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, માત્ર પાપ જ થાય છે. વળી આજીવિકા અર્થે પણ એનો વ્યવહાર કરવો શ્રાવકને ઉચિત નથી. માત્ર વ્યાપારાદિ વડે યોગ્ય આજીવિકા જ શ્રેષ્ઠ છે. જેમાં વ્રતભંગ થાય તેવું તે શા માટે કરે? વ્રતની રક્ષા જ કરવી યોગ્ય છે.

હવે અનર્થદંડના કથનને સંકોચે છે:-

એવં પંચપયારં અળત્થદંડં દુહાવહં ણિચ્છં ।

જો પરિહરેદિ ણાળી ગુળવ્વદી સો હવે બિદિઓ ॥ ૩૪૯ ॥

એવં પચ્ચપ્રકારં અનર્થદળ્ડં દુઃખાવહં નિત્યમ્ ।

યઃ પરિહરતિ જ્ઞાની ગુળવ્રતી સઃ મ્હેત્ દ્વિતીયઃ ॥ ૩૪૯ ॥

૨૦૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

અર્થ:- જે જ્ઞાની શ્રાવક આ પ્રમાણે અનર્થદંડને નિરંતર દુઃખનાં ઉપજાવવાવાળાં જાણીને છોડે છે તે બીજા ગુણવ્રતનો ધારવાવાળો શ્રાવક થાય છે.

ભાવાર્થ:- આ અનર્થદંડત્યાગ નામનું ગુણવ્રત, અણુવ્રતોનું ઘણું ઉપકારી છે તેથી શ્રાવકોએ તેનું અવશ્ય પાલન કરવું યોગ્ય છે.

હવે ભોગોપભોગપરિમાણ નામનું ત્રીજું ગુણવ્રત કહે છે:-

जाणिता संपत्ती भोयणतंबोलवत्थमादीणं ।

जं परिमाणं कीरदि भोउवभोयं वयं तस्स ॥ ૩૫૦ ॥

જાણતા સમ્પત્તીઃ ભોજનતામ્બૂલવસ્ત્રાદીનામ્ ।

યત્ પરિમાણં ક્રિયતે ભોગોપભોગં વ્રતં તસ્ય ॥ ૩૫૦ ॥

અર્થ:- જે પોતાની સંપદા અને સામર્થ્ય જાણી (વિચારી) ભોજન-તાંબૂલ-વસ્ત્ર આદિનું પરિમાણ-મર્યાદા કરે તે શ્રાવકને ભોગોપભોગપરિમાણ નામનું ગુણવ્રત હોય છે.

ભાવાર્થ:- ભોજન-તાંબૂલ આદિ જે એક વાર ભોગવવામાં આવે તેને ભોગ કહે છે તથા વસ્ત્ર-ઘરેણાં વગેરે વારંવાર ભોગવવામાં આવે તેને ઉપભોગ કહે છે. તેમનું પરિમાણ યમરૂપ (જાવજીવ) પણ હોય છે તથા હરરોજના નિયમરૂપ પણ હોય છે. ત્યાં યથાશક્તિ પોતાનાં સાધન-સામગ્રીનો વિચાર કરી તેમનો યમરૂપ વા નિયમરૂપ પણ ત્યાગ કરે છે. તેમાં હરરોજ જરૂરિયાત જાણી તે અનુસાર (નિયમરૂપ) ત્યાગ કર્યા કરે, તે અણુવ્રતને ઘણો ઉપકારક છે.

હવે છતી (મોજૂદ) ભોગોપભોગની વસ્તુને છોડે છે તેની પ્રશંસા કરે છે:-

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૦૭

જો પરિહરેઙ સંતં તસ્સ વયં શુલ્લવદે સુરિંદેહિં ।
જો મળલડ્ડુ વ ભક્ષલદિ તસ્સ વયં અપ્પસિલ્લિલરં ॥ ૩૫૧ ॥

યઃ પરિહરતિ સંતં તસ્ય વ્રતં સ્તૂયતે સુરેન્દ્રૈઃ ।

યઃ મનોમોદકવત્ ભક્ષયતિ તસ્ય વ્રતં અલ્પસિલ્લિકરમ્ ॥ ૩૫૧ ॥

અર્થઃ- જે પુરુષ છતી (પ્રાસ- મોજૂદ) વસ્તુનો ત્યાગ કરે છે તેના વ્રતને દેવોના ઈન્દ્રો પણ અભિનંદે છે-પ્રશંસે છે તથા અપ્રાસ વસ્તુનો ત્યાગ તો એવો છે કે જેમ લાડુ તો હોય નહિ અને મનમાં સંકલ્પમાત્ર લાડુની કલ્પના કરી લાડુ ખાય તેવો છે. અહીં અણછતી વસ્તુ સંકલ્પમાત્ર છોડવી એ વ્રત તો છે પરંતુ અલ્પ સિલ્લિલતા છે અર્થાત્ તેનું ફળ અલ્પ છે.

પ્રશ્નઃ- ભોગોપભોગપરિમાણને અહીં ત્રીજા ગુણવ્રતમાં ગણ્યું પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં ત્રીજું ગુણવ્રત, તો દેશવ્રત કહ્યું છે અને ભોગોપભોગપરિમાણવ્રતને ત્રીજા શિક્ષાવ્રતમાં ગણ્યું છે તેનું શું કારણ ? તેનું સમાધાનઃ-

એ આચાર્યોની વિવક્ષાનું વિચિત્રપણું છે. સ્વામીસમંતભદ્રાચાર્યે રત્નકરંડશ્રાવકાચારમાં પણ અહીં કહ્યું તેમ જ કહ્યું છે-એમાં વિરોધ નથી. અહીં તો અણુવ્રતના ઉપકારકની અપેક્ષા લીધી છે અને ત્યાં (તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં) સચિત્તાદિ ભોગ છોડવાની અપેક્ષા-મુનિવ્રતની શિક્ષા આપવાની અપેક્ષા લીધી છે એટલે એમાં કાંઈ વિરોધ નથી, એ પ્રમાણે ગુણવ્રતનું વ્યાખ્યાન કર્યું.*

* દિગ્વ્રતમનર્થદળ્લવ્રતં ચ ભોગોપભોગપરિમાણમ્;

અનુબૂહ્ણાદગુણાનામાલ્લ્યાન્તિ ગુણવ્રતાન્યાર્યાઃ ॥ ૬૭ ॥

દિગ્વ્રત, અનર્થદંડવ્રત, ભોગોપભોગપરિમાણવ્રત એ ત્રણ વ્રતો અણુવ્રતોને વધારવાના હેતુરૂપ હોવાથી તેને ગુણવ્રત કહે છે. (રત્નકરંડશ્રાવકાચાર)

૨૦૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

હવે શિક્ષાવ્રતનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ સામાયિકશિક્ષાવ્રત કહે છે:-

સામાયિકસ્સ કરણે ખેત્તં કાલં ચ આસનં વિલઓ ।

મણવયણકાયસુદ્ધી ણાયવ્વા હુંતિ સત્તેવ ॥ ૩૫૨ ॥

સામાયિકસ્ય કરણે ક્ષેત્રં કાલં ચ આસનં વિલયઃ ।

મનોવચનકાયશુદ્ધિઃ જ્ઞાતવ્યા ભવન્તિ સપ્ત એવ ॥ ૩૫૨ ॥

અર્થ:- પ્રથમ સામાયિક કરવામાં ક્ષેત્ર, કાળ, આસન, લય, મનશુદ્ધતા, વચનશુદ્ધતા અને કાયશુદ્ધતા એ સાત સામગ્રી જાણવા યોગ્ય છે.

હવે સામાયિકનું ક્ષેત્ર કહે છે:-

જત્થ ણ કલયલસદ્દો બહુજનસંઘટ્ટણં ણ જત્થ ત્થિ ।

જત્થ ણ દંસાદીયા એસ પસત્થો હવે દેસો ॥ ૩૫૩ ॥

યત્ર ન કલકલશબ્દઃ બહુજનસંઘટ્ટણં ન યત્ર અસ્તિ ।

યત્ર ન દંસાદિકાઃ એષ પ્રશસ્તઃ ભવેત્ દેશઃ ॥ ૩૫૩ ॥

અર્થ:- જ્યાં કલકલાટ શબ્દ હોય નહિ, જ્યાં ઘણા લોકોનું સંઘટ્ટન- આવરોજાવરો ન હોય; જ્યાં ડાંસ-મચ્છર-કીડી-ભ્રમરાદિ

દેશાવકાશિકં વા સામાયિકં પ્રોષધોપવાસો વા ।

વૈયાવૃત્યં શિક્ષાવ્રતાનિ ચત્વારિ શિષ્ટાનિ ॥ ૧૧ ॥

દેશાવકાશિક, સામાયિક, પ્રોષધોપવાસ અને વૈયાવૃત્ય એ ચાર શિક્ષાવ્રત છે.

(રત્નકરંડશ્રાવકાચાર)

દિગ્દેશાનર્થદંડવિરતિ- સામાયિકપ્રોષધોપવાસોપ-

ભોગપરિભોગપરિમાણાતિથિસંવિભાગવ્રતસમ્પન્નશ્ચ ।

દિગ્વ્રત, દેશવ્રત, અનર્થદંડવિરત એ ત્રણ તથા સામાયિક, પ્રોષધોપવાસ, ભોગોપભોગપરિમાણ અને અતિથિસંવિભાગ એ સાત વ્રતો સહિત ગૃહસ્થ વ્રતી હોય છે.

(તત્ત્વાર્થસૂત્ર અ. ૭ સૂત્ર ૨૧)

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૦૮

શરીરને બાધાકારક જીવો ન હોય, એવું ક્ષેત્ર સામાયિક કરવા માટે યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- જ્યાં ચિત્તમાં ક્ષોભ ઉપજવવાવાળાં કોઈ કારણો ન હોય ત્યાં સામાયિક કરવી.

હવે સામાયિકનો કાળ કહે છે:-

**પુવ્વહે મજ્ઝહે અવરહે તિહિ વિ ણાલિયાછક્કો ।
સામાયિકસ્સ કાલો સવિણયણિસ્સેસણિહિટ્ઠો ॥ ૩૫૪ ॥**

**પૂર્વાહે મધ્યાહે અપરાહે ત્રિષુ અપિ નાલિકાષટ્કમ્ ।
સામાયિકસ્ય કાલઃ સવિનયણિઃસ્વેશનિર્દિષ્ટઃ ॥ ૩૫૪ ॥**

અર્થ:- પૂર્વાહ્ન એટલે પ્રભાતકાળ, મધ્યાહ્ન એટલે દિવસનો મધ્યવખત અને અપરાહ્ન એટલે દિવસનો પાછલો વખત (સંધ્યાસમય) એ ત્રણે કાળમાં છ છ ઘડીનો કાળ સામાયિકનો છે એમ વિનયસહિત નિઃસ્વ એટલે પરિગ્રહરહિતના ઈશ્વર ગણધરદેવે કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:- ત્રણ ઘડી પાછલી રાત્રીનો તથા ત્રણ ઘડી દિવસ ઊગ્યા પછીનો એમ છ ઘડીનો કાળ પૂર્વાહ્નકાળ છે, બીજા પહોરની પાછળની ત્રણ ઘડીથી માંડી ત્રીજા પહોરની શરૂઆતની ત્રણ ઘડી સુધી છ ઘડીનો મધ્યાહ્નકાળ છે તથા દિવસની છેલ્લી ત્રણ ઘડીથી માંડી રાત્રીની ત્રણ ઘડી સુધીનો છ ઘડીનો અપરાહ્નકાળ છે. એ સામાયિકનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ છે. વળી (પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નકાળ અને સંધ્યાકાળ) એમ ત્રણે કાળમાં બબ્બે ઘડીનું સામાયિક પણ કહ્યું છે. એ પ્રમાણે ત્રણ કાળમાં છ ઘડી થાય છે.

હવે આસન, લય, તથા મન-વચન-કાયાની શુદ્ધતા કહે છે:-

૨૧૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

બંધિત્તા પજ્જકં અહવા ઉઢ્ઢેણ ઉભ્મઓ ઠિચ્ચા ।
કાલપમાણં કિચ્ચા દિંયવાવારવજ્ઞિઓ હોઠં ॥ ૩૫૫ ॥
જિણવયણેયગ્ગમણો સંવુહકાઓ ય અંજલિં કિચ્ચા ।
સસરુવે સંલીણો વંદણઅત્થં વિચિંતંતો ॥ ૩૫૬ ॥
કિચ્ચા દેસપમાણં સવ્વંસાવજ્ઞવજ્ઞિદો હોઠં ।
જો કુવ્વદિ સામઇય સો મુણિસરિસો હવે તાવ ॥ ૩૫૭ ॥
બદ્ધાવ પર્યકં અથવા ઋર્ધ્વેન ઋર્ધ્વતઃ સ્થિત્વા ।
કાલપ્રમાણં કૃત્વા ઇન્દ્રિયવ્યાપારવર્જિતઃ ભૂત્વા ॥ ૩૫૫ ॥
જિનવચનૈકાગ્રમનાઃ સંવૃતકાયઃ ચ અજ્જલિં કૃત્વા ।
સ્વસ્વરુપે સંલીનઃ વન્દનાર્થં વિચિન્તયન્ ॥ ૩૫૬ ॥
કૃત્વા દેશપ્રમાણં સર્વસાવદ્યવર્જિતઃ ભૂત્વા ।
યઃ કુર્વતે સામાયિકં સઃ મુનિસદ્દશઃ ભવેત્ તાવત્ ॥ ૩૫૭ ॥

અર્થઃ-પર્યતકાસન બાંધી અથવા ઊભા ખડગાસને રહીને, કાળનું પ્રમાણ કરી, વિષયોમાં ઇન્દ્રિઓનો વ્યાપાર નહિ થવા અર્થે જિનવચનમાં એકાગ્રચિત્ત કરી, કાયાને સંકોચી, હાથની અંજલિ જોડી, પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થયો થકો અથવા સામાયિક-વંદનાના પાઠના અર્થને ચિંતવતો થકો, ક્ષેત્રનું પરિમાણ કરી, સર્વ સાવધયોગ જે ઘર-વ્યાપારાદિ પાપયોગ તેનો ત્યાગ કરી, પાપયોગરહિત બની સામાયિકમાં પ્રવર્તે તે શ્રાવક તે કાળમાં મુનિ જેવો છે.

બાવાર્થઃ- આ શિક્ષાવ્રત છે. ત્યાં આ અર્થ સૂચિત છે કે જે સામાયિક છે તેમાં સર્વ રાગ-દ્વેષરહિત બની, બહારની સર્વ પાપયોગક્રિયાથી રહિત થઈ, પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં તક્ષીન બની મુનિ પ્રવર્તે છે. આ સામાયિકચારિત્ર મુનિનો ધર્મ છે. એ જ

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૧૧

શિક્ષા શ્રાવકને પણ આપવામાં આવે છે કે સામાયિકના કાળની મર્યાદા કરી તે કાળમાં મુનિની માફક પ્રવર્તે છે; કારણ કે મુનિ થયા પછી આ પ્રમાણે સદા રહેવું થશે. એ અપેક્ષાથી શ્રાવકને તે કાળમાં મુનિ જેવો કલ્પો છે.

હવે પ્રોષધોપવાસ નામનું બીજું શિક્ષાવ્રત કહે છે:-

પ્રહાણવિલેવણભૂસણઙ્ઠીસંસર્ગગંધધૂવાદી ।

જો પરિહરેદિ ણાણી વેરગ્ગાભૂસણં કિચ્ચા ॥ ૩૫૮ ॥

દોસુ વિ પવ્વેસુ સયા ઉવવાસં એયમત્તણિવ્વિયડી ।

જો કુળદિ એવમાઈ તસ્સ વયં પોસહં બિદિયં ॥ ૩૫૯ ॥

સ્નાનવિલેપનભૂષણસ્ત્રીસંસર્ગગન્ધધૂપાદીન્ ।

યઃ પરિહરતિ જ્ઞાની વૈરાગ્યાભૂષણં કૃત્વા ॥ ૩૬૦ ॥

દ્વયોઃ અપિ પર્વણોઃ સદા ઉપવાસં એકમત્તનિર્વિકૃત્તિં ।

યઃ કરોતિ એવમાદીન્ તસ્ય વ્રતં પ્રોષધં દ્વિતીયમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

અર્થ:- જે જ્ઞાની શ્રાવક એક પક્ષનાં આઠમ-ચૌદશ બંને પર્વોમાં સ્નાન, વિલેપન, આભૂષણ, સ્ત્રીસંસર્ગ, સુગંધ, ધૂપ, દીપ આદિ ભોગોપભોગની વસ્તુને છોડી વૈરાગ્યભાવનારૂપ આભરણથી આત્માને શોભામયાન કરી ઉપવાસ વા એકભુક્તિ વા નીરસ આહાર કરે અથવા આદિશબ્દથી કાંજી કરે વા માત્ર ભાત- પાણી જ લે તેને પ્રોષધોપવાસ નામનું શિક્ષાવ્રત ક્ષેપ છે.

ભાવાર્થ:- જેમ સામાયિક કરવાના કાળનો નિયમ કરી સર્વ પાપયોગથી નિવૃત્ત થઈ એકાન્તસ્થાનમાં ધર્મધ્યાનપૂર્વક બેસે છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ ઘરકાર્યનો ત્યાગ કરી સમસ્ત ભોગોપભોગસામગ્રી છોડી સાતમ અને તેરસના બે પહોર દિવસ પછી એકાન્તસ્થાનમાં બેસી ધર્મધ્યાન કરતો થકો સોળ પહોર સુધી મુનિની માફક રહે, તથા નોમ અને પૂર્ણિમા-અમાસના બે પહોર વીત્યા પછી પ્રતિજ્ઞા

૨૧૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પૂર્ણ થાય ત્યારે ઘરકાર્યમાં જોડાય તેને પ્રોષધવ્રત હોય છે. વળી આઠમ-ચૌદશના દિવસમાં ઉપવાસનું સામર્થ્ય ન હોય તો એકવાર ભોજન કરે વા નીરસ કાંજી આદિ અલ્પ આહાર કરી ધર્મધ્યાનમાં સમય વીતાવે. એ પ્રમાણે આગળ પ્રોષધવ્રતિમામાં સોળ પહોર કહ્યું છે તેમ કરે. પરંતુ અહીં ગાથામાં કહ્યું નથી તેથી સોળ પહોરનો નિયમ ન જાણવો. આ પણ મુનિવ્રતની શિક્ષા જ છે.

હવે અતિથિસંવિભાગ નામનું ત્રીજું શિક્ષાવ્રત કહે છે:-

તિવિહે પત્તમ્હિ સયા સદ્ધાઙ્ગુણેહિં સંજુદો ણાણી ।

દાણં જો દેદિ સયં ણવદાણવિહીહિં સંજુત્તો ॥ ૩૬૦ ॥

સિખાવયં ચ તદિયં તસ્સ હવે સવ્વસિદ્ધિસોક્ખયરં ।

દાણં ચરુવ્વિહં પિ ય સવ્વે દાણાણ સારયરં ॥ ૩૬૧ ॥

ત્રિવિધે પાત્રે સદા શ્રદ્ધાદિગુણૈઃ સંયુતઃ જ્ઞાની ।

દાનં યઃ દદાતિ સ્વકં નવદાનવિધિભિઃ સંયુક્તઃ ॥ ૩૬૦ ॥

શિક્ષાવ્રતં ચ તૃતીયં તસ્ય ભવેત્ સર્વસિદ્ધિસૌખ્યકરમ્ ।

દાનં ચતુર્વિધં અપિ ચ સર્વદાનાનાં સારતરમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

અર્થ:- જે જ્ઞાનીશ્રાવક, ઉત્તમ-મધ્યમ-જઘન્ય એ ત્રણ પ્રકારના પાત્રોને અર્થે દાતારના શ્રદ્ધા આદિ ગુણોથી યુક્ત બની પોતાના હાથથી નવધાભક્તિસહિત થઈને દરરોજ દાન આપે છે તે શ્રાવકનું ત્રીજું અતિથિસંવિભાગશિક્ષાવ્રત હોય છે. એ દાન કેવું છે? આહાર, અભય, ઔષધ અને શાસ્ત્રદાનના ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. વળી અન્ય જે લૌકિક ધનાદિકના દાન કરતાં આ દાન અતિશય સારરૂપ ઉત્તમ છે. સર્વ સિદ્ધિસુખનું ઉપજાવવાવાળું છે.

ભાવાર્થ:- ત્રણ પ્રકારના પાત્રોમાં ઉત્કૃષ્ટ તો મુનિ, મધ્યમ અણુવ્રતીશ્રાવક તથા જઘન્ય અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિ છે. વળી દાતારના

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૧૩

શ્રદ્ધા, તુષ્ટિ, ભક્તિ, વિજ્ઞાન, અલુબ્ધતા, ક્ષમા અને શક્તિ એ સાત ગુણો છે. વળી અન્ય પ્રકાર આ પ્રમાણે પણ છે-આ લોકના ફળની વાંચ્છા વિનાનો, ક્ષમાવાન, કપટરહિત, અન્ય દાતાની ઈર્ષારહિત, આપ્યા પછી તે સંબંધી વિષાદવિનાનો, આપ્યાના હર્ષવાળો, અને ગર્વ વિનાનો એ પ્રમાણે પણ સાત ગુણો કહ્યા છે. વળી પ્રતિગ્રહ, ઉચ્ચસ્થાન, પાદપ્રક્ષાલન, પૂજન, પ્રણામ, મનશુદ્ધિ, વચનશુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ તથા આહારશુદ્ધિ એ પ્રમાણે નવધાભક્તિ છે. એ રીતે દાતારના ગુણોસહિત નવધાભક્તિપૂર્વક^૧ પાત્રને રોજ ચાર પ્રકારનાં દાન જે આપે છે તેને ત્રીજું શિક્ષાવ્રત ક્ષેપ છે. આ પણ મુનિપણની શિક્ષા માટે-કે આપવાનું શીખે તે પ્રમાણે પોતાને મુનિ થયા પછી લેવાનું થશે.

હવે આહારાદિ દાનનું માહાત્મ્ય કહે છે:-

ભોયણદાણેણ સોઁઁઁઁ ઓસહદાણેણ સત્થદાણં ઁ ।

જીવાણ અભયદાણં સુદુલ્લહં સવ્વદાણાણં ॥ ૩૬૨ ॥

ભોજનદાનેન સૌઁઁઁઁ ઔષધદાનેન શાસ્ત્રદાનં ઁ ।

જીવાનાં અભયદાનં સુદુલ્લભં સર્વદાનાનામ્ ॥ ૩૬૨ ॥

અર્થ:- ભોજનના દાનથી સર્વને સુખ થાય છે. ઔષધદાનપૂર્વક શાસ્ત્રદાન અને જીવોને અભયદાન છે તે સર્વ દાનોમાં દુર્લભતાથી પમાય એવું ઉત્તમદાન છે.

ભાવાર્થ:- અહીં અભયદાનને સર્વથી શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે.

હવે બે ગાથાઓમાં આહારદાનનું માહાત્મ્ય કહે છે:-

૧. આ દાતારના સાત ગુણો તથા નવધાભક્તિ સંબંધી વિશેષ વર્ણન માં જુઓ રત્નકરંડશ્રાવકાચાર શ્લોક-૧૧૩.

૨૧૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભોયણદાણે દિણ્ણે તિણ્ણિ વિ દાણાણિ હોંતિ દિણ્ણાણિ ।
મુક્ખતિસાણવાહી દિણે દિણે હોંતિ દેહીણં ॥ ૩૬૩ ॥

ભોયણબલેણ સાહૂ સત્થં સેવેદિ રત્તિદિવસં પિ ।
ભોયણદાણે દિણ્ણે પાણા વિ ય રક્ખિયા હોંતિ ॥ ૩૬૪ ॥

ભોજનદાને દત્તે ત્રીણિ અપિ દાનાનિ ભવન્તિ દત્તાનિ ।
બુભુક્ષાતૃષાવ્યાધયઃ દિને દિને ભવન્તિ દેહિનામ્ ॥ ૩૬૩ ॥

ભોજનબલેન સાધુઃ શાસ્ત્રં સેવતે રાત્રિદિવસં અપિ ।
ભોજનદાને દત્તે પ્રાણાઃ અપિ ચ રક્ષિતાઃ ભવન્તિ ॥ ૩૬૪ ॥

અર્થ:- ભોજનદાન આપતાં ત્રણે દાન આપવા બરાબર થાય છે, કારણ કે પ્રાણીઓને ક્ષુધા-તૃષ્ણા નામનો રોગ હરરોજ લાગ્યા જ કરે છે. ભોજનના બળથી સાધુપુરુષ રાત્રિદિવસ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે, ભોજન આપવાથી પ્રાણરક્ષા પણ થાય છે, એ પ્રમાણે ભોજનદાનથી ઔષધ-શાસ્ત્ર-અભય એ ત્રણે દાન આપ્યાં એમ સમજવું.

ભાવાર્થ:- ભૂખ-તરસ રોગ મટવાથી આહારદાન જ ઔષધદાન તુલ્ય થયું, આહારના બળથી સુખપૂર્વક શાસ્ત્રાભ્યાસ થવાથી જ્ઞાનદાન પણ એ જ (ભોજનદાન) થયું તથા આહારથી જ પ્રાણોની રક્ષા થાય છે માટે એ જ અભયદાન થયું. એ પ્રમાણે એક ભોજનદાનમાં ત્રણે દાન ગર્ભિત થાય છે.

હવે ફરીથી દાનનું માહાત્મ્ય કહે છે:-

इहपरलोयणिरीहो दाणं जो देदि परमभत्तीए ।
रयणत्तए सुठविदो संघो सयलो हवे तेण ॥ ३६५ ॥

उत्तमपत्तविसेसे उत्तमभत्तीए उत्तमं दाणं ।
एयदिणे वि य दिण्णं इंदसुहं उत्तमं देदि ॥ ३६६ ॥

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૧૫

इहपरलोकनिरीहः दानं यः ददाति परमभक्त्या ।
रत्नत्रये सुस्थापितः संघः सकलः भवेत् तेन ॥ ३६५ ॥
उत्तमपात्रविशेषे उत्तमभक्त्या उत्तमं दानं ।
एकदिने अपि च दत्तं इन्द्रसुखं उत्तमं ददाति ॥ ३६६ ॥

અર્થ:- જે પુરુષ (શ્રાવક) આલોક-પરલોકના ફળની વાંચ્છારહિત બની પરમભક્તિપૂર્વક સંઘના અર્થે દાન આપે છે તે પુરુષે સર્વ સંઘને રત્નત્રય અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં સ્થાપ્યો. વળી ઉત્તમપાત્રવિશેષના અર્થે ઉત્તમભક્તિપૂર્વક એક દિવસ પણ આપેલું ઉત્તમદાન ઉત્કૃષ્ટ ઈન્દ્રપદનાં સુખને આપે છે.

ભાવાર્થ:- દાન આપવાથી ચતુર્વિધ સંઘની સ્થિરતા થાય છે એટલે દાન આપવાવાળાએ મોક્ષમાર્ગ જ ચલાવ્યો કહીએ છીએ. વળી ઉત્તમપાત્ર, દાતાની ઉત્તમભક્તિ અને ઉત્તમદાન એ બધી વિધિ મળી જતાં તેનું ઉત્તમ જ ફળ થાય છે- ઈન્દ્રાદિપદનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

इवे योथुं देशावकाशिक शिक्षाप्रत कहे छे:-

पुव्वषमाणकदाणं सव्वदिसीणं पुणो वि संवरण ।
इंदियविसयाण तहा पुणो वि जो कुणदि संवरणं ॥ ३६७ ॥

वासादिकयपमाणं दिणे दिणे लोहकामसमणहं ।
सावज्जुवज्जुहं तस्स चउत्थं वयं होदि ॥ ३६८ ॥

पूर्वप्रमाणकृतानां सर्वदिशानां पुनः अपि संवरणम् ।
इन्द्रियविषयाणां तथा पुनः अपि यः करोति संवरणम् ॥ ३६७ ॥

वर्षादिकृतप्रमाणं दिने दिने लोभकामशमनार्थम् ।
सावद्यवर्जनार्थं तस्य चतुर्थं व्रतं भवति ॥ ३६८ ॥

અર્થ:- શ્રાવકે પહેલાં સર્વ દિશાઓનું પ્રમાણ કર્યું હતું

૨૧૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

તેમાં ફરી સંવરણ કરે-સંકોચ કરે તથા પહેલાં ઇન્દ્રિયોના વિષયો સંબંધી ભોગોપભોગપરિમાણ કર્યું હતું તેમાં પણ સંકોચ કરે. કેવી રીતે? તે કહે છે-વર્ષ આદિ, તથા દિવસ દિવસ પ્રત્યે કાળની મર્યાદા સહિત કરે. તેનું પ્રયોજન કહે છે- અંતરંગમાં તો લોભ તથા કામ-ઈચ્છાના શમન એટલે ઘટાડવા અર્થે તથા બાહ્ય પાપહિંસાદિકને છોડવા અર્થે કરે તે શ્રાવકને આ ચોથું દેશાવકાશિક નામનું શિક્ષાવ્રત હોય છે.

ભાવાર્થ:- પહેલાં દિગ્વ્રતમાં જે મર્યાદા કરી હતી તે તો નિયમરૂપ હતી અને હવે અહીં તેમાં પણ કાળની મર્યાદાપૂર્વક ઘર-હાટ-ગામ વગેરે સુધીની ગમનાગમનની મર્યાદા કરે, તથા ભોગોપભોગવ્રતમાં પણ પહેલાં યમરૂપ ઇન્દ્રિયવિષયોની મર્યાદા કરી હતી તેમાં પણ કાળની મર્યાદાપૂર્વક નિયમ કરે. અહીં સત્તર નિયમ કહ્યા છે તેને પાલન કરે, પ્રતિદિન મર્યાદા કર્યા કરે. આથી લોભ-તૃષ્ણા-વાંચ્છાનો સંકોચ (હાનિ) થાય છે તથા બાહ્ય હિંસાદિ પાપોની પણ હાનિ થાય છે. એ પ્રમાણે ચાર શિક્ષાવ્રત કહ્યાં. આ ચારે વ્રત શ્રાવકને યત્નથી અણુવ્રત તથા મહાવ્રત પાલન કરવાની શિક્ષારૂપ છે.

હવે અંતસંલેખના સંક્ષેપમાં કહે છે:-

વારસણ્ઠિં જુત્તો જો સંલેહણ કરેદિ ઉવસંતો ।

સો સુરસોક્ષ્મં પાવિય કમેણ સોક્ષ્મ પરં લહદિ ।। ૩૬૧ ।।

દ્વાદશવ્રતૈઃ યુક્તઃ યઃ સલ્લેખનાં કરોતિ ઉપશાન્તઃ ।

સઃ સુરસૌખ્યં પ્રાપ્ય ક્રમેણ સૌખ્યં પરં લભતે ।। ૩૬૧ ।।

અર્થ:- જે શ્રાવક, બાર વ્રતો સહિત અંત સમયે ઉપશમભાવોથી યુક્ત થઈ સંલેખના કરે છે તે સ્વર્ગનાં સુખ પામી અનુક્રમથી ઉત્કૃષ્ટ સુખ જે મોક્ષસુખ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૧૭

ભાવાર્થ:- કષાયો અને કાયાની ક્ષીણતા કરવી તેને સંલેખના કહે છે. ત્યાં શ્રાવક, બારવ્રતોના પાલન સહિત પાછળથી મરણ સમય જાણતાં પ્રથમ સાવધાન થઈ, સર્વ વસ્તુ પ્રત્યેનું મમત્વ છોડી કષાયોને ક્ષીણ કરી ઉપશમભાવરૂપ મંદકષાયી થાય તથા કાયાને અનુક્રમથી અનશન-ઊણોદર-નીરસાદિ તપોથી ક્ષીણ કરે. પ્રથમ એ પ્રમાણે કાયાને ક્ષીણ કરે તો શરીરમાં મળમૂત્રના નિમિત્તથી જે રોગ થાય છે તે ન થાય, અંતસમયમાં અસાવધાનતા ન થાય. એ પ્રમાણે સંલેખના કરે. અંતસમયે સાવધાન બની પોતાના સ્વરૂપમાં વા અરહંત-સિદ્ધપરમેષ્ઠિના સ્વરૂપચિત્વનમાં લીન થઈ વ્રતરૂપ-સંવરરૂપ પરિણામસહિત બન્યો થકો પર્યાયને છોડે તો તે સ્વર્ગસુખને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં પણ આ જ વાંચ્યા રહે છે કે ‘મનુષ્ય થઈ વ્રત પાલન કરું’. એ પ્રમાણે અનુક્રમથી મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

**एकं पि वयं विमलं सद्विद्धी जइ कुणेदि दिढचित्तो ।
तो विविहरिद्विजुत्तं इंदत्तं पावए णियमा ॥ ३७० ॥**

**एकं अपि व्रतं विमलं सददृष्टिः यदि करोति दृढचित्तः ।
तत् विविधर्द्धियुक्तं इन्द्रत्व प्राप्नोति नियमात् ॥ ३७० ॥**

અર્થ:- જે સમ્યગ્દષ્ટિજીવ દૃઢચિત્ત બની એક પણ વ્રત અતિચાર રહિત નિર્મળ પાલન કરે તો તે નાનાપ્રકારની ઋદ્ધિઓથી યુક્ત ઇન્દ્રપણાને નિયમથી પ્રાપ્ત થાય.

ભાવાર્થ:- અહીં એક પણ વ્રત અતિચાર રહિત પાળવાનું ફળ ઇન્દ્રપણું નિયમથી કહ્યું. ત્યાં એવો આશય જણાય છે કે સર્વ વ્રતોના પાલનના પરિણામ સમાનજાતિના છે; જ્યાં એક વ્રત દૃઢચિત્તથી પાલન કરે ત્યાં તેના અન્ય સમાનજાતીય વ્રત-

૨૧૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પાલનનું અવિનાભાવિપણું એટલે ‘બધાંય વ્રત પાળ્યાં’ કહે છે. વળી આમ પણ છે કે-જો એક ત્યાગની આખડીને અંતસમયે દબચિત્તથી પકડી તેમાં પરિણામ લીન થતાં પર્યાય છૂટે તો તે કાળમાં અન્ય ઉપયોગના અભાવથી મહાન ધર્મધ્યાન સહિત અન્ય ગતિમાં ગમન થાય તો ઉચ્ચગતિમાં જ થાય એવો નિયમ છે. એવા આશયથી એક વ્રતનું એવું માહાત્મ્ય કહ્યું છે, પણ અહીં એમ ન જાણવું કે એક વ્રત તો પાલન કરે અને અન્ય પાપ સેવ્યા કરે તો તેનું પણ ઉચ્ચફળ થાય છે. એ પ્રમાણે તો ચોરી છોડે અને પરસ્ત્રી સેવ્યા કરે-હિંસાદ કર્યા કરે તેનું પણ ઉચ્ચફળ થાય, પરંતુ એમ નથી. એ પ્રમાણે બીજી વ્રતપ્રતિમાનું નિરૂપણ કર્યું. બાર ભેદોની અપેક્ષાએ આ ત્રીજો ભેદ થયો.

હવે ત્રીજી સામાયિકપ્રતિમાનું નિરૂપણ કરે છે:-

**જો કુણદિ કાઉસગ્ગં બારસઆવત્તસુંજુદો ધીરો ।
ળમળદુગં પિ કુળંતો ચદુપ્પણામો પસણ્ણપ્પા ।। ૩૭૧ ।।**

**ચિંતંતો સસરૂવ જિળબિંબં અહવ અક્ખરં પરમં ।
ઝાયદિ કમ્મવિવાયં તસ્સ વયં હોદિ સામઙ્ગયં ।। ૩૭૨ ।।**

**યઃ કરોતિ કાયોત્સર્ગં દ્વાદશાવર્ત્તસંયુતઃ ધીરઃ ।
નમનદ્વિકં અપિ કુર્વન્ ચતુઃપ્રણામઃ પ્રસન્નાત્મા ।। ૩૭૧ ।।**

**ચિન્તયન્ સ્વસ્વરૂપં જિનબિમ્બં અથવા અક્ષરં પરમમ્ ।
ધ્યાયતિ કર્મવિપાકં તસ્ય વ્રતં ભવતિ સામાયિકમ્ ।। ૩૭૨ ।।**

અર્થ:- જે સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવક બાર આવર્ત સહિત, ચાર પ્રણામ સહિત, બે નમસ્કાર કરતો થકો પ્રસન્ન છે આત્મા જેનો એવો ધીર-દબચિત્ત બનીને કાર્યોત્સર્ગ કરે છે અને ત્યાં પોતાના ચૈતન્યમાત્ર શુદ્ધસ્વરૂપને ધ્યાવતો-ચિંતવતો રહે છે વા જિનબિંબને ચિંતવતો રહે છે વા પરમેષ્ઠિવાચક પાંચ નમોકારને ચિંતવતો રહે

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૧૯

છે વા કર્મોદયના રસની જાતિને ચિંતવતો રહે છે તેને સામાયિકવ્રત હોય છે.

ભાવાર્થ:- સામાયિકનું વર્ણન પહેલાં શિક્ષાવ્રતમાં કર્યું હતું કે ‘રાગદ્વેષ છોડી સમભાવપૂર્વક ક્ષેત્ર-કાળ-આસન-ધ્યાન-મનશુદ્ધિ-વચનશુદ્ધિ-કાયશુદ્ધિ સહિત કાળની મર્યાદા કરી એકાન્તસ્થાનમાં બેસી સર્વ સાવધયોગનો ત્યાગ કરી ધર્મધ્યાનરૂપ પ્રવર્તે; એમ કહ્યું હતું. અહીં વિશેષ આ કહ્યું કે ‘કાયાથી મમત્વ છોડી કાયોત્સર્ગ કરે ત્યાં આદિ-અંતમાં બે નમસ્કાર કરે, ચાર દિશા સન્મુખ થઈ ચાર શિરોનતિ કરે, એક એક શિરોનતિમાં મન-વચન-કાયની શુદ્ધતાની સૂચનારૂપ ત્રણ ત્રણ એમ બાર આવર્ત કરે. એ પ્રમાણે કરી કાયાથી મમત્વ છોડી નિજસ્વરૂપમાં લીન થાય વા જિનપ્રતિમામાં ઉપયોગને લીન કરે વા પંચપરમેષ્ઠિવાચક અક્ષરોનું ધ્યાન કરે તથા (એમ કરતાં) ઉપયોગ કોઈ હરકત તરફ જાય તો ત્યાં કર્મોદયની જાતિને ચિંતવે કે આ શાતાવેદનીયનું ફળ છે વા આ અશાતાવેદનીયની જાતિ છે વા આ અંતરાયના ઉદયની જાતિ છે ઇત્યાદિ કર્મના ઉદયને ચિંતવે.’ આટલું વિશેષ કહ્યું. વળી આ પ્રમાણે પણ વિશેષ જાણવું કે-શિક્ષાવ્રતમાં તો મન-વચન-કાય સંબંધી કોઈ અતિચાર પણ લાગે છે વા કાળની મર્યાદા આદિ ક્રિયામાં હીન-અધિક પણ થાય છે, અને અહીં પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા છે તે તો અતિચાર રહિત શુદ્ધ પળાય છે, ઉપસર્ગાદિના નિમિત્તથી પ્રતિજ્ઞાથી ચળતો નથી એમ જાણવું. આના પાંચ અતિચાર છે. મન-વચન-કાયનું અસ્થિર થવું, અનાદર કરવો, ભૂલી જવું એ (પાંચ) અતિચાર ન લગાવે. એ પ્રમાણે બાર ભેદની અપેક્ષાએ આ સામાયિકવ્રતિમા ચોથો ભેદ થયો.

હવે પ્રોષધપ્રતિમાનો ભેદ કહે છે:-

२२०]

[स्वामि.कार्तिक्यानुप्रेक्षा

सत्तमितेरसिदिवसे अवरह्णे जाइऊण जिणभवणे ।

किरियाकम्मं किच्चा उववासं चउव्विहं गहिय ॥ ३७३ ॥

गिहवावारं चत्ता रत्तिं गमिऊण धम्मचिंताए ।

पच्चूसे उट्टित्ता किरियाकम्मं च कादूण ॥ ३७४ ॥

सत्थब्भासेण पुणो दिवसं गमिऊण वंदणं किच्चा ।

रत्तिं णेदूण तथा पच्चूसे वंदणं किच्चा ॥ ३७५ ॥

पुञ्जणविहिं च किच्चा पत्तं गहिऊण णवरि ति विहं पि ।

भुंजाविऊण पत्तं भुंजंतो पोसहो होदि ॥ ३७६ ॥

सप्तमीत्रयोदशीदिवसे अपराह्णे गत्वा जिनभवने ।

क्रियाकर्म कृत्वा उपवासं चतुर्विधं गृहीत्वा ॥ ३७३ ॥

गृहव्यापारं त्यक्त्वा रात्रिं गमयित्वा धर्मचिन्तया ।

प्रत्यूषे उत्थाय क्रियाकर्म च कृत्वा ॥ ३७४ ॥

शास्त्राभ्यासेन पुनः दिवसं गमयित्वा वन्दनां कृत्वा ।

रात्रिं नीत्वा तथा प्रत्यूषे वन्दनां कृत्वा ॥ ३७५ ॥

पूजनविधिं च कृत्वा पात्रं गृहीत्वा नवरि त्रिविधं अपि ।

भोजयित्वा पात्रं भुंजानः प्रोषधः भवति ॥ ३७६ ॥

अर्थ:- सातम अने तेरशना दिवसे बे पडेर पछी जिनचैत्यालयमां जठ सायंकाणमां सामायिकादि क्रियाकर्म करी यार प्रकारना आहारनो त्याग करी उपवास ब्रह्मण करे, घरनो समस्त व्यापार छोडी धर्मध्यानपूर्वक सातम अने तेरशनी रात्री व्यतीत करे, आठम अने यतुर्दशीना प्रभातमां उठी सामायिक क्रियाकर्म करे अने ते दिवस शास्त्राभ्यासादि करी धर्मध्यानमां वितावे. सायंकाणमां सामायिकादि क्रियाकर्म करी रात्रि पण ओ ज प्रभासे धर्मध्यानमां गाणे, नोम अने पूर्णिमाना प्रभातकाणमां सामायिक,

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૨૧

વંદનાદિ કરી-જિનપૂજનવિધાન કરી, ત્રણ પ્રકારના પાત્રોનું પડગાહન કરી તેમને ભોજન કરાવી પછી પોતે ભોજન કરે તેને પ્રોષધપ્રતિમા હોય છે.

ભાવાર્થ:- પહેલાં શિક્ષાપ્રતમાં પ્રોષધની વિધિ કહી હતી તે અહીં પણ જાણવી. ગૃહવ્યાપાર-ભોગઉપભોગની સમસ્ત સામગ્રીનો ત્યાગ કરી એકાન્તમાં જઈ સોળ પહોર ધર્મધ્યાનમાં વ્યતીત કરે, અને અહીં વધારામાં આટલું સમજવું કે ત્યાં સોળ પહોરના વખતનો નિયમ કલ્પો નહોતો-અતિચારાદિ દોષ પણ લાગતા હતા, પરંતુ અહીં તો પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા છે તેથી સોળ પહોરના ઉપવાસનો નિયમ કરી અતિચાર રહિત પ્રોષધ કરે છે. આ પ્રોષધપ્રતિમાના પાંચ અતિચાર છે: જે વસ્તુ જે સ્થાનમાં રાખી હોય તેને ઉઠાવવી-મુકવી, સુવા-બેસાવાનું સંસ્તરણ કરવું, એ બધું વગર દેખે જાણે યત્નરહિત કરવું, આ પ્રમાણે ત્રણ અતિચાર તો આ, તથા ઉપવાસમાં અનાદર-અપ્રીતિ કરવી અને ક્રિયાકર્મનું વિસ્મરણ કરવું આ પાંચ અતિચાર લાગવા દે નહિ. (તે નિરતિચાર પ્રોષધોપવાસપ્રતિમા છે).

હવે પ્રોષધનું માહાત્મ્ય કહે છે:-

एकं पि गिरारंभं उववासं जो करेदि उवसंतो ।

बहुभवसंचियकम्मं सो णाणी खवदि लीलाए ॥ ३७७ ॥

एकं अपि निरारम्भं उपवासं यः करोति उपशान्तः ।

बहुभवसञ्चितकर्म सः ज्ञानी क्षपति लीलया ॥ ३७७ ॥

અર્થ:- જે જ્ઞાની સમ્યક્દષ્ટિ, આરંભનો ત્યાગ કરી ઉપશમભાવ-મંદકપાયરૂપ થઈને એક પણ ઉપવાસ કરે છે તે ઘણા ભવોનાં સંચિત કરેલાં-બાંધેલાં કર્મોને લીલામાત્રમાં ક્ષય કરે છે.

ભાવાર્થ:- કપાય, વિષય અને આહારનો ત્યાગ કરી, આલોક

૨૨૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

-પરલોકના ભોગોની વાંચ્છા છોડી જો એક ઉપવાસ કરે તો તે ઘણા કર્મોની નિર્જરા કરે છે, તો પછી જે પ્રોષધપ્રતિમા અંગીકાર કરી એક પક્ષમાં બે ઉપવાસ કરે તેના સંબંધમાં શું કહેવું! તે સ્વર્ગસુખ ભોગવી મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે આરંભાદિના ત્યાગ વિના ઉપવાસ કરે તેને કર્મનિર્જરા થતી નથી એમ કહે છે:-

**ઉપવાસં કુવ્વંતો આરંભં જો કરેદિ મોહાદો ।
સો ણિયદેહં સોસદિ ણ જ્ઞાહણ કમ્મલેસં પિ ।। ૩૭૮ ।।**

**ઉપવાસં કુર્વન્ આરમ્ભં યઃ કરોતિ મોહાત્ ।
સઃ નિજદેહં શોષયતિ ન ઉજ્જતિ કર્મલેશં અપિ ।। ૩૭૮ ।।**

અર્થ:- જે ઉપવાસ કરીને ઘરકાર્યના મોહથી ઘર સંબંધી આરંભ કરે છે તે પોતાના દેહને (માત્ર) સૂકવે છે પણ તેને લેશમાત્ર કર્મનિર્જરા થતી નથી.

ભાવાર્થ:- જે વિષય-કષાય છોડ્યા વિના કેવળ આહારમાત્ર જ ત્યાગ કરે છે અને સમસ્ત ઘરકાર્ય કરે છે તે પુરુષ માત્ર દેહને જ સૂકવે છે, તેને લેશમાત્ર પણ કર્મનિર્જરા થતી નથી.

હવે સચિત્તત્યાગપ્રતિમા કહે છે:-

**સચિત્તં પત્તફલં છઙ્ગી મૂલં ચ કિસલયં બીયં ।
જો ણ ય ભક્ષદિ ણાણી સચિત્તવિરદો હવે સો દુ ।। ૩૭૯ ।।**

**સચિત્તં પત્રં ફલં ત્વક્ મૂલં ચ કિશલયં બીજમ્ ।
યઃ ન ચ ભક્ષયતિ જ્ઞાની સચિત્તવિરતઃ ભવેત્ સઃ તુ ।। ૩૭૯ ।।**

અર્થ:- જે જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિશ્રાવક પત્ર, ફળ, છાલ, મૂળ, કુંપળ અને બીજ એ સચિત્તને ભક્ષણ કરતો નથી તેને સચિત્ત-વિરતિશ્રાવક કહે છે.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૨૩

ભાવાર્થ:- જીવોથી સહિત હોય તેને સચિત્ત કહે છે. પત્ર, ફળ, છાલ, મૂળ, બીજ અને કુંપળ ઇત્યાદિ લીલી સચિત્ત વનસ્પતિને ન ખાય તો તે સચિત્તવિરતપ્રતિમા ધારક શ્રાવક છે.*

**જો ન ય ભક્ષેદિ સયં તસ્સ ન અણ્ણસ્સ જુહ્ણદે દાઉં ।
ભુત્તસ્સ ભોજિદસ્સ હિ નત્થિ વિસેસો જદો કો વિ ॥ ૩૮૦ ॥**

**યઃ ન ચ ભક્ષયતિ સ્વયં તસ્ય ન અન્યસ્મૈ યુજ્યતે દાતુમ્ ।
ભુક્તસ્ય ભોજયિષ્યતઃ હિ નાસ્તિ વિશેષઃ યતઃ કઃ અપિ ॥ ૩૮૦ ॥**

અર્થ:- વળી જે વસ્તુ પોતે ખાતો નથી તે અન્યને આપવી પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે ખાવાવાળા અને ખવરાવવાવાળામાં કાંઈ વિશેષ (ભેદ) નથી. કૃત તથા કારિતનું ફળ એકસરખું છે તેથી જે વસ્તુ પોતે ન ખાય તે અન્યને પણ નહિ ખવરાવતાં જ સચિત્તત્યાગવ્રતનું પાલન થાય છે.

**જો વજ્જેદિ સચિત્તં દુજ્જય-જીહા વિ ણિજ્જિયા તેણ ।
દયભાવો હોદિ કિઓ જિણવયણં પાલિયં તેણ ॥ ૩૮૧ ॥**

*સુક્કં પક્કં તત્તં અંવિલલવણેહિં મિસ્સિયં દવ્વં ।
જં જંતેણ ય છિણ્ણં તં સવ્વં ફાસુયં ભણિયં ॥

શુષ્કં પક્કં તસં અમ્મલંવણામ્ભ્યાં મિશ્રિતં દ્રવ્યમ્ ।
યત્ યન્ત્રેણ ચ છિન્નં તત્તં સર્વં પ્રાસુકં ભણિતમ્ ॥

અર્થ:- સુકાવેલી, પકાવેલી, ખટાશ વા લવણથી મેળવેલી, યંત્રથી છિન્નમિત્ર કરેલી તથા શોધેલી એવી બધીય લીલોતરી (હરિતકાય) પ્રાસુક એટલે જીવરહિત અચિત્ત થાય છે-કહેવાય છે.

યથા શુષ્કપક્વધ્વસ્તામ્લલવણસંમિશ્રદગ્ધાદિ દ્રવ્યં
પ્રાસુકં તતસ્તત્સેવને પાપબંધો નાસ્તીતિ ॥

(શ્રી ગોમ્મટસાર, જીવકાંડ ગા૦ ૨૨૪ ટીકા)

૨૨૪]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

યઃ વર્જયતિ સચિત્તં દુર્જયજિહ્વા અપિ નિર્જિતા તેન ।

દયાભાવઃ ભવતિ કૃતઃ જિનવચનં પાલિતં તેન ॥ ૩૮૧ ॥

અર્થઃ- જે શ્રાવક સચિત્તનો ત્યાગ કરે છે તેણે, જેને જીતવી કઠણ છે એવી જીહ્વાઈન્દ્રિયને જીતી, દયાભાવ પ્રગટ કર્યો તથા જિનેશ્વરદેવના વચનનું પાલન કર્યું.

ભાવાર્થઃ- સચિત્તના ત્યાગમાં મોટો ગુણ છે, તેનાથી જીહ્વાઈન્દ્રિયનું જીતવું થાય છે, પ્રાણીઓની દયા પળાય છે તથા ભગવાનનાં વચનનું પાલન થાય છે; કારણ કે હરિતકાયાદિ સચિત્તમાં ભગવાને જીવ કહ્યા છે એ આજ્ઞા પાલન થઈ. સચિત્તમાં મળેલી વા સચિત્તથી બંધ-સંબંધરૂપ વસ્તુ ઇત્યાદિક તેના અતિચાર છે. એ અતિચાર લગાવે નહિ તો શુદ્ધ ત્યાગ થાય અને ત્યારે જ પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન થાય છે. ભોગોપભોગવ્રત અને દેશાવકાશિકવ્રતમાં પણ સચિત્તનો ત્યાગ કહ્યો છે પરંતુ ત્યાં નિરતિચાર-નિયમરૂપ (ત્યાગ) નથી અને અહીં નિયમરૂપ નિરતિચાર ત્યાગ હોય છે. એ પ્રમાણે સચિત્તત્યાગ નામની પાંચમી પ્રતિમાનું વા બાર ભેદોમાં છઠ્ઠા ભેદનું વર્ણન કર્યું.

હવે રાત્રિ ભોજનત્યાગ નામની છઠ્ઠી પ્રતિમા કહે છે :-

જો ચરુવિહં પિ ભોજ્જં રયણીઁ ણેવ મુંજદે ણાણી ।

જ ય મુંજાવદિ અણ્ણં ણિસિવિરઓ સો હવે મોજ્જો ॥ ૩૮૨ ॥

યઃ ચતુર્વિધં અપિ ભોજ્યં રજન્યાં નૈવ મુંક્તે જ્ઞાની ।

ન ચ ભોજયતિ અન્યં નિશિવિરતઃ સઃ ભવેત્ ભોજ્યઃ ॥ ૩૮૨ ॥

અર્થઃ- જે જ્ઞાની સમ્યઽદ્દષ્ટિશ્રાવક રાત્રિ વિષે ચાર પ્રકારના અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય આહારને ભોગવતો નથી-ખાતો નથી તથા બીજાને તેવું ભોજન કરાવતો નથી તે શ્રાવક રાત્રિભોજનનો ત્યાગી હોય છે.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૨૫

ભાવાર્થ:- માંસભક્ષણદોષ તથા બહુઆરંભી ત્રસઘાતદોષની અપેક્ષાએ રાત્રિભોજનનો ત્યાગ તો પહેલી-બીજી પ્રતિમામાં જ કરાવ્યો છે. પરંતુ ત્યાં કૃત-કારિત-અનુમોદના તથા મન-વચન-કાયાના કોઈ દોષ લાગે છે તેથી શુદ્ધ ત્યાગ નથી અને અહીં તો (એ બધા દોષો ટાળી) શુદ્ધ ત્યાગ થાય છે માટે તેને પ્રતિમા કહી છે.

જો ગિસિભુતિં વજ્જદિ સો ઉવવાસં કરેદિ છમ્માસં ।

સંવચ્છરસ્સ મજ્ઝે આરંભં ચયદિ રયણીણ્ણ ॥ ૩૮૩ ॥

યઃ નિશિભુક્તિં વર્જયતિ સઃ ઉપવાસં કરોતિ ષમ્માસમ્ ।

સંવત્સરસ્ય મધ્યે આરમ્ભં ત્યજતિ રજન્યામ્ ॥ ૩૮૩ ॥

અર્થ:- જે પુરુષ રાત્રિભોજન છોડે છે તે એક વરસદહાડે છ માસના ઉપવાસ કરે છે, રાત્રિભોજનના ત્યાગથી ભોજનસંબંધી આરંભ પણ ત્યાગે છે તથા વ્યાપારાદિ સંબંધી આરંભ પણ છોડે છે. તેથી તે મહાન દયાપાલન કરે છે.

ભાવાર્થ:- જે રાત્રિભોજન ત્યાગે છે તે વરસદહાડે છ માસના ઉપવાસ કરે છે તથા અન્ય આરંભનો પણ રાત્રિમાં ત્યાગ કરે છે. વળી અન્ય ગ્રન્થોમાં આ પ્રતિમામાં દિવામૈથુનત્યાગ એટલે દિવસમાં મન-વચન-કાય, કૃત-કારિત-અનુમોદના પૂર્વક સ્ત્રીસેવનનો ત્યાગ પણ કહ્યો છે. એ પ્રમાણે રાત્રિભોજનત્યાગપ્રતિમાનું નિરૂપણ કર્યું. આ પ્રતિમા છઠ્ઠી છે તથા બાર ભેદોમાં સાતમો ભેદ છે.

હવે બ્રહ્મચર્યપ્રતિમાનું નિરૂપણ કરે છે :-

સવ્વેસિંં ઇત્થીણં જો અહિલાસં ણ કુવ્વદે ણાણી ।

મણ-વાયા-કાયેણ ય બંભવઈ સો હવે સદઓ ॥ ૩૮૪ ॥

૨૨૬]

[સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

सर्वासां स्त्रीणां य अभिलाषं न कुर्वते ज्ञानी ।

मनोवाक्कायेन च ब्रह्मव्रती सः भवेत् सदयः ॥ ३८४ ॥

જો કચ-કારિય-મોયણ-મણ-વચ-કાણ મેહુણં ચયદિ ।

બંમ-પવજ્જારુઠો બંમવઈ સો હવે સદઓ ॥ ૩૮૪*૧ ॥

यः कृतकारितमोदनमनोवाक्कायेन मैथुनं त्यजति ।

ब्रह्मप्रव्रज्यारुढः ब्रह्मव्रती स भवेत् सदयः ॥ ३८४*१ ॥

અર્થ:- જે જ્ઞાની સમ્યઙ્ઘૃષ્ટિશ્રાવક દેવાંગના, મનુષ્યણી, તિર્યચણી અને ચિત્રામણીની ઇત્યાદિ ચારે પ્રકારની બધીય સ્ત્રીઓનો મન-વચન-કાયાથી અભિલાષ ન કરે તે બ્રહ્મચર્યવ્રતનો ધારક થાય છે. કેવો છે તે? દયાનો પાલન કરવાવાળો છે.

ભાવાર્થ:- સર્વ સ્ત્રીઓનો મનવચનકાય તથા કૃતકારિત અનુમોદનાથી સર્વથા ત્યાગ કરે તે બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા છે.

હવે આરંભવિરતિપ્રતિમા કહે છે :-

जो आरंभं ण कुणदि अण्णं कारयदि णेव अणुमण्णे ।

हिंसासंतद्धमणो चत्तारंभो हवे सो हि ॥ ३८५ ॥

यः आरम्भं न करोति अन्यं कारयति नैव अनुमन्यते ।

हिंसासंत्रस्तमनाः त्यक्तारम्भः भवेत् सः हि ॥ ३८५ ॥

અર્થ:- જે શ્રાવક ગૃહકાર્યસંબંધી કાંઈ પણ આરંભ કરતો નથી, અન્ય પાસે કરાવતો નથી તથા કોઈ કરતો હોય તેને ભલો જાણતો નથી તે નિશ્ચયથી આરંભત્યાગી હોય છે. કેવો છે તે? હિંસાથી ભયભીત છે મન જેનું એવો છે.

ભાવાર્થ:- મન-વચન-કાયાથી તથા કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી ગૃહકાર્યના આરંભનો ત્યાગ કરે છે તે આરંભત્યાગ પ્રતિમાધારી શ્રાવક હોય છે. આ પ્રતિમા આઠમી છે અને બાર ભેદોમાં આ નવમો ભેદ છે.

હવે પરિગ્રહત્યાગપ્રતિમા કહે છે :-

**જો પરિવજ્જઙ્ગ ગંથં અભ્યંતર-બાહિરં ચ સાણંદો ।
પાવં તિ મણ્ણમાણો ણિગ્ગંથો સો હવે પાણી ॥ ૩૮૬ ॥**

**યઃ પરિવર્જયતિ ગ્રન્થં અભ્યન્તર-બાહ્યં ચ સાનન્દઃ ।
પાપં ઇતિ મન્યમાનઃ નિર્ગ્રન્થઃ સઃ ભવેત્ જ્ઞાની ॥ ૩૮૬ ॥**

અર્થ:- જે જ્ઞાની સમ્યક્દષ્ટિશ્રાવક અભ્યંતર તથા બાહ્ય એવા બે પ્રકારના પરિગ્રહ, કે જે પાપના કારણરૂપ છે એમ માનતો થકો, આનંદપૂર્વક છોડે છે તે પરિગ્રહત્યાગી શ્રાવક હોય છે.

ભાવાર્થ:- આભ્યંતરપરિગ્રહમાં મિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધીકષાય તથા અપ્રત્યા-ખ્યાનાવરણકષાય તો પહેલાં છૂટી ગયા છે, હવે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને તેની સાથે લાગેલ હાસ્યાદિક તથા વેદને ઘટાડે છે, વળી બાહ્યથી ધન-ધાન્યાદિ સર્વનો ત્યાગ કરે છે, પરિગ્રહત્યાગમાં ઘણો આનંદ માને છે કારણ કે જેને સાચો વૈરાગ્ય હોય છે તે પરિગ્રહને પાપરૂપ તથા મોટી આપદારૂપ દેખે છે અને તેના ત્યાગમાં ઘણું સુખ માને છે.

**બાહિરગંથવિહીણા દલિદ્ધમણુઆ સહાવદો હોંતિ ।
અભ્યંતરગંથં પુણ ણ સક્કદે કો વિ છંડેદું ॥ ૩૮૭ ॥**

**બાહ્યગ્રન્થવિહીનાઃ દરિદ્રમનુષ્યાઃ સ્વભાવતઃ ભવન્તિ ।
અભ્યન્તરગ્રન્થં પુનઃ ન શક્નોતિ કઃ અપિ ત્યક્તુમ્ ॥ ૩૮૭ ॥**

અર્થ:- બાહ્યપરિગ્રહરહિત તો દરિદ્રમનુષ્ય સ્વભાવથી જ હોય છે એટલે એવા ત્યાગમાં આશ્ચર્ય નથી પણ આભ્યંતરપરિગ્રહને છોડવા માટે કોઈ પણ સમર્થ થતું નથી.

ભાવાર્થ:- જે આભ્યંતરપરિગ્રહ છોડે છે તેની જ મહત્તા છે સામાન્યપણે આભ્યંતરપરિગ્રહ મમત્વભાવ છે, એને જે છોડે છે તેને પરિગ્રહનો ત્યાગી કહીએ છીએ. એ પ્રમાણે પરિગ્રહત્યાગ-

૨૨૮]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

પ્રતિમાનું સ્વરૂપ કહ્યું. આ પ્રતિમા નવમી છે તથા બાર ભેદોમાં આ દશમો ભેદ છે.

હવે અનુમોદનવિરતિપ્રતિમા કહે છે :-

**જો અણુમણં ણ કુણદિ ગિહત્થકજ્જેસુ પાવમૂલેસુ ।
ભવિયવ્વં ભાવંતો અણુમણવિરઓ હવે સો દુ ।। ૩૮૮ ।।**

યઃ અનુમનનં ન કરોતિ ગૃહસ્થકાર્યેષુ પાપમૂલેષુ ।

ભવિતવ્યં ભાવયન્ અનુમનવિરતઃ ભવેત્ સઃ તુ ।। ૩૮૮ ।।

અર્થ:- જે શ્રાવક, પાપના મૂળ જે ગૃહસ્થના કાર્યો તેમાં, અનુમોદના ન કરે-કેવી રીતે? ‘જે ભવિતવ્ય છે તેમ-જ થાય છે’ એવી ભાવના કરતો થકો-તે અનુમોદનવિરતિપ્રતિમાધારી શ્રાવક છે.

ભાવાર્થ:- આહારના અર્થે ગૃહસ્થકાર્યના આરંભાદિકની પણ અનુમોદના ન કરે, ઉદાસીન થઈ ઘરમાં પણ રહે વા બાહ્ય ચૈત્યાલય-મઠ-મંડપમાં પણ વસે, ભોજન માટે પોતાને ઘરે વા અન્ય શ્રાવક બોલાવે તો ત્યાં ભોજન કરી આવે. વળી એમ પણ ન કહે કે ‘અમારા માટે ફલાણી વસ્તુ તૈયાર કરજો’. ગૃહસ્થ જે કાંઈ જમાડે તે જ જમી આવે. તે દશમી પ્રતિમાધારી શ્રાવક હોય છે.

**જો પુણ ચિંતદિ કજ્જં સુહાસુહં રાયદોસસંજુત્તો ।
ઉવઓગેણ વિહીણં સ કુણદિ પાવં વિણા કજ્જં ।। ૩૮૯ ।।**

યઃ પુનઃ ચિન્તયતિ કાર્યં શુભાશુભં રાગદ્વેષસંયુતઃ ।

ઉપયોગેન વિહીનઃ સઃ કરોતિ પાપં વિના કાર્યમ્ ।। ૩૮૯ ।।

અર્થ:- જે પ્રયોજન વિના રાગદ્વેષ સહિત બની શુભ-

ધર્મનુપ્રેક્ષા]

[૨૨૯

અશુભકાર્યોનું ચિંતવન કરે છે તે પુરુષ વિના કાર્ય પાપ ઉપજાવે છે.

ભાવાર્થ:- પોતે તો ત્યાગી બન્યો છે છતાં વિના પ્રયોજન પુત્રજન્મપ્રાપ્તિ-વિવાહાદિક શુભકાર્યો તથા કોઈને પીડા આપવી, મારવો, બાંધવો ઇત્યાદિક અશુભકાર્યો-એમ શુભાશુભ કાર્યોનું ચિંતવન કરી જે રાગદ્વેષ પરિણામ વડે નિર્વર્થક પાપ ઉપજાવે છે તેને દશમી પ્રતિમા કેમ હોય? તેને તો એવી બુદ્ધિ જ રહે કે 'જે પ્રકારનું ભવિતવ્ય છે તેમ જ થશે, જેમ આહારાદિ મળવાં હશે તેમ જ મળી રહેશે'. એવા પરિણામ રહે તો અનુમતિત્યાગનું પાલન થાય છે. એ પ્રમાણે બાર ભેદમાં અગિયારમો ભેદ કહ્યો.

હવે ઉદ્દિષ્ટવિરતિ નામની અગિયારમી પ્રતિમાનું સ્વરૂપ કહે છે :-

જો નવકોટિવિશુદ્ધં ભિક્ષાયરણેણ ભુંજદે ભોજ્જં ।

જાયણરહિયં જોગ્ગં ઉદ્દિષ્ટાહારવિરતો સો ॥૩૧૦॥

યઃ નવકોટિવિશુદ્ધં ભિક્ષાચરણેન ભુંક્તે ભોજ્યમ્ ।

યાચનરહિતં યોગ્યં ઉદ્દિષ્ટાહારવિરતઃ સઃ ॥૩૧૦॥

અર્થ:- જે શ્રાવક મન-વચન-ક્રયા તથા કૃત-કારિત-અનુમોદનાજન્ય નવ પ્રકારના દોષરહિત અર્થાત્ નવ કોટિએ શુદ્ધ આહાર ભિક્ષાયરણપૂર્વક ગ્રહણ કરે, તેમાં પણ યાચનારહિત ગ્રહણ કરે પણ યાચના પૂર્વક ન ગ્રહણ કરે, તેમાં પણ યોગ્ય (નિર્દોષ) ગ્રહણ કરે પણ સચિત્તાદિ દોષસહિત અયોગ્ય હોય તો ન ગ્રહણ કરે, તે ઉદ્દિષ્ટઆહારનો ત્યાગી છે.

ભાવાર્થ:- જે ઘર છોડી મઠ-મંડપમાં રહેતો હોય, ભિક્ષાયરણથી આહાર લેતો હોય, પણ પોતાના નિમિત્તે કોઈએ આહાર બનાવ્યો હોય તો તે આહાર ન લે, યાચનપૂર્વક ન લે તથા

૨૩૦]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

માંસાદિક વા સચિત્ત એવો અયોગ્ય આહાર ન લે તે ઉદ્દિષ્ટવિરતિ શ્રાવક છે.

હવે ' અંતસમયમાં શ્રાવક આરાધના કરે ' એમ કહે છે :-

જો સાવયવયસુદ્ધો અંતે આરાહણં પરં કુળદિ ।

સો અચ્ચુદમ્હિ સગ્ગે ઇંદો સુરસેવિદો હોદિ ॥ ૩૧૧ ॥

યઃ શ્રાવકવ્રતશુદ્ધઃ અન્તે આરાધનં પરં કરોતિ ।

સઃ અચ્ચુતે સ્વર્ગે ઇન્દ્રઃ સુરસેવિતઃ ભવતિ ॥ ૩૧૧ ॥

અર્થ:- જે શ્રાવકવ્રતોથી શુદ્ધ છે તથા અંતસમયે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપરૂપ ઉત્કૃષ્ટ આરાધના આરાધે છે તે અચ્યુત સ્વર્ગમાં દેવોથી સેવનીય ઇન્દ્ર થાય છે.

ભાવાર્થ:- જે સમ્યગ્દષ્ટિશ્રાવક નિરતિચારપણે અગિયાર પ્રતિમારૂપ શુદ્ધ વ્રતનું પાલન કરે છે અને અંતસમયે મરણકાળમાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ (એ ચાર) આરાધનાને આરાધે છે તે અચ્યુતસ્વર્ગમાં ઇન્દ્ર થાય છે. આ, ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવકના વ્રતોનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ છે. એ પ્રમાણે અગિયાર પ્રતિમાઓનું સ્વરૂપ કહ્યું. અન્ય ગ્રંથોમાં તેના બે ભેદ કહ્યા છે. પ્રથમ ભેદવાળો તો એક વસ્ત્ર રાખે, કેશોને કાતરથી વા અસ્તરાથી સોરાવે (ક્ષૌર કરાવે), પોતાના હાથથી પ્રતિલેખન કરે, બેસીને ભોજન કરે, પોતાના હાથમાં ભોજન કરે વા પાત્રમાં પણ કરે, ત્યારે બીજા ભેદવાળો કેશોનોલોચ કરે. પ્રતિ-લેખન પાછળથી કરે, પોતાના હાથમાં જ ભોજન કરે તથા કોપિન ધારણ કરે ઇત્યાદિક. તેની વિધિ અન્ય ગ્રંથોથી સમજવી. એ પ્રમાણે પ્રતિમા તો અગિયાર થઈ તથા બાર ભેદ કહ્યા હતા તેમાં આ શ્રાવકનો બારમો ભેદ થયો.

હવે અહીં સંસ્કૃત ટીકાકારે અન્ય ગ્રંથાનુસાર શ્રાવકસંબંધી થોડુંક કથન લખ્યું છે, તે સંક્ષેપમાં લખીએ છીએ :-

ધર્મનુપ્રેક્ષા]

[૨૩૧

છઠ્ઠી પ્રતિમા સુધી તો જઘન્ય શ્રાવક કહ્યો છે, સાતમી, આઠમી અને નવમી પ્રતિમાધારકને મધ્યમ શ્રાવક કહ્યો છે, તથા દશમી-અગિયારમી પ્રતિમાધારકને ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવક કહ્યો છે. વળી કહ્યું છે કે સમિતિ સહિત પ્રવર્તે તો અણુવ્રત સફળ છે, પણ સમિતિ રહિત પ્રવર્તે તો વ્રતપાલન કરતો હોવા છતાં અવ્રતી છે.

પ્રશ્ન:- ગૃહસ્થને અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્યના આરંભમાં ત્રસ-સ્થાવર જીવોની હિંસા થાય છે, તો ત્રસહિંસાનો ત્યાગ તેનાથી કેવી રીતે બને? તેનું સમાધાન :-

પક્ષ, ચર્યા અને સાધકતા એમ શ્રાવકની ત્રણ પ્રવૃત્તિ કહી છે. ત્યાં પક્ષનો ધારક છે તેને પાક્ષિક શ્રાવક કહે છે, ચર્યાના ધારકને નૈષ્ઠિક શ્રાવક કહે છે, તથા સાધકતાના ધારકને સાધક શ્રાવક કહે છે. ત્યાં પક્ષ તો આ પ્રમાણે છે કે-જૈનમાર્ગમાં ત્રસહિંસાના ત્યાગીને શ્રાવક કહ્યો છે તેથી હું મારા પ્રયોજનને માટે વા પરના પ્રયોજનને માટે ત્રસજીવોને હણું નહિ, ધર્મને માટે, દેવતાને માટે, મંત્રસાધનાને માટે, ઔષધને માટે, આહારને માટે તથા અન્ય ભોગોને માટે હણું નહિ એવો પક્ષ જેને હોય તે પાક્ષિક છે. અસિ-મસિ-કૃષિ અને વાણિજ્યાદિ કાર્યોમાં તેનાથી હિંસા તો થાય છે તોપણ મારવાનો અભિપ્રાય નથી, માત્ર પોતાના કાર્યનો અભિપ્રાય છે, ત્યાં જીવઘાત થાય છે તેની આત્મનિંદા કરે છે. એ પ્રમાણે ત્રસહિંસા નહિ કરવાના પક્ષમાત્રથી તેને પાક્ષિક કહીએ છીએ. અહીં અપ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયના મંદઉદયના પરિણામ છે માટે તે અવ્રતી જ છે, વ્રતપાલનની ઇચ્છા છે પણ નિરતિયાર વ્રત પાલન થતાં નથી તેથી તેને પાક્ષિક જ કહ્યો છે.

વળી નૈષ્ઠિક થાય છે ત્યારે અનુક્રમે પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા પળાય છે. આને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણકષાયનો અભાવ થયો છે તેથી પાંચમા

૨૩૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ગુણસ્થાનની પ્રતિજ્ઞા અતિચાર રહિત પળાય છે. ત્યાં પ્રત્યાખ્યાનાવરણકપાયના તીવ્ર-મંદ ભેદોથી અગિયાર પ્રતિમાના ભેદ છે. જેમ જેમ કપાય મંદ થતો જાય તેમ તેમ આગલી પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા થતી જાય છે. ત્યાં એમ કહ્યું છે કે ઘરનું સ્વામિપણું છોડી ગૃહકાર્ય તો પુત્રાદિકને સોંપે તથા પોતે કપાયહાનિના પ્રમાણમાં પ્રતિમાની પ્રતિજ્ઞા અંગીકાર કરતો જાય. જ્યાં સુધી સકલસંયમ ન ગ્રહણ કરે ત્યાં સુધી-અગિયારમી પ્રતિમા સુધી નૈષ્ઠિક શ્રાવક કહેવાય છે. જ્યારે મરણકાળ આવ્યો જાણે ત્યારે આરાધન સહિત થઈ, એકાગ્રચિત્ત કરી, પરમેષ્ઠીના ચિંતવનમાં રહી સમાધિપૂર્વક પ્રાણ છોડે તે સાધક કહેવાય છે. એવું વ્યાખ્યાન છે.

વળી કહ્યું છે કે ગૃહસ્થ, દ્રવ્યનું જે ઉપાર્જન કરે તેના છ ભાગ કરે. એક ભાગ તો ધર્મના અર્થે આપે, એક ભાગ કુટુંબના પોષણમાં આપે, એક ભાગ પોતાના ભોગમાં ખરચ કરે, એક ભાગ પોતાના સ્વજનસમૂહના વ્યવહારમાં ખર્ચે અને બાકીના બે ભાગ અનામત ભંડાર તરીકે રાખે. તે દ્રવ્ય કોઈ મોટા પૂજન વા પ્રભાવનામાં અથવા કાળ-દુકાળમાં કામ આવે. એ પ્રમાણે કરવાથી ગૃહસ્થને આકુળતા ઊપજે નહિ અને ધર્મ સાધી શકાય. અહીં સંસ્કૃતટીકાકારે ઘણું કથન કર્યું છે તથા પહેલાંની ગાથાના કથનમાં અન્ય ગ્રંથોનાં કથન સધાય છે. કથન ઘણું કર્યું છે તે બધું સંસ્કૃત ટીકાથી જાણવું, અહીં તો ગાથાનો જ અર્થ સંક્ષેપમાં લખ્યો છે, વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા હોય તેણે રચણસાર, વસુનંદીકૃત શ્રાવકાચાર, રત્નકરંડશ્રાવકાચાર, પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાય, અમિતગતિશ્રાવકાચાર અને પ્રાકૃતદોહાબંધ- શ્રાવકાચાર ઇત્યાદિ ગ્રંથોથી જાણવું. અહીં સંક્ષેપમાં કથન કર્યું છે. એ પ્રમાણે બારભેદરૂપ શ્રાવકધર્મનું વર્ણન કર્યું.

હવે મુનિધર્મનું વ્યાખ્યાન કરે છે :-

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૩૩

**જો રચનત્તયજુત્તો ખમાદિભાવેહિં પરિણદો ણિચ્ચં ।
સવ્વત્થ વિ મજ્જત્થો સો સાહુ ભણ્ણદે ધમ્મો ॥ ૩૧૨ ॥**

**યઃ રત્નત્રયયુક્તઃ ક્ષમાદિભાવૈઃ પરિણતઃ નિત્યમ્ ।
સર્વત્ર અપિ મધ્યસ્થઃ સઃ સાધુઃ ભણ્યતે ધર્મઃ ॥ ૩૧૨ ॥**

અર્થઃ- જે પુરુષ રત્નત્રય અર્થાત્ નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રથી યુક્ત હોય, ક્ષમાદિ ભાવ અર્થાત્ ઉત્તમ ક્ષમાથી માંડી દસ પ્રકારના ધર્મોથી નિત્ય-નિરંતર પરિણત હોય, સુખ-દુઃખ, તૃણ-કંચન, લાભ-અલાભ, શત્રુ-મિત્ર, નિન્દા-પ્રસંશા અને જીવન-મરણ આદિમાં મધ્યસ્થ એટલે કે સમભાવરૂપ વર્તે અને રાગદ્વેષથી રહિત હોય તેને સાધુ કહે છે, તેને જ ધર્મ કહે છે; કારણ કે જેમાં ધર્મ છે તે જ ધર્મની મૂર્તિ છે, તે જ ધર્મ છે.

ભાવાર્થઃ- અહીં રત્નત્રય સહિત કહેવામાં તેર પ્રકારનું ચારિત્ર છે તે મહાવ્રત આદિ મુનિનો ધર્મ છે, તેનું વર્ણન કરવું જોઈએ; પરંતુ અહીં દસ પ્રકારના વિશેષ ધર્મોનું વર્ણન છે. તેમાં મહાવ્રત આદિનું વર્ણન પણ ગર્ભિત છે એમ સમજવું.

હવે દસ પ્રકારના ધર્મોનું વર્ણન કરે છે :-

**સો ચેવ દહપયારો ખમાદિભાવેહિં સુખ્ખસારેહિં ।
તે પુણ ભણિજ્જમાણા મુણિયવ્વા પરમભત્તીણ ॥ ૩૧૩ ॥**

**સઃ ચ એવ દશપ્રકારઃ ક્ષમાદિભાવૈઃ સૌખ્યસારૈઃ ।
તે પુનઃ ભણ્યમાનાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ પરમભક્ત્યા ॥ ૩૧૩ ॥**

અર્થઃ- તે મુનિધર્મ ક્ષમાદિ ભાવોથી દસ પ્રકારનો છે. કેવો છે તે ? સૌખ્યસાર એટલે તેનાથી સુખ થાય છે અથવા તેનામાં

૨૩૪]

[સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

સુખ છે અથવા સુખથી સારરૂપ છે-એવો છે. હવે કહેવામાં આવનાર દસ પ્રકારના ધર્મો ભક્તિથી, ઉત્તમ ધર્મનુરાગથી જાણવા યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- ઉત્તમ ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આર્કિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય-એવા દસ પ્રકારના મુનિધર્મ છે. તેમનું જીવું જીવું વ્યાખ્યાન હવે કરે છે.

હવે પ્રથમ જ ઉત્તમ ક્ષમાધર્મ કહે છે :-

કોહેણ જો ણ તપ્પદિ સુરણરતિરિણ્હિં કીરમાણે વિ ।

ઉવસગ્ગે વિ રહ્દ્દે તસ્સ ખમા ણિમ્મલા હોદિ ।। ૩૧૪ ।।

ક્રોધેન યઃ ન તપ્યતે સુરનરતિર્યગ્નિઃ ક્રિયમાણે અપિ ।

ઉપસર્ગે અપિ રૌદ્રૈ તસ્ય ક્ષમા નિર્મલા ભવતિ ।। ૩૧૪ ।।

અર્થ:- જે મુનિ દેવ-મનુષ્ય-તિર્યચાદિ દ્વારા રૌદ્ર ભયાનક ધોર ઉપસર્ગ થવા છતાં પણ ક્રોધથી તપ્તાયમાન ન થાય તે મુનિને નિર્મલ ક્ષમા હોય છે.

ભાવાર્થ:- જેમ શ્રીદત્તમુનિ વ્યંતરદેવકૃત ઉપસર્ગને જીતી કેવળજ્ઞાન ઉપજાવી મોક્ષ ગયા, ચિલાતીપુત્રમુનિ વ્યંતરકૃત ઉપસર્ગને જીતી સર્વાર્થસિદ્ધિ ગયા, સ્વામિકાર્તિકેયમુનિ કોંચરાજાકૃત ઉપસર્ગને જીતી દેવલોક ગયા, ગુરુદત્તમુનિ કપિલબ્રાહ્મણકૃત ઉપસર્ગને જીતી મોક્ષ ગયા, શ્રીધન્યમુનિ ચક્રરાજકૃત ઉપસર્ગને જીતી કેવળજ્ઞાન ઉપજાવી મોક્ષ ગયા, પાંચસો મુનિ દંડકરાજાકૃત ઉપસર્ગને જીતી સિદ્ધિને (મોક્ષને) પ્રાપ્ત થયા, ગજકુમારમુનિ પાંશુલશ્રેષ્ઠિકૃત ઉપસર્ગને જીતી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા, ચાણક્ય આદિ પાંચસો મુનિ મંત્રીકૃત ઉપસર્ગને જીતી મોક્ષ ગયા, સુકુમાલમુનિ શિયાલણીકૃત ઉપસર્ગને સહન કરી દેવ થયા, શ્રેષ્ઠિના બાવીસ પુત્રો નદીના પ્રવાહમાં પન્નાસને શુભધ્યાન કરી મરીને દેવ થયા,

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૩૫

સુકૌશલમુનિ વાઘણકૃત ઉપસર્ગને જીતી સર્વાર્થસિદ્ધિ ગયા તથા શ્રીપણિકમુનિ જળનો ઉપસર્ગ સહીને મુક્ત થયા, તેમ દેવ-મનુષ્ય-પશુ અને અચેતનકૃત ઉપસર્ગ સહન કર્યા છતાં ત્યાં ક્રોધ ન કર્યો તેમને ઉત્તમ ક્ષમા થઈ. એ પ્રમાણે ઉપસર્ગ કરવાવાળા ઉપર પણ ક્રોધ ન ઊપજે ત્યારે ઉત્તમ ક્ષમા હોય છે.

ત્યાં ક્રોધનું નિમિત્ત આવતાં એવું ચિંતવન કરે કે જો કોઈ મારા દોષ કહે છે તે જો મારામાં વિદ્યમાન છે તો તે શું ખોટું કહે છે?—એમ વિચારી ક્ષમા કરવી. વળી જો મારામાં દોષ નથી તો એ જાણ્યા વિના કહે છે ત્યાં અજ્ઞાન ઉપર કોપ શો કરવો?—એમ વિચારી ક્ષમા કરવી; અજ્ઞાનીનો તો બાળસ્વભાવ ચિંતવવો, એટલે બાળક તો પ્રત્યક્ષ પણ કહે અને આ તો પરોક્ષ જ કહે છે એ જ ભલું છે, વળી પ્રત્યક્ષ પણ કુવચન કહે તો આમ વિચારવું કે બાળક તો તાડન પણ કરે અને આ તો કુવચન જ કહે છે—તાડતો નથી એ જ ભલું છે, વળી જો તાડન કરે તો આમ વિચારવું કે—બાળક અજ્ઞાની તો પ્રાણઘાત પણ કરે અને આ તો માત્ર તાડન જ કરે છે પણ પ્રાણઘાત તો નથી કર્યો—એ જ ભલું છે; વળી પ્રાણઘાત કરે તો આમ વિચારવું કે અજ્ઞાની તો ધર્મનો પણ વિધ્વંસ (નાશ) કરે છે અને આ તો પ્રાણઘાત કરે છે પણ ધર્મનો વિધ્વંસ તો નથી કરતો. વળી વિચારે કે મેં પૂર્વે પાપકર્મ ઉપજાવ્યાં તેનું આ દુર્વચનાદિ ઉપસર્ગ—ફળ છે. આ મારો જ અપરાધ છે બાકી અન્ય તો નિમિત્તમાત્ર છે, ઇત્યાદિ ચિંતવન કરતાં ઉપસર્ગાદિના નિમિત્તથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થતો નથી અને ઉત્તમ ક્ષમાધર્મ સધાય છે.

હવે ઉત્તમ માર્દવધર્મ કહે છે :-

ઉત્તમનાળપહાણો ઉત્તમતવચરણકરણસીલો વિ ।

અપ્પાણં જો હીલદિ મદ્વચરણં ભવે તસ્સ ॥૩૧૫॥

૨૩૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ઉત્તમજ્ઞાનપ્રધાનઃ ઉત્તમતપશ્ચરણકરણશીલઃ અપિ ।

આત્માનં યઃ હીલતિ માર્દવરત્નં ભવેત્ તસ્ય ॥ ૩૧૫ ॥

અર્થ:- જે મુનિ ઉત્તમજ્ઞાનથી તો પ્રધાન હોય તથા ઉત્તમ તપશ્ચરણ કરવાનો જેનો સ્વભાવ હોય તોપણ જે પોતાના આત્માને મદરહિત કરે-અનાદરરૂપ કરે તે મુનિને ઉત્તમ માર્દવધર્મરત્ન હોય છે.

ભાવાર્થ:- સકલ શાસ્ત્રને જાણવાવાળો પંડિત હોય તોપણ જ્ઞાનમદ ન કરે. ત્યાં આમ વિચારે કે મારાથી મોટા અવધિમનઃપર્યયજ્ઞાની છે, કેવળજ્ઞાની તો સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાની છે, હું કોણ છું? અલ્પજ્ઞ છું. વળી ઉત્તમતપ કરે તોપણ તેનો મદ ન કરે, પોતે સર્વ જાતિ, કુળ, બળ, વિદ્યા, ઐશ્વર્ય અને તપ આદિ વડે સર્વથી મોટો છે તોપણ પરકૃત અપમાનને પણ સહન કરે છે પરંતુ ત્યાં ગર્વ કરી કપાય ઉપજાવતો નથી. ત્યાં ઉત્તમ માર્દવધર્મ હોય છે.

હવે ઉત્તમ આર્જવધર્મ કહે છે :-

જો ચિંતેઙ્ગ ન વંકં કુણદિ ન વંકં ન જંપૅ વંકં ।

ન ય ગોવદિ ણિયદોસં અજ્જવધમ્મો હવે તસ્સ ॥ ૩૧૬ ॥

યઃ ચિન્તયતિ ન વક્રં કરોતિ ન વક્રં ન જલ્પતે વક્રમ્ ।

ન ચ ગોપાયતિ નિજદોષં આર્જવધર્મઃ ભવેત્ તસ્ય ॥ ૩૧૬ ॥

અર્થ:- જે મુનિ મનમાં વક્તા ન ચિંતવે, કાયાથી વક્તા ન કરે, વચનથી વક્તા ન બોલે તથા પોતાના દોષોને ગોપવે નહિ-છુપાવે નહિ તે મુનિને ઉત્તમ આર્જવધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ:- મન-વચન-કાયામાં સરળતા હોય અર્થાત્ જે મનમાં વિચારે, તે જ વચનથી કહે અને તે જ કાયાથી કરે, પણ બીજાને ભુલવણીમાં નાખવા-ઠગવા અર્થે વિચાર તો કાંઈ કરવો

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૩૭

અને કહેવું બીજું તથા કરવું વળી કોઈ બીજું, ત્યાં માયાકષાય પ્રબળ હોય છે. એમ ન કરે પણ નિષ્કપટ બની પ્રવર્તે, પોતાનો દોષ છુપાવે નહિ પણ જેવો હોય તેવો બાળકની માફક ગુરુની પાસે કહે ત્યાં ઉત્તમ આર્જવધર્મ હોય છે.

હવે ઉત્તમ શૌચધર્મ કહે છે.

સમસંતોસજલેન ય જો ધોવદિ તિહ્લોહમલપુંજં ।

ભોયણગિદ્ધિવિહીણો તસ્સ સઠ્ચ્ચં હવે વિમલં ।। ૩૧૭ ।।

સમસન્તોષજલેન ચ યઃ ધોવતિ તૃષ્ણાલોભમલપુંજમ્ ।

ભોજનગૃદ્ધિવિહીનઃ તસ્ય શૌચં ભવેત્ વિમલમ્ ।। ૩૧૭ ।।

અર્થ:- જે મુનિ સમભાવ અર્થાત્ રાગદ્વેષરહિત પરિણામ અને સંતોષ અર્થાત્ સંતુષ્ટભાવરૂપ જળથી તૃષ્ણા તથા લોભરૂપ મળસમૂહને ધોવે છે, ભોજનની ગૃદ્ધિ અર્થાત્ અતિ ચાહનાથી રહિત છે તે મુનિનું ચિત્ત નિર્મળ છે, અને તેને ઉત્તમ શૌચધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ:- તૃષ્ણ-કંચનને સમાન જાણવું તે સમભાવ છે તથા સંતોષ-સંતુષ્ટપણું-તૃપ્તભાવ અર્થાત્ પોતાના સ્વરૂપમાં જ સુખ માનવું એવા ભાવરૂપ જળથી ભવિષ્યમાં મળવાની ચાહનારૂપ તૃષ્ણા તથા પ્રાપ્ત દ્રવ્યાદિકમાં અતિ લિપ્તપણારૂપ લોભ, એના (એ બંનેના) ત્યાગમાં અતિ ખેદરૂપ મળને ધોવાથી મન પવિત્ર થાય છે. મુનિને અન્ય ત્યાગ તો હોય જ છે પરંતુ આહારના ગ્રહણમાં પણ તીવ્ર ચાહના રાખે નહિ, લાભ-અલાભ, સરસ-નીરસમાં સમભાવ રાખે તો ઉત્તમ શૌચધર્મ હોય છે. વળી જીવનલોભ, આરોગ્ય રાખવાનો લોભ, ઈન્દ્રિયો તાજી રાખવાનો લોભ તથા ઉપભોગનો લોભ એ પ્રમાણે લોભની ચાર પ્રકારથી પ્રવૃત્તિ છે, તે ચારેને પોતાસંબંધી તથા પોતાના સ્વજન-મિત્રાદિ

૨૩૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

સંબંધી એમ બંને માટે ઈચ્છે ત્યારે તેની (લોભની) આઠ ભેદરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. જ્યાં આ પ્રમાણે બધોય લોભ ન હોય ત્યાં ઉત્તમ શૌચધર્મ હોય છે.

હવે ઉત્તમ સત્યધર્મ કહે છે :-

**જિણવયણમેવ ભાસદિ તં પાલેદું અસક્કમાણો વિ ।
વવહારેણ વિ અલિયં ણ વદદિ જો સચ્ચવાઈ સો ॥ ૩૧૮ ॥**

**જિનવચનં એવ ભાષતે તત્ પાલયિતું અશક્યમાનઃ અપિ ।
વ્યવહારેણ અપિ અલીકં ન વદતિ યઃ સત્યવાદી સઃ ॥ ૩૧૮ ॥**

અર્થ:- જે મુનિ જિનસૂત્ર-અનુકૂળ જ વચન કહે, વળી તેમાં જે આચારાદિ કહ્યા છે તે પાલન કરવામાં પોતે અસમર્થ હોય તોપણ અન્ય પ્રકારથી ન કહે, વ્યવહારથી પણ અલીક એટલે અસત્ય ન કહે તે મુનિ સત્યવાદી છે અને તેને જ ઉત્તમ સત્યધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ:- જૈનસિદ્ધાન્તમાં આચારાદિકનું જેવું સ્વરૂપ કહ્યું હોય તેવું જ કહે પણ એમ નહિ કે પોતાથી ન પાલન કરી શકાય એટલે તેને અન્યપ્રકારથી કહે-જેમ છે તેમ ન કહે, પોતાનું માનભંગ થાય તેથી જેમ તેમ કહે. વળી વ્યવહાર જે ભોજનાદિ વ્યાપાર તથા પૂજા-પ્રભાવનાદિ વ્યવહાર તેમાં પણ જિનસૂત્રઅનુસાર વચન કહે પણ પોતાની ઈચ્છાનુસાર જેમ તેમ ન કહે. અહીં દસ પ્રકારથી સત્યનું વર્ણન છે-નામસત્ય, રૂપસત્ય, સ્થાપનાસત્ય, પ્રતીતિસત્ય, સંવૃત્તિસત્ય, સંયોજનાસત્ય, જનપદસત્ય, દેશસત્ય, ભાવસત્ય તથા સમયસત્ય. હવે મુનિજનોનો મુનિજનની તથા શ્રાવકની સાથે વચનાલાપરૂપ વ્યવહાર છે ત્યાં ઘણો વચનાલાપ થાય તોપણ સૂત્રસિદ્ધાન્તાનુસાર આ દસ પ્રકારથી સત્યરૂપ વચનની પ્રવૃત્તિ હોય છે.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૩૯

૧. ગુણ વિના પણ વક્તાની ઇચ્છાથી કોઈ વસ્તુનું નામસંજ્ઞા કરવામાં આવે તે નામસત્ય છે.

૨. રૂપમાત્રથી કહેવામાં આવે અર્થાત્ ચિત્રમાં જેમ કોઈનું રૂપ આલેખી કહેવામાં આવે કે 'આ સફેદ વર્ણવાળો ફલાણો પુરુષ છે' તે રૂપસત્ય છે.

૩. કોઈ પ્રયોજન અર્થે કોઈની મૂર્તિ સ્થાપી કહેવામાં આવે તે સ્થાપનાસત્ય છે.

૪. કોઈ પ્રતીતિના અર્થે આશ્રયપૂર્વક કહેવામાં આવે તે પ્રતીતિસત્ય છે. જેમ 'તાલ' એવું પરિમાણ વિશેષ છે, તેના આશ્રયથી કહેવામાં આવે કે 'આ તાલપુરુષ છે', અથવા લાંબા કહે તો નાનાની પ્રતીતિ (આશ્રય) કરીને કહે.

૫. લોકવ્યવહારના આશ્રયથી કહે તે સંવૃત્તિસત્ય છે. જેમ કમળની ઉત્પત્તિનાં અનેક કારણો છે તોપણ તે પંકમાં થયું છે માટે પંકજ કહીએ છીએ.

૬. વસ્તુને અનુક્રમે સ્થાપવાનું વચન કહે તે સંયોજનાસત્ય છે. જેમ દશલક્ષણનું મંડલ કરે તેમાં અનુક્રમપૂર્વક ચૂર્ણના કોઠા કરે અને કહે કે આ ઉત્તમ ક્ષમાનો (કોઠો) છે, ઇત્યાદિ જોડરૂપ નામ કહે, અથવા બીજું દષ્ટાન્તઃ જેમ ઝવેરી મોતીની લટો કરે તેમાં મોતીઓની સંજ્ઞા સ્થાપી લીધી છે એટલે જ્યાં જેવું જોઈએ તે જ અનુક્રમથી મોતી પરોવે.

૭. જે દેશમાં જેવી ભાષા હોય તે કહેવી તે જનપદસત્ય છે.

૮. ગામ-નગરાદિનું ઉપદેશક વચન તે દેશસત્ય છે. જેમ ચોતરફ વાડ હોય તેને ગામ કહે છે.

૯. ઇન્દ્રસ્થના જ્ઞાનથી અગોચર અને સંયમાદિક પાલન અર્થે જે વચન બોલાય તે ભાવસત્ય છે. જેમ કોઈ વસ્તુમાં ઇન્દ્રસ્થના

૨૪૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

જ્ઞાનથી અગોચર જીવ હોય તોપણ પોતાની દૃષ્ટિમાં જીવ નહિ દેખવાથી આગમઅનુસાર કહે કે 'આ પ્રાસુક છે'.

૧૦. આગમગોચર વસ્તુને આગમનાં વચનાનુસાર કહેવી તે સમયસત્ય છે. જેમ પલ્ય-સાગર ઇત્યાદિ કહેવા.

આ દસ પ્રકારનાં સત્યનું કથન ગોમ્મટસારમાં પણ છે. ત્યાં સાત નામ તો આમાં છે તે જ છે તથા ત્રણ નામ-દેશ, સંયોજના અને સમયની જગ્યાએ ત્યાં સંભાવના, વ્યવહાર અને ઉપમા એમ છે, અને ઉદાહરણ અન્ય પ્રકારથી છે. એ વિવક્ષાનો ભેદ સમજવો, તેમાં વિરોધ નથી.^૧ એ પ્રમાણે જિનસૂત્રાનુસાર સત્યવચનની પ્રવૃત્તિ કરે તેને (ઉત્તમ) સત્યધર્મ હોય છે.

હવે ઉત્તમ સંયમધર્મ કહે છે :-

જો જીવરક્ષણપરો ગમનાગમનાદિસલ્લકજ્જેસુ ।

તણછેદં પિ ન ઇચ્છદિ સંજમધમ્મો હવે તસ્સ ॥ ૩૧૧ ॥

યઃ જીવરક્ષણપરઃ ગમનાગમનાદિસર્વકાર્યેષુ ।

તૃણછેદં અપિ ન ઇચ્છતિ સંયમધર્મઃ ભવેત્ તસ્ય ॥ ૩૧૧ ॥

અર્થ:- જે મુનિ, જીવોની રક્ષામાં તત્પર વર્તતો થકો, ગમનાગમન આદિ સર્વ કાર્યોમાં તૃણનો છેદમાત્ર પણ ન ઇચ્છે, ન કરે તે મુનિને ઉત્તમ સંયમધર્મ હોય છે.

૧ જળવદસમ્મદિઠવણાણામે રુવે પહુચ્ચવવહારે ।

સંભાવણે ય ભાવે ઉવમાણ દસવિહં સચ્ચં ॥

(ગો૦ જીવ૦ ગા૦ ૨૨૨)

અર્થ:- જનપદમાં, સંવૃત્તિ વા સમ્મતિમાં, સ્થાપનામાં, નામનાં, રૂપમાં પ્રતીત્યમાં, વ્યવહારમાં, સંભાવનામાં, ભાવમાં ઉપમામાં-એવા દસ સ્થાનોમાં દસ પ્રકારથી સત્ય જાણવાં. (આ દસ સત્યની વિશેષ વ્યાખ્યા માટે જુઓ ગો.જી.ગા. ૨૨૩-૨૨૪ની ટીકા)

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૪૧

ભાવાર્થ:- સંયમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે : ઇન્દ્રિય મનનું વશ કરવું તથા છ કાયાના જીવોની રક્ષા કરવી. મુનિને આહારવિહારાદિ કરવામાં ગમન-આગમનાદિ કામ કરવું પડે છે પણ તે કાર્યો કરતાં એવા પરિણામ રહ્યા કરે કે ‘હું તૃણમાત્રનો પણ છેદ ન કરું, મારા નિમિત્તે કોઈનું અહિત ન થાઓ’. એવા યત્નરૂપ પ્રવર્તે છે, જીવદયામાં જ તત્પર રહે છે. અન્ય ગ્રંથોમાં સંયમનું વિશેષ વર્ણન કર્યું છે તે અહીં ટીકાકાર સંક્ષેપમાં કહે છે :-

સંયમ બે પ્રકારનો છે: એક ઉપેક્ષાસંયમ તથા બીજો અપહતસંયમ. ત્યાં જે સ્વભાવથી જ રાગદ્વેષને છોડી ગુપ્તિધર્મમાં કાર્યોત્સર્ગ-ધ્યાનપૂર્વક રહે તેને ઉપેક્ષાસંયમ કહે છે. ‘ઉપેક્ષા’ નામ ઉદાસીનતા વા વીતરાગતાનું છે. બીજા અપહતસંયમના ત્રણ ભેદ છે: ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય. ત્યાં ચાલતાં-બેસતાં જો જીવ દેખાય તો તેને ટાળીને જાય પણ જીવને સરકાવે નહિ તે ઉત્કૃષ્ટ છે, કોમળ મોરપીછીથી જીવને સરકાવે તે મધ્યમ છે તથા અન્ય તૃણાદિકથી સરકાવે તે જઘન્ય છે. અહીં અપહતસંયમીને પાંચ સમિતિનો ઉપદેશ છે. ત્યાં આહારવિહાર અર્થે ગમન કરે તો પ્રાસુકમાર્ગ જોઈ જુડાપ્રમાણ (ચાર હાથ) ભૂમિને જોઈ મંદ મંદ અતિ યત્નાચારપૂર્વક ગમન કરે તે ઈર્યાસમિતિ છે; ધર્મોપદેશાદિ અર્થે વચન કહે તો હિતરૂપ, મર્યાદાપૂર્વક અને સંદેહરહિત સ્પષ્ટ અક્ષરરૂપ વચન કહે, અતિ પ્રલાપાદિ વચનના દોષરહિત બોલે તે ભાષાસમિતિ છે; કાયાની સ્થિતિ અર્થે આહાર કરે, તે પણ મન-વચન-કાય-કૃત-કારિત-અનુમોદના દોષ જેમાં ન લાગે એવો, પરનો આપેલો છે, છંતાળીસ દોષ, બત્રીસ અંતરાય અને ચૌદ મળદોષ રહિત, પોતાના કરપાત્રમાં ઊભાઊભા, અતિ યત્નપૂર્વક શુદ્ધઆહાર કરે તે એષણાસમિતિ છે; અતિ યત્નાચાર-

૨૪૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પૂર્વક ભૂમિને જોઈ ધર્મનાં ઉપકરણો ઉઠાવવાં મૂકવાં તે આદાન-નિક્ષેપણ સમિતિ છે; ત્રસ-સ્થાવરજીવોને જોઈ-ટાળી યત્નપૂર્વક શરીરનાં મળ-મૂત્રાદિને ક્ષેપવાં (નાખવાં- દાટવાં) તે પ્રતિષ્ઠાપના સમિતિ છે. એ પ્રમાણે પાંચ સમિતિ પાલન કરે તેનાથી સંયમ પળાય છે. (સિદ્ધાન્તમાં) એમ કહ્યું છે કે- જો યત્નાચારપૂર્વક પ્રવર્તે છે તો તેનાથી બાહ્ય જીવોને બાધા થાય તોપણ તેને બંધ નથી તથા યત્નાચારરહિત પ્રવર્તે છે તેને બાહ્ય જીવ મરો વા ન મરો પણ બંધ અવશ્ય થાય છે.

વળી અપહતસંયમના પાલન અર્થે આઠ શુદ્ધિઓનો ઉપદેશ છે. ૧. ભાવશુદ્ધિ, ૨. કાયશુદ્ધિ, ૩. વિનયશુદ્ધિ, ૪. ઈર્ષ્યાપથશુદ્ધિ, ૫. ભિક્ષાશુદ્ધિ, ૬. પ્રતિષ્ઠાપનાશુદ્ધિ, ૭. શયનાસનશુદ્ધિ તથા ૮. વાક્યશુદ્ધિ. તેમાં ભાવશુદ્ધિ તો કર્મના ક્ષયોપશમજનિત છે, એ વિના આચાર પ્રગટ થતો નથી; જેમ શુદ્ધ ઉજ્જવળ ભીંત ઉપર ચિત્ર શોભાયમાન દેખાય છે તેમ. વળી દિગમ્બરરૂપ, સર્વવિકારો રહિત, યત્નરૂપ પ્રવૃત્તિ છે જેમાં એવી, શાન્ત મુદ્રાને જોઈ અન્યને ભય ન ઊપજે અને પોતે પણ નિર્ભય રહે એવી કાર્યશુદ્ધિ છે. જ્યાં અરહંતાદિમાં ભક્તિ તથા ગુરુજનને અનુકૂળ રહેવું એવી વિનયશુદ્ધિ છે. જીવોનાં સર્વ સ્થાન મુનિ જાણે છે તેથી પોતાના જ્ઞાન દ્વારા સૂર્યના ઉદ્યોતથી નેત્રઈન્દ્રિય વડે માર્ગમાં અતિ યત્નપૂર્વક જોઈને ચાલવું તે ઈર્ષ્યાપથશુદ્ધિ છે. ભોજન માટે જતા પહેલાં પોતાના મળમૂત્રની બાધાને પરખે, પોતાના અંગનું બરાબર પ્રતિલેખન કરે, આચારસૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દેશ-કાળ-સ્વભાવનો વિચાર કરે, આટલી જગ્યાએ આહાર માટે પ્રવેશ કરે નહિ-જ્યાં ગીત નૃત્ય વાજિંત્ર વડે જેની આજીવિકા હોય તેના ઘેર જાય નહિ, જ્યાં પ્રસૂતિ થઈ હોય ત્યાં જાય નહિ, જ્યાં મૃત્યુ થયું હોય ત્યાં જાય નહિ, વેશ્યાના ઘરે જાય નહિ,

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૪૩

જ્યાં પાપકર્મ-હિંસાકર્મ થતું હોય ત્યાં જાય નહિ, દીનના ઘરે, અનાથના ઘરે, દાનશાળામાં, યજ્ઞશાળામાં, યજ્ઞપૂજનશાળામાં તથા વિવાહાદિ મંગળ જ્યાં હોય તેના ઘરે આહાર અર્થે જાય નહિ, ઘનવાનને ત્યાં જવું કે નિર્ધનને ત્યાં જવું એમ વિચારે નહિ, લોકનિંદ્ર કુળના ઘરે જાય નહિ, દીનવૃત્તિ કરે નહિ, આગમમાં કઠ્ઠા પ્રમાણે દોષ-અંતરાય ટાળી નિર્દોષ પ્રાસુક આહાર લે તે ભિક્ષાશુદ્ધિ છે. ત્યાં લાભ-અલાભ, સરસ-નીરસમાં સમાનબુદ્ધિ રાખે. એવી ભિક્ષા પાંચ પ્રકારની કહી છે. ૧. ગોચરી, ૨. અક્ષત્રક્ષણ, ૩. ઉદરાગ્નિપ્રશમન, ૪. ભ્રમરાહાર, ૫. ગર્તપૂરણ. ત્યાં ગાયત્રી માફક દાતારની સંપદાદિ તરફ નહિ જોતાં જેવો પ્રાપ્ત થયો તેવો આહાર લેવામાં જ ચિત્ત રાખે તે ગોચરીવૃત્તિ છે, જેમ ગાડીને વાંગિ (ઊંજણ કરી) ગામ પહોંચાડે તેમ સંયમની સાધક કાયાને નિર્દોષ આહાર આપી સંયમ સાધે તે અક્ષત્રક્ષણવૃત્તિ છે. અગ્નિ લાગી હોય તેને જેવા તેવા પાણીથી બુઝાવી ઘરને બચાવે તેમ ક્ષુધાઅગ્નિને સરસ-નીરસ આહારથી બુઝાવી પોતાના પરિણામ ઉજ્જવલ રાખે તે ઉદરાગ્નિપ્રશમનવૃત્તિ છે. ભ્રમરો જેમ ફૂલને બાધા ન પહોંચે અને વાસના લે તેમ મુનિ દાતારને બાધા પહોંચાડયા સિવાય આહાર લે તે ભ્રમરાહારવૃત્તિ છે. તથા જેમ ગર્તને એટલે ખાડાને જેમ તેમ ભરતી કરી ભરી દેવામાં આવે તેમ મુનિ સ્વાદ- બેસ્વાદ આહારથી ઉદરને ભરે તે ગર્તપૂરણવૃત્તિ છે.-એ પ્રમાણે ભિક્ષાશુદ્ધિ છે. જીવોને જોઈ યત્નપૂર્વક મળ-મૂત્ર-શ્લેષ્મ-થૂંક વગેરે ક્ષેપણ કરે તે પ્રતિષ્ઠાપનાશુદ્ધિ છે. જ્યાં સ્ત્રી, દુષ્ટ જીવ, નપુંસક, ચોર, મદ્યપાની એ જીવવધ કરવાવાળા નીચ મનુષ્યો વસતા હોય ત્યાં (મુનિ) ન વસે તે શયનાસનશુદ્ધિ છે; વળી શ્રંગાર, વિકારી આભૂષણ, સુંદર વેષ ધારનારી એવી વેશ્યાદિકની જ્યાં ક્રીડા હોય, સુંદર ગીત, નૃત્ય, વાજિત્ર જ્યાં

૨૪૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

થતાં હોય, જ્યાં વિકારના કારણરૂપ નગ્ન ગુહ્યપ્રદેશ જેમાં દેખાય એવાં ચિત્ર હોય, જ્યાં હાસ્ય-મહોત્સવ, ઘોડા આદિને શિક્ષા આપવાનું સ્થાન હોય, વ્યાયામભૂમિ હોય તથા જેનાથી ક્રોધાદિક ઊપજી આવે એવા ઠેકાણે મુનિ ન વસે તે પણ શયનાસનશુદ્ધિ છે; જ્યાં સુધી કાર્યોત્સર્ગપૂર્વક ઊભા રહેવાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી સ્વરૂપમાં લીન બની ઊભા રહે પછી બેસે તથા કોઈ વેળા ખેદ મટાડવા માટે અલ્પ કાળ સૂવે (તે પણ શયનાસનશુદ્ધિ છે). જ્યાં આરંભની પ્રેરણા રહિત વચન પ્રવર્તે પણ યુદ્ધ-કામ-કર્કશ-પ્રલાપ-પૈશૂન્ય-કઠોર-પરપીડાકારક વચન ન પ્રવર્તે, અનેક વિકથારૂપ વચન ન પ્રવર્તે, જેમાં વ્રત-શીલનો ઉપદેશ હોય, પોતાનું તથા પરનું જેથી હિત થાય એવાં મીઠાં-મનોહર-વૈરાગ્યહેતુરૂપ, સ્વાત્મપ્રસંશા અને પરનિંદા રહિત સંયમીને યોગ્ય વચન પ્રવર્તે તે વાક્યશુદ્ધિ છે. એ પ્રમાણે સંયમધર્મ છે. સંયમના પાંચ ભેદ કહ્યા છે: સામાયિક, છેદોપસ્થાપના, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપરાય અને યથાખ્યાત એવા પાંચ ભેદ છે. તેમનું વિશેષ વ્યાખ્યાન અન્ય ગ્રંથોથી જાણવું.

હવે ઉત્તમ તપધર્મ કહે છે:-

इहपरलोयसुहाणं गिरवेक्खो जो करेदि समभावो ।

विविहं कायकिलेसं तवधम्मो णिम्मलो तस्स ॥ ૪૦૦ ॥

इहपरलोकसुखानां निरपेक्षः यः करोति समभावः ।

विविधं कायक्लेशं तपोधर्मः निर्मलः तस्यः ॥ ૪૦૦ ॥

અર્થ:- જે મુનિ આલોક-પરલોકના સુખની અપેક્ષારહિત બની તથા સુખ- દુઃખ, શત્રુ-મિત્ર, તૃણ-કંચન, અને નિંદા-પ્રસંશાદિમાં રાગદ્વેષરહિત સમભાવી થઈ અનેક પ્રકારનો કાયકલેશ કરે છે તે મુનિને નિર્મલ અર્થાત્ ઉત્તમ તપધર્મ હોય છે.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૪૫

ભાવાર્થ:- ચારિત્ર અર્થે જે ઉદમ અને ઉપયોગ કરે તેને તપ કહ્યું છે. ત્યાં તે કાયકલેશ સહિત જ હોય છે, તેથી આત્મામાં વિભાવપરિણતિના સંસ્કાર થાય છે, તેને મટાડવાનો તે ઉદમ કરે છે. પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપ ઉપયોગને ચારિત્રમાં થંભાવે છે તે ઘણા જોરથી થંભે છે; એ જોર કરવું એ જ તપ છે. તે બાહ્ય-અભ્યંતર ભેદથી બાર પ્રકારનું કહ્યું છે. તેનું વર્ણન આગળ ચૂલિકામાં કરવામાં આવશે. એ પ્રમાણે ઉત્તમ તપધર્મનું વર્ણન કર્યું.

હવે ઉત્તમ ત્યાગધર્મ કહે છે:-

**જો ચયદિ મિદ્ધભોજ્યં ઉવચરણં રાયદોસસંજનયં ।
વસદિં મમત્તહેદું ચયગુણો સો હવે તસ્સ ॥૪૦૧॥**

**ય: ત્યજતિ મિદ્ધભોજ્યં ઉપકરણં રાગદ્વેષસંજનકમ્ ।
વસતિં મમત્વહેતુકાં ત્યાગગુણ: સ: ભવેત્ તસ્ય ॥૪૦૧॥**

અર્થ:- જે મુનિ મિદ્ધ ભોજન છોડે, રાગદ્વેષને ઉપજાવવાવાળાં ઉપકરણોનો ત્યાગ કરે તથા મમત્વના કારણરૂપ વસતિકાનો ત્યાગ કરે તે મુનિને (ઉત્તમ) ત્યાગધર્મ હોય છે.

ભાવાર્થ:- સંસાર-દેહ-ભોગના મમત્વનો ત્યાગ તો મુનિને પહેલેથી જ છે; અહીં તો જે વસ્તુઓનું કામ પડે છે તેને મુખ્ય કરીને કહ્યું છે. આહારથી કામ પડે છે તો ત્યાં સરસ-નીરસમાં મમત્વ કરતા નથી, પુસ્તક-પીંછી-કમંડલ એ ધર્મોપકરણોમાં જેમનાથી રાગ તીવ્ર વધે એવાં ન રાખે, જે ગૃહસ્થજનના કામમાં ન આવે તથા કોઈ મોટી વસતિ-રહેવાની જગ્યાથી કામ પડે તો ત્યાં એવી જગ્યામાં ન રહે કે જેનાથી મમત્વ ઊપજે. એ પ્રમાણે (ઉત્તમ) ત્યાગધર્મ કહ્યો.

હવે ઉત્તમ આર્કિયન્યધર્મને કહે છે:-

૨૪૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

**તિવિહેણ જો વિવચ્છદિ ચેયણમિયરં ચ સવ્વહા સંગં ।
લોયવવહારવિરદો ણિગંથત્તં હવે તસ્સ ॥૪૦૨॥**

**ત્રિવિધેન યઃ વર્જયતિ ચેતનં ઇતરં ચ સર્વથા સજ્ગમ્ ।
લોકવ્યવહારવિરતઃ નિર્ગન્થત્વં ભવેત્ તસ્ય ॥૪૦૨॥**

અર્થ:- જે મુનિ મનવચનકાય-કૃતકારિતઅનુમોદના પૂર્વક સર્વ ચેતન- અચેતન પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરે છે-કેવો થતો થકો? લોકવ્યવહારથી વિરક્ત થતો થકો ત્યાગ કરે છે-તે મુનિને નિર્ગ્રંથપણું હોય છે.

ભાવાર્થ:- મુનિ અન્ય પરિગ્રહ તો છોડે જ છે પરંતુ મુનિપણામાં યોગ્ય એવા ચેતન તો શિષ્ય-સંઘ તથા અચેતન પુસ્તક- પીછી-કમંડલ-આદિ ધર્મોપકરણ અને આહાર-વસતિકા-દેહ એમનાથી સર્વથા મમત્વ ત્યાગ કરે. એવો વિચાર કરે કે ‘હું તો એક આત્મા જ છું-અન્ય મારું કાંઈ પણ નથી, હું અર્કિયન છું’-એવું નિર્મમત્વ થાય તેને (ઉત્તમ) આર્કિયન્ય ધર્મ હોય છે.

હવે ઉત્તમ બ્રહ્મચર્યધર્મ કહે છે:-

**જો પરિહરેદિ સંગં મહિલાણં ણેવ પસ્સદે રૂવં ।
કામકહાદિણિયત્તો ણવહા બંભં હવે તસ્સ ॥૪૦૩॥**

**યઃ પરિહરતિ સંગં મહિલાનાં નૈવ પશ્યતિ રૂપમ્ ।
કામકથાદિનિવૃત્તઃ નવધા બ્રહ્મ ભવેત્ તસ્ય ॥૪૦૩॥**

અર્થ:- જે મુનિ સ્ત્રીઓની સંગતિ ન કરે, તેમના રૂપને ન નીરખે, કામની કથા તથા ‘આદિ’ શબ્દથી તેના સ્મરણાદિથી રહિત હોય, એ પ્રમાણે મન-વચન- કાય, કૃત-કારિત, અનુમોદના એમ નવ પ્રકારથી તેનો ત્યાગ કરે, તે મુનિને ઉત્તમ બ્રહ્મચર્યધર્મ હોય છે.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૪૭

ભાવાર્થ:- અહીં એમ પણ જાણવું કે-‘બ્રહ્મ’ નામ આત્મા છે, તેમાં લીન થાય તે બ્રહ્મચર્ય છે. પરદ્રવ્યમાં આત્મા લીન થાય તેમાં સ્ત્રીમાં લીન થવું પ્રધાન છે, કારણ કે કામ મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે એટલે અન્ય કષાયોથી પણ એ પ્રધાન છે, અને એ કામનું આલંબન સ્ત્રી છે એટલે તેનો સંસર્ગ છોડી મુનિ પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. તેની સંગતિ કરવી, રૂપ નીરખવું, તેની કથા કરવી, સ્મરણ કરવું- એ સર્વ છોડે તેને બ્રહ્મચર્ય હોય છે. અહીં (સંસ્કૃત) ટીકામાં શીલના અઢાર હજાર ભેદ આ પ્રમાણે લખ્યા છે:-

અચેતન સ્ત્રી-કાષ્ઠ, પાષાણ અને લેપકૃત છે. તેને મન-વચન-કાય તથા કૃત-કારિત-અનુમોદના એ છએ ગુણતાં અઢાર ભેદ થયા, તેને પાંચ ઈન્દ્રિયોથી ગુણતાં નેવું ભેદ થયા, તેને દ્રવ્ય અને ભાવથી ગુણતાં એકસો એંશી ભેદ થયા, તેને ક્રોધ-માન-માયા-લોભ એ ચારેથી ગુણતાં સાતસો વીસ ભેદ થયા. (એ પ્રમાણે અચેતન સ્ત્રી-નૈમિત્તિક કુશીલ સાતસો વીસ ભેદે થયું.) તથા:-

ચેતન સ્ત્રી-દેવાંગના, મનુષ્યણી અને તિર્યચણી. એ ત્રણને કૃત-કારિત અનુમોદનાથી ગુણતાં નવ ભેદ થયા, તેને મન-વચન-કાયા એ ત્રણથી ગુણતાં સત્તાવીશ ભેદ થયા. તેને પાંચ ઈન્દ્રિયોથી ગુણતાં એકસો પાંત્રીસ ભેદ થયા, તેને દ્રવ્ય અને ભાવથી ગુણતાં બસો સીત્તેર થયા, તેને આહાર-ભય-મૈથુન-પરિગ્રહ એ ચાર સંજ્ઞાથી ગુણતાં એક હજાર એંશી ભેદ થયા, તેને અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી, પ્રત્યાખ્યાનાવરણી અને સંજવલનરૂપ ક્રોધ-માન-માયા- લોભરૂપ સોળ કષાયોથી ગુણતાં સત્તર હજાર બસો એંશી ભેદ થયા, તેમાં ઉપરના અચેતનસ્ત્રીનૈમિત્તિક સાતસો વીસ મેળવતાં કુશીલના ૧૮૦૦૦ અઢાર હજાર ભેદ થાય છે. વળી

૨૪૮]

[સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

એ ભેદોને અન્ય પ્રકારથી પણ કહ્યા છે તે અન્ય ગ્રંથોથી જાણવા.^૧ એ બધા આત્માના પરિણામવિકારના ભેદ છે. તે બધાને છોડી જ્યારે આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં રમણ કરે ત્યારે ઉત્તમ બ્રહ્મચર્યધર્મ હોય છે.

હવે શીલવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે:-

**જો નવિ જાદિ વિયારં તરુણિયણકલ્કલ્લબાણવિદ્ધો વિ ।
સો ચેવ સૂરસૂરો રણસૂરો ણો હવે સૂરો ।। ૪૦૪ ।।
યઃ ન અપિ યાતિ વિકારં તરુણીજનકટાક્ષબાણવિદ્ધઃ અપિ ।
સઃ એવ શૂરશૂરઃ રણશૂરઃ ન ભવેત્ શૂરઃ ।। ૪૦૪ ।।**

અર્થ:- જે પુરુષ, સ્ત્રીજનના કટાક્ષરૂપ બાણોથી વિધાયો છતાં પણ, વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી તે શૂરવીરોમાં પ્રધાન છે, પરંતુ જે રણસંગ્રામમાં શૂરવીર છે તે (ખરેખર) શૂરવીર નથી.

ભાવાર્થ:- યુદ્ધમાં સામી છાતીએ મરવાવાળા શૂરવીર તો ઘણા છે પણ જે સ્ત્રીવશ ન બની બ્રહ્મચર્યવ્રત પાલન કરે છે એવા વિરલા છે, એ જ ઘણા સાહસી- શૂરવીર અને કામને

૧. અશુભ મન-વચન-કાયને શુભ મન-વચન-કાયથી હણવા એ રીતે શીલના નવ ભેદ થયા.

એ નવને અહાર, ભય, મૈથુન ને પરિગ્રહરૂપ ચાર સંજ્ઞાઓથી ગુણતાં ૩૬ ભેદ થયા.

એ છત્રીસને પાંચ ઇન્દ્રિઓના જયથી ગુણતાં ૧૮૦ ભેદ થયા.

એ ૧૮૦ ને પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ, ભે ઇન્દ્રિય, ત્રણ ઇન્દ્રિય, ચાર ઇન્દ્રિય, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય, અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય એ દશ ભેદથી ગુણતાં ૧૮૦૦ ભેદ થયા.

તેને ઉત્તમક્ષમાદિ દશધર્મે ગુણતાં ૧૮૦૦૦ ભેદ થયા.

૫૨પ્રાભતાદિસંગ્રહ પૃષ્ઠ-૨૬૭

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૪૯

જીતવાવાળા ખરા સુભટ છે. એ પ્રમાણે દસ પ્રકારથી યતિધર્મનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે તેને સંકોચે છે:-

एसो दहप्पयारो धम्मो दहलक्खणो हवे णियमा ।

अण्णो ण हवदि धम्मो हिंसा सुहुमा वि जत्थत्थि ।। ४०५ ।।

एषः दशप्रकारः धर्मः दशलक्षणः भवेत् नियमात् ।

अन्यः न भवति धर्मः हिंसा सूक्ष्मा अपि यत्र अस्ति ।। ४०५ ।।

અર્થ:- આ દસ પ્રકારરૂપ ધર્મ છે તે જ નિયમથી દશલક્ષણસ્વરૂપ ધર્મ છે, પરંતુ બીજા કે જ્યાં સૂક્ષ્મ પણ હિંસા હોય તે ધર્મ નથી.

ભાવાર્થ:- જ્યાં હિંસા કરી તેમાં કોઈ અન્યમતી ધર્મ સ્થાપન કરે તેને ધર્મ કહી શકાય નહિ; આ દશલક્ષણસ્વરૂપ ધર્મ કહ્યો તે જ નિયમથી ધર્મ છે.

આ ગાથામાં કહ્યું કે-જ્યાં સૂક્ષ્મ પણ હિંસા હોય ત્યાં ધર્મ નથી.

હવે એ જ અર્થને સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહે છે:-

हिंसारंभो ण सुहो देवणिमित्तं गुरुण कञ्जेसु ।

हिंसा पावं ति मदो दयापहाणो जदो धम्मो ।। ४०६ ।।

हिंसारम्भः न शुभः देवनिमित्तं गुरुणां कार्येषु ।

हिंसा पापं इति मतः दयाप्रधानः यतः धर्मः ।। ४०६ ।।

અર્થ:- ‘હિંસા થાય તે પાપ છે તથા જેમાં દયાપ્રધાન છે તે ધર્મ છે’ એમ કહ્યું છે માટે દેવના અર્થે વા ગુરુકાર્યને અર્થે હિંસા-આરંભ કરવાં તે શુભ નથી.

૨૫૦]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- અન્યમતી હિંસામાં ધર્મ સ્થાપન કરે છે. મીમાંસક તો યજ્ઞ કરે છે તેમાં પશુઓને હોમી તેનું શુભ ફળ બતાવે છે; દેવી-ભૈરવના ઉપાસકો બકરાં વગેરે મારી દેવી-ભૈરવને ચઢાવે છે અને તેનું શુભ ફળ માને છે; બૌદ્ધમતી હિંસા કરી માંસાદિકના આહારને શુભ કહે છે તથા શ્વેતામ્બરોનાં કેટલાંક સૂત્રોમાં એમ કહ્યું છે કે- ‘દેવ-ગુરુ-ધર્મના માટે ચક્રવર્તીની સેનાને પીલી નાખવી; જે સાધુ આ પ્રમાણે નથી કરતો તે અનંતસંસારી થાય છે. વળી કોઈ ઠેકાણે મઘ-માંસનો આહાર પણ તેમાં લખ્યો છે. એ સર્વનો આ ગાથાથી નિષેધ કર્યો છે એમ સમજવું. જે દેવ- ગુરુના કાર્ય માટે પણ હિંસાનો આરંભ કરે છે તે શુભ નથી, ધર્મ તો દયાપ્રધાન જ છે.

વળી આ પ્રમાણે પણ સમજવું કે પૂજા, પ્રતિષ્ઠા, ચૈત્યાલયનું નિર્માપન, સંઘ-યાત્રા તથા વસતિકાનું નિર્માપન આદિ ગૃહસ્થનાં કાર્યો છે, તેને પણ મુનિ પોતે ન કરે, ન કરાવે, ન અનુમોદે; કારણ કે તે ગૃહસ્થોનો ધર્મ છે. તેમનું વિધાન સૂત્રમાં લખ્યું હોય તેમ ગૃહસ્થ કરે. ગૃહસ્થ મુનિને આ સંબંધી પ્રશ્ન કરે તો મુનિ આમ કહે કે ‘જિનસિદ્ધાન્તમાં ગૃહસ્થનો ધર્મ પૂજા-પ્રતિષ્ઠાદિ લખ્યો છે તેમ કરો.’ આ પ્રમાણે કહેવામાં હિંસાનો દોષ તો ગૃહસ્થને જ છે, માત્ર એ શ્રદ્ધાન-ભક્તિધર્મની પ્રધાનતા તેમાં જે થઈ, એ સંબંધી જે પુણ્ય થયું. તેના સીરી (ભાગીદાર) મુનિ પણ છે, પરંતુ હિંસા તો ગૃહસ્થની છે, તેના સીરી (ભાગીદાર) નથી. વળી ગૃહસ્થ પણ જો હિંસા કરવાનો અભિપ્રાય કરે તો તે અશુભ જ છે. પૂજા-પ્રતિષ્ઠા યત્નપૂર્વક કરે છે તે કાર્યમાં ગૃહસ્થને હિંસા થાય તો તે કેમ ટળે? તેનું સમાધાન આ છે કે-સિદ્ધાન્તમાં આમ પણ કહ્યું છે કે અલ્પ અપરાધ લાગતાં પણ જો ઘણું પુણ્ય થતું હોય તો એવું કાર્ય

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૫૧

ગૃહસ્થે કરવું યોગ્ય છે. ગૃહસ્થ તો જેમાં નફો જાણે તે કાર્ય કરે; જેમ થોડું દ્રવ્ય આપતાં પણ જો ઘણું દ્રવ્ય આવતું હોય તો તે કાર્ય કરે છે. પણ મુનિને એવાં કાર્ય હોતાં નથી. તેને તો સર્વથા યત્નપૂર્વક જ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે એમ સમજવું.

દેવગુરુણ ણિમિત્તં હિંસારંભો વિ હોદિ જદિ ધમ્મો ।

હિંસારહિદો ધમ્મો ઇદિ જિણવચનં હવે અલિયં ॥ ૪૦૭ ॥

દેવગુર્વોઃ નિમિત્તં હિંસારમ્ભઃ અપિ ભવતિ યદિ ધર્મઃ ।

હિંસારહિતઃ ધર્મઃ ઇતિ જિનવચનં ભવેત્ અલીકમ્ ॥ ૪૦૭ ॥

અર્થઃ- દેવગુરુના અર્થે હિંસાનો આરંભ પણ જો યતિનો ધર્મ હોય તો જિનભગવાનનાં એવાં વચન છે કે ‘ધર્મ હિંસા રહિત છે’ એ વચન જૂઠ ઠરે.

ભાવાર્થઃ- ભગવાને ધર્મ તો હિંસા રહિત કહ્યો છે માટે દેવ-ગુરુના કાર્ય અર્થે પણ મુનિ હિંસાનો આરંભ ન કરે, શ્વેતામ્બર કહે છે તે મિથ્યા છે.

હવે ધર્મનું દુર્લભપણું દર્શાવે છે:-

ઈદિ एसो જિણધમ્મો અલદ્ધપુલ્લો અણાઙ્કાલે વિ ।

મિષ્ઠત્તસંજુદાણં જીવાણં લદ્ધિહીણાણં ॥ ૪૦૮ ॥

ઈતિ ઇષઃ જિનધર્મઃ અલદ્ધપૂર્વઃ અનાદિકાલે અપિ ।

મિથ્યાત્વસંયુતાનાં જીવાનાં લદ્ધિહીનાનામ્ ॥ ૪૦૮ ॥

અર્થઃ- એ પ્રમાણે જે જીવ અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વસંયુક્ત છે, જેને કાળાદિ લબ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેને આ જિનેશ્વરદેવનો ધર્મ અલદ્ધપૂર્વ છે અર્થાત્ પૂર્વે કદી પણ તે પામ્યો નથી.

ભાવાર્થઃ- જીવોને અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વની અલટ (ગાંઠ) એવી છે કે તેને જીવ-અજીવાદિ તત્ત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન કદી પણ થયું

૨૫૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

નથી અને તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન વિના અહિંસાધર્મની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી હોય ?

હવે કહે છે કે-એવા અલબ્ધપૂર્વ ધર્મને પામી તેને કેવળ પુણ્યના જ આશયથી ન સેવવો:-

एदे दहप्पयारा पावंकम्मस्स णासया भणिया।

पुण्णस्स य संजणया पर पुण्णत्थं ण कायव्वा।। ૪૦૯।।

एते दशप्रकाराः पापकर्मणः नाशकाः भणिताः।

पुण्यस्य च संजनकाः परं पुण्यार्थं न कर्त्तव्याः।। ૪૦૯।।

અર્થ:- એ દશ પ્રકારે ધર્મના ભેદ કહ્યા તે પાપકર્મના નાશ કરવાવાળા તથા પુણ્યકર્મને ઉત્પન્ન કરવાવાળા કહ્યા; પરંતુ તેને કેવળ પુણ્યના જ અર્થે એટલે પ્રયોજનથી અંગિકાર ન કરવા.

ભાવાર્થ:- શાતાવેદનીય, શુભઆયુ, શુભનામ અને શુભગોત્રને તો પુણ્યકર્મ કહે છે તથા ચાર ઘાતિકર્મ, અશાતાવેદનીય, અશુભનામ, અશુભઆયુ અને અશુભગોત્રને પાપકર્મ કહે છે. હવે અહીં આ દશલક્ષણધર્મ પાપને નાશ કરવાવાળો તથા પુણ્યને ઉપજાવવાવાળો કહ્યો; ત્યાં કેવળ પુણ્ય ઉપજાવવાનો અભિપ્રાય રાખી તેને ન સેવવો, કારણ કે પુણ્ય પણ બંધ જ છે. અને આ ધર્મ તો પાપ જે ઘાતિકર્મ છે તે નાશ કરવાવાળો છે. તથા અઘાતિમાં જે અશુભપ્રકૃતિ છે તેનો નાશ કરે છે. પુણ્યકર્મ છે તે સાંસારિક અભ્યુદયને આપે છે. હવે તેનાથી (દશલક્ષણધર્મથી) વ્યવહારઅપેક્ષાએ તેનો પણ (પુણ્યનો પણ) બંધ થાય છે તો તે સ્વયમેવ જ થાય છે, પણ તેની વાંચ્છા કરવી એ તો સંસારની જ વાંચ્છા કરવા તુલ્ય છે અને એ તો નિદાન (ચોથું આર્તધ્યાન) થયું, મોક્ષના જિજ્ઞાસુને તે હોય નહિ. જેમ ખેડૂત અનાજ માટે ખેતી કરે છે, તેને ઘાસ તો સ્વયમેવ થાય છે, તેની વાંચ્છા તે શા

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૫૩

માટે કરે ? તેમ મોક્ષના અર્થીને એ પુણ્યબંધની વાંચ્છા કરવી યોગ્ય નથી.

પુણં પિ જો સમિચ્છદિ સંસારો તેણ ઈહિદો હોદિ ।

પુણં સગ્ગઙ્-હેઠ્ઠ પુણ્ણખયેણેવ ણિવ્વાણં ॥ ૪૧૦ ॥

પુણ્યં અપિ યઃ સમિચ્છતિ સંસારઃ તેન ઈહિંતઃ ભવતિ ।

પુણ્યં સદ્ગતિહેતુઃ પુણ્યક્ષયેણ એવ નિર્વાણમ્ ॥ ૪૧૦ ॥

અર્થ:- જે પુણ્યને પણ ઇચ્છે છે તે પુરુષે સંસાર ઇચ્છ્યો, કારણ કે પુણ્ય છે તે સુગતિના બંધનું કારણ છે અને મોક્ષ છે તે તો પુણ્યનો પણ ક્ષય કરી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:- પુણ્યથી સુગતિ થાય છે એટલે જેણે પુણ્ય વાંચ્છ્યું તેણે સંસાર જ વાંચ્છ્યો, કારણ કે સુગતિ છે તે પણ સંસાર જ છે; અને મોક્ષ તો પુણ્યનો પણ ક્ષય થતાં થાય છે એટલે મોક્ષાર્થીએ પુણ્યની વાંચ્છા કરવી યોગ્ય નથી.

જો અહિલસેદિ પુણ્ણં સકસાઓ વિસયસોક્ખતહ્ણાણ્ણ ।

દૂરે તસ્સ વિસોહી વિસોહિમૂલાણિ પુણ્ણાણિ ॥ ૪૧૧ ॥

યઃ અભિલષતિ પુણ્યં સકષાયઃ વિષયસૌખ્યતૃષ્ણયા ।

દૂરે તસ્ય વિશુદ્ધિઃ વિશુદ્ધિમૂલાણિ પુણ્યાણિ ॥ ૪૧૧ ॥

અર્થ:- જે કષાય સહિત થતો થકો વિષયસુખની તૃષ્ણાથી પુણ્યની અભિલાષા કરે છે તેને મંદકષાયના અભાવથી વિશુદ્ધતા દૂર વર્તે છે. અને પુણ્યકર્મ છે તે તો વિશુદ્ધતા (મંદકષાય) છે મૂળ-કારણ જેનું એવું છે.

ભાવાર્થ:- વિષયોની તૃષ્ણાથી જે પુણ્યને ઇચ્છે છે એ જ તીવ્રકષાય છે અને પુણ્યબંધ થાય છે તે તો મંદકષાયરૂપ વિશુદ્ધતાથી થાય છે, એટલે જે પુણ્યને ઇચ્છે છે તેને આગામી પુણ્યબંધ પણ

૨૫૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

થતો નથી, નિદાનમાત્ર ફળ થાય તો થાય.

**પુણ્ણાસૅ ણ પુણ્ણં જદો ણિરીહસ્સ પુણ્ણસંપત્તી ।
ઇય જાણિઠ્ઠણ જઙ્ઠ્ઠો પુણ્ણે વિ મ આયરં કુણહ ॥ ૪૧૨ ॥**

**પુણ્યાશયા ન પુણ્યં યતઃ નિરીહસ્ય પુણ્યસમ્પ્રાપ્તિઃ ।
ઇતિ જ્ઞાત્વા યતિનઃ પુણ્યે અપિ મા આદરં કુરુધ્વમ્ ॥ ૪૧૨ ॥**

અર્થ:- કારણ કે પુણ્યની વાંચ્છાથી કાંઈ પુણ્યબંધ થતો નથી પરંતુ વાંચ્છા રહિત પુરુષને પુણ્યબંધ થાય છે એટલા માટે પણ અર્થાત્ એમ જાણીને પણ હે યતીશ્વર! તમે પુણ્યમાં પણ વાંચ્છા-આદર ન કરો !

ભાવાર્થ:- અહીં મુનિજનોને ઉપદેશ્યા છે કે-પુણ્યની વાંચ્છાથી પુણ્યબંધ થતો નથી, પુણ્યબંધ તો આશા મટતાં બંધાય છે. માટે પુણ્યની આશા પણ ન કરો, માત્ર પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિની આશા કરો.

**પુણ્ણં બંધદિ જીવો મંદકસાણ્ણહિ પરિણદો સંતો ।
તમ્હા મંદકસાયા હેઠ્ઠ પુણ્ણસ્સ ણ હિ વંછા ॥ ૪૧૩ ॥**

**પુણ્યં બધ્નાતિ જીવઃ મન્દકષાયૈઃ પરિણતઃ સન્ ।
તસ્માત્ મન્દકષાયાઃ હેતુઃ પુણ્યસ્ય ન હિ વાંછા ॥ ૪૧૩ ॥**

અર્થ:- મંદકષાયરૂપ પરિણમેલો જીવ પુણ્યને બાંધે છે, માટે પુણ્યબંધનું કારણ મંદકષાય છે, પણ વાંચ્છા પુણ્યબંધનું કારણ નથી. પુણ્યબંધ મંદકષાયથી થાય છે અને તેની (પુણ્યબંધની) વાંચ્છા છે તે તો તીવ્રકષાય છે માટે વાંચ્છા કરવી નહિ. નિર્વાચ્છક પુરુષને પુણ્યબંધ થાય છે. લૌકિકમાં પણ કહે છે કે જે ચાહના કરે તેને કાંઈ મળતું નથી અને ચાહ વિનાનાને ઘણું મળે છે; માટે વાંચ્છાનો તો નિષેધ જ છે.

પ્રશ્ન:- અધ્યાત્મગ્રંથોમાં તો પુણ્યનો નિષેધ ઘણો કર્યો છે

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૫૫

અને પુરાણોમાં પુણ્યનો જ અધિકાર છે; માટે અમે તો એમ જાણીએ છીએ કે સંસારમાં પુણ્ય જ મોટી વસ્તુ છે, તેનાથી તો અહીં ઈન્દ્રિયોનાં સુખ મળે છે. મનુષ્યપર્યાય, સારી સંગતિ, ભલું શરીર અને મોક્ષસાધનના ઉપાય એનાથી મળે છે, ત્યારે પાપથી તો નરક-નિગોદમાં જાય, ત્યાં મોક્ષનું સાધન પણ ક્યાંથી મળે? માટે એવાં પુણ્યની વાંચ્છા કેમ ન કરવી?

સમાધાન-એ કહ્યું તે તો સાચું છે પરંતુ માત્ર ભોગના અર્થે પુણ્યની વાંચ્છાનો અત્યંત નિષેધ છે. કારણ કે ભોગના અર્થે પુણ્યની વાંચ્છા કરે છે તેને પ્રથમ તો સાતિશય પુણ્યબંધ થતો જ નથી, અહીં તપશ્ચરણાદિ કરી કાંઈક પુણ્ય બાંધી ભોગ પામે અને ત્યાં અતિ તૃષ્ણાપૂર્વક ભોગોને સેવે તો નરક-નિગોદ જ પામે, તથા બંધ-મોક્ષનું સ્વરૂપ સાધવા માટે પુણ્ય પામે તેનો તો નિષેધ છે નહિ. પુણ્યથી મોક્ષ સાધવાની સામગ્રી મળે એવો ઉપાય રાખે તો ત્યાં પરંપરાએ મોક્ષની જ વાંચ્છા થઈ-પુણ્યની વાંચ્છા ન થઈ. જેમ કોઈ પુરુષ ભોજન કરવાની વાંચ્છાથી રસોઈની સામગ્રી ભેળી કરે તેની વાંચ્છા પહેલી હોય તો તેને ભોજનની જ વાંચ્છા કહેવાય, પરંતુ ભોજનની વાંચ્છા વિના માત્ર સામગ્રીની જ વાંચ્છા કરે તો ત્યાં સામગ્રી મળવા છતાં પણ પ્રયાસમાત્ર જ થયો પણ કાંઈ ફળ તો ન થયું એમ સમજવું. પુરાણોમાં પુણ્યનો અધિકાર છે તે પણ મોક્ષના જ અર્થે છે, સંસારનો તો ત્યાં પણ નિષેધ જ છે.

હવે દશલક્ષણધર્મ છે તે દયાપ્રધાન છે અને દયા છે તે જ સમ્યક્ત્વનું મુખ્ય ચિહ્ન છે, કારણ કે સમ્યક્ત્વ છે તે જીવ, અજીવ, આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ એ તત્ત્વાર્થોનાં જ્ઞાનપૂર્વક શ્રદ્ધાનસ્વરૂપ છે, એ હોય તો સર્વ જીવોને તે પોતા સમાન અવશ્ય જાણે, તેઓને દુઃખ થાય તો પોતાનાં દુઃખ માફક જાણે એટલે

૨૫૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

તેઓની કરુણા અવશ્ય થાય.

વળી પોતાનું શુદ્ધસ્વરૂપ જાણે ત્યારે કષાયોને અપરાધરૂપ- દુઃખરૂપ જાણે અને તેમનાથી પોતાનો ઘાત જાણે ત્યારે કષાયભાવના અભાવને પોતાની દયા માને; એ પ્રમાણે અહિંસાને ધર્મ જાણે તથા હિંસાને અધર્મ માને અને એવું શ્રદ્ધાન, તે જ સમ્યક્ત્વ છે. તેનાં નિઃશંકિતાદિ આઠ અંગ છે, તેને જીવદયા ઉપર જ લગાવીને અહીં કહે છે. ત્યાં-

પ્રથમ નિઃશંકિત અંગ કહે છે:-

કિં જીવદયા ધમ્મો જણ્ણે હિંસા વિ હોદિ કિં ધમ્મો ।

ઇચ્છેવમાદિસંકા તદકરણં જાણ ણિસ્સંકા ॥ ૪૧૪ ॥

કિં જીવદયા ધર્મઃ યજ્ઞે હિંસા અપિ ભવતિ કિં ધર્મઃ ।

ઇત્યેવમાદિશંકા તદકરણં જ્ઞાનીહિ નિઃશંકા ॥ ૪૧૪ ॥

અર્થઃ- આમ વિચાર કરે કે-શું જીવદયા ધર્મ છે કે યજ્ઞમાં પશુઓનો વધ કરવારૂપ હિંસા છે તે ધર્મ છે? ઇત્યાદિ ધર્મમાં સંશય થાય તે શંકા છે અને તેવી શંકા ન કરવી તે નિઃશંકિત (ગુણ) છે.

ભાવાર્થઃ- અહીં ‘આદિ’ શબ્દથી એમ કહ્યું છે કે- દિગમ્બર યતિનો જ મોક્ષ છે કે તાપસનો-પંચાગ્નિ આદિ તપ કરે છે તેમનો-પણ છે? અથવા દિગમ્બરનો જ મોક્ષ છે કે શ્વેતામ્બરનો પણ છે? અથવા કેવલી કવલાહાર કરે છે કે નથી કરતા? અથવા સ્ત્રીનો મોક્ષ છે કે નહિ? અથવા જિનદેવે વસ્તુને અનેકાન્ત કહી છે તે સત્ય છે કે અસત્ય? આવી આશંકા ન કરવી તે નિઃશંકિત-અંગ છે.

દયભાવો વિ ય ધમ્મો હિંસાભાવો ણ ભણ્ણદે ધમ્મો ।

ઇદિ સંદેહાભાવો ણિસ્સંકા ણિમ્મણા હોદિ ॥ ૪૧૫ ॥

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૫૭

દયાભાવઃ અપિ ચ ધર્મઃ હિંસાભાવઃ ન ભણ્યતે ધર્મઃ ।

इति सन्देहाभाव निःशंका निर्मला भवति ॥ ૪૧૫ ॥

અર્થઃ- નિશ્ચયથી દયાભાવ જ ધર્મ છે પણ હિંસાભાવને ધર્મ કહી શકાય નહિ આપો નિશ્ચય થતાં સંદેહનો અભાવ થાય તે જ નિર્મલ નિઃશંકિતગુણ છે.

ભાવાર્થઃ- અન્યમતીએ માનેલ જે વિપરીત દેવ-ધર્મ-ગુરુનો વા તત્વના સ્વરૂપનો સર્વથા નિષેધ કરી જિનમતમાં કહેલું શ્રદ્ધાન કરવું તે નિઃશંકિતગુણ છે. જ્યાં સુધી શંકા રહે ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાન નિર્મળ થાય નહિ.

હવે નિઃકાંક્ષિતગુણ કહે છે:-

जो सग्सुहणिमित्तं धम्मं णायरदि दूसहतवेहिं ।

मोक्खं खमीहमाणो णिक्कंक्खा जायदे तस्स ॥ ૪૧૬ ॥

यः स्वर्गसुखनिमित्तं धर्मं न आचरति दुःसहतपोभिः ।

मोक्षं समीहमानः निःकाङ्क्षा जायते तस्य ॥ ૪૧૬ ॥

અર્થઃ- જે સમ્યગ્દષ્ટિ દુર્ધર તપ કરવા છતાં પણ સ્વર્ગનાં સુખોને માટે ધર્મ આચરતો નથી તેને નિઃકાંક્ષિતગુણ હોય છે. કેવો છે તે? તે દુર્ધર તપ કરી માત્ર એક મોક્ષને જ વાંચ્છે છે.

ભાવાર્થઃ- જે માત્ર એક મોક્ષાભિલાષાથી જ ધર્મનું આચરણ કરે છે, દુર્ધર તપ કરે છે, પણ સ્વર્ગાદિકનાં સુખોને વાંચ્છતો નથી તેને નિઃકાંક્ષિતગુણ હોય છે.

હવે નિર્વિચિકિત્સાગુણ કહે છે:-

दहविहधम्मजुदाणं सहावदुग्गंधअसुइदेहेसु ।

जं णिंदणं ण कीरदि णिव्विदिगिंछागुणो सो हु ॥ ૪૧૭ ॥

૨૫૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

**દશવિધધર્મયુતાનાં સ્વભાવદુર્ગન્ધાશુચિદેહેષુ ।
યત્ નિન્દનં ન ક્રિયતે નિર્વિચિકિત્સાગુણઃ સઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૪૧૭ ॥**

અર્થ:- પ્રથમ તો દેહનો સ્વભાવ જ દુર્ગન્ધ-અશુચિમય છે અને બહારમાં સ્નાનાદિ સંસ્કારના અભાવથી વધારે અશુચિ-દુર્ગન્ધરૂપ દેખાય છે એવા, દશ પ્રકારના યતિધર્મ સંયુક્ત, મુનિરાજના દેહને દેખીને તેમની અવજ્ઞા ન કરવી તે નિર્વિચિકિત્સાગુણ છે.

ભાવાર્થ:- સમ્યગ્દષ્ટિપુરુષની દષ્ટિ મુખ્યપણે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ગુણો ઉપર પડે છે, દેહ તો સ્વભાવથી જ અશુચિ-દુર્ગન્ધરૂપ છે, તેથી મુનિરાજના દેહ તરફ શું દેખે? તેમના રત્નત્રય (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર) તરફ દેખે તો ગ્લાનિ શી રીતે આવે? એ ગ્લાનિ ન ઉપજાવવી તે જ નિર્વિચિકિત્સાગુણ છે. પણ જેને સમ્યક્ત્વગુણ પ્રધાન નથી તેની દષ્ટિ પહેલી દેહ ઉપર પડતાં જ તેને ગ્લાનિ ઊપજે છે, અને ત્યારે આ ગુણ તેને નથી (એમ સમજવું).

હવે અમૂઢદષ્ટિગુણ કહે છે:-

**ભયલજ્જાલાહાદો હિંસારંભો ણ મળ્ણદે ધમ્મો ।
જો જિનવચણે લીણો અમૂઢદિટ્ઠી હવે સો હુ ॥ ૪૧૮ ॥**

**ભયલજ્જાલાભાત્ હિંસારમ્ભઃ ન મન્યતે ધર્મઃ ।
યઃ જિનવચને લીનઃ અમૂઢદષ્ટિઃ ભવેત્ સઃ સ્ફુટમ્ ॥ ૪૧૮ ॥**

અર્થ:- જે ભયથી, લજ્જાથી તથા લાભથી પણ હિંસાના આરંભને ધર્મ ન માને તે પુરુષ અમૂઢદષ્ટિગુણ સંયુક્ત છે. કેવો છે તે? જિનવચનમાં લીન છે, ભગવાને ‘અહિંસાને જ ધર્મ કલ્હો છે?’ એવી દૃઢ શ્રદ્ધાયુક્ત છે.

ભાવાર્થ:- અન્યમતીઓ યજ્ઞાદિક હિંસામાં ધર્મ સ્થાપે છે

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૫૯

તેને રાજાના ભયથી, કોઈ વ્યંતરના ભયથી, લોકની લજ્જાથી વા કોઈ ધનાદિકના લોભથી ઇત્યાદિ અનેક કારણોથી પણ ધર્મ ન માને, પરંતુ એવી શ્રદ્ધા રાખે કે ‘ધર્મ તો ભગવાને અહિંસાને જ કહ્યો છે’ તેને અમૂઢદષ્ટિગુણ કહે છે. અહીં હિંસારંભ કહેવાથી હિંસાના પ્રરૂપક દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ આદિમાં પણ મૂઢદષ્ટિવાન ન થાય-એમ સમજવું.

હવે ઉપગૂહનગુણ કહે છે:-

જો પરદોસં ગોવદિ ગિયસુકયં ણો પયાસદે લોએ ।

ભવિયવ્યભાવણરઓ ઉવગૂહનકારઓ સો હુ ।। ૪૧૧ ।।

યઃ પરદોષં ગોપયતિ નિજસુકૃતં નો પ્રકાશયતે લોકે ।

ભવિતવ્યભાવનારતઃ ઉપગૂહનકારકઃ સઃ સ્ફુટમ્ ।। ૪૧૧ ।।

અર્થ:- જે સમ્યક્દષ્ટિ પરના દોષને ઢાંકે-ગોપવે તથા પોતાના સુકૃત અર્થાત્ પુણ્ય-ગુણો લોકમાં પ્રકાશે નહિ-કહેતો ફરે નહિ પણ આવી ભાવનામાં લીન રહે કે ‘જે ભવિતવ્ય છે તે થાય છે તથા થશે’ તે ઉપગૂહનગુણવાળો છે.

ભાવાર્થ:- ‘જે કર્મનો ઉદય છે તે અનુસાર લોકમાં મારી પ્રવૃત્તિ છે અને જે થવા યોગ્ય છે તે જ થાય છે’ એવી ભાવના સમ્યક્દષ્ટિને રહે છે. તેથી તે પોતાના ગુણને અને પરના દોષને પ્રકાશતો ફરતો નથી. વળી સાધર્મીજનમાં વા પૂજ્ય પુરુષોમાં કર્મોદયવશ કોઈ દોષ જણાય તો તેને છુપાવે-ઉપદેશાદિકથી તે દોષ છોડાવે, પણ એમ ન કરે કે જેથી તેની અને ધર્મની નિન્દા થાય. ધર્મ તથા ધર્માત્મામાંથી દોષનો અભાવ કરવો. ત્યાં છુપાવવું એ પણ અભાવ કરવા તુલ્ય છે અર્થાત્ જેને લોક ન જાણે તે અભાવ બરાબર જ છે. એ પ્રમાણે ઉપગૂહનગુણ હોય છે.

હવે સ્થિતિકરણગુણ કહે છે:-

૨૬૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ધમ્માદો ચલમાણં જો અણ્ણં સંઠવેદિ ધમ્મમ્મિ ।

અપ્પાણં પિ સુદિઢયદિ ઠિદિકરણં હોદિ તસ્સેવ ॥ ૪૨૦ ॥

ધર્મતઃ ચલન્તં યઃ અન્યં સંસ્થાપયતિ ધર્મે ।

આત્માનં અપિ સુદ્રઢયતિ સ્થિતિકરણં ભવતિ તસ્ય એવ ॥ ૪૨૦ ॥

અર્થઃ- ધર્મથી ચલાયમાન થતા એવા અન્યને ધર્મમાં સ્થાપવો તથા પોતાના આત્માને પણ (ધર્મથી) ચલિત થતો (ધર્મમાં) દઢ કરવો તેને નિશ્ચયથી સ્થિતિકરણગુણ હોય છે.

ભાવાર્થઃ- ધર્મથી ચલિત થવાનાં અનેક કારણો હોય છે, ત્યાં નિશ્ચય- વ્યવહારરૂપ ધર્મથી પરને તથા પોતાને ચલિત થતો જાણી ઉપદેશથી વા જેમ બને તેમ દઢ કરવો તેને સ્થિતિકરણગુણ હોય છે.

હવે વાત્સલ્યગુણ કહે છે:-

જો ધમ્મિએસુ ભક્તો અણુચરણં કુણદિ પરમસદ્ધાએ ।

પિયવચનં જંપંતો વચ્છલ્લં તસ્સ ભવ્વસ્સ ॥ ૪૨૧ ॥

યઃ ધાર્મિકેષુ ભક્તઃ અણુચરણં કરોતિ પરમશ્રદ્ધયા ।

પ્રિયવચનં જલ્પન્ વાત્સલ્યં તસ્ય ભવ્યસ્ય ॥ ૪૨૧ ॥

અર્થઃ- જે સમ્યગ્દષ્ટિજીવ ધાર્મિક અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિશ્રાવક- મુનિજનોમાં ભક્તિવાન હોય, પરમશ્રદ્ધાપૂર્વક તેઓને અનુસારે પ્રવર્તે તથા પ્રિયવચન બોલતો થકો પ્રવર્તે તે ભવ્યને વાત્સલ્યગુણ હોય છે.

ભાવાર્થઃ- વાત્સલ્યગુણમાં ધર્માનુરાગ પ્રધાન હોય છે. ધર્માત્માપુરુષોમાં જેને ઉત્કૃષ્ટપણે ભક્તિ-અનુરાગ હોય, તેઓમાં પ્રિયવચન સહિત જે પ્રવર્તે, તેમનાં ભોજન-ગમન-આગમન આદિ ક્રિયામાં અનુચર જેવો બની જે પ્રવર્તે તથા ગાય- વાદ્યરડા જેવી પ્રીતિ રાખે તેને વાત્સલ્યગુણ હોય છે.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૬૧

હવે પ્રભાવનાગુણ કહે છે:-

**જો દસભેયં ધમ્મં ભવ્વજનાણં પયાસદે વિમલં ।
અપ્પાણં પિ પયાસદિ ણાણેણ પહાવણા તસ્સ ॥ ૪૨૨ ॥**

**યઃ દશભેદં ધર્મં ભવ્યજનાનાં પ્રકાશયતિ વિમલમ્ ।
આત્માનં અપિ પ્રકાશયતિ જ્ઞાનેન પ્રભાવના તસ્ય ॥ ૪૨૨ ॥**

અર્થ:- જે સમ્યક્દષ્ટિ, ભવ્યજીવોની પાસે પોતાના જ્ઞાન દ્વારા દશભેદરૂપ ધર્મને પ્રગટ કરે, તથા પોતાના આત્માને પણ દશ પ્રકારરૂપ ધર્મથી પ્રકાશિત કરે તેને પ્રભાવનાગુણ કહેય છે.

ભાવાર્થ:- ધર્મને વિખ્યાત કરવો તે પ્રભાવનાગુણ છે, ત્યાં ઉપદેશાદિકથી તો પરમાં ધર્મને પ્રગટ કરે તથા પોતાના આત્માને પણ દશવિધધર્મમાં અંગિકારથી કર્મકલંકરહિત પ્રકાશિત કરે તેને પ્રભાવનાગુણ કહેય છે.

**જિણસાસનમાહપ્પં बहुविहजुत्तीहिं जो पयासेदि ।
तह तिव्वेण तवेण य पहावणा णिम्मला तस्स ॥ ४२३ ॥**

**जिनशासनमाहात्म्यं बहुविधयुक्तिभिः यः प्रकाशयति ।
तथा तीव्रेण तपसा च प्रभावना निर्मला तस्य ॥ ४२३ ॥**

અર્થ:- જે સમ્યક્દષ્ટિપુરુષ, પોતાના જ્ઞાનબળથી અનેક પ્રકારની યુક્તિપૂર્વક વાદિજનોનું નિરાકરણ કરી તથા ન્યાય, વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર અને સાહિત્યવિદ્યાથી વસ્તાપણા વા શાસ્ત્રરચના-દ્વારા અનેક પ્રકારની યુક્તિથી વાદિજનોનું નિરાકરણ કરી વા અતિશય-ચમત્કાર-પૂજાપ્રતિષ્ઠા વડે વા મહાન દુર્ધર તપશ્ચરણથી જિનશાસનનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરે તેને પ્રભાવનાગુણ નિર્મળ થાય છે.

ભાવાર્થ:- આ પ્રભાવનાગુણ મહાન ગુણ છે. તેનાથી અનેક જીવોને ધર્મની અભિરુચિ-શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. સમ્યક્દષ્ટિ-

૨૬૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પુરુષોને (પ્રભાવનાગુણ) અવશ્ય હોય છે.

હવે ‘નિ:શંકિતાદિ ગુણો કેવા પુરુષને હોય છે?’ તે કહે છે:-

જો ણ કુણદિ પરતતિં પુણુ પુણુ ભાવેદિ સુદ્ધમપ્પાણં ।

ઈંદિયસુહણિરવેક્ષો ણિસ્સંકાર્ઠિ ગુણા તસ્સ ॥૪૨૪॥

યઃ ન કરોતિ પરતતિં પુનઃ પુનઃ ભાવયતિ શુદ્ધં આત્માનમ્ ।

ઈન્દ્રિયસુખનિરપેક્ષઃ નિઃશંકાદયઃ ગુણાઃ તસ્ય ॥૪૨૪॥

અર્થ:- જે પુરુષ પરની નિંદા ન કરે, શુદ્ધ આત્માને વારંવાર ચિંતવતો હોય, તથા ઇન્દ્રિયસુખની અપેક્ષા-વાંચ્છરહિત હોય તેને નિ:શંકિતાદિ આઠ ગુણ અને અહિંસાધર્મરૂપ સમ્યક્ત્વ હોય છે.

ભાવાર્થ:- અહીં ત્રણ વિશેષણ છે. તેમનું તાત્પર્ય આ છે કે જે પરની નિંદા કરે તેને નિર્વિચિકિત્સા, ઉપગૂહન, સ્થિતિકરણ તથા વાત્સલ્ય ગુણ ક્યાંથી હોય? માટે પરનો નિંદક ન હોય ત્યારે આ ચાર ગુણ હોય છે. વળી જે પોતાના આત્માના વસ્તુસ્વરૂપમાં શંકા-સંદેહ હોય તથા મૂઢદષ્ટિ હોય તે પોતાના આત્માને વારંવાર શુદ્ધ ક્યાંથી ચિંતવે? તેથી જે પોતાને શુદ્ધ ભાવે (ચિંતવે) તેને જ નિ:શંકિત અને અમૂઢદષ્ટિગુણ હોય છે તથા પ્રભાવના પણ તેને જ હોય છે. વળી જેને ઇન્દ્રિયસુખની વાંચ્છા હોય તેને નિ:કાંક્ષિતગુણ હોતો નથી, પણ ઇન્દ્રિયસુખની વાંચ્છરહિત થતાં જ નિ:કાંક્ષિતગુણ હોય છે. એ પ્રમાણે આઠ ગુણો હોવાનાં આ ત્રણ વિશેષણો છે.

હવે કહે છે કે જેમ આ આઠ ગુણ ધર્મમાં કહ્યા તેમ દેવ-ગુરુ આદિમાં પણ સમજવા:-

ણિસ્સંકાપહુહિગુણા જહ ધમ્મે તહ ય દેવગુરુતચ્ચે ।

જાણેહિ ણિજમયાદો સમ્મત્તવિસોહયા એદે ॥૪૨૫॥

ધર્મ[નુપ્રેક્ષા]

[૨૬૩

નિ:શંકાપ્રભૃતિગુણાઃ યથા ધર્મે તથા ચ દેવગુરુતત્ત્વે ।

જાનીહિ જિનમતાત્ સમ્યક્ત્વવિશોધકાઃ એતે ॥૪૨૫॥

અર્થ:- જેમ આ નિ:શંકિતાદિ આઠ ગુણ ધર્મમાં પ્રગટ થાય છે તેમ દેવના સ્વરૂપમાં, ગુરુના સ્વરૂપમાં, છ દ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાય-સાતતત્ત્વ-નવપદાર્થના સ્વરૂપમાં પણ હોય છે. તેને પ્રવચન-સિદ્ધાન્તથી સમજવા. આ આઠ ગુણ સમ્યક્ત્વને નિરતિયાર વિશુદ્ધ કરવાવાળા છે.

ભાવાર્થ:- દેવ, ગુરુ અને તત્ત્વમાં શંકા ન કરવી, તેની યથાર્થ શ્રદ્ધા વડે ઇન્દ્રિયસુખની વાંચ્છારૂપ કાંક્ષા ન કરવી, તેમાં ગ્લાનિ ન લાવવી, તેમાં મૂઢદષ્ટિ ન રાખવી, તેના દોષોનો અભાવ કરવો વા તેને ઢાંકવા, તેનું શ્રદ્ધાન દઢ કરવું, તેમાં વાત્સલ્ય એટલે વિશેષ અનુરાગ કરવો અને તેનું માહાત્મ્ય પ્રગટ કરવું-એ આઠ ગુણ તેમાં (દેવ-ગુરુ તથા તત્ત્વાદિકમાં) જાણવા. આગળ સમ્યક્દષ્ટિ થઈ ગયા તેઓની કથા જિનપ્રવચનથી જાણવી. આ આઠે ગુણો અતિયારદોષ દૂર કરી સમ્યક્ત્વને નિર્મળ કરવાવાળા છે, એમ સમજવું.

હવે ‘આ ધર્મને જાણવાવાળા તથા આચરવાવાળા દુર્લભ છે’ એમ કહે છે:-

ધમ્મં ણ મુણદિ જીવો અહવા જાણેઙ્ઙ કહવિ કટ્ટેણ ।

કાઁ તો વિ ણ સક્કદિ મોહપિસાણ મોલવિદો ॥ ૪૨૬ ॥

ધર્મં ન જાનાતિ જીવઃ અથવા જાનાતિ કથમપિ કટ્ટેન ।

કર્તું તદપિ ન શક્નોતિ મોહપિશાચેન ભ્રામિતઃ ॥ ૪૨૬ ॥

અર્થ:- આ સંસારમાં પ્રથમ તો જીવ ધર્મને જાણતો જ નથી, વળી કોઈ પ્રકારથી ઘણાં કષ્ટ વડે જો જાણે છે તો ત્યાં મોહરૂપ પિશાયથી ભ્રમિત થતો થકો ધર્મ આચરવાને સમર્થ થતો નથી.

૨૬૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- અનાદિ સંસારથી મિથ્યાત્વ વડે ભ્રમિત એવો આ પ્રાણી પ્રથમ તો ધર્મને જાણતો જ નથી. વળી કોઈ કાળલબ્ધિથી, ગુરુના સંયોગથી અને જ્ઞાનાવરણીના ક્ષયોપશમથી કદાપિ જાણે છે તો ત્યાં તેને આચરવો દુર્લભ છે.

હવે ધર્મગ્રહણનું માહાત્મ્ય દષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે:-

**जह जीवो कुण्ड रइं पुत्तकलत्तेसु कामभोगेसु ।
तह जइ जिणिंदधम्मे तो लीलाए सुहं लहदि ॥ ४२७ ॥**

**यथा जीवः करोति रतिं पुत्रकलत्रेषु कामभोगेषु ।
तथा यदि जिनेन्द्रधर्मे तत् लीलया सुखं लभते ॥ ४२७ ॥**

અર્થ:- જેમ આ જીવ પુત્ર-કલત્રમાં તથા કામ-ભોગમાં રતિ-પ્રીતિ કરે છે તેમ જો જિનેંદ્રના વીતરાગધર્મમાં કરે તો લીલામાત્ર અલ્પ કાળમાં જ સુખને પ્રાપ્ત થાય.

ભાવાર્થ:- આ પ્રાણીને જેવી સંસારમાં તથા ઇન્દ્રિયવિષયોમાં પ્રીતિ છે તેવી જો જિનેશ્વરના દશલક્ષણધર્મસ્વરૂપ વીતરાગધર્મમાં પ્રીતિ થાય તો થોડા જ કાળમાં તે મોક્ષને પામે.

હવે કહે છે કે જીવ લક્ષ્મી ઇચ્છે છે પણ તે ધર્મ વિના ક્યાંથી શ્રેય ?:-

**लच्छि वंछेइ णरो नेव सुधम्मेषु आयरं कुण्ड ।
बीएण विणा कुत्थ वि किं दीसदि सस्सणिप्पत्ति ॥ ४२८ ॥**

**लक्ष्मीं वांछति नरः नैव सुधर्मेषु आदरं करोति ।
बीजेन विना कुत्र अपि किं दृश्यते सस्यनिष्पत्तिः ॥ ४२८ ॥**

અર્થ:- આ જીવ લક્ષ્મીને ઇચ્છે છે પણ જિનેંદ્રના કહેલા મુનિ-શ્રાવકધર્મમાં આદર-પ્રીતિ કરતો નથી, પરંતુ લક્ષ્મીનું કારણ તો ધર્મ છે એટલે એ વિના તે ક્યાંથી આવે ? જેમ બીજ

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૬૫

વિના ધાન્યની ઉત્પત્તિ ક્યાંય દેખાય છે? નથી દેખાતી.

ભાવાર્થ:- જેમ બીજ વિના ધાન્ય ન થાય તેમ ધર્મ વિના સંપદા પણ ન થાય એ પ્રસિદ્ધ છે.

હવે ધર્માત્માજીવોની પ્રવૃત્તિ કહે છે:-

**જો ધમ્મત્થો જીવો સો રિચવગ્ગે વિ કુણદિ ખમભાવં ।
તા પરદવ્વં વણ્ણહ્ જણણિસમં ગણહ્ પરદારં ॥ ૪૨૧ ॥**

**યઃ ધર્મસ્થઃ જીવઃ સઃ રિપુવર્ગે અપિ કરોતિ ક્ષમાભાવમ્ ।
તાવત્ પરદ્રવ્યં વર્જયતિ જનનીસમં ગણયતિ પરદારાન ॥ ૪૨૧ ॥**

અર્થ:- જે જીવ ધર્મમાં સ્થિર છે તે વૈરીઓના સમૂહ પર પણ ક્ષમાભાવ કરે છે, પરદ્રવ્યને તજે છે-અંગીકાર કરતો નથી તથા પરસ્ત્રીને માતા, બહેન અને પુત્રી સમાન ગણે છે.

**તા સવ્વત્થ વિ કિત્તી તા સવ્વત્થ વિ હવેહ્ વીસાસો ।
તા સવ્વં પિય ભાસહ્ તા સુહ્વં માણસં કુણહ્ ॥ ૪૩૦ ॥**

**તાવત્ સર્વત્ર અપિ કીર્તિઃ તાવત્ સર્વત્ર અપિ ભવતિ વિશ્વાસઃ ।
તાવત્ સર્વં પ્રિયં ભાષતે તાવત્ શુહ્વં માનસં કરોતિ ॥ ૪૩૦ ॥**

અર્થ:- જે જીવ ધર્મમાં સ્થિર છે તેની સર્વ લોકમાં કીર્તિ (પ્રસંશા) થાય છે, સર્વ લોક તેનો વિશ્વાસ કરે છે; વળી તે પુરુષ સર્વને પ્રિય વચન કહે છે જેથી કોઈ દુઃખી થતો નથી, તે પુરુષ પોતાના અને પરના દિલને શુદ્ધ-ઉજ્જવળ કરે છે, કોઈને તેના માટે કલુષતા રહેતી નથી તેમ તેને પણ કોઈના માટે કલુષતા રહેતી નથી, ટૂંકામાં ધર્મ સર્વ પ્રકારથી સુખદાયક છે.

હવે ધર્મનું માહાત્મ્ય કહે છે:-

**ઉત્તમધમ્મેણ જુદો હોદિ તિરિક્ખો વિ ઉત્તમો દેવો ।
ચંડાલો વિ સુરિંદો ઉત્તમધમ્મેણ સંભવદિ ॥ ૪૩૧ ॥**

૨૬૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ઉત્તમધર્મેણ યુતઃ ભવતિ તિર્યઞ્ચઃ અપિ ઉત્તમઃ દેવઃ ।

ચણ્ડાલઃ અપિ સુરેન્દ્રઃ ઉત્તમધર્મેણ સંભવતિ ॥ ૪૩૧ ॥

અર્થઃ- સમ્યક્ત્વ સહિત ઉત્તમધર્મયુક્ત જીવ ભલે તિર્યચ હો તો પણ ઉત્તમ દેવપદને પ્રાપ્ત થાય છે તથા સમ્યક્ત્વ સહિત ઉત્તમ ધર્મથી ચંડાલ પણ દેવોનો ઈન્દ્ર થાય છે.

અગ્ની વિ ય હોદિ હિમં હોદિ ભુયંગો વિ ઉત્તમં રયણં ।

જીવસ્સ સુધમ્માદો દેવા વિ ય કિંકરા હૌતિ ॥ ૪૩૨ ॥

અગ્નિઃ અપિ ચ ભવતિ હિમં ભવતિ ભુજઙ્ગઃ અપિ ઉત્તમં રત્નમ્ ।

જીવસ્ય સુધર્માત્ દેવાઃ અપિ ચ કિંકરાઃ ભવન્તિ ॥ ૪૩૨ ॥

અર્થઃ- આ જીવને ઉત્તમ ધર્મના પ્રસાદથી અગ્નિ પણ બરફ થઈ જાય છે, સર્પ છે તે ઉત્તમ રત્નમાળા થઈ જાય છે તથા દેવ છે તે પણ કિંકર-દાસ બની જાય છે.

તિક્ષ્ણં ખર્ગં માલા દુઙ્ગયરિણો સુહંકરા સુયણા ।

હાલાહલં પિ અમિયં મહાપયા સંપયા હોદિ ॥ ૪૩૩ ॥

તીક્ષ્ણઃ ખર્ગઃ માલા દુર્જયરિપવઃ સુખંકરાઃ સુજનાઃ ।

હાલાહલં અપિ અમૃતં મહાપદા સમ્પદા ભવતિ ॥ ૪૩૩ ॥

અર્થઃ- ઉત્તમ ધર્મ સહિત જીવને તીક્ષ્ણ ખર્ગ પણ ફૂલની માળા બની જાય છે, જીવો ન જાય એવો દુર્જય વેરી પણ સુખ કરવાવાળો સ્વજન અર્થાત્ મિત્ર બની જાય છે તથા હળાહળ ઝેર છે તે પણ અમૃતરૂપ પરિણમી જાય છે; ઘણું શું કહીએ મહાન આપદ પણ સંપદ બની જાય છે.

અલિયવયણં પિ સચ્ચં ઉઙ્ગમરહિણ વિ લચ્છિસંપત્તી ।

ધમ્મપહાવેણ ણરો અણઓ વિ સુહંકરો હોદિ ॥ ૪૩૪ ॥

અલીકવચનં અપિ સત્યં ઉઘમરહિતે અપિ લક્ષ્મીસંપ્રાપ્તિઃ ।

ધર્મપ્રભાવેણ નરઃ અનયઃ અપિ સુખંકરઃ ભવતિ ॥ ૪૩૪ ॥

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૬૭

અર્થ:- ધર્મના પ્રભાવથી જીવનાં જૂઠ વચન પણ સત્ય વચન થઈ જાય છે, ઉદમ રહિતને પણ લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા અન્યાયકાર્ય પણ સુખ કરવાવાળાં થાય છે.

ભાવાર્થ:- અહીં આ અર્થ સમજવો કે જો પૂર્વે ધર્મ સેવ્યો હોય તો તેના પ્રભાવથી અહીં જૂઠ બોલે તે પણ સાચ બની જાય છે, ઉદમ વિના પણ સંપત્તિ મળી જાય છે, અન્યાયરૂપ વર્તે તોપણ તે સુખી રહે છે, અથવા કોઈ જૂઠ વચનનો તુક્કો લગાવે તોપણ અંતમાં તે સાચો થઈ જાય છે તથા ‘અન્યાય કર્યો’ એમ લોક કહે છે તો ત્યાં ન્યાયવાળાની સહાય જ થાય છે એમ પણ સમજવું.

હવે ધર્મ રહિત જીવની નિંદા કહે છે:-

દેવો વિ ધમ્મચત્તો મિચ્છત્તવસેણ તરુવરો હોદિ ।

ચક્કી વિ ધમ્મરહિઓ ગિવહ્મિણરણ ન સંદેહો ॥ ૪૩૫ ॥

દેવઃ અપિ ધર્મત્યક્તઃ મિથ્યાત્વવશેન તરુવરઃ ભવતિ ।

ચક્રી અપિ ધર્મરહિતઃ નિપતતિ નરકે ન સન્દેહઃ ॥ ૪૩૫ ॥

અર્થ:- ધર્મ રહિત જીવ છે તે મિથ્યાત્વવશ દેવ પણ વનસ્પતિકાય એકેન્દ્રિય બની જાય છે તથા ધર્મરહિત ચક્રવર્તી પણ નરકમાં પડે છે; તેમાં કોઈ સંદેહ નથી.

ધમ્મવિહીણો જીવો કુણ્ઠ અસક્કં પિ સાહસં જહ્મિ વિ ।

તો ન વિ પાવદિ હ્મં સુહુ અણિહ્મં પરં લહદિ ॥ ૪૩૬ ॥

ધર્મવિહીનઃ જીવઃ કરોતિ અશક્યં અપિ સાહસં યદ્યપિ ।

તત્ ન અપિ પ્રાપ્નોતિ હ્મં સુહુ અણિહ્મં પરં લભતે ॥ ૪૩૬ ॥

અર્થ:- ધર્મરહિત જીવ જોકે મોટું, બીજાથી ન થઈ શકે તેવું, સાહસિક પરાક્રમ કરે તોપણ તેને ઈષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી નથી

૨૬૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પણ ઊલટો માત્ર અતિશય અનિષ્ટને પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ:- પાપના ઉદયથી ભલું કરતાં પણ બૂરું થાય છે એ જગત્પ્રસિદ્ધ છે.

इय पच्चक्खं पिच्छिय धम्माहम्माण विविहमाहप्पं ।

धम्मं आयरह सया पावं दूरेण परिहरह ॥ ४३७ ॥

इति प्रत्यक्षं दृष्ट्वा धर्माधर्मयोः विविधमाहात्म्यम् ।

धर्म आचरत सदा पापं दूरेण परिहरत ॥ ४३७ ॥

અર્થ:- હે પ્રાણી! આ પ્રમાણે ધર્મ તથા અધર્મનું અનેક પ્રકારનું માહાત્મ્ય પ્રત્યક્ષ જોઈને તમે ધર્મનું આચરણ કરો તથા પાપને દૂરથી જ છોડો!

ભાવાર્થ:- દશ પ્રકારથી ધર્મનું સ્વરૂપ કહી આચાર્યદેવે અધર્મનું ફળ પણ બતાવ્યું; અને હવે અહીં આ ઉપદેશ આપ્યો કે હે પ્રાણી! ધર્મ-અધર્મનું પ્રત્યક્ષ ફળ લોકમાં જોઈને તમે ધર્મને આચરો તથા પાપને છોડો! આચાર્ય મહાન નિષ્કારણ ઉપકારી છે, પોતાને કાંઈ જોઈતું નથી, માત્ર નિસ્પૃહ થયા થકા જીવોના કલ્યાણ અર્થે જ વારંવાર કહી પ્રાણીઓને જગાડે છે; એવા શ્રીગુરુ વંદન-પૂજન યોગ્ય છે. એ પ્રમાણે યતિધર્મનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

(દોહરો)

મુનિ-શ્રાવકના ભેદથી; ધર્મ બે પરકાર,
તેને સુણી ચિંતવો સતત, ત્રહી પામો ભવપાર.

ઈતિ ધર્માનુપ્રેક્ષા સમાપ્ત.

દ્વાદશતપનું વર્ણન

હવે ધર્માનુપ્રેક્ષાની ચૂલિકા કહેતા થકા આચાર્યદેવ બાર પ્રકારનાં તપવિધાનનું નિરૂપણ કરે છે:-

બારસભેઓ ભણિઓ ણિજ્જરહેઠુ તવો સમાસેણ ।

તસ્સ પયારા એદે ભણિજ્જમાણા મુણેયવ્વા ।। ૪૩૮ ।।

દ્વાદશભેદં ભણિતં નિર્જરાહેતુઃ તપઃ સમાસેન ।

તસ્ય પ્રકારાઃ એતે ભણ્યમાનાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ ।। ૪૩૮ ।।

અર્થ:- જિનાગમમાં બાર પ્રકારનું તપ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. કેવું છે તપ? કર્મનિર્જરાનું કારણ છે. તેના પ્રકાર હવે કહીશું તે જાણવા.

ભાવાર્થ:- નિર્જરાનું કારણ તપ છે અને તેના બાર પ્રકાર છે. અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્ત-શૈયાસન અને કાયકલેશ એ છ પ્રકારનાં બાહ્યતપ છે તથા પ્રાયશ્ચિત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન એ છ પ્રકારનાં અંતરંગતપ છે. તેનું જ વ્યાખ્યાન હવે કરીએ છીએ. તેમાં પહેલાં અનશન નામના તપને ચાર ગાથામાં કહે છે:-

ઉવસમણો અક્ષાણં ઉવવાસો વણિદો મુણિદેહિ ।

તમ્હા ભુંજંતા વિ ય જિદિંદિયા હોંતિ ઉવવાસા ।। ૪૩૯ ।।

ઉપશમનમ્ અક્ષાણાં ઉપવાસઃ વર્ણિતઃ મુનીન્દ્રૈઃ ।

તસ્માત્ ભુજ્જમાનાઃ અપિ ચ જિતેન્દ્રિયાઃ ભવન્તિ ઉપવાસાઃ ।। ૪૩૯ ।।

અર્થ:- ઇન્દ્રિયોના ઉપશમનને અર્થાત્ તેમને વિષયોમાં ન જવા દેવી તથા મનને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જોડવું તેને મુનીન્દ્રોએ ઉપવાસ કહ્યો છે. એટલા માટે જિતેન્દ્રિય પુરુષને, આહાર કરતો છતાં પણ, ઉપવાસ સહિત જ કહ્યો છે.

૨૭૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- ઇન્દ્રિઓને જીતવી તે ઉપવાસ છે; એટલા માટે ભોજન કરતા હોવા છતાં પણ યતિપુરુષ ઉપવાસી જ છે, કારણ કે તેઓ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી પ્રવર્તે છે.

જો મળદ્વિયવિજઈ ઇહભવપરલોયસોક્ષણિરવેક્ષો ।

અપ્પાણે વિ ય ણિવસઈ સજ્ઞાયપરાયણો હોદિ ॥૪૪૦॥

કમ્માણ ણિચ્છરદ્વં આહારં પરિહરેઈ લીલાણ ।

एगदिणादिपमाणं तस्स तवं अणसणं होदि ॥ ४४१ ॥

ય: મન:ઇન્દ્રિયવિજયી ઇહભવપરલોકસૌખ્યનિરપેક્ષ: ।

आत्मनि एव निवसति स्वाध्यायपरायणः भवति ॥ ४४० ॥

કર્મણાં નિર્જરાર્થં આહારં પરિહરતિ લીલયા ।

एकदिनादिप्रमाणं तस्य तपः अनशनं भवति ॥ ४४१ ॥

અર્થ:- જે મન અને ઇન્દ્રિયોનો જીતવાવાળો છે, આ ભવ પરભવના વિષયસુખોમાં અપેક્ષારહિત છે અર્થાત્ વાંચ્છા કરતો નથી, પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ રહે છે વા સ્વાધ્યાયમાં તત્પર છે, તથા કર્મનિર્જરા અર્થે ક્રીડા એટલે લીલામાત્ર કલેશરહિત-હર્ષસહિત એક દિવસ આદિની મર્યાદાપૂર્વક જે આહારને છોડે છે તેને અનશનતપ હોય છે.

ભાવાર્થ:- ઉપવાસનો આવો અર્થ છે કે-ઇન્દ્રિય તથા મન વિષયોમાં પ્રવૃત્તિરહિત થઈ આત્મામાં રહે તે ઉપવાસ છે. આલોક-પરલોક સંબંધી વિષયોની વાંચ્છા ન કરવી તે ઇન્દ્રિયજય છે તથા આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેવું વા શાસ્ત્રના અભ્યાસ-સ્વાધ્યાયમાં મન લગાવવું એ ઉપવાસમાં પ્રધાન છે; વળી જેમ કલેશ ન ઊપજે એવી રીતે ક્રીડામાત્રપણે એક દિવસ આદિની મર્યાદારૂપ આહારનો ત્યાગ કરવો તે ઉપવાસ છે. એ પ્રમાણે ઉપવાસ નામનું અનશનતપ થાય છે.

**उववासं कुव्वाणो आरंभं जो करेदि मोहादो ।
तस्स किलेसो अवरं कम्माणं णेव णिज्जरणं ॥ ४४२ ॥**

**उपवासं कुर्वाणः आरम्भं यः करोति मोहतः ।
तस्य क्लेशः अपरं कर्मणां नैव निर्जरणम् ॥ ४४२ ॥**

અર્થ:- જે ઉપવાસ કરતો થકો પણ મોહથી આરંભ-ગૃહ કાર્યાદિકને કરે છે તેને પ્રથમ ગૃહકાર્યનો કલેશ તો હતો જ અને બીજો આ ભોજન વિના ક્ષુધા-તૃષ્ણાનો કલેશ થયો. એટલે એ પ્રમાણે થતાં તો કલેશ જ થયો પણ કર્મનિર્જરા તો ન થઈ.

ભાવાર્થ:- જે આહારને તો છોડે પણ વિષય-ક્રપાય-આરંભને ન છોડે તેને પહેલાં તો કલેશ હતો જ અને હવે આ બીજો કલેશ ભૂખ-તરસનો થયો, એવા ઉપવાસમાં કર્મનિર્જરા ક્યાંથી થાય? કર્મનિર્જરા તો સર્વ કલેશ છોડી સામ્યભાવ કરતાં જ થાય છે એમ સમજવું.

હવે અવમોદર્યતપ બે ગાથામાં કહે છે:-

**आहारगृद्धिरहिओ चरियामग्गेण पासुगं जोगं ।
अप्पयरं जो भुंजइ अवमोदरियं तवं तस्स ॥ ४४३ ॥**

**आहारगृद्धिरहितः चर्यामार्गेण प्रासुकं योग्यम् ।
अल्पतरं यः भुंक्ते अवमौदर्यं तपः तस्य ॥ ४४३ ॥**

અર્થ:- જે તપસ્વી આહારની અતિ ગૃદ્ધિ રહિત થઈ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ચર્યાના માર્ગાનુસાર યોગ્ય પ્રાસુક આહાર પણ અતિ અલ્પ ગ્રહણ કરે તેને અવમોદર્યતપ હોય છે.

ભાવાર્થ:- મુનિરાજ આહારના ઈંતાલીશ દોષ, બત્રીસ અંતરાય ટાળી ચૌદ મળદોષરહિત પ્રાસુક યોગ્ય ભોજન ગ્રહણ કરે છે તોપણ તે ઊણોદરતપ કરે છે, તેમાં પણ પોતાના આહારના પ્રમાણથી થોડો આહાર લે છે. આહારનું પ્રમાણ એક ગ્રાસથી

૨૭૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

બત્રીસ ગ્રાસ સુધી કહ્યું છે તેમાં યથાઈચ્છાનુસાર ઘટતા પ્રમાણમાં (આહાર) લે તે અવમોદર્યતપ છે.

જો પુન કિત્તિણિમિત્તં માયાए मिष्टभिक्षलाहट्टं ।

अप्यं भुंजदि भोज्यं तस्स तवं णिष्फलं बिदियं ॥ ૪૪૪ ॥

यः पुनः कीर्तिनिमित्तं मायया मिष्टभिक्षालाभार्थम् ।

अल्पं भुंक्ते भोज्यं तस्य तपः निष्फलं द्वितीयम् ॥ ૪૪૪ ॥

અર્થ:- જે મુનિ કીર્તિને માટે વા માયા-કપટ કરી વા મિષ્ટ ભોજનના લાભ અર્થે અલ્પ ભોજન કરી તેને તપનું નામ આપે છે તેનું આ બીજું અવમોદર્યતપ નિષ્ફળ છે.

ભાવાર્થ:- જે એમ વિચારે છે કે અલ્પ ભોજન કરવાથી મારી પ્રસંશા થશે, તથા કપટથી લોકને ભૂલાવામાં નાખી પોતાનું કોઈ પ્રયોજન સાધવા માટે વા થોડું ભોજન કરવાથી મિષ્ટરસ સહિત ભોજન મળશે એવા અભિપ્રાયથી ઊણોદરતપ જે કરે છે તે તપ નિષ્ફળ છે. એ તપ નથી પણ પાખંડ છે.

હવે વૃત્તિપરિસંખ્યાનતપ કહે છે:-

एगादिगिहपमाणं किच्चा संकल्पकल्पियं विरसं ।

भोज्यं पसु व्व भुंजदि वित्तिपमाणं तवो तस्स ॥ ૪૪૫ ॥

एकादिगृहप्रमाणं कृत्वा संकल्पकल्पितं विरसम् ।

भोज्यं पशुवत् भुंक्ते वृत्तिप्रमाणं तपः तस्य ॥ ૪૪૫ ॥

અર્થ:- મુનિ આહાર લેવા નીકળે ત્યારે પ્રથમથી જ મનમાં આવી મર્યાદા કરી નીકળે કે-આજ એક ઘરે વા બે ઘરે વા ત્રણ ઘરે જ આહાર મળી જાય તો લેવો, નહિ તો પાછા ફરવું. વળી એક રસની, આપવાવાળાની તથા પાત્રની મર્યાદા કરે કે આવો દાતાર, આવી પદ્ધતિથી, આવા પાત્રમાં ધારણ કરી આહાર આપે તો જ લેવો, સરસ-નીરસ વા ફલાણો આહાર મળે તો જ લેવો

દ્વાદશતપ]

[૨૭૩

એમ આહારની પણ મર્યાદા કરે, ઇત્યાદિક વૃત્તિની સંખ્યા-ગણના-મર્યાદા મનમાં વિચારી એ જ પ્રમાણે (આહાર) મળે તો જ લે, બીજા પ્રકારે ન લે. વળી આહાર લે તો ગાય વગેરે પશુની માફક આહાર કરે અર્થાત્ જેમ ગાય આમતેમ જોયા સિવાય માત્ર ચારો ચરવા તરફ જ દ્રષ્ટિ રાખે છે તેમ (મુનિ આહાર) લે તેને વૃત્તિપરિસંખ્યાનતપ કહે છે.

ભાવાર્થ:- ભોજનની આશાનો નિરાસ કરવા સારું આ તપ કરવામાં આવે છે, કારણ કે સંકલ્પ અનુસાર વિધિ મળી જવી એ દૈવયોગ છે અને એવું મહાન કઠણ તપ મહામુનિ કરે છે.

હવે રસપરિત્યાગતપ કહે છે:-

સંસારદુઃખતદ્વો વિસસમવિસયં વિચિંતમાણો જો ।

નીરસભોજ્યં ભુંજઈ રસચાઓ તસ્સ સુવિસુદ્ધો ॥ ૪૪૬ ॥

સંસારદુઃખત્રસ્તઃ વિષસમવિષયં વિચિન્તયન્ યઃ ।

નીરસભોજ્યં ભુંક્તે રસત્યાગઃ તસ્ય સુવિશુદ્ધઃ ॥ ૪૪૬ ॥

અર્થ:- જે મુનિ સંસારદુઃખથી ભયભીત થઈ આ પ્રમાણે વિચારે છે કે- ઇન્દ્રિયોના વિષયો વિષ જેવા છે, વિષ ખાતાં તો એક વાર મરણ થાય છે પણ વિષયરૂપ વિષથી ઘણાં જન્મ-મરણ થાય છે. એમ વિચારી જે નીરસભોજન કરે છે તેને રસપરિત્યાગતપ નિર્મળ થાય છે.

ભાવાર્થ:- રસ છ પ્રકારના છે-ઘી, તેલ, દહીં, મીઠાઈ, લવણ અને દૂધ એવા તથા ખાટો, ખારો, મીઠો, કડવો, તીખો અને કષાયલો એ પણ રસ છે.^૧ તેનો ભાવનાનુસાર ત્યાગ કરવો અર્થાત્

૧. खीरदधिसप्पितेलं गुडलवणाणं च जं परिच्ययणं ।

तिक्तकडुकसायंबिलं मधुररसाणं च जं चयणं ॥

મૂલાધાર-પંચાચારાધિકાર, ગા. ૧૫૫

૨૭૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

કોઈ એક જ રસ છોડે, બે રસ છોડે વા બધાય રસ છોડે. એ પ્રમાણે રસપરિત્યાગતપ થાય છે.

પ્રશ્ન:- કોઈ રસત્યાગને જાણતો ન હોય અને મનમાં જ ત્યાગ કરે તો એ પ્રમાણે જ વૃત્તિપરિસંખ્યાન પણ છે તો પછી તેમાં અને આમાં તફાવત શો ?

સમાધાન:- વૃત્તિપરિસંખ્યાનમાં તો અનેક પ્રકારના ત્યાગની સંખ્યા છે અને આમાં રસનો જ ત્યાગ છે એટલી વિશેષતા છે. વળી આ પણ વિશેષતા છે કે- રસપરિત્યાગ તો ઘણા દિવસનો પણ થાય અને તેને શ્રાવક જાણી પણ જાય છે ત્યારે વૃત્તિપરિસંખ્યાન ઘણા દિવસનું થતું નથી.

હવે વિવિક્તશૈયાસનતપ કહે છે:-

જો રાયદોસહેદૂ આસણસિજ્ઞાદિયં પરિચ્ચયઙ્ ।

અપ્પા ણિવ્વિસય સયા તસ્સ તવો પંચમો પરમો ॥ ૪૪૭ ॥

યઃ રાગદ્વેષહેતુઃ આસનશય્યાદિકં પરિત્યજતિ ।

આત્મા નિર્વિષયઃ સદા તસ્ય તપઃ પઞ્ચમં પરમમ્ ॥ ૪૪૭ ॥

અર્થ:- જે મુનિ રાગદ્વેષના કારણરૂપ આસન, શૈયા વગેરેને છોડે છે, સદાય પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે તથા નિર્વિષય અર્થાત્ ઈન્દ્રિયવિષયોથી વિરક્ત થાય છે તે મુનિને આ પાંચમું વિવિક્તશૈયાસનતપ ઉત્કૃષ્ટ થાય છે.

ભાવાર્થ:- બેસવાનું સ્થાન તે આસન છે અને સૂવાનું સ્થાન તે શૈયા છે તથા ‘આદિ’ શબ્દથી મળમૂત્રાદિ નાખવાનું સ્થાન સમજવું. એ ત્રણે એવાં હોય કે જ્યાં રાગ-દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય નહિ અને વીતરાગતા વધે, એવા એકાન્ત સ્થાનમાં (મુનિ) બેસે સૂવે, કારણ કે મુનિજનોને તો પોતાનું સ્વરૂપ સાધવું છે પણ ઈન્દ્રિયવિષય સેવવા નથી; માટે એકાન્તસ્થાન કહ્યું છે.

પૂયાદિસુ ણિરવેક્ષો સંસારસરીરભોગણિવ્વિણ્ણો ।
અભ્મંતરતવકુસલો ઉવસમસીલો મહાસંતો ॥ ૪૪૮ ॥
જો ણિવસેદિ મસાણે વણગહણે ણિજ્જુણે મહાભીમે ।
અણ્ણત્થ વિ એયંતે તસ્સ વિ એદં તવં હોદિ ॥ ૪૪૯ ॥
પૂજાદિષુ નિરપેક્ષઃ સંસારશરીરભોગનિર્વિણ્ણઃ ।
આખ્યન્તરતપઃકુશલઃ ઉપશમશીલઃ મહાશાન્તઃ ॥ ૪૪૮ ॥
યઃ નિવસતિ સ્મશાને વનગહને નિર્જને મહાભીમે ।
અન્યત્ર અપિ એકાન્તે તસ્ય અપિ એતત્ તપઃ ભવતિ ॥ ૪૪૯ ॥

અર્થ:- જે મહામુનિ પૂજા આદિમાં તો નિરપેક્ષ છે અર્થાત્ પોતાનાં પૂજા- માહાત્મ્ય આદિને ઇચ્છતા નથી, સંસાર-દેહ-ભોગથી વિરક્ત છે, સ્વાધ્યાય ધ્યાનાદિ અંતરંગતપમાં પ્રવીણ છે અર્થાત્ ધ્યાન-અધ્યયનનો નિરંતર અભ્યાસ રાખે છે, ઉપશમશીલ અર્થાત્ મંદકષાયરૂપ શાંતપરિણામ જ છે સ્વભાવ જેનો તથા જે મહાપરાક્રમી અને ક્ષમાદિ પરિણામ યુક્ત છે એવા મહામુનિ મસાણભૂમિમાં, ગહનવનમાં, જ્યાં લોકની આવ-જાવ ન હોય એવા નિર્જનસ્થાનમાં, મહા ભયાનક ગહન વનમાં તથા અન્ય પણ એવા એકાન્તસ્થાનમાં રહે છે તેને નિશ્ચયથી આ વિવિક્તશૈયાસનતપ હોય છે.

ભાવાર્થ:- મહામુનિ વિવિક્તશૈયાસનતપ કરે છે. ત્યાં એવા એકાન્તસ્થાનમાં તેઓ સૂવે-બેસે છે કે જ્યાં ચિત્તમાં ક્ષોભ કરવાવાળા કોઈ પણ પદાર્થો ન હોય, એવાં સૂનાં ઘર, ગિરિગુફા, વૃક્ષનાં કોતર, ગૃહસ્થોએ પોતે બનાવેલા ઉદ્યાન- વસ્તિકાદિક, દેવમંદિર તથા મસાણભૂમિ ઇત્યાદિ એકાન્તસ્થાન હોય ત્યાં ધ્યાન-અધ્યયન કરે છે, કારણ કે તેઓ દેહથી તો નિર્મમત્વ છે, વિષયોથી વિરક્ત છે અને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં અનુરક્ત છે.

૨૭૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

એવા મુનિ વિવિક્તશૈથ્યાસનતપ સંયુક્ત છે.

હવે કાયકલેશતપ કહે છે:-

दुस्सहउवसग्गजई आतावणसीयवायखिण्णो वि ।

जो ण वि खेदं गच्छदि कायकिलेसो तवो तस्स ॥ ४५० ॥

दुस्सहोपसर्गजयी आतापनशीतवातखिन्नः अपि ।

यः न अपि खेदं गच्छति कायक्लेशं तपः तस्य ॥ ४५० ॥

અર્થ:- જે મુનિ દુસ્સહ ઉપસર્ગને જીતવાવાળા હોય, આતાપ-શીત-વાતથી પીડિત થવા છતાં પણ ખેદને પ્રાપ્ત ન થતા હોય, તથા ચિત્તમાં ક્ષોભ-કલેશ ન ઊપજતો હોય તે મુનિને કાયકલેશ નામનું તપ હોય છે.

ભાવાર્થ:- ગ્રીષ્મકાળમાં પર્વતના શિખર આદિ ઉપર કે જ્યાં સૂર્યકિરણોનો અત્યંત આતાપ થઈ રહ્યો છે અને નીચે ભૂમિશિલાદિક પણ તપ્તાયમાન છે ત્યાં મહામુનિ આતાપનયોગ ધારણ કરે છે, શીતકાળમાં નદી આદિના કિનારે ખુલ્લા મેદાનમાં જ્યાં અતિ ઠંડી પડવાથી વૃક્ષ પણ બળી જાય ત્યાં ઉભા રહે છે, તથા ચોમાસામાં વર્ષા વરસતી હોય, પ્રચંડ પવન ચાલતો હોય અને ડાંસ-મચ્છર ચટકા ભરતા હોય એવા સમયમાં વૃક્ષની નીચે યોગ ધારણ કરે છે; તથા અનેક વિકટ આસન કરે છે. એ પ્રમાણે કાયકલેશનાં અનેક કારણો મેળવે છે છતાં સામ્યભાવથી ડગતા નથી, અનેક પ્રકારના ઉપસર્ગોને જીતવાવાળા છે છતાં ચિત્તમાં જેમને ખેદ ઊપજતો નથી, ઊલટા પોતાના સ્વરૂપધ્યાનમાં નિમગ્ન રહે છે, તેમને (એવા મુનિને) કાયકલેશતપ હોય છે. જેને કાયા તથા ઇન્દ્રિયોથી મમત્વ હોય છે તેને ચિત્તમાં ક્ષોભ થાય છે, પરંતુ આ મુનિ તો એ બધાયથી નિસ્પૃહ વર્તે છે, તેમને શાનો ખેદ હોય? એ પ્રમાણે છ પ્રકારના બાહ્ય તપોનું નિરૂપણ કર્યું.

ધર્મનિપ્રેક્ષા]

[૨૭૭

હવે છ પ્રકારનાં અંતરંગ તપોનું વ્યાખ્યાન કરે છે. ત્યાં પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત નામનું તપ કહે છે.

**દોસં ણ કરેદિ સયં અણ્ણં પિ ણ કારણદિ જો તિવિહં ।
કુવ્વાણં પિ ણ ઇચ્છદિ તસ્સ વિસોહી પરા હોદિ ।। ૪૫૧ ।।**

**દોષં ન કરોતિ સ્વયં અન્યં અપિ ન કારયતિ યઃ ત્રિવિધમ્ ।
કુર્વાણં અપિ ન ઇચ્છતિ તસ્ય વિશુદ્ધિઃ પરા ભવતિ ।। ૪૫૧ ।।**

અર્થ:- જે મુનિ મન-વચન-ક્રયાથી પોતે દોષ કરે નહિ, બીજા પાસે દોષ કરાવે નહિ તથા કોઈ દોષ કરતો હોય તેને ઈષ્ટ-ભલો જાણે નહિ તેને ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધતા હોય છે.

ભાવાર્થ:- અહીં ‘વિશુદ્ધિ’ નામ પ્રાયશ્ચિતનું છે. ‘પ્રાયઃ’ શબ્દથી તો પ્રકૃષ્ટ ચારિત્રનું ગ્રહણ છે અર્થાત્ એવું ચારિત્ર જેને હોય તેને ‘પ્રાયઃ’ કહે છે. અથવા સાધુલોકનું ચિત્ત જે કાર્યમાં હોય તેને પ્રાયશ્ચિત કહે છે, અથવા આત્માની વિશુદ્ધતા કરે તે પ્રાયશ્ચિત છે. વળી (પ્રાયશ્ચિત શબ્દનો) બીજો અર્થ આવો પણ છે કે-‘પ્રાયઃ’ નામ અપરાધનું છે, તેને ‘ચિત્ત’ એટલે તેની શુદ્ધિ કરવી તેને પણ પ્રાયશ્ચિત કહીએ છીએ. મતલબ કે પૂર્વે કરેલા અપરાધથી જે વડે શુદ્ધતા થાય તે પ્રાયશ્ચિત છે. એ પ્રમાણે જે મુનિ મન-વચન-ક્રાય અને કૃત-કારિત-અનુમોદનાથી દોષ ન લગાવે તેને ઉત્કૃષ્ટ વિશુદ્ધતા હોય છે અને એ જ પ્રાયશ્ચિત^૧ નામનું તપ છે.

૧ યતિના આચારમાં દશ પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત કહ્યું છે યથા :-

આલોચનપઢિકમણં ઉભય વિવેગો તહા વિહસ્સગ્ગો ।
તવછેદો મૂલં પિ ય પરિહારો ચેવ સદ્દહણં ।।

મૂલાચાર-પંચાચારાધિકાર ગા૦ ૧૬૫

૨૭૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

अह कह वि पमादेण य दोसो जदि एदि तं पि पयडेदि ।

णिदोससाहुमूले दसदोसविवज्जिदो होदुं ।। ४५२ ।।

अथ कथमपि प्रमादेन च दोषः यदि एति तं अपि प्रकटयति ।

निर्दोषसाधुमूले दशदोषविवर्जितः भवितुम् ।। ४५२ ।।

અર્થ:- અથવા કોઈ પ્રકારથી પ્રમાદ વડે પોતાના ચારિત્રમાં દોષ આવી ગયો હોય તો તેને નિર્દોષ સાધુ-આચાર્યની નિકટ દશ દોષ રહિતપણે પ્રગટ કરે-આલોચન કરે.

ભાવાર્થ:- પ્રમાદથી પોતાના ચારિત્રમાં દોષ લાગ્યો હોય તો આચાર્ય પાસે જઈ દશ દોષ રહિત આલોચના કરે. પાંચ ઇન્દ્રિય, ચાર કપાય, ચાર વિકથા, એક નિદ્રા અને એક સ્નેહ એ પાંચે પ્રમાદ છે તેના પંદર ભેદ છે.^૧ (વિશેષ) ભંગોની અપેક્ષાએ તેના ઘણા (૩૭૫૦૦) ભેદ છે, તેમનાથી દોષ લાગે છે.

વળી આલોચનાના દશ દોષ છે.^૨ તેનાં નામ-આકંપિત, અનુમાનિત, બાદર, સૂક્ષ્મ, દષ્ટ, પ્રચ્છન્ન, શબ્દાકુલિત, બહુજન, અવ્યક્ત અને તત્સેવી-એ દશ દોષ છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે:-

૧. આચાર્યને ઉપકરણાદિક આપી પોતા પ્રત્યે કરુણા ઉપજાવી જાણે કે 'આમ કરવાથી મને પ્રાયશ્ચિત્ થોડું આપશે'

१ विकहा तहा कसाया इंदियणिद्वा तहेव पणओ य ।
चदु चदु पणमेगेगं होंति पमादा हु पण्णरस ।।

ગો૦ જ૦ ગા૦ ૩૪

२ आकंपिय अणुमाणिय जं दिट्ठं बादरं च सुहुमं च ।
छण्णं सद्दाउलियं बहुजणमव्वत्त तस्सेवी ।।

(ભગવતી આરાધના પૃષ્ઠ ૨૫૭ તથા મૂલાચાર ભા૦ ૨ શીલગુણાધિકાર-ગા૦ ૧૫)

દ્વાદશતપ]

[૨૭૯

એમ વિચારી અલોચના કરે તે આકંપિતદોષ છે.

૨. વચન દ્વારા જ આચાર્યનાં વખાણ આદિ કરી આલોચના કરે તે એવા અભિપ્રાયથી કે ‘આચાર્ય મારા પ્રત્યે પ્રસન્ન રહે તો પ્રાયશ્ચિત થોડું આપશે’; તે અનુમાનિતદોષ છે.

૩. પ્રત્યક્ષ દેખાતા દોષ હોય તે કહે પણ અણદેખાતા ન કહે તે દષ્ટદોષ છે.

૪. સ્થૂલ-મોટા દોષ તો કહે પણ સૂક્ષ્મ ન કહે તે બાદર દોષ છે.

૫. ‘સૂક્ષ્મ જેણે કહી દીધા તે બાદર દોષ શા માટે છુપાવે’ એવા માયાચારથી જે સૂક્ષ્મદોષ જ કહે પણ બાદર ન કહે તે સૂક્ષ્મ દોષ છે.

૬. છુપાવીને કહે, તે એમ કે કોઈ બીજાએ પોતાનો દોષ કહી દીધો હોય ત્યારે જ કહે કે ‘એવો જ દોષ મને લાગ્યો છે’ પણ દોષનું નામ પ્રગટ ન કરે તે પ્રચ્છન્નદોષ છે.

૭. ‘રખે કોઈ સાંભળી ન જાય!’ એવા અભિપ્રાયથી ઘણા શબ્દોના કોલાહલમાં પોતાના દોષ કહે તે શબ્દાકુલિતદોષ છે.

૮. પોતાના ગુરુ પાસે આલોચના કરી ફરી પાછો અન્ય ગુરુ પાસે પણ આલોચના કરે તે આવા અભિપ્રાયથી કે ‘આનું પ્રાયશ્ચિત અન્ય ગુરુ શું બતાવે છે?’ એ બહુજનદોષ છે.

૯. ‘આ દોષ છુપાવ્યો છુપાવાનો નથી માટે કહેવો જ જોઈએ’ એમ વિચારી પ્રગટ-વ્યક્ત દોષ હોય તે કહે, તે અવ્યક્ત દોષ છે.

૧૦. પોતાને લાગેલા દોષની ગુરુ પાસે આલોચના કરી, કોઈ અન્ય મુનિએ પ્રાયશ્ચિત લીધું હોય તેને જોઈ તે પ્રમાણે પોતાને પણ દોષ લાગ્યા હોય તેની આલોચના ગુરુ પાસે નહિ

૨૮૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

કરતાં પોતાની મેળે પ્રાયશ્ચિત લઈ લે પરંતુ દોષ પ્રગટ કરવાનો અભિપ્રાય ન હોય, તે તત્સેવીદોષ છે.

આવા દશ દોષ રહિત સરળચિત્ત બની બાળકની માફક આલોચના કરે.

जं किं पि तेण दिण्णं तं सव्वं सो करेदि सद्दाए ।

णो पुणु हियए संकदि किं थोवं किं पि वहुयं वा ।। ४५३ ।।

यत् किमपि तेन दत्तं तत् सर्वं सः करोति श्रद्धया ।

नो पुनः हृदये शंकते किं स्तोकं किमपि बहुकं वा ।। ४५३ ।।

અર્થ:- દોષની આલોચના કર્યા પછી આચાર્ય જે કાંઈ પ્રાયશ્ચિત આપ્યું હોય તે બધુંય શ્રદ્ધાપૂર્વક ગ્રહણ કરે પણ હૃદયમાં એવી શંકા-સંદેહ ન રાખે કે આ આપેલું પ્રાયશ્ચિત્ત થોડું છે કે ઘણું છે ?

ભાવાર્થ:- તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પ્રાયશ્ચિત્તના નવ ભેદ કહ્યા છે- આલોચના, પ્રતિક્રમણ, તદુભય, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, છેદ, પરિહાર અને ઉપસ્થાપના. ત્યાં દોષને યથાવત કહેવો તે આલોચના છે, દોષને મિથ્યા કરાવવો તે પ્રતિક્રમણ છે, આલોચન-પ્રતિક્રમણ બંને કરાવવાં તે તદુભય છે, ભવિષ્યનો ત્યાગ કરાવવો તે વિવેક છે, કાયોત્સર્ગ કરાવવો તે વ્યુત્સર્ગ છે, અનશનાદિ તપ કરાવવો તે તપ છે, દીક્ષા છેદન કરવી અર્થાત્ ઘણા દિવસના દીક્ષિતને થોડા દિવસનો કરવો તે છેદ છે, સંઘ બહાર કરવો તે પરિહાર છે, તથા ફરીથી નવેસરથી દીક્ષા આપવી તે ઉપસ્થાપના છે. એ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત નવ પ્રકારથી છે તથા તેમના પણ અનેક ભેદ છે. ત્યાં દેશ, કાળ, અવસ્થા, સામર્થ્ય અને દોષનું વિધાન જોઈ આચાર્ય યથાવિધિ પ્રાયશ્ચિત આપે છે તેને શ્રદ્ધાપૂર્વક અંગીકાર કરે પણ તેમાં સંશય ન કરે.

પુણરવિ કાણં ણેચ્છદિ તં દોસં જહ વિ જાહ સયખંડં ।
એવં ણિચ્છયસહિદો પાયચ્છિત્તં તવો હોદિ ॥ ૪૫૪ ॥

પુનઃ અપિ કર્તું ન ઇચ્છતિ તં દોષં યદ્યપિ યાતિ શતખણ્ડમ્ ।
એવં નિશ્ચયસહિતઃ પ્રાયશ્ચિત્તં તપઃ ભવતિ ॥ ૪૫૪ ॥

અર્થ:- લાગેલા દોષનું પ્રાયશ્ચિત લઈને પાછો તે દોષને કરવા ન ઇચ્છે, પોતાના સેંકડો ખંડ થઈ જાય તોપણ તે દોષ ન કરે-એવા નિશ્ચયપૂર્વક પ્રાયશ્ચિત નામનું તપ હોય છે.

ભાવાર્થ:- ચિત્ત એવું દૃઢ કરે કે પોતાના શરીરના સેંકડો ખંડ થઈ જાય તોપણ પહેલાં લાગેલા દોષને ફરીથી ન લગાવે, તે પ્રાયશ્ચિત્તતપ છે.

જો ચિંતહ અપ્પાણં ણાણસરૂવં પુણો પુણો ણાણી ।
વિકહાદિવિરત્તમણો પાયચ્છિત્તં વરં તસ્સ ॥ ૪૫૫ ॥

યઃ ચિન્તયતિ આત્માનં જ્ઞાનસ્વરૂપં પુનઃ પુનઃ જ્ઞાની ।
વિકથાદિવિરક્તમનાઃ પ્રાયશ્ચિત્તં વરં તસ્ય ॥ ૪૫૫ ॥

અર્થ:- જે જ્ઞાની મુનિ આત્માને વારંવાર-ફરી ફરી જ્ઞાન સ્વરૂપ ચિંતવન કરે, વિકથાદિક પ્રમાદોથી વિરક્ત બની માત્ર જ્ઞાનને જ નિરંતર સેવન કરે તેને શ્રેષ્ઠ પ્રાયશ્ચિત હોય છે.

ભાવાર્થ:- નિશ્ચયપ્રાયશ્ચિત્ત આ છે કે-જેમાં સર્વ પ્રાયશ્ચિત્તના ભેદો ગર્ભિત છે, અર્થાત્ પ્રમાદરહિત થઈ પોતાના શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનું ધ્યાન કરવું કે જેનાથી સર્વ પાપોનો પ્રલય થાય છે. એ પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત નામનો અંતરંગતપનો ભેદ કહ્યો.

હવે ત્રણ ગાથામાં વિનયતપ કહે છે :-

વિણઓ પંચપયારો દંસણણાણે તહા ચરિત્તે ય ।
બારસભેયમ્મિ તવે ઉવયારો બહુવિહો ણેઓ ॥ ૪૫૬ ॥

૨૮૨]

[સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

વિનયઃ પંચપ્રકારઃ દર્શનજ્ઞાને તથા ચારિત્રે ચ ।

દ્વાદશભેદે તપસિ ઉપચારઃ બહુવિધઃ જ્ઞેયઃ ॥ ૪૫૬ ॥

અર્થઃ- વિનયના પાંચ પ્રકાર છે. દર્શનનો, જ્ઞાનનો, ચારિત્રનો, બાર ભેદરૂપ તપનો વિનય તથા બહુવિધ ઉપચારવિનય.

દંસળળાળચરિત્તે સુવિસુદ્ધો જો હવેઙ્ગ પરિણામો ।

બારસભેદે વિ તવે સો ઘ્વિય વિળઓ હવે તેસિં ॥ ૪૫૭ ॥

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રે સુવિશુદ્ધઃ યઃ ભવતિ પરિણામઃ ।

દ્વાદશભેદે અપિ તપસિ સઃ ઇવ વિનયઃ ભવેત્ તેષામ્ ॥ ૪૫૭ ॥

અર્થઃ- દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં તથા બાર ભેદરૂપ તપમાં જે વિશુદ્ધપરિણામ થાય છે તે જ તેમનો વિનય છે.

ભાવાર્થઃ- સમ્યઙ્દર્શનના શંકાદિક અતિચારરહિત પરિણામ થાય તે દર્શનવિનય છે, જ્ઞાનનો સંશયાદિરહિત પરિણામે અષ્ટાંગ અભ્યાસ કરવો તે જ્ઞાનવિનય છે, અતિચારરહિત અહિંસાદિ પરિણામપૂર્વક ચારિત્રનું પાલન કરવું તે ચારિત્રવિનય છે, એ જ પ્રમાણે તપોનાં ભેદોને નિરખી-દેખી નિર્દોષ તપ પાલન કરવું તે તપવિનય છે.

રયળત્તયજુત્તાળં અળુકૂલં જો ચરેદિ ભત્તીઇ ।

ભિઘ્વો જહ રાયાળં ઉવયારો સો હવે વિળઓ ॥ ૪૫૮ ॥

રત્નત્રયયુક્તાનાં અનુકૂલં યઃ ચરતિ ભક્ત્યા ।

ભૂત્યઃ યથા રાજ્ઞાં ઉપચારઃ સઃ ભવેત્ વિનયઃ ॥ ૪૫૮ ॥

અર્થઃ- સમ્યઙ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયના ધારક મુનિજનોનું અનુકૂળ ભક્તિપૂર્વક અનુચરણ કરે, જેમ રાજાનો નોકર રાજાને અનુકૂળ પ્રવર્તે છે તેમ, તે ઉપચારવિનય છે.

ભાવાર્થઃ- જેમ રાજાનો ચાકર-કિંકરલોક રાજાને અનુકૂળ

દ્વાદશતપ]

[૨૮૩

પ્રવર્તે છે, તેની આજ્ઞા માન્ય કરે છે, તેના હુકમ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે, તેને પ્રત્યક્ષ જોઈ ઊભા થઈ થવું-સન્મુખ જવું-હાથ જોડવા-પ્રણામ કરવા- તે ચાલે ત્યારે તેની પાછળ પાછળ ચાલવું-અને તેના પોષાકાદિ ઉપકરણ સંભાળવાં (એ આદિ જેમ તે ચાકર કરે છે) તેમ જ મુનિજનોની ભક્તિ, તેમનો વિનય, તેમની આજ્ઞાનું પાલન, તેમને પ્રત્યક્ષ જોઈ ઊભા થઈ સન્મુખ જવું, હાથ જોડવા, પ્રણામ કરવા, તે ચાલે ત્યારે પાછળ પાછળ ચાલવું તથા તેમનાં ઉપકરણ સંભાળવાં ઇત્યાદિક તેમનો વિનય કરવો તે ઉપચારવિનય છે.

હવે બે ગાથામાં વૈયાવૃત્ત્યતપ કહે છે :-

જો ઉવયરદિ જદીળં ઉવસગ્ગજરાઙ્ઘીળકાયાળં ।

પૂયાદિસુ ણિરવેક્ષં વેજ્જાવચ્ચં તવો તસ્સ ॥ ૪૫૧ ॥

ય: ઉપચરતિ યતીનાં ઉપસર્ગજરાદિક્ષીળકાયાનામ્ ।

પૂજાદિષુ નિરપેક્ષં વૈયાવૃત્ત્યં તપ: તસ્ય ॥ ૪૫૧ ॥

અર્થ:- કોઈ મુનિ-યતિ ઉપસર્ગથી પીડિત હોય તથા વૃદ્ધાવસ્થા વા રોગાદિકથી ક્ષીણકાય હોય તેમનો પોતાની ચેષ્ટાથી, ઉપદેશથી તથા અલ્પ વસ્તુથી ઉપકાર કરે તેને વૈયાવૃત્ત્ય નામનું તપ હોય છે. તે કેવી રીતે કરે? પોતે પોતાનાં પૂજા-મહિમાદિની અપેક્ષા-વાંચ્છા રહિત જેમ બની શકે તેમ કરે.

ભાવાર્થ:- પોતે નિસ્પૃહ બનીને મુનિજનોની ચાકરી કરે તે વૈયાવૃત્ત્ય છે. આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, તપસ્વી, શૈક્ષ્ય, ગ્લાન, ગણ, કૂલ, સંઘ, સાધુ અને મનોજ્ઞ એ દશ પ્રકારનાં યતિપુરુષો વૈયાવૃત્ત્ય કરવા યોગ્ય કહ્યા છે. તેમનું યથાયોગ્ય, પોતાની શક્તિની વૃદ્ધિ માટે, વૈયાવૃત્ત્ય કરે.

જો વાવરઙ્ઘ સરુવે સમદમભાવમ્મિ સુદ્ધિઉવજુત્તો ।

લોયવવહારવિરદો વેજ્જાવચ્ચં પરં તસ્સ ॥ ૪૬૦ ॥

૨૮૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

યઃ વ્યાવૃણોતિ સ્વરૂપે શમદમભાવે શુદ્ધચુપયુક્તઃ ।

લોકવ્યવહારવિરતઃ વૈયાવૃત્ત્યં પરં તસ્ય ॥ ૪૬૦ ॥

અર્થઃ- જે મુનિ શમદમભાવરૂપ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં શુદ્ધોપયોગથી યુક્ત થઈને પ્રવર્તે છે તથા લોકવ્યવહારરૂપ બાહ્ય વૈયાવૃત્ત્યથી જે વિરક્ત છે તેમને ઉત્કૃષ્ટ (નિશ્ચય) વૈયાવૃત્ત્ય હોય છે.

ભાવાર્થઃ- શમ એટલે રાગદ્વેષરહિત સામ્યભાવ તથા દમ એટલે ઈન્દ્રિયોને વિષયોમાં ન જવા દેવી, એવા જે શમદમરૂપ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જે મુનિ તલ્લીન હોય છે તેમને લોકવ્યવહારરૂપ બાહ્યવૈયાવૃત્ત્ય શા માટે હોય? તેમને તો નિશ્ચયવૈયાવૃત્ત્ય જ હોય છે. શુદ્ધોપયોગી મુનિજનોની આ રીત છે.

હવે છ ગાથાઓમાં સ્વાધ્યાયતપને કહે છે :-

પરતત્તીણિરવેક્ષો દુદ્ધવિયપ્પાણ ણાસણસમત્થો ।

તત્ત્વવિણિચ્છયહેદૂ સજ્ઞાઓ જ્ઞાણસિદ્ધિયરો ॥ ૪૬૧ ॥

પરતાતિનિરપેક્ષઃ દુષ્ટવિકલ્પાનાં નાશનસમર્થઃ ।

તત્ત્વવિનિશ્ચયહેતુઃ સ્વાધ્યાયઃ ધ્યાનસિદ્ધિકરઃ ॥ ૪૬૧ ॥

અર્થઃ- જે મુનિ પરનિન્દામાં નિરપેક્ષ છે-વાંચ્છરહિત છે તથા મનના દુષ્ટ-ખોટા વિકલ્પોનો નાશ કરવામાં સમર્થ છે તેમને તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવાના કારણરૂપ તથા ધ્યાનની સિદ્ધિ કરવાવાળું સ્વાધ્યાય નામનું તપ હોય છે.

ભાવાર્થઃ- જે પરનિન્દા કરવામાં પરિણામ રાખે તથા મનમાં આર્ત-રૌદ્રધ્યાનરૂપ ખોટા વિકલ્પો ચિંતવન કર્યા કરે, તેનાથી શાસ્ત્રાભ્યાસરૂપ સ્વાધ્યાય શી રીતે થાય? માટે એ સર્વ છોડીને જે સ્વાધ્યાય કરે તેને તત્ત્વનો નિશ્ચય તથા ધર્મ-શુકલધ્યાનની સિદ્ધિ થાય. એવું સ્વાધ્યાયતપ છે.

**પૂયાદિસુ ગિરવેક્ષો જિણસત્થં જો પઢેઙ્ઙ મત્તીએ .
કમ્મમલસોહણઢું સુયલાહો સુહયરો તસ્સ ॥ ૪૬૨ ॥**

**પૂજાદિષુ નિરપેક્ષઃ જિનશાસ્ત્રં યઃ પઠતિ ભક્ત્યા ।
કર્મમલશોધનાર્થં શ્રુતલાભઃ સુખકરઃ તસ્ય ॥ ૪૬૨ ॥**

અર્થઃ- જે મુનિ પોતાનાં પૂજા-માહાત્મ્યાદિમાં તો નિરપેક્ષ હોય-વાંચ્છગરહિત હોય તથા ભક્તિપૂર્વક, કર્મમળ શોધન અર્થે, શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે તેને શ્રુતનો લાભ સુખદાયક થાય છે.

ભાવાર્થઃ- જે પોતાના પૂજા-મહિમા આદિ માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તેને શાસ્ત્રાભ્યાસ સુખકારક થતો નથી, પણ જે માત્ર કર્મક્ષય અર્થે જ જિનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે તેને તે સુખકારક થાય છે.

**જો જિણસત્થં સેવદિ પંડિયમાણી ફલં સમીહંતો ।
સાહમ્મિયપહિકૂલો સત્થં પિ વિસં હવે તસ્સ ॥ ૪૬૩ ॥**

**યઃ જિનશાસ્ત્રં સેવતે પઙ્ગિહતમાની ફલં સમીહન્ ।
સાધર્મિકપ્રતિકૂલઃ શાસ્ત્રં અપિ વિષં ભવેત્ તસ્ય ॥ ૪૬૩ ॥**

અર્થઃ- જે પુરુષ જિનશાસ્ત્ર તો ભણે છે અને પોતાનાં પૂજા-લાભ-સત્કાર ઇચ્છે છે તથા જે સાધર્મી-સમ્યગ્દષ્ટિ-જૈનજનોથી પ્રતિકૂળ છે તે પંડિતમન્ય છે. જે પોતે પંડિત તો નથી અને પોતાને પંડિત માને છે તેને પંડિતમન્ય કહે છે. એવાને એ જ શાસ્ત્ર વિષરૂપ પરિણામે છે

ભાવાર્થઃ- જે જિનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને પણ તીવ્રકપાયી તથા ભોગાભિલાષી હોય, જૈનીજનોથી પ્રતિકૂળતા રાખે, એવા પંડિતમન્યને શાસ્ત્ર જ વિષ થાય છે, તે મુનિ પણ હોય તોપણ તેને વેપધારી-પાખંડી જ કહીએ છીએ.

૨૮૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

જો જુદ્ધકામસત્થં રાયદોસેહિં પરિણદો પઢ્ઙ્ઙ ।

લોયાવંચણહેદું સજ્ઙ્ઙાઓ ણિપ્ફલો તસ્સ ॥૪૬૪॥

ય: યુદ્ધકામશાસ્ત્રં રાગદ્વેષાભ્યાં પરિણત: પઠતિ ।

લોકવજ્ચનહેતું સ્વાધ્યાય: નિષ્ફલં તસ્ય ॥૪૬૪॥

અર્થ:- જે પુરુષ યુદ્ધનાં તથા કામકથાનાં શાસ્ત્ર રાગદ્વેષ પરિણામપૂર્વક લોકોને ઠગવા માટે ભણે છે તેનો સ્વાધ્યાય નિષ્ફળ છે.

ભાવાર્થ:- જે પુરુષ યુદ્ધનાં, કામક્રુતૂહલનાં, મંત્ર-જ્યોતિષ-વૈદક આદિનાં લૌકિકશાસ્ત્રો લોકોને ઠગવા અર્થે ભણે છે તેને સ્વાધ્યાય શાનો? અહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે કે-મુનિ અને પંડિતપુરુષો તો બધાંય શાસ્ત્રો ભણે છે; જો એમ છે તો તેઓ શા માટે ભણે છે? તેનું સમાધાન-અહીં રાગદ્વેષથી પોતાના વિષય-આજીવિકાદિક પોષવા માટે, લોકોને ઠગવા માટે, જે ભણે છે તેનો નિષેધ છે પણ જે ધર્માર્થી થયો થકો કાંઈક (પારમાર્થિક) પ્રયોજન જાણી એ શાસ્ત્રોને ભણે, જ્ઞાન વધારવા માટે, પરોપકાર કરવા માટે, પુણ્ય-પાપનો વિશેષ નિર્ણય કરવા માટે, સ્વ-પરમતની ચર્ચા જાણવા માટે અને પંડિત હોય તો ધર્મની પ્રભાવના થાય તેથી અર્થાત્ ‘જૈનમતમાં આવા પંડિત છે’ ઇત્યાદિ પ્રયોજન માટે, એવા શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ નથી, પરંતુ માત્ર દુષ્ટ અભિપ્રાયથી ભણે તેનો નિષેધ છે.

જો અપ્પાણં જાણદિ અસુહસરીરાદુ તચ્ચદો મિણ્ણં ।

જાણગરૂવસરૂવં સો સત્થં જાણદે સવ્વં ॥૪૬૫॥

ય: આત્માનં જાનાતિ અશુચિશરીરાત્ તત્ત્વત: મિન્નમ્ ।

જ્ઞાયકરૂપસ્વરૂપં સ: શાસ્ત્રં જાનાતિ સર્વમ્ ॥૪૬૫॥

અર્થ:- જે મુનિ આ અપવિત્ર શરીરથી પોતાના આત્માને

દ્વાદશતપ]

[૨૮૭

પરમાર્થે ભિન્ન-જ્ઞાયકસ્વરૂપ જાણે છે તેણે સર્વ શાસ્ત્રો જાણ્યાં.

ભાવાર્થ:- જે મુનિ શાસ્ત્રાભ્યાસ અલ્પ પણ કરે છે પરંતુ જો પોતાના આત્માનું સ્વરૂપ આ અશુચિમય શરીરથી ભિન્ન, જ્ઞાયક (દેખવા-જાણવાવાળું) શુદ્ધોપયોગરૂપ છે એમ જાણે છે તો તે બધાંય શાસ્ત્રો જાણે છે, પરંતુ જેણે પોતાનું સ્વરૂપ તો જાણ્યું નહિ અને ઘણાં શાસ્ત્રો ભણ્યો તો તેથી શું સાધ્ય થયું ?

જો णवि जाणदि अप्पं णाणसरूवं सरीरदो भिण्णं ।

સો णवि जाणदि सत्थं आगमपाढं कुणंतो वि ।। ૪૬૬ ।।

यः न अपि जानाति आत्मानं ज्ञानस्वरूपं शरीरतः भिन्नम् ।

सः न अपि जानाति शास्त्रं आगमपाठं कुर्वन् अपि ।। ૪૬૬ ।।

અર્થ:- જે મુનિ પોતાના આત્માને જ્ઞાનસ્વરૂપ અને શરીરથી ભિન્ન જાણતો નથી તે આગમનો પાઠ કરે છે તોપણ શાસ્ત્રને જાણતો નથી

ભાવાર્થ:- જે મુનિ શરીરથી ભિન્ન એવા જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માને જાણતો નથી તે ઘણો શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તોપણ અભ્યાસ વિનાનો જ છે. શાસ્ત્રાભ્યાસનો સાર તો આ છે કે પોતાનું સ્વરૂપ જાણી રાગદ્વેષરહિત થવું. હવે જો શાસ્ત્ર ભણીને પણ જો એમ ન થયું તો તે શું ભણ્યો? પોતાનું સ્વરૂપ જાણી તેમાં સ્થિર થવું તે નિશ્ચય સ્વાધ્યાયતપ છે. વાયના, પૃચ્છના, અનુપ્રેક્ષા, આમ્નાય અને ધર્મોપદેશ એ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનો વ્યવહાર સ્વાધ્યાય છે અને તે વ્યવહાર પણ નિશ્ચયના માટે હોય તો તે વ્યવહાર સાચો છે; બાકી તો નિશ્ચય વિનાનો વ્યવહાર થોથું છે.

હવે વ્યુત્સર્ગતપ કહે છે :-

जल्लमललित्तगतो दुस्सहवाहीसु णिप्पडियारो ।

મુહધોવણાદિવિરઓ ભોયણસેજ્જાદિગિરવેક્ખો ।। ૪૬૭ ।।

૨૮૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

સસરૂવચિંતનરઓ દુજ્જનસુયણાણ જો હુ મજ્જત્થો ।

દેહે વિ ણિમ્મમત્તો કાઓસગ્ગો તવો તસ્સ ॥ ૪૬૮ ॥

જહ્નમલલિસગાત્રઃ દુઃસહવ્યાધિષુ નિઃપ્રતીકારઃ ।

મુખધોવનાદિવિરતઃ ભોજનશય્યાદિનિરપેક્ષઃ ॥ ૪૬૭ ॥

સ્વસ્વરૂપચિન્તનરતઃ દુર્જનસજ્જનાનાં યઃ સ્ફુટં મધ્યસ્થઃ ।

દેહે અપિ નિર્મમત્વઃ કાયોત્સર્ગ તપઃ તસ્ય ॥ ૪૬૮ ॥

અર્થઃ- જે મુનિ જલ્લ અર્થાત્ પરસેવ તથા મળથી લિસ શરીરયુક્ત હોય, સહન ન થઈ શકે એવો તીવ્ર રોગ થવા છતાં પણ તેનો પ્રતિકાર-ઈલાજ કરે નહિ, મુખ ધોવું આદિ શરીરનો સંસ્કાર ન કરે, ભોજન-શૈયાદિની વાંચ્છા ન કરે, પોતાના સ્વરૂપ-ચિંતનમાં રત-લીન હોય, દુર્જન-સજ્જનમાં મધ્યસ્થ હોય, શત્રુ-મિત્ર બંનેને બરાબર જાણે, ઘણું શું કહીએ, દેહમાં પણ મમત્વ રહિત હોય, તેમને કાયોત્સર્ગ નામનું તપ હોય છે. મુનિ કાયોત્સર્ગ કરે ત્યારે સર્વ બાહ્યાભ્યંતરપરિગ્રહનો ત્યાગ કરી, સર્વ બાહ્ય આહારવિહારાદિ ક્રિયાથી પણ રહિત થઈ, કાયાથી મમત્વ છોડી, માત્ર પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મામાં રાગદ્વેષરહિત શુદ્ધોપયોગરૂપ થઈ તલ્લીન થાય છે; તે વેળા ભલે અનેક ઉપસર્ગ આવે, રોગ આવે તથા કોઈ શરીરને કાપી જાય, છતાં તેઓ સ્વરૂપથી ચલિત થતા નથી તથા કોઈથી રાગદ્વેષ ઉપજાવતા નથી; તેમને કાયોત્સર્ગતપ હોય છે.

જો દેહપાલનપરો ઉવચરણાદીવિસેસસંસત્તો ।

બાહિરવવહારરઓ કાઓસગ્ગો કુદો તસ્સ ॥ ૪૬૯ ॥

યઃ દેહપાલનપરઃ ઉપકરણાદિવિશેષસંસક્તઃ ।

બાહ્યવ્યવહારરતઃ કાયોત્સર્ગઃ કુતઃ તસ્ય ॥ ૪૬૯ ॥

અર્થઃ- જે મુનિ દેહપાલનમાં તત્પર હોય, ઉપકરણાદિમાં

દ્વાદશતપ]

[૨૮૯

વિશેષ આસક્ત હોય, લોકરંજન કરવા માટે બાહ્યવ્યવહારમાં લીન હોય-તત્પર હોય તેને કાયોત્સર્ગતપ કયાંથી હોય ?

ભાવાર્થ:- જે મુનિ 'લોકો જાણે કે આ મુનિ છે' એમ વિચારી બાહ્યવ્યવહાર પૂજા-પ્રતિષ્ઠાદિ તથા ઈર્યાસમિતિ આદિ ક્રિયામાં તત્પર હોય, આહારાદિ વડે દેહપાલન કરવું, ઉપકરણાદિની વિશેષ સાર-સંભાળ કરવી, તથા શિષ્યજનાદિથી ઘણી મમતા રાખી પ્રસન્ન થવું ઇત્યાદિમાં લીન હોય, પણ જેને પોતાના આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ અનુભવ નથી તથા તેમાં કદી પણ તક્ષીન થતો જ નથી, અને કાયોત્સર્ગ પણ કરે તો ઊભા રહેવું આદિ બાહ્યવિધાન પણ કરી લે છતાં તેને કાયોત્સર્ગતપ કહેતા નથી (કારણ કે-) નિશ્ચય વિનાનો બાહ્યવ્યવહાર નિરર્થક છે.

હવે ધ્યાન નામના તપનું વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે:-

**અંતોમુહુત્તમેત્તં લીણં વત્થુમ્મિ માણસં ણાણં ।
જ્ઞાણં ભણ્ણદિ સમણ્ણ અસુહં ચ સુહં ચ તં દુવિહં ॥ ૪૭૦ ॥**

**અન્તર્મુહૂર્તમાત્રં લીનં વસ્તુનિ માનસં જ્ઞાનમ્ ।
ધ્યાનં ભણ્યતે સમયે અશુભં ચ શુભં ચ તત્ દ્વિવિધમ્ ॥ ૪૭૦ ॥**

અર્થ:- મનસંબંધી જ્ઞાન વસ્તુમાં અંતર્મુહૂર્તમાત્ર લીન થવું- એકાગ્ર થવું તેને સિદ્ધાન્તમાં ધ્યાન કહ્યું છે, અને તે શુભ તથા અશુભ એવા બે પ્રકારનું કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:- પરમાર્થથી જ્ઞાનનો એકાગ્ર ઉપયોગ એ જ ધ્યાન છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનો ઉપયોગ એક જોયવસ્તુમાં અંતર્મુહૂર્ત માત્ર એકાગ્ર સ્થિર થાય તે ધ્યાન છે અને તે શુભ તથા અશુભ એવા બે પ્રકારથી છે.

હવે શુભ-અશુભ ધ્યાનનાં નામ તથા સ્વરૂપ કહે છે:-

૨૯૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

**અસુહં અદ્વ-રુદ્ધં ધમ્મં સુક્કં ચ સુહયરં હોદિ ।
અદ્વં તિવ્વકસાયં તિવ્વતમકસાયદો રુદ્ધં ॥ ૪૭૧ ॥**

**અશુભં આર્ત-રૌદ્રં ધર્મ્યં શુક્લં ચ શુભકરં ભવતિ ।
આર્તં તીવ્રકષાયં તીવ્રતમકષાયતઃ રૌદ્રમ્ ॥ ૪૭૧ ॥**

અર્થ:- આર્ત અને રૌદ્ર એ બંને તો અશુભધ્યાન છે તથા ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એ બંને શુભ તથા શુભતર છે. તેમાં પ્રથમનું આર્તધ્યાન તો તીવ્રકષાયથી થાય છે તથા રૌદ્રધ્યાન અતિ તીવ્રકષાયથી થાય છે.

**મંદકસાયં ધમ્મં મંદતમકસાયદો હવે સુક્કં ।
અકસાણ વિ સુયડ્ઢે કેવલણાણે વિ તં હોદિ ॥ ૪૭૨ ॥**

**મન્દકષાયં ધર્મ્યં મન્દતમકષાયતઃ ભવેત્ શુક્લમ્ ।
અકષાયે અપિ શ્રુતાઢ્ઢે કેવલજ્ઞાને અપિ તત્ ભવતિ ॥ ૪૭૨ ॥**

અર્થ:- ધર્મધ્યાન મંદકષાયથી થાય છે, અને શુક્લધ્યાન મહામુનિ શ્રેણી ચઢે ત્યારે તેમને અતિશય મંદકષાયથી થાય છે, તથા કષાયનો અભાવ થતાં શ્રુતજ્ઞાની- ઉપશાંતકષાયી, ક્ષીણકષાયીને તથા કેવળજ્ઞાની-સયોગકેવળી, અયોગકેવળીને પણ શુક્લધ્યાન હોય છે.

ભાવાર્થ:- પંચપરમેષ્ઠી, દશલક્ષણસ્વરૂપધર્મ તથા આત્મસ્વરૂપમાં વ્યક્ત (પ્રગટ) રાગ સહિત ઉપયોગ એકાગ્ર થાય છે ત્યારે તે મંદકષાય સહિત છે એમ કહ્યું છે અને એ જ ધર્મધ્યાન છે. તથા શુક્લધ્યાન છે ત્યાં ઉપયોગમાં વ્યક્ત રાગ તો નથી અર્થાત્ પોતાના અનુભવમાં પણ ન આવે એવા સૂક્ષ્મ રાગ સહિત (મુનિ) શ્રેણી ચઢે છે ત્યાં આત્મપરિણામ ઉજ્જવળ હોય છે તેથી પવિત્ર ગુણના યોગથી તેને શુક્લ કહ્યું છે. મંદતમ કષાયથી અર્થાત્ અતિશય મંદ કષાયથી તે હોય છે તથા કષાયનો અભાવ થતાં પણ કહ્યું છે.

હવે આર્તધ્યાન કહે છે:-

दुःखखरविसयजोए केम इमं चयदि इदि विचिंतंतो ।
चेद्वदि जो विविखत्तो अद्वज्जाणं हवे तस्स ॥ ४७३ ॥

मणहरविसयविओगे कहां तं पावेमि इदि वियप्पो जो ।
संतावेण पयट्टो सो च्विय अट्टं हवे ज्ञाणं ॥ ४७४ ॥

दुःखकरविषययोगे कथं इमं त्यजति इति विचिन्तयन् ।
चेष्टते यः विक्षिप्तः आर्तध्यानं भवेत् तस्य ॥ ४७३ ॥

मनोहरविषयवियोगे कथं तत् प्राप्नोमि इति विकल्पः यः ।
सन्तापेन प्रवृत्तः तत् एव आर्तं भवेत् ध्यानम् ॥ ४७४ ॥

અર્થ:- દુઃખકારી વિષયનો સંયોગ થતાં જે પુરુષ આવું ચિંતવન કરે કે ‘આ મારાથી કેવી રીતે દૂર થાય?’ વળી તેના સંયોગથી વિક્ષિપ્તચિત્તવાળો થયો થકો ચેષ્ટા કરે તથા રુદનાદિક કરે તેને આર્તધ્યાન હોય છે. વળી જે મનોહર-વહાલી વિષય-સામગ્રીનો વિયોગ થતાં આ પ્રમાણે ચિંતવન કરે કે-‘તેને હવે હું શી રીતે પામું?’ એમ તેના વિયોગથી સંતાપરૂપ-દુઃખરૂપ પ્રવર્તે તે પણ આર્તધ્યાન છે.

ભાવાર્થ:- સામાન્યપણે દુઃખ-કલેશરૂપ પરિણામ છે તે આર્તધ્યાન છે. તે દુઃખમાં એવો લીન રહે કે બીજી કાંઈ ચેતનતા (જાગૃતિ) જ રહે નહિ. એ આર્તધ્યાન બે પ્રકારથી કહ્યું છે: પ્રથમ તો દુઃખકારી સામગ્રીનો સંયોગ થતાં તેને દૂર કરવાનું ધ્યાન રહે, તથા બીજું ઇષ્ટ-સુખકારી સામગ્રીનો વિયોગ થતાં તેને ફરીથી મેળવવાનું ચિંતવન-ધ્યાન રહે તે આર્તધ્યાન છે. અન્ય ગ્રંથોમાં તેના ચાર ભેદ કહ્યા છે-ઇષ્ટવિયોગનું ચિંતવન, અનિષ્ટસંયોગનું ચિંતવન, પીડાનું ચિંતવન તથા નિદાનબંધચિંતવન. અહીં બે કહ્યા તેમાં આ ચારે ગર્ભિત થઈ જાય છે. અનિષ્ટસંયોગ દૂર કરવામાં

૨૯૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પીડા-ચિંતવન આવી જાય છે તથા ઇષ્ટને મેળવવાની વાંચ્છમાં નિદાનબંધ આવી જાય છે. એ બંને ધ્યાન અશુભ છે, પાપબંધ કરનારાં છે; માટે ધર્માત્માપુરુષોએ તે તજવા યોગ્ય છે.

હવે રૌદ્રધ્યાન કહે છે:-

**હિંસાનંદેણ જુદો અસત્ત્વવયણેણ પરિણદો જો દુ ।
તત્થેવ અથિરચિત્તો રુદ્ધં જ્ઞાણં હવે તસ્સ ॥ ૪૭૫ ॥**

**હિંસાનન્દેન યુતઃ અસત્યવચનેન પરિણતઃ યઃ તુ ।
તત્ર એવ અસ્થિરચિત્તઃ રૌદ્રં ધ્યાનં ભવેત્ તસ્ય ॥ ૪૭૫ ॥**

અર્થ:- જે પુરુષ હિંસામાં આનંદયુક્ત હોય, અસત્યવચનરૂપ પરિણમતો રહે અને ત્યાં જ વિક્ષિપ્તચિત્ત રહે તેને રૌદ્રધ્યાન હોય છે.

ભાવાર્થ:- જીવઘાત કરવો તે હિંસા છે. એ કરીને જે અતિ હર્ષ માને, શિકારાદિમાં અતિ આનંદથી પ્રવર્તે, પરને વિઘ્ન થતાં અતિ સંતુષ્ટ થાય, જૂઠવચન બોલી તેમાં પોતાનું પ્રવીણપણું માને તથા પરદોષ નિરંતર દેખ્યા કરે-કહ્યા કરે અને તેમાં આનંદ માને તે બધું રૌદ્રધ્યાન છે. એ પ્રમાણે આ બે ભેદ રૌદ્રધ્યાનના કહ્યા.

હવે (રૌદ્રધ્યાનના) બીજા બે ભેદ કહે છે:-

**પરવિસયહરણસીલો સગીયવિસય સુરક્ષણે દક્ષો ।
તગ્ગયચિંતાવિદ્ધો ણિરંતરં તં પિ રુદ્ધં પિ ॥ ૪૭૬ ॥**

**પરવિષયહરણશીલઃ સ્વકીયવિષયે સુરક્ષણે દક્ષઃ ।
તદ્ગતચિન્તાવિષ્ટઃ નિરન્તરં તદપિ રૌદ્રં અપિ ॥ ૪૭૬ ॥**

અર્થ:- જે પુરુષ પરની વિષયસામગ્રી હરવાના સ્વભાવવાળો હોય, પોતાની વિષયસામગ્રીની રક્ષા કરવામાં પ્રવીણ હોય તથા એ બંને કાર્યોમાં નિરંતર ચિત્ત તક્ષીન રાખ્યા કરે તે પુરુષને એ પણ રૌદ્રધ્યાન જ છે.

દ્વાદશતપ]

[૨૯૩

ભાવાર્થ:- પરસંપદા ચોરવામાં પ્રવીણ હોય, ચોરી કરીને હર્ષ માને, પોતાની વિષયસામગ્રી રાખવાનો અતિ પ્રયત્ન કરે, તેની રક્ષા કરીને ખુશી થાય; એ પ્રમાણે આ (ચૌર્યાનંદ તથા વિષયસંરક્ષણાનંદ) બે ભેદ પણ રૌદ્રધ્યાનના છે. આ ચારે ભેદરૂપ રૌદ્રધ્યાન અતિ તીવ્રકષાયના યોગથી થાય છે-મહા પાપરૂપ છે તથા મહા પાપબંધના કારણરૂપ છે. ધર્માત્માપુરુષ એવા ધ્યાનને દૂરથી જ છોડે છે. જેટલાં કોઈ જગતને ઉપદ્રવનાં કારણો છે તેટલાં રૌદ્રધ્યાનયુક્ત પુરુષથી બને છે. જે પાપ કરી ઊલટો હર્ષ માને-સુખ માને તેને ધર્માપદેશ પણ લાગતો નથી, તે તો અચેત જેવો અતિ પ્રમાદી બની પાપમાં જ મસ્ત રહે છે.

હવે ધર્મધ્યાન કહે છે:-

बिष्णिं वि असुहे ज्ञाणे पावणिहाणे य दुखसंताणे ।

णच्चा दूरे वज्रह धम्मे पुण आयरं कुणह ॥ ૪૭૭ ॥

द्वे अपि अशुभे ध्याने पापनिधाने च दुःखसन्ताने ।

ज्ञात्वा दूरे वर्जत धर्मे पुनः आदरं कुरुत ॥ ૪૭૭ ॥

અર્થ:- હે ભવ્યપ્રાણી! આ બંને આર્ત-રૌદ્રધ્યાન અશુભ છે. એનો, પાપનાં નિધાનરૂપ અને દુઃખનાં સંતાનરૂપ જાણી, દૂરથી જ ત્યાગ કરો અને ધર્મધ્યાનમાં આદર કરો!

ભાવાર્થ:- આર્ત-રૌદ્ર બંને ધ્યાન અશુભ છે, પાપથી ભરેલાં છે અને એમાં દુઃખની જ પરંપરા ચાલ્યા કરે છે; માટે એનો ત્યાગ કરી ધર્મધ્યાન કરવાનો શ્રીગુરુનો ઉપદેશ છે.

હવે ધર્મનું સ્વરૂપ કહે છે:-

धम्मो वत्थुसहावो खमादिभावो य दसविहो धम्मो ।

रणत्तयं च धम्मो जीवाणं रक्खणं धम्मो ॥ ૪૭૮ ॥

૨૮૪]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ધર્મઃ વસ્તુસ્વભાવઃ ક્ષમાદિભાવઃ ચ દશવિધઃ ધર્મઃ ।

રત્નત્રયં ચ ધર્મઃ જીવાનાં રક્ષણં ધર્મઃ ॥૪૭૮॥

અર્થઃ- વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે, જેમ જીવનો જે દર્શનજ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્યસ્વભાવ છે તે જ તેનો ધર્મ છે. વળી દસ પ્રકારના ક્ષમાદિ ભાવ તે પણ ધર્મ છે, સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ રત્નત્રય છે તે ધર્મ છે તથા જીવોની રક્ષા કરવી તે પણ ધર્મ છે.

ભાવાર્થઃ- અભેદવિવક્ષાથી તો વસ્તુનો સ્વભાવ છે તે જ ધર્મ છે અર્થાત્ જીવનો ચૈતન્યસ્વભાવ છે તે જ તેનો ધર્મ છે, ભેદવિવક્ષાથી ઉત્તમક્ષમાદિ દશલક્ષણ તથા રત્નત્રયાદિક છે તે ધર્મ છે. નિશ્ચયથી પોતાના ચૈતન્યની રક્ષા કરવી અર્થાત્ વિભાવપરિણતિરૂપ ન પરિણમવું તે ધર્મ છે તથા વ્યવહારથી પરજીવોને વિભાવરૂપ દુઃખ-કલેશરૂપ ન કરવા અર્થાત્ તેના જ ભેદરૂપ અન્ય જીવોને પ્રાણાંત ન કરવા તે પણ ધર્મ છે.

હવે કેવા જીવને ધર્મધ્યાન હોય તે કહે છેઃ-

ધમ્મે ઇયગ્ગમણો જો ણવિ વેદેદિ પંચહા-વિસયં ।

વેરગ્ગમઓ ણાણી ધમ્મજ્ઞાણં હવે તસ્સ ॥૪૭૯॥

ધર્મે ઇકાગ્ગમનાઃ યઃ નૈવ વેદયતિ પંચધાવિષયમ્ ।

વૈરાગ્યમયઃ જ્ઞાની ધર્મધ્યાનં ભવેત્ તસ્ય ॥૪૭૯॥

અર્થઃ- જે જ્ઞાનીપુરુષ ધર્મમાં એકાગ્રચિત્ત થઈ વર્તે, પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને ન વેદે (અનુભવે) તથા વૈરાગ્યમય હોય તે જ્ઞાનીને ધર્મધ્યાન હોય છે.

ભાવાર્થઃ- ધ્યાનનું સ્વરૂપ એક જ્ઞેયમાં જ્ઞાનનું એકાગ્ર થવું તે છે. જે પુરુષ ધર્મમાં એકાગ્રચિત્ત કરે છે તે કાળમાં તે ઇન્દ્રિયવિષયોને વેદતો નથી અને તેને જ ધર્મધ્યાન હોય છે. તેનું મૂળ કારણ સંસાર-દેહ-ભોગથી વૈરાગ્ય છે, કારણ કે વૈરાગ્ય વિના

દ્વાદશતપ]

[૨૮૫

ધર્મમાં ચિત્ત થંભતું નથી.

**સુવિસુદ્ધરાયદોસો બાહિરસંકલ્પવચ્ચિઓ ધીરો ।
એયગ્ગમણો સંતો જં ચિંત્તિં તં પિ સુહજ્ઞાણં ॥ ૪૮૦ ॥**

**સુવિશુદ્ધરાગદ્વેષઃ બાહ્યસંકલ્પવર્જિતઃ ધીરઃ ।
एकाग्रमनाः सन् यत् चिन्तयति तदपि शुभध्यानम् ॥ ૪૮૦ ॥**

અર્થઃ- જે પુરુષ રાગદ્વેષરહિત થઈ, બાહ્યસંકલ્પોથી છૂટી, ધીરચિત્તથી એકાગ્રમનવાળો થઈ જે ચિંતવન કરે છે તે પણ શુભધ્યાન છે.

ભાવાર્થઃ- જે રાગદ્વેષમથી પરવસ્તુ સંબંધી સંકલ્પ છોડી-કોઈનો ચળાવ્યો પણ ન ચળે એવો એકાગ્રચિત્ત બની ચિંતવન કરે છે તે પણ શુભધ્યાન છે.

**સસરૂવસમુદ્ભાસો ણદ્વમમત્તો જિદિંદિઓ સંતો ।
અપ્પાણં ચિંતંતો સુહજ્ઞાણરઓ હવે સાહુ ॥ ૪૮૧ ॥**

**स्वस्वरूपसमुद्भासः नष्टममत्वः जितेन्द्रियः सन् ।
आत्मानं चिन्तयन् शुभध्यानरतः भवेत् साधुः ॥ ૪૮૧ ॥**

અર્થઃ- જે સાધુ, પોતાના સ્વસ્વરૂપનો સમુદ્ભાસ એટલે પ્રગટતા થઈ છે જેને એવો થયો થકો, પરદ્રવ્યમાં નષ્ટ થયું છે મમત્વ જેને એવો બનીને, જીત્યા છે ઈન્દ્રિયવિષય જેણે એવો થઈ એક આત્માનું ચિંતવન કરતો થકો પ્રવર્તે છે તે સાધુ શુભ ધ્યાનમાં લીન હોય છે.

ભાવાર્થઃ- જેને પોતાના સ્વસ્વરૂપનો પ્રતિભાસ થયો હોય, જે પરદ્રવ્યમાં મમત્વ ન કરતો હોય, અને ઈન્દ્રિયોને વશ કરે, એ પ્રમાણે જે આત્માનું ચિંતવન કરે તે સાધુ શુભ ધ્યાનમાં લીન હોય છે. બીજાને શુભ ધ્યાન હોતું નથી.

૨૯૬]

[સ્વામિકાર્તિકયાનુપ્રેક્ષા

વચ્ચિયસયલવિયપ્પો અપ્પસરૂવે મણં ણિરૂંધંતો ।

જં ચિંતદિ સાણંદં તં ધમ્મં ઉત્તમં જ્ઞાણં ॥૪૮૨॥

વર્જિતસકલવિકલ્પઃ આત્મસ્વરૂપે મનઃ નિરુન્ધન ।

યત્ ચિન્તયતિ સાનન્દં તત્ ધર્મ્યં ઉત્તમં ધ્યાનમ્ ॥૪૮૨॥

અર્થ:- જે બધાય અન્ય વિકલ્પોને છોડી, આત્મસ્વરૂપમાં મનને રોકી આનંદ સહિત ચિંતવન હોય તે ઉત્તમ ધર્મધ્યાન છે.

ભાવાર્થ:- સમસ્ત અન્ય વિકલ્પરહિત આત્મસ્વરૂપમાં મનને સ્થિર કરવાથી જે આનંદરૂપ ચિંતવન રહે છે તે ઉત્તમ ધર્મધ્યાન છે. અહીં સંસ્કૃત ટીકાકારે અન્ય ગ્રંથાનુસાર ધર્મધ્યાનનું વિશેષ કથન કર્યું છે; તેને સંક્ષેપમાં લખીએ છીએ:-

ધર્મધ્યાનના ચાર ભેદ કહ્યા છે. આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય તથા સંસ્થાનવિચય. ત્યાં જીવાદિક છ દ્રવ્ય, પંચાસ્તિકાય, સાર તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોનાં વિશેષ સ્વસ્વરૂપ-વિશિષ્ટ ગુરુના અભાવથી તથા પોતાની મંદબુદ્ધિવશ પ્રમાણ-નય નિક્ષેપથી સાધી શકાય એવું (સ્વરૂપ) જાણું ન જાય ત્યારે એવું શ્રદ્ધાન કરે કે ‘જે સર્વજ્ઞવીતરાગદેવે કહ્યું છે તે મારે પ્રમાણ છે’ એ પ્રમાણે આજ્ઞા માની તે અનુસાર પદાર્થોમાં ઉપયોગને સ્થિર કરે તે આજ્ઞાવિચય-ધર્મધ્યાન^૧ છે.

‘અપાય’ નામ નાશનું છે. ત્યાં જેમ કર્મોનો નાશ થાય તેમ ચિંતવે, મિથ્યાત્વભાવ એ ધર્મમાં વિઘ્નનું કારણ છે તેનું ચિંતવન રાખે અર્થાત્ તે પોતાનામાં ન થવા દેવાનું અને પરને મટવાનું ચિંતવન રાખે તે અપાયવિચય છે.

‘વિપાક’ નામ કર્મના ઉદયનું છે. ત્યાં જેવો કર્મનો ઉદય

૧. સૂક્ષ્મં જિનોદિતં તત્ત્વં હેતુભિર્નૈવ હન્યતે ।
આજ્ઞાસિદ્ધં તુ તદગ્રાહ્યં નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥

દ્વાદશતપ]

[૨૯૭

થાય તેના તેવા સ્વરૂપનું ચિંતવન કરે તે વિપાકવિચય છે.

અને લોકના સ્વરૂપનું ચિંતવન કરે તે સંસ્થાનવિચય છે.

વળી આ ધર્મધ્યાન દશપ્રકારથી પણ કહ્યું છે—અપાયવિચય, ઉપાયવિચય, જીવવિચય, આજ્ઞાવિચય, વિપાકવિચય, અજીવવિચય, હેતુવિચય, વિરાગવિચય, ભવવિચય અને સંસ્થાનવિચય. એ પ્રમાણે આ દશનું ચિંતવન છે તે આ ચારે ભેદોના વિશેષભેદ છે. વળી પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત—એવા ચાર ભેદરૂપ પણ ધર્મધ્યાન હોય છે.^૧ ત્યાં પદ તો અક્ષરોના સમુદાયનું નામ છે અને તે પરમેષીવાચક અક્ષર છે જેની મંત્ર સંજ્ઞા છે. એ અક્ષરોને પ્રધાન કરી પરમેષીનું ચિંતવન કરે ત્યાં તે અક્ષરમાં એકાગ્રચિત્ત થાય તેને તેનું ધ્યાન કહે છે. ત્યાં નમોકારમંત્રના પાંત્રીસ^૨ અક્ષરો પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં મનને જોડે તથા તે જ મંત્રના ભેદરૂપ ટૂંકામાં સોળ અક્ષરો છે. ‘અરહંત-સિદ્ધ-આયરિય-ઉવજ્ઞાય-સાહૂ^૩’ એ સોળ અક્ષર છે તથા તેના જ ભેદરૂપ ‘અરહંત-સિદ્ધ’ એ છ અક્ષર છે અને તેના જ સંક્ષેપમાં ‘અ-સિ-આ-ઉ-સા’ એ આદિ અક્ષરરૂપ પાંચ અક્ષર છે; અરહંત એ ચાર અક્ષર છે, ‘સિદ્ધ’ વા અર્હ^૪ એ બે અક્ષર છે. ‘ઊં’ એ એક અક્ષર છે. તેમાં પરમેષીના સર્વ આદિ અક્ષરો છે. અરહંતનો અ, અશરીરી જે સિદ્ધ તેનો અ, આચાર્યનો આ,

૧. પદસ્થં મન્ત્રવાક્યસ્થં પિણ્ડસ્થં સ્વાત્મચિન્તનમ્ ।

રૂપસ્થં સર્વચિદ્રૂપં રૂપાતીતં નિરજ્ઞનમ્ ॥

૨. ણમો અરહંતાણં ણમો સિદ્ધાંણ ણમો આરિયાણં ।

ણમો ઉવજ્ઞાયાણં ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં ॥

૩. અર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુભ્યો નમઃ ।

૨૯૮]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ઉપાધ્યાયનો ઉ, અને મુનિનો મ્, એ પ્રમાણે ‘અ+ અ+ આ+ ઉ+ મ્ =ઐ’ એવો ધ્વનિ સિદ્ધ થાય છે. એ મંત્રવાક્યોને ઉચ્ચારણરૂપ કરી મનમાં તેનું ચિંતવનરૂપ ધ્યાન કરે, એનો વાચ્ય અર્થ જે પરમેષી તેનું અનંતજ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ વિચારી ધ્યાન કરે તથા અન્ય પણ બાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ નમસ્કારગ્રંથ અનુસાર તથા લઘુબૃહદ્સિદ્ધ્યક અને પ્રતિષ્ઠાગ્રંથોમાં મંત્રો કહ્યા છે તેનું ધ્યાન કરે. એ મંત્રોનું કેટલુંક કથન સંસ્કૃત-ટીકામાં છે ત્યાંથી જાણવું, અહીં તો માત્ર સંક્ષેપમાં લખ્યું છે. એ પ્રમાણે પદસ્થધ્યાન છે.

વળી ‘પિંડ’ નામ શરીરનું છે, ત્યાં પુરુષાકાર અમૂર્તિક અનંતચતુષ્ટયયુક્ત જેવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે તેવું આત્માનું ચિંતવન કરવું તે પિંડસ્થધ્યાન છે.

વળી ‘રૂપ’ અર્થાત્ સમવસરણમાં ઘાતિકર્મ રહિત, ચોત્રીસ અતિશય અને આઠ પ્રાતિહાર્ય સહિત, અનંતચતુષ્ટયમંડિત, ઇન્દ્રાદિ દેવો દ્વારા પૂજ્ય તથા પરમૌદારિકશરીરયુક્ત એવા અરિહંતને ધ્યાવે, તથા એવો જ સંકલ્પ પોતાના આત્માના સંબંધમાં કરીને પોતાને ધ્યાવે તે રૂપસ્થધ્યાન છે.

વળી દેહ વિના, બાહ્ય અતિશયાદિ વિના, સ્વ-પરના ધ્યાતા-ધ્યાન-ધ્યેયના ભેદ વિના, સર્વ વિકલ્પરહિત પરમાત્મસ્વરૂપમાં તક્ષીનતાને પ્રાપ્ત થાય તે રૂપાતીતધ્યાન છે. આવું ધ્યાન સાતમા ગુણસ્થાનમાં હોય ત્યારે મુનિ શ્રેણિ માંડે છે, તથા આ ધ્યાન વ્યક્ત રાગ સહિત ચોથા ગુણસ્થાનથી માંડી સાતમા ગુણસ્થાન સુધી અનેક ભેદરૂપ પ્રવર્તે છે.

હવે પાંચ ગાથામાં શુક્લધ્યાન કહે છે:-

-
૧. અરહંતા અસરીરા આયરિયા તહ ઉવજ્ઞયા મુણિણો ।
પદમક્ષરણિપ્પણ્ણો ઑંકારો પંચપરમેહી ।।

**જત્થ ગુણા સુવિસુદ્ધા ઉવસમખમણં ચ જત્થ કમ્માણં ।
લેસા વિ જત્થ સુક્કા તં સુક્કં મ્ણણદે જ્ઞાણં ॥ ૪૮૩ ॥**

**યત્ર ગુણાઃ સુવિશુદ્ધાઃ ઉપશમક્ષપણં ચ યત્ર કર્મણામ્ ।
લેશ્યા અપિ યત્ર શુક્લા તત્ શુક્લં મ્ણયતે ધ્યાનમ્ ॥ ૪૮૩ ॥**

અર્થ:- જ્યાં, વ્યક્ત કપાયના અનુભવ રહિત ભલા પ્રકારથી, જ્ઞાનોપયોગાદિ ગુણો વિશુદ્ધ-ઉજ્જવલ હોય, કર્મોનો જ્યાં ઉપશમ કે ક્ષય હોય તથા જ્યાં લેશ્યા પણ શુક્લ જ હોય તેને શુક્લધ્યાન કહે છે.

ભાવાર્થ:-આ સામાન્યપણે શુક્લધ્યાનનું સ્વરૂપ કહ્યું. વિશેષ હવે કહે છે. વળી કર્મોનું ઉપશમન તથા ક્ષપણાનું વિધાન અન્ય ગ્રંથાનુસાર ટીકાકારે લખ્યું છે તે પણ હવે કહીશું.

હવે શુક્લધ્યાનના વિશેષ (ભેદો) કહે છે:-

**પહિસમયં સુજ્ઞંતો અણંતગુણિદાદા ઉમયસુદ્ધીદા ।
પઠમં સુક્કં જ્ઞાયદિ આરુઢો ઉમયસેણીસુ ॥ ૪૮૪ ॥**

**પ્રતિસમયં શુદ્ધયન્ અનન્તગુણિતયા ઉમયશુદ્ધયા ।
પ્રથમં શુક્લં ધ્યાયતિ આરુઢઃ ઉમયશ્રેણીષુ ॥ ૪૮૪ ॥**

અર્થ:-ઉપશમ તથા ક્ષપક એ બંને શ્રેણીમાં આરૂઢ થતો થકો સમયે સમયે કર્મોને ઉપશમ તથા ક્ષયરૂપ કરી અનંતગુણી વિશુદ્ધતાથી શુદ્ધ થતો થકો મુનિ પ્રથમ પૃથક્ત્વવિતર્કવિચાર નામનું શુક્લધ્યાન ધ્યાવે છે.

ભાવાર્થ:- પ્રથમ મિથ્યાત્વની ત્રણ અને અનંતાનુબંધી-કપાયની ચાર પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ વા ક્ષય કરી સમ્યક્દષ્ટિ થાય, પછી અપ્રમત્તગુણસ્થાનમાં સાતિશય વિશુદ્ધતા સહિત થઈ શ્રેણીનો આરંભ કરે ત્યારે અપૂર્વકરણગુણસ્થાન થઈ ત્યાં શુક્લધ્યાનનો પહેલો પાયો પ્રવર્તે. ત્યાં જો મોહની પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવવાનો

૩૦૦]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

પ્રારંભ કરે તો અપૂર્વકરણ, અન્નિવૃત્તિકરણ અને સૂક્ષ્મસાંપરાય એ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં સમયે સમયે અનંતગુણી વિશુદ્ધતાથી વર્ધમાન થતો થકો મોહનીયકર્મની એકવીસ પ્રકૃતિઓને ઉપશમાવી ઉપશાંતકષાયગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જો મોહની પ્રકૃતિઓને ક્ષપાવવાનો પ્રારંભ કરે તો આ ત્રણે ગુણસ્થાનમાં મોહની એકવીસ પ્રકૃતિઓને સત્તામાંથી નાશ કરી ક્ષીણકષાય નામના બારમા ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાં પૃથક્ત્વવિતર્કવીચાર નામનો શુક્લધ્યાનનો પહેલો પાયો પ્રવર્તે છે. પૃથક્ એટલે જુદા જુદા, વિતર્ક એટલે શ્રુતજ્ઞાનના અક્ષરો તથા વીચાર એટલે અર્થનું, વ્યંજન અર્થાત્ અક્ષરરૂપ વસ્તુના નામનું તથા મન-વચન-કાયના યોગનું પલટવું. એ બધું આ પહેલા શુક્લધ્યાનમાં થાય છે, ત્યાં અર્થ તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની પલટના છે અર્થાત્ દ્રવ્યથી દ્રવ્યાંતર, ગુણથી ગુણાંતર અને પર્યાયથી પર્યાયાંતર છે. એ જ પ્રમાણે વર્ણથી વર્ણાંતર તથા યોગથી યોગાંતર છે.

પ્રશ્ન:- ધ્યાન તો એકાગ્રચિંતાનિરોધ છે પણ પલટવાને ધ્યાન કેમ કહી શકાય ?

સમાધાન:- જેટલી વાર એક (જ્ઞેય) ઉપર ઉપયોગ સ્થિર થાય તે તો ધ્યાન છે અને ત્યાંથી પલટાઈ બીજા જ્ઞેય ઉપર સ્થિર થયો તે પણ ધ્યાન છે. એ પ્રમાણે ધ્યાનના સંતાનને પણ ધ્યાન કહે છે. અહીં એ સંતાનની જાતિ એક છે એ અપેક્ષા લેવી. વળી ઉપયોગ પલટાય છે ત્યાં ધ્યાતાને પલટાવવાની ઈચ્છા નથી. જો ઈચ્છા હોય તો તે રાગ સહિત હોવાથી આ પણ ધર્મધ્યાન જ ઠરે. અહીં અવ્યક્ત રાગ છે પણ તે કેવળજ્ઞાનગમ્ય છે, આ ધ્યાતાના જ્ઞાનને ગમ્ય નથી. પોતે શુદ્ધોપયોગરૂપ બન્યો થકો એ પલટનાનો પણ જ્ઞાતા જ છે અને પલટાવું એ કાયોપશમજ્ઞાનનો સ્વભાવ

દ્વાદશતપ]

[૩૦૧

છે. એ ઉપયોગ ઘણો વખત એકાગ્ર રહેતો નથી. તે 'શુક્લ' એવું નામ રાગ અવ્યક્ત થવાથી જ કહ્યું છે.

હવે શુક્લધ્યાનનો બીજો ભેદ કહે છે:-

णीसेसमोहविलए खीणकसाए य अंतिमे काले ।

ससरूवम्मि णिलीणो सुक्कं ज्ञाएदि एयत्तं ॥ ૪૮૫ ॥

निःशेषमोहविलये क्षीणकषाये च अन्तिमे काले ।

स्वस्वरूपे निलीनः शुक्लं ध्यायति एकत्वम् ॥ ૪૮૫ ॥

અર્થ:- સમસ્ત મોહકર્મનો નાશ થતાં ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાનના અંતસમયમાં પોતાના સ્વરૂપમાં તદ્દીન થતો થકો આત્મા એકત્વવિતર્કવીચાર નામના બીજા શુક્લધ્યાનને ધ્યાવે છે.

ભાવાર્થ:- પ્રથમના પૃથક્ત્વવિતર્કવીચાર શુક્લધ્યાનમાં ઉપયોગ પલટાતો હતો તે પલટાવું અહીં અટકી ગયું. અહીં એક દ્રવ્ય, એક ગુણ, એક પર્યાય, એક વ્યંજન અને એક યોગ ઉપર ઉપયોગ સ્થિર થઈ ગયો. પોતાના સ્વરૂપમાં લીન તો છે જ પરંતુ હવે ધાતિકર્મનો નાશ કરી ઉપયોગ પલટાશે ત્યાં 'સર્વનો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા થઈ લોકાલોકને જાણવું' એ જ પલટાવું રહ્યું છે.

હવે શુક્લધ્યાનનો ત્રીજો ભેદ કહે છે:-

केवलणाणसहावो सुहुमे जोगमिह संठिओ काए ।

जं ज्ञायदि सजोगिजिणो तं तिदियं सुहुमकिरियं च ॥ ૪૮૬ ॥

केवलज्ञानस्वभावः सूक्ष्मे योगे संस्थितः काये ।

यत् ध्यायति सयोगिजिनः तत् तृतीयं सूक्ष्मक्रियं च ॥ ૪૮૬ ॥

અર્થ:- કેવળજ્ઞાન છે સ્વભાવ જેનો એવા સયોગકેવળી ભગવાન જ્યારે સૂક્ષ્મકાયયોગમાં બિરાજે છે ત્યારે તે કાળમાં જે ધ્યાન હોય છે તે સૂક્ષ્મક્રિયા નામનું ત્રીજું શુક્લધ્યાન છે.

૩૦૨]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

ભાવાર્થ:- જ્યારે ઘાતિકર્મોનો નાશ કરી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી સયોગકેવળી થાય છે. ત્યાં તે ગુણસ્થાનના અંતમાં અંતર્મૂર્તકાળ બાકી રહે ત્યારે મનોયોગવચનયોગ રોકાઈ જાય છે અને કાયયોગની સૂક્ષ્મક્રિયા રહી જાય છે ત્યારે તેને શુક્લધ્યાનનો (સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી નામનો) ત્રીજો પાયો કહે છે. અહીં કેવળજ્ઞાન ઊપજ્યું ત્યારથી ઉપયોગ તો સ્થિર છે અને ધ્યાનમાં અંતર્મૂર્ત ટકવાનું કહ્યું છે; પરંતુ એ ધ્યાનની અપેક્ષાએ તો અહીં ધ્યાન નથી પણ માત્ર યોગ થંભાઈ જવાની અપેક્ષાએ ધ્યાનનો ઉપચાર છે. અને જો ઉપયોગની અપેક્ષાએ કહીએ તો ઉપયોગ અહીં થંભી જ રહ્યો છે—કાંઈ જાણવાનું બાકી રહ્યું નથી. વળી પલટાવવાવાળું પ્રતિપક્ષી કર્મ પણ રહ્યું નથી તેથી તેને સદાય ધ્યાન જ છે—પોતાના સ્વરૂપમાં રમી રહ્યા છે, સમસ્ત જ્ઞેયો આરસીની માફક પ્રતિબિંબિત થઈ રહ્યા છે અને મોહના નાશથી કોઈ પદાર્થોમાં ઈષ્ટ-અનિષ્ટભાવ નથી. એ પ્રમાણે સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી નામનું ત્રીજું શુક્લધ્યાન પ્રવર્તે છે.

હવે વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ નામનું ચોથું શુક્લધ્યાન કહે છે:-

જોગવિનાસં કિચ્ચા કમ્મચલક્કસ્સ ચવળકરણટ્ઠં ।

જં જ્ઞાયદિ અજોગિજિણો ણિક્કિરિયં તં ચલત્થં ચ ॥ ૪૮૭ ॥

યોગવિનાસં કૃત્વા કર્મચતુષ્કસ્ય ક્ષણકરણાર્થમ્ ।

યત્ ધ્યાયતિ અયોગિજિનઃ નિષ્કિયં તત્ ચતુર્થં ચ ॥ ૪૮૭ ॥

અર્થ:- યોગોની પ્રવૃત્તિનો અભાવ કરી જ્યારે કેવળીભગવાન અયોગીજિન થાય છે ત્યારે અઘાતિકર્મોની પંચાશી પ્રકૃતિઓ જે સત્તામાં રહી છે તેનો ક્ષય કરવા અર્થે જે ધ્યાવે છે તે વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ નામનું ચોથું શુક્લધ્યાન છે.

ભાવાર્થ:- ચૌદમા અયોગીજિનગુણસ્થાનની સ્થિતિ પાંચ લઘુ અક્ષર (અ-ઇ-ઉ-ઋ-ૠ) પ્રમાણ છે. ત્યાં યોગોની પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે અને અઘાતિકર્મોની પંચાશી પ્રકૃતિ સત્તામાં રહી છે, તેના નાશનું કારણ આ યોગોનું રોકાવું છે, તેથી તેને ધ્યાન કહ્યું છે. તેરમાં ગુણસ્થાનની માફક અહીં પણ ધ્યાનનો ઉપચાર સમજવો, કારણ કે ઇચ્છાપૂર્વક ઉપયોગને થંભાવવારૂપ ધ્યાન અહીં નથી. એ કર્મપ્રકૃતિઓનાં નામ તથા અન્ય પણ વિશેષકથન બીજા ગ્રંથો અનુસાર છે તે સંસ્કૃતટીકાથી જાણી લેવાં. એ પ્રમાણે ધ્યાન નામના તપનું સ્વરૂપ કહ્યું.

હવે તપના કથનને સંકોચે છે:-

एसो बारसभेओ उगगतवो जो चरेदि उवजुत्तो ।

सो खविय कम्मपुंजं मुत्तिसुहं अक्खयं लहदि ॥ ૪૮૮ ॥

एतत् द्वादशभेदं उग्रतपः यः चरति उपयुक्तः ।

सः क्षपयित्वा कर्मपुञ्जं मुक्तिसुखं अक्षयं लभते ॥ ૪૮૮ ॥

અર્થ:- આ બાર પ્રકારના તપ કહ્યાં તેમાં ઉપયોગને લગાવી જે મુનિ ઉગ્ર- તીવ્ર તપનું આચરણ કરે છે તે મુનિ કર્મપુંજનો ક્ષય કરીને મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત થાય છે. કેવું છે મોક્ષસુખ? જે અક્ષય છે- અવિનાશી છે.

ભાવાર્થ:- તપથી કર્મનિર્જરા થાય છે તથા સંવર થાય છે અને એ (નિર્જરા તથા સંવર) બંને મોક્ષનાં કારણ છે. જે મુનિવ્રત લઈને બાહ્ય-અભ્યંતરભેદથી કહેલાં આ તપને તે જ વિધાનપૂર્વક આચરે છે તે મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે જ કર્મોનો અભાવ થાય છે. તેનાથી જ અવિનાશી બાધારહિત આત્મીયસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે આ બાર પ્રકારનાં તપના ધારક તથા આ તપનાં ફળને પામે છે તેવા સાધુ ચાર પ્રકારના કહ્યા છે-

૩૦૪]

[સ્વામિકાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

અણગાર, યતિ, મુનિ અને ઋષિ. તેમાં ગૃહવાસના ત્યાગી અને મૂળગુણોના ધારક સામાન્ય સાધુને અણગાર કહે છે, ધ્યાનમાં રહીને જે શ્રેણિ માંડે તે યતિ છે, જેમને અવધિ-મન:પર્યય-કેવળજ્ઞાન હોય તે મુનિ છે તથા જે ઋદ્ધિધારક હોય તે ઋષિ છે. એ ઋષિના પણ ચાર ભેદ છે: રાજર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ તથા પરમર્ષિ. ત્યાં વિક્રિયાઋદ્ધિવાળા રાજઋષિ છે, અક્ષીણમહાનસઋદ્ધિવાળા બ્રહ્મઋષિ છે, આકાશગામી (ચારણઋદ્ધિવાળા) દેવઋષિ છે તથા કેવળજ્ઞાની પરમઋષિ છે; એમ સમજવું.

હવે ગ્રંથકર્તા શ્રી સ્વામીકાર્તિકેયમુનિ પોતાનું કર્તવ્ય પ્રગટ કરે છે:-

જિનવયણભાવણદ્વં સામિકુમારેણ પરમસદ્ધાર ।

રઙ્યા અણુવેક્ષાઓ ચંચલમણરુંભણદ્વં ચ ॥૪૮૯॥

જિનવચનભાવનાર્થ સ્વામિકુમારેણ પરમશ્રદ્ધયા: ।

રચિતા: અનુપ્રેક્ષા: ચઞ્ચલમનોરુન્ધનાર્થ ચ ॥૪૮૯॥

અર્થ:- સ્વામી કુમાર અર્થાત્ સ્વામી કાર્તિકેય નામના મુનિએ આ અનુપ્રેક્ષા નામનો ગ્રંથ ગાથારૂપ રચનામાં રચ્યો છે. અહીં ‘કુમાર’ શબ્દથી એમ સૂચવ્યું જણાય છે કે આ મુનિ જન્મથી જ બ્રહ્મચારી હતા. તેમણે ‘આ ગ્રંથ શ્રદ્ધાપૂર્વક રચ્યો છે, પણ એમ નથી કે કથનમાત્ર બનાવી દીધો હોય!’ આ વિશેષણથી અનુપ્રેક્ષામાં અતિ પ્રીતિ સૂચવે છે. વળી પ્રયોજન કહે છે કે-‘જિનવચનની ભાવના અર્થે રચ્યો છે.’- આ વાક્યથી એમ જણાવ્યું છે કે ખ્યાતિ-લાભ-પૂજાદિ લૌકિક પ્રયોજન અર્થે રચ્યો નથી. જિનવચનનું જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન થયું છે તેને વારંવાર ભાવવું-સ્પષ્ટ કરવું કે જેથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય, કષાયો નાશ પામે એ પ્રયોજન જણાવ્યું છે. વળી બીજું પ્રયોજન-‘ચંચળ મનને સ્થિર

દ્વાદશતપ]

[૩૦૫

કરવા અર્થે રચ્યો છે.' આ વિશેષણથી એમ સમજવું કે-મન ચંચળ છે, તે એકાગ્ર રહેતું નથી, તેને જો આ શાસ્ત્રમાં લગાવીએ તો રાગદ્વેષનાં કારણો જે વિષયો છે તેમાં જાય નહિ. એ પ્રયોજન અર્થે આ અનુપ્રેક્ષાગ્રંથની રચના કરી છે. ભવ્યજીવોએ તેનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય છે કે જેથી જિનવચનની શ્રદ્ધા થાય, સમ્યગ્જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય, તથા આના અભ્યાસમાં જોડાતાં ચંચળ મન અન્ય વિષયોમાં જાય નહિ.

હવે અનુપ્રેક્ષાનું માહાત્મ્ય કહી ભવ્યજીવોને ઉપદેશરૂપ ફળનું વર્ણન કરે છે:-

**બારસઅણુવેક્ર્વાઓ ભણિયા હુ જિનાગમાણુસારેણ ।
જો પઢઈ સુણઈ ભાવઈ સો પાવઈ ઉત્તમં સોક્ર્વં ॥ ૪૯૦ ॥**

**દ્વાદશઅનુપ્રેક્ષાઃ ભણિતાઃ સ્ફુટં જિનાગમાણુસારેણ ।
યઃ પઠતિ શૃણોતિ ભાવયતિ સઃ પ્રાપ્નોતિ ઉત્તમં સૌક્ર્વં ॥ ૪૯૦ ॥**

અર્થ:- આ બાર અનુપ્રેક્ષા જિનાગમઅનુસાર પ્રગટપણે કહી છે; એ વચનથી એમ જણાવ્યું છે કે-મેં કલ્પના કરી કહી નથી પણ પૂર્વ (આમ્નાય) અનુસાર કહી છે, તેને જે ભવ્યજીવો ભણશે, સાંભળશે અથવા તેની ભાવના એટલે વારંવાર ચિંતવન કરશે તે બાધારહિત-અવિનાશી-સ્વાત્મીય ઉત્તમ સુખને પ્રાપ્ત થશે.-એ સંભાવનારૂપ કર્તવ્યઅર્થનો ઉપદેશ સમજવો. માટે હે ભવ્યજીવો! આને ભણો, સાંભળો અને વારંવાર ચિંતવનરૂપ ભાવના કરો.

હવે અંતમંગળ કરે છે:-

**તિહુયણપહાણસ્રામિં કુમારકાલે વિ તવિય તવયરણં ।
વસુપુણ્ણસુયં મલ્લિં ચરિમતિયં સંથુવે ણિચ્ચં ॥ ૪૯૧ ॥**

૩૦૬]

[સ્વામિકાર્તિક્યાનુપ્રેક્ષા

**ત્રિભુવનપ્રધાનસ્વામિનં કુમારકાલે અપિ તસતપશ્ચરણમ્ ।
વસુપૂજ્યસુતં મલ્લિં ચરમત્રિકં સંસ્તુવે નિત્યમ્ ॥૪૧૧॥**

અર્થ:- ત્રણ ભુવનના પ્રધાનસ્વામી શ્રી તીર્થંકરદેવ કે જેમણે કુમારકાળમાં જ તપશ્ચરણ ધારણ કર્યું એવા વસુપૂજ્ય રાજાના પુત્ર વાસુપૂજ્યજિન તથા મલ્લિજિન અને ચરમત્રિક અર્થાત્ છેલ્લા ત્રણ-નેમિનાથજિન, પાર્શ્વનાથજિન, વર્ધમાનજિન એ પાંચ જિનોને હું નિત્ય સ્તવું છું, તેમનો ગુણાનુવાદ કરું છું-વંદું છું.

ભાવાર્થ:- એ પ્રમાણે કુમારશ્રમણ જે પાંચ તિર્થંકર છે તેમનું સ્તવન- નમસ્કારરૂપ અંતમંગળ કર્યું છે. અહીં એમ સૂચવે છે કે પોતે કુમારઅવસ્થામાં મુનિ થયા છે તેથી તેમને કુમારતીર્થંકરો પ્રત્યે વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને એટલા માટે તેમના નામરૂપ અહીં અંતમંગળ કર્યું છે.

એ પ્રમાણે શ્રી સ્વામિકાર્તિક્યમુનિએ રચેલો આ અનુપ્રેક્ષાગ્રંથ સમાપ્ત થયો.

હવે આ વચનિકા થવાનો સંબંધ લખીએ છીએ:-

(દોહરો)

પ્રાકૃત સ્વામિકુમારકૃત, અનુપ્રેક્ષા શુભ ગ્રંથ;
દેશવચનિકા તેહની, ભણો લાગો શિવપંથ. ૧

(ચોપાઈ)

દેશ હુંઠાહડ જયપુર સ્થાન, જગતસિંહ નૃપરાજ મહાન;
ન્યાયબુદ્ધિ તેને નિત રહે, તેના મહિમાને કવિ કહે. ૨
તેનો મંત્રી બહુ ગુણવાન, તેનાથી મંત્ર રાજસુવિધાન;
ઈતિ-ભીતિ લોકને નાહિ, જો વ્યાપે તો ઝટ દૂર થાઈ. ૩
ધર્મભેદ સૌ મતના ભલે, પોતપોતાના ઈષ્ટથી ચલે;
જૈનધર્મની કથની તણી, ભક્તિ-પ્રીતિ જૈનોને ઘણી. ૪

દ્વાદશતપ]

[૩૦૭

તેમાં તેરાપંથ કહાય, ઘરે ગુણીજન કરે બઢાય;
તે મધ્યે છે નામ જયચંદ, હું છું આતમરામ અનંદ. ૫
ધર્માનુરાગથી પ્રંથ વિચાર, કરી અભ્યાસ લઈ મનધાર;
બારહ્રભાવના ચિંતવનસાર, 'તે હું લખું' ઉપજ્યો સુવિચાર. ૬
દેશવચનિકા કરીએ જોઈ, સુગમ હોય વાંચે સૌ કોઈ;
રચિ વચનિકા તેથી સાર, કેવળ ધર્માનુરાગ નિરધાર. ૭
મૂળગ્રંથથી વધઘટ હોય, જ્ઞાની પંડિત સોધો સોય;
અલ્પબુદ્ધિની હાસ્ય ન કરે, સંતપુરુષ મારગ એ ઘરે. ૮
બારહ્રભાવન સુભાવના, લઈ બહુ પુણ્યયોગ પાવના;
તીર્થંકર વૈરાગ્ય જબ હોય, તવ ભાવે સૌ રાગ જુ ખોય. ૯
દીક્ષા ધારે તબ નિર્દોષ, કેવળ લઈ અર પામે મોક્ષ;
એમ વિચારી ભાવો ભવિજીવ, સૌ કલ્યાણ સુ ધરો સદૈવ. ૧૦
પંચ પરમગુરુ અર જિનધર્મ, જિનવાણી ભાષે સૌ મર્મ;
ચૈત્ય-ચૈત્યમંદિર પઢિ નામ, નમૂં માની નવ દેવ સુધામ. ૧૧
(દોહરા)

સંવત્સર વિક્રમ તણું, અષ્ટાદશ શત જાણ;
ત્રેસઠ શ્રાવણ ત્રીજ વદ, પૂરણ થયો સુમાન. ૧૨
જૈનધર્મ જયવંત જગ, જેનો મર્મ સુ પાય;
વસ્તુ યથારથરૂપ લખી, ધ્યાવે શિવપુર જાય. ૧૩

ઈતિ શ્રી સ્વામિકાર્તિકિયાનુપ્રેક્ષાનો પંડિત જયચંદ્રજીકૃત
હિંદીવચનિકાનો ગુર્જરાનુવાદ સમાપ્ત.

ૐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

गाथानुक्रमशिका

गाथा	गाथांक	गाथा	गाथांक
अ		अप्पाणं पि य सरणं	३१
अइबलिओ वि रउदो	२६	अलियवयणं पि सच्चं	४३४
अइलालिओ वि देहो	९	अवसप्पिणिए पढमे	१७२
अग्गी वि य होदि हिमं	४३२	अविरयसम्मादिट्ठी	१९७
अच्छीहिं पिच्छमाणो	२५०	असुइमयं दुग्गंधं	३३७
अज्जुवमिलेच्छखण्डे	१३२	असुराणं पणवीसं	१६९
अट्ठ वि गब्भज दुविहा	१३१	असुरोदीरियदुक्खं	३५
अणउदयादो छहं	३०९	असुहं अट्टरउदं	४७१
अणवरयं जो संचदि लच्छिं	१५	अह कह वि पमादेण य	४५२
अणुद्धरीयं कुंथो	१७५	अह कह वि हवदि देवो	५८
अणुपरिमाणं तच्चं	२३५	अह गब्भे वि य जायदि	४५
अण्णइरूवं दव्वं	२४०	अह णीरोओ देहो	५२
अण्णभवे जो सुयणो	३९	अह णीरोओ होदि हु	२९३
अण्णं देहं गिह्मदि जणणी	८०	अह धणसहिदो होदि	२९२
अण्णं पि एवमाई	२०९	अह लहदि अज्जुवत्तं	२९१
अण्णोण्णपवेसेण य	११६	अहवा देवो होदि हु	२९८
अण्णोण्णं खजुंता	४२	अहवा बंभसरूवं	२३४
अथिरं परियणसयणं	६	अह होदि सीलजुत्तो	२९४
अट्ठुव असरण भणिया	२	अंगुलअसंखभागो	१६६
अप्पपसंसणकरणं	९२	अंतरतच्चं जीवो	२०५
अप्पसरूवं वत्थुं चत्तं	९९	अंतोमुहुत्तमेत्तं लीणं	४७०
अप्पाणं जो णिंदइ	११२	आ	
अप्पाणं पि चवंतं	२९	आउक्खएण मरणं	२८

(30८)

गाथा	गाथां॒ड	गाथा	गाथां॒ड
आहारगिद्धिरहिओ	४४३	उवसप्पिणिअवसप्पिणि	६९
आहारसरीरिंदिय	१३४	उवसमणो अक्खाणं	४३९
इ		उवसमभावतवाणं	१०५
इक्को जीवो जायदि	७४	उस्सासद्धारसमे भागे	१३७
इक्को रोई सोई	७५	ए	
इक्को संचदि पुण्णं	७६	एइंदिएहिं भरिदो	१२२
इच्चेवमाइदुक्खं	३७	एक्कं चयदि सरीरं	३२
इट्ठविओगे दुक्खं	५९	एक्कं पि गिरारंभं उववासं	३७७
इदि एसो जिणधम्मो	४०८	एक्कं पि वयं विमलं	३७०
इय जाणिरुण भावह	३	एक्के काले एक्कं णाणं	२६०
इय दुलहं मणुयत्तं	३००	एगादिगिहपमाणं	४४५
इय पच्चक्खं पिच्छिय	४३७	एदे दहप्पारा पावं	४०९
इय सव्वदुलहदुलहं	३०९	एदे मोहयभावा जो	९४
इय संसारं जाणिय	७३	एदे संवरहेदू वियारमाणो	१००
इहपरलोयणिरीहो	३६५	एयक्खे चदु पाणा	१४०
इहपरलोयसुहाणं	४००	एयभि भवे एदे	६५
इंदियजं मदिणाणं	२५८	एयंतं पुणु दव्वं	२२६
उ		एवं अणाइकाले	७२
उत्तमगुणगहणरओ	३१५	एवं जं संसरणं	३३
उत्तमगुणाण धामं	२०४	एवं जाणंतो वि हु	९३
उत्तमणाणपहाणो	३९५	एवं जो जाणित्ता	२०
उत्तमधम्मेण जुदो होदि	४३१	एवं जो पिच्छयदो	३२३
उत्तमपत्तविसेसे	३६६	एवं पंचपयारं अणत्थ	३४९
उववासं कुव्वंतो आरंभं	३७८	एवं पेच्छंतो वि हु	२७
उववासं कुव्वाणो आरंभं	४४२	एवं बहुप्पयारं दुक्खं	४४

(३१०)

गाथा	गाथांश	गाथा	गाथांश
एवं बाहिरदत्वं जाणदि	८१	ख	
एवं मणुयगदीए	५५	खरभायपंकभाए	१४५
एवं लोयसहावं	२८३	खवगो य खीणमोहो	१०८
एवं विविहणएहिं	२७८	ग	
एवंविहं पि देहं	८६	गिह्वदि मुंचदि जीवो	३१०
एवं सुद्ध असारे संसारे	६२	गिहवावारं चत्ता रत्ति	३७४
एसो दहप्पयारो धम्मो	४०५	गुत्ती जोगणिरोहो	९७
एसो बारसभेओ	४८८	गुत्ती समिदी धम्मो	९६
क		घ	
कज्जं किं पि ण साहदि	३४३	घऽपडजडदव्वाणि	२४८
कत्थ वि ण रमइ लच्छी	११	च	
कप्पसुरा भावणया	१६०	चइऊण महामोहं	२२
कम्मं पुण्णं पावं हेउं	९०	चउरक्खा पंचक्खा	१५५
कम्माण णिज्जरट्ठं आहारं	४४१	चदुगदिभव्वो सण्णी	३०७
कस्स वि णत्थि कलत्तं	५१	चिंतंतो ससरुवं जिणबिंबं	३७२
कस्स वि दुट्ठकलत्तं	५३	छ	
कारणकज्जविसेसा	२२३	छिज्जइ तिलतिलमितं	३६
कालाइलद्धिजुत्ता	२१९	ज	
का वि अउव्वा दीसदि	२११	जइ देवो वि य रक्खदि	२५
किच्चा देसपमाणं	३५७	जइ पुण सुद्धसहावा	२००
किं जीवदया धम्मो	४१४	जत्थ गुणा सुविसुद्धा	४८३
किं बहुणा उत्तेण य	२५२	जत्थ ण कलयलसद्धो	३५३
केवलणाणसहावो	४८६	जदि जीवादो भिण्णं	१७९
को ण वसो इत्थिजणे	२८१	जदि ण य हवेदि जीवो	१८३
कोहेण जो ण तप्पदि	३९४		

(३११)

गाथा	गाथां६	गाथा	गाथां६
जदि ण हवदि सव्वहू	३०३	जिणवयणभावणट्ठं	४८९
जदि ण हवदि सा सत्ती	२१५	जिणवयणमेव भासदि	३९८
जदि दव्वे पज्जाया	२४३	जिणवयणेयग्गमणो	३५६
जदि वत्थुदो विभेदो	२४६	जिणसासणमाहप्यं	४२३
जदि सव्वमेव णाणं	२४७	जीवस्स णिच्छयादो धम्मो	७८
जदि सव्वं पि असंतं	२५१*	जीवस्स बहुपयारं	२०८
जम्मं मरणेण समं	५	जीवस्स वि णाणस्स वि	१८०
जलबुब्बुयसारिच्छं	२१	जीवाण पुग्गलाणं जे	२२०
जल्लमललित्तगतो	४६७	जीवा वि दु जीवाणं	२१०
जह जीवो कुणइ रइं	४२७	जीवा हवंति तिविहा	१९२
जह लोहणासणट्ठं	३४१	जीवो अणंतकालं वसइ	२८४
जं इंदिएहिं गिज्झं	२०७	जीवो अणाइणिहणो	२३१
जं किंचि वि उप्पण्णं	४	जीवो णाणसहावो	१७८
जं किं पि तेण दिण्णं	४५३	जीवो वि हवइ भुत्ता	१८९
जं जस्स जम्मि देसे	३२१	जीवो वि हवे पावं	१९०
जं जाणिज्जइ जीवो	२६७	जीवो हवेइ कत्ता	१८८
जं परिमाणं कीरदि	३४२	जे जिणवयणे कुसला	१९४
जं वत्थु अणेयंतं तं	२२५	जेण सहावेण जदा	२७७
जं वत्थु अणेयंतं एयंतं	२६१	जो अणुमणणं ण कुणदि	३८८
जं सवणं सत्थाणं	३४८	जो अण्णोण्णपवेसो	२०३
जं सव्वलोयसिद्धं	२४९	जो अत्थो पडिसमयं	२३७
जं सव्वं पि पयासदि	२५४	जो अप्पाणं जाणदि	४६५
जं सव्वं पि य संतं	२५१	जो अहिलसेदि पुण्णं	४११
जं संगहेण गहिदं	२७३	जो आयरेण मण्णदि	३१२
जाणित्ता संपत्ती भोयण	३५०	जो आरंभं ण कुणदि	३८५
जा सासया ण लच्छी	१०	जोइसियाण विमाणा	१४६

(३१२)

गाथा	गाथां६	गाथा	गाथां६
जो उवएसो दिज्जदि	३४५	जो तच्चमणेयंतं	३११
जो उवयरदिं उदीणं	४५९	जो दसभेयं धम्मं	४२२
जो एगेगं अत्थं	२७६	जो दिंढचित्तो कीरदि	३२९
जो कयकारियमोयण	३८४*१	जो देहधारणपरो	४६९
जो कुणदि काउसगं	३७१	जो धम्मत्थो जीवो	४२९
जोगविणासं किच्चा	४८७	जो धम्मिएसु भत्तो	४२१
जो चउविहं पि भोज्जं	३८२	जो परदव्वं ण हरदि	३३६
जो चयदि मिट्ठभोज्जं	४०१	जो परदेहविरत्तो णियदेहे	८७
जो चिंतइ अप्पाणं	४५५	जो परदोसं गोवदि	४१९
जो चिंतेइ ण वंकं	३९६	जो परिमाणं कुव्वदि	३४०
जो चिंतेइ सरीरं	१११	जो परिवज्जइ गंथं	३८६
जो जाणदि पच्चक्खं	३०२	जो परिहरेइ संतं	३५१
जो जाणिरुण देहं	८२	जो परिहरेदि संगं	४०३
जो जिणसत्थं सेवदि	४६३	जो पुण चिंतदि कज्जं	३८९
जो जीवरक्खणपरो	३९९	जो पुण लच्छि संचदि	१३
जो जुद्धकामसत्थं	४६४	जो पुण विसयविरत्तो	१०१
जो ण कुणदि परतत्तिं	४२४	जो पुणु कित्तिणिमित्तं	४४४
जो ण य कुव्वदि गव्वं	३१३	जो बहुमुल्लं वत्थुं	३३५
जो ण य भक्खेदि सयं	३८०	जो मणइदियाविजई	४४०
जो णवकोडिविसुद्धं	३९०	जो मण्णदि परमहिलं	३३८
जो ण वि जाणदि अप्पं	४६६	जो रयणत्तयजुत्तो	३९२
जो ण विंजाणदि तच्चं	३२४	जो रायदोसहेदू	४४७
जो ण वि जादि वियारं	४०४	जो लोहं णिहणित्ता	३३९
जो णिवसेदि मसाणे	४४९	जो वज्जेदि सचित्तं	३८१
जो णिसिभुत्तिं वज्जदि	३८३	जो वट्टमाणकाले	२७४

(३१३)

गाथा	गाथां६	गाथा	गाथां६
जो वड्ठमाग लच्छिं	१९	णीसेसकम्मणासे	१९९
जो वड्ढारहि लच्छिं	१७	णीसेसमोहविलए	४८५
जो वावरइ सरूवे	४६०	णेरइयादिगदीणं	७०
जो वावरेइ सदओ	३३१	णो उप्पज्जदि जीवो	२३९
जो विसहदि दुव्वयणं	१०९	ण्हाणाविलेवणभूसण	३५८
जो सग्गसुहणिमित्तं	४१६	त	
जो समसोक्खणिलीणो	११४	तच्चं कहिज्जमाणं	२८०
जो संगहेदि सव्वं	२७२	तत्तो णिस्सरिदूणं	२८९
जो संचिऊण लच्छिं	१४	तत्तो णीसरिदूणं जायदि	४०
जो सावयवयसुद्धो	३९१	तत्थ भवे किं सरणं	२३
जो साहदि सामण्णं	२६९	तत्थ वि असंख्यकालं	२८५
जो साहेदि अदीदं	२७१	तसघादं जो ण करदि	३३२
जो साहेदि विसेसे	२७०	तस्स य सहलो जम्मो	११३
ण		तस्सेव कारणाणं	१३५
ण य को वि देदि लच्छी	३१९	तं तस्स तम्मि देसे	३२२
ण य जेसिं पडिखलणं	१२७	ता कह गिह्मदि देहं	२०१
ण य भुंजदि वेलाए	१८	ता भुंजिज्जउ लच्छी	१२
णवणवकज्जविसेसा	२२९	ता सव्वत्थ वि किस्ती	४३०
णाणं ण जादि णेयं	२५६	तिक्खं खग्गं माला	४३३
णाणं भूयवियारं	१८१	तिरिएहिं खज्जमाणो	४१
णाणाधम्मजुदं पि य	२६४	तिविहेण जो विवज्जदि	४०२
णाणाधम्मेहि जुदं	२५३	तिविहे पत्तम्हि सया	३६०
णिज्जियदोसं देवं	३१७	तिव्वतिसाए तिसिदो	४३
णियणियपरिणामाणं	२१७	तिहुवणतिलयं देवं	१
णिस्संकापहुडिगुणा	४२५	तिहुवणपहाणसामिं	४९१
		तेणुवइड्डो धम्मो	३०४

(३१४)

गाथा	गाथां६	गाथा	गाथां६
ते वि पुणो वि य दुविहा	१३०	दोसं ण करेदि सयं	४५१
ते सावेक्खा सुणया	२६६	दोसु वि पव्वेसु सया	३५९
तेसु अतीदा णंता	२२१	ध	
द		धम्ममधम्मं दव्वं	२१२
दक्खिणउत्तरदो पुण	११९	धम्मविहूणो जीवो	४३६
दयभावो वि य धम्मो	४१५	धम्मं ण मुणदि जीवो	४२६
दव्वाण पज्जयाणं	२४५	धम्मादो चलमाणं जो	४२०
दहविहधम्मजुदाणं	४१७	धम्मे एयग्गमणो जो	४७९
दंसणणाणचरित्तं	३०	धम्मो वत्थुसहावो	४७८
दंसणणाणचरित्ते	४५७	प	
दीसंति जत्थ अत्था	१२१	पज्जत्ति गिहंतो	१३६
दुक्कियकम्मवसादो	६३	पज्जयमित्तं तच्चं	२२८
दुक्खयरविसयजोए	४७३	पडिसमयं परिणामो	२३८
दुगदुगचदुचदुदुगदुग	१७०	पडिसमयं सुज्झंतो	४८४
दुविहाणमपुण्णाणं	१४१	पढमकसायचउहं	१०७
दुस्सहउवसग्गजई	४५०	पत्तेयाणं आऊ	१६१
देवगुरुण णिमित्तं	४०७	पत्तेया वि य दुविहा	१२८
देवाण णारयाणं	१६५	परतत्तीणिरवेक्खो	४६१
देवाणं पि य सुक्खं	६१	परदोसाण वि गहणं	३४४
देवा वि णारया वि य	१५२	परविसयहरणसीलो	४७६
देवो वि धम्मचत्तो	४३५	परिणमदि सण्णिजीवो	७९
देहमिलिदो वि जीवो	१८५	परिणामसहावादो	११७
देहमिलिदो वि पिच्छदि	१८६	परिणामेण विहीणं	२२७
देहमिलियं पि जीवं	३१६	परिवज्जिय सुहुमाणं	१५६
दोससहियं पि देवं	३१८	पंचक्खा चउरक्खा	१५४

(३१५)

गाथा	गाथां६	गाथा	गाथां६
पंचक्खा वि य तिविहा	१२९	ब	
पंचमहव्वयजुत्ता	१९५	बहुतससमण्णिदं	३२८
पंचसया धणुछेहा	१६८	बंधदि मुंचदि जीवो	६७
पंचाणुव्वयधारी	३३०	बंधित्ता पज्जकं	३५५
पंचिंदियणाणां	२५९	बादरपज्जत्तिजुदा	१४७
पंधे पहियजणां	८	बादरलद्धिअपुण्णा	१४९
पावउदयेण णरए	३४	बारस अणुवेक्खाओ	४९०
पावेण जणो एसो	४७	बारसजोयणसंखो	१६७
पुज्जणविहिं च किच्चा	३७६	बारसभेओ भणिओ	४३८
पुढवीजलग्गिवाऊ	१२४	बारसवएहिं जुत्तो	३६९
पुढवीतोयसरीरा	१४८	बारसवास वियक्खे	१६३
पुणरवि काउं णेच्छदि	४५४	बारसविहेण तवसा	१०२
पुण्णजुदस्स वि दीसदि	४९	बालो वि य पियरचत्तो	४६
पुण्णं बंधदि जीवो	४१३	बावीससत्तसहसा	१६२
पुण्णं पि जो समिच्छदि	४१०	बाहिरगंथविहीणा	३८७
पुण्णा वि अपुण्णा वि य	१२३	बिण्णि वि असुहे ज्ञाणे	४७७
पुण्णासाए ण पुण्णं	४१२	बितिचउपंचक्खाणं	१७४
पुत्तो वि भाउ जाओ	६४	बितिचउरक्खा जीवा	१४२
पुव्वहे मज्झहे अवरहे	३५४	भ	
पुव्वपमाणकदाणं	३६७	भत्तीए पुज्जमाणो	३२०
पुव्वपरिणामजुत्तं	२३०	भयलज्जालाहादो	४१८
पुव्वपरिणामजुत्तं	२२२	भोयणदाणं सोक्खं	३६२
पूयादिसु णिरवेक्खो संसार—	४४८	भोजणदाणे दिण्णे	३६३
पूयादिसु णिरवेक्खो जिण—	४६२	भोयणबलेण साहू	३६४

(३१६)

गाथा	गाथां६	गाथा	गाथां६
म		रिणमोयणं व मण्णइ	११०
मज्जारपहुदिधरणं	३४७	ल	
मणपज्जयविण्णाणं	२५७	लच्छि वंछेइ णरो	४२८
मणवयणकायइंदिय	१३९	लच्छीसंसत्तमणो	१६
मणवयणकायजोया	८८	लद्धियपुण्णे पुण्णं	१३८
मणहरविसयविओगे	४७४	लवणोए कालोए	१४४
मणुयाणं असुइमयं	८५	लोयपमाणो जीवो	१७६
मणुयादो णेरइया	१५३	लोयाणं ववहारं	२६३
मणुवगईए व तओ	२९९	व	
मरदि सुपुत्तो कस्स वि	५४	वज्जियसयलवियप्पो	४८२
मंदकसायं धम्मं	४७२	वासादिकयपमाणं	३६८
मणुसखित्तस्स बहिं	१४३	विणओ पंचपयारो	४५३
मच्छित्तपरिणदप्पा	१९३	वियलिंदिएसु जायदि	२८६
मिच्छादो सदिट्ठी	१०६	विरला णिसुणहि तच्चं	२७९
मेरुस्स हिट्ठभाए	२२०	विरलो अज्जदि पुण्णं	४८
मोहविवागवसादो	८९	विसयासत्तो वि सया	३१४
र		विहलो जो वावारो	३४६
रयणत्तयजुत्ताणं	४५८	स	
रयणत्तयसंजुत्तो	१९१	सच्चित्तं पत्तफलं	३७९
रयणत्तये वि लद्धे	२९६	सच्चेयणपच्चक्खं	१८२
रयणं चउप्पहे पिव	२९०	सत्तहं पयडीणं	३०८
रयणाण महारयणं	३२५	सत्तमणारयहिंतो	१५९
रयणु व्व जलहिपडियं	२९७	सत्तमितेरसिदिवसे	३७३
राईभोयणविरओ	३०६	सत्तू व होदि मित्तो	५७
राओ हं भिच्चो हं	१८७	सत्तेक्कपंचइक्का मूले	११८

(३१७)

गाथा	गाथां६	गाथा	गाथां६
सत्थभासेण पुणो	३७५	सव्वाणं दव्वाणं परिणामं	२१६
सधणो वि होदि णिधणो	५६	सव्वायरेण जाणह	७९
समसंतोसजलेणं	३९७	सव्वायासमणंतं	११५
सम्मत्तगुणपहाणो	३२६	सव्वे कम्मणिबद्धा	२०२
सम्मत्तं देसवयं	९५	सव्वेसिं इत्थीणं	३८४
सम्मत्ते वि य लद्धे	२९५	सव्वेसिं कम्माणं	१०३
सम्मटंसणसुद्धो	३०५	सव्वेसिं वत्थूणं	२७५
सम्माइट्ठी जीवो	३२७	सव्वो लोयायासो	२०६
सम्मुच्छिमा हु मणुया	१५	ससरीरा अरहंता	१९८
सम्मुच्छिया मणुस्सा	१३३	ससरुवच्चितणरओ	४६८
सयलकुहियाण पिंडं	८३	ससरुवत्थो जीवो अण्ण	२३३
सयलट्टविसयजोओ	५०	ससरुवत्थो जीवो कज्जं	२३२
सयलाणं दव्वाणं	२१३	ससरुवसमुभासो	४८९
सरिसो जो परिणामो	२४१	संकप्पमओ जीवो	१८४
सव्वगओ जदि जीवो	१७७	संखिज्जगुणा देवा	१५८
सव्वजहण्णं आऊ	१६४	संति अणंताणंता	२२४
सव्वजहण्णो देहो	१७३	संसारदुक्खतट्ठो	४४६
सव्वत्थ वि पियवयणं	९१	संसारो पंचविहो	६६
सव्वं जाणदि जम्हा	२५५	सा पुण दुविहा णेया	१०४
सव्वं पि अणेयंतं	२६२	सामाइयस्स करणे	३५२
सव्वं पि होदि णरए	३८	सारीरियदुक्खादो	६०
सव्वाण पज्जायाणं	२४४	सावयगुणेहिं जुत्ता	१९६
सव्वाणं दव्वाणं जो	२१८	साहारणाणि जेसिं	१२६
सव्वाणं दव्वाणं अवगाहण	२१४	साहारणा वि दुविहा	१२५
सव्वाणं दव्वाणं दव्व—	२३६	सिक्खावयं च तिदियं	३६१

(३१८)

गाथा	गाथां६	गाथा	गाथां६
सिद्धा संति अणंता	१५०	सो तिव्वअसुहलेसो	२८८
सीहस्स कमे पडिदं	२४	सो वि परीसहविजओ	९८
सुट्टु पवित्तं दव्वं	८४	सो वि मणेण विहीणो	२८७
सुयणो पिच्छंतो वि हु	७७	सो वि विणस्सदि जायदि	२४२
सुरधणुतडि व्व चवला	७	सो संगहेण एक्को	२६८
सुविसुद्धरायदोसो	४८०	हिट्ठिममज्झिमउवरिमगेवज्जे	१७९
सुहुमापज्जत्ताणं	१५७	हिदमिदवयणं भासदि	३३४
सो को वि णत्थि देसो	६८	हिंसाणंदेण जुदो	४७५
सो चिय एक्को धम्मो	२६५	हिंसारंभो ण सुहो	४०६
सो चेव दहपयारो	३९३	हिंसावयणं ण वयदि	३३३
सो ण वसो इत्थिजणे	२८२		

समाप्त